

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ८०.

कौटलीयम् अर्थशास्त्रं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
लण्डनपुरस्थराजकीयैष्याखण्डीयविद्यासेनकसमाजपूज्यसभ्यपदभाजा
महामहोपाध्यायेन
त. गणपतिशशिस्त्रिणा
विरचितया श्रीमूलाख्यया व्याख्यया
समुपेतं
तेनैव संशोधितम् ।

ठिनीय संपुट — तृतीयचतुर्थपत्रमष्टमसमाधिकरणादि ।

तच्च
अनन्तशयने
महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन
राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोलकाता १०९३, क्रैस्ताब्दा १९२४.

P R E F A C E

This is the second part of the Arthasāstra of Kautilya, in which are included the next five Adhikaranas only, in order that it may be equal in size to the first.

When this volume was about to be published, a copy of Dr. Jolly's edition of the Arthasāstra published at Lahore, came to hand, the readings of which, as well as of the Mysore edition, is compared with those of the Trivandrum edition, will be given as an appendix to the third part.

Dr. Jolly's introduction deals with many questions connected with the work. We shall consider some of his arguments in support of his theories, as also of others referred to therein.

From the closing verse of the first chapter,

सुखग्रहणविज्ञेय नत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।

कौटल्येन कृत शास्त्र विमुक्तग्रन्थविस्तरम् ॥

and from the closing verse of the tenth chapter of the second Adhikarana,

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयागानुपलभ्य च ।

कौटल्येन नरेन्द्राये शासनस्य विधि स्मृत ॥

and from the two stanzas at the end of the work,

नेन शास्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भू ।

रामपणोदितान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुवा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्तश्चरार सूत्रं च भाष्यं च ॥

as well as from the fact that quotations cited under the name of Kautilya or Kautiliya are all found in the work, it is quite proper that it should be regarded as the production of Chanakya or Vishnugupta, a contemporary of Chandragupta Maurya. But Drs. Winternitz, Jolly and Keith, hold that the Arthashastra was not the production of a person named Kautilya, a contemporary of Chandragupta Maurya, on the following grounds —

(1) no reference is made in the work to the great empire of Chandragupta, which is said to have been built up by Chanakya (Dr. Winternitz), nor is the name Pataliputra, the capital of the empire, mentioned, (Dr. Jolly),

(ii) the theories propounded refer rather to the governance of a number of small independent states than of a great empire like that of Chandragupta, (Dr Winternitz)

(iii) no great person named Kautilya did exist during the time of Chandragupta Maurya, as he is not mentioned by Megasthenes, (Dr Jolly),

(iv) the person referred to frequently, as Kautilya, is not the author, because, the opinion of Kautilya in the course of the discussion of ministerial usurpation, dealt with in the sixth chapter of the *Yogavṛtta Adhikāraṇa* is criticised by Bhāradvāja, and, it is impossible, if Kautilya was the author of the work, that his opinion would be criticised by a previous Āchārya, (Dr Keith).

(v) the word Kautilya meaning as it does falsehood and hypocrisy could not possibly have been adopted as the name of the famous minister of Chandragupta (Dr Keith and Winternitz)

Let us now consider these arguments

With regard to the first, it may be said that the author could have referred to the empire of his own making, either (a) in the course of the work, as an illustration, or (b) at the beginning or end of the work, when he makes himself known. Of these two positions, the first is not possible, for, in a general treatise on the science of polity it is but proper for an author to quote as authority the government of ancient kings well known to Itihāsas, instead of the one of his own making, lest he should be deemed as praising himself. As for the second, the author can be said to refer to the empire of Chandragupta, when he says at the end of the work in the sloka,

‘येन शास्त्रं च शास्त्रं च नन्दशजगता च शू ।

अमर्षेणोद्भूतान्यास्तु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥’

that that person is the author of the work, who pulled down the empire of the Nandas. From this it may be inferred that reference is also made to the place where he lived, viz Pātaliputra. It will be noted here that the author never fails to make mention of towns and cities, whenever he finds necessity to do so, as when he speaks of Magadha, Mathura, etc., as the sources of silk, cotton and other goods. If Pātaliputra is not mentioned in the course of the work, it is because there is no context for it.

The second argument is not conclusive. The theories of government described are as much applicable to a great empire as to small and independent states. Besides the author dwells especially on the mutual duties of emperor and subject kings in the fifteenth and sixteenth chapters of the seventh *Adhikarana*.

The third argument cannot be accepted. How can the record of Megasthenes which is admittedly a mixture of real and imaginary statements, be an authority on a subject which itself is not mentioned therein? Granting that Megasthenes knew of Kautilya, it does not necessarily follow that he should have mentioned that name in his records. It is possible that Megasthenes came to India many years after the death of Kautilya when Chandragupta was in full liberty and when the events connected with the name of Kautilya began to fade away from the memory of the subjects. Again, he might have heard of Kautilya from mere hearsay and because he did not know much of him he might not have cared to say anything regarding him.

Thus the probabilities being more for not mentioning the name of Kautilya by Megasthenes, how can it be said that the mighty Kautilya who is known to fame for thousands of years and whose exploits are recorded in the *Vishnu*, *Vāyu* and other authoritative *Purāṇas* did not exist during the time of Chandragupta? Dr. Jolly's argument so far as it based on the accounts of Megasthenes is tantamount to saying that, in solving problems concerning Indian antiquities, even the silence of Megasthenes is to be regarded as a piece of evidence. It further implies an utter disregard of such eminent authorities as the *Vishnu Purāṇa*, *Vāyu Purāṇa*, *Kāmarākya Nīṭisāra* etc.

The fourth argument is not correct. For Kautilya is not criticised here by Bhāradvāja as said by Dr. Keith. It is usual for writers either to state first the views of others and the reasons therefor and then to criticise and establish their own views, or to state their own views first, and then criticise the views of others. It is the latter method that is resorted to here by the author. The purport of the passages beginning from 'एवमेकैश्वर्यममात्यं कारयेदिति कौटिल्य' and ending with 'प्रकृतिरूपकमधर्मिष्ठमनैकान्तिकं चैतदिति कौटिल्य' is this: 'My opinion is that the minister shall make the prince assume the powers of sovereignty, while Bhāradvāja, an ancient *Āchārya*, thinks quite the contrary (that is, the minister shall take upon himself the powers of sovereignty) which is full

of evils as it excites the anger of the people and is unrighteous and uncertain of success" (Vide Sanskrit introduction for a fuller discussion)

The fifth argument is not convincing. The name Kautilya though a bad one might have been derived like the name Kautsa as stated by Prof. K. V. Rangaswami Iyengar in his additional notes on "Considerations on some aspects of Ancient Indian Polity". In fact, the word Kautilya (इकारमध्य) is a mistake handed down to us by scribes and readers. All the ancient manuscripts of the text and the commentaries of the Arthasāstra, available here, read throughout as Kautalya (अकारमध्य), and not as Kautilya. Kutala is the name of a Rishi who founded the Kutala Gotra and any descendant of that Gotra may be called Kautilya. This is the reason why the author of Jayamangalā, a commentary on the Nītisāra of Kāmaṇḍaka observes that Kautalya is the name given to the author of the Arthasāstra after his Gotra, Kutala. A few other details regarding the name are given in the introduction to the first volume.

Thus are refuted the contentions that at the time of Chandragupta Maurya a great man named Kautilya never existed and that the extant Arthasāstra could not have been written by a contemporary of Chandragupta. We have now arrived at the conclusion that the Arthasāstra was written by a contemporary of Chandragupta Maurya, which also makes definite the date claimed for it viz., 4th century B. C.

We shall now turn to a few minor points which in the opinion of Dr. Jolly and others are regarded as inconsistent with the early date assigned to it.

1. The number of chemical substances mentioned in the Arthasāstra being larger than that in Susruta and other works of the kind points to a later stage of the development of the science of chemistry at the time of Kautilya than at the time of Susruta and thus testifies to the posteriority of the Arthasāstra (Winteritz). But this is an unwarranted inference. It is quite possible that at the time the science had attained an advanced stage, Susruta dealt with only a small number of chemicals, because his was a purely medical work, admitting mention of such substances only as were relevant to the subject. But the Arthasāstra is not limited in scope. It concerns itself with a variety of subjects such as the manufacture of gold and other precious metals, the preparation

of poison etc., and consequently it refers to a good number of chemical substances. But in the *Dhātukautaliya*¹ and similar other works on chemistry one might expect an exhaustive treatment of chemicals. What follows from this is, the extent of the mentioning of chemical substances which is ever necessary in a work that deals primarily with other subjects cannot by itself be made the basis for fixing the age of that work.

2 The *Arthasāstra* of Kautilya, says Dr. Jolly, has largely borrowed from the *Yājñavalkyasmṛiti*, and as the date of the latter is later than the 3rd century A. D., the *Arthasāstra* should have come after it. This is not correct. For there is no evidence to show that the *Yājñavalkyasmṛiti* is later than the third century A. D. On the contrary, the date of Kautilya having been fixed as 4th century B. C. it naturally follows that *Yājñavalkya*, from whom Kautilya has borrowed, should be anterior to the latter. What is logically true cannot be contradicted by an apparent argument. Besides the word *Yājñavalka* is mentioned in the *Gārgāḥ-gana* (गर्गादिगण) under the sūtra “गर्गादिभ्यो षञ्” of Pāṇini. It is clear from this that Pāṇini knew of a *Yājñavalkya* born of the *Yājñavalka* Gotra. Probably the same *Yājñavalkya* was the author of the *Smṛiti* and therefore earlier than Pāṇini.

3 Dr. Keith is of opinion that the use of correct *Trishtup* stanzas in regular metre as found in the *Arthasāstra* is not in favour of its early date and that the language of the work is not sufficiently archaic. It may be asked which is unsuitable to the antiquity—the use of mere *Trishtup* stanzas or the correctness and regularity of the four lines? Whatever it is, there is no sort of restriction in the case of a non-vedic work. Though to Dr. Keith, the language does not look archaic, to me it does look decidedly archaic, more archaic than the *Mahābhāṣya* of Patañjali and similar other works. The matter may well be left to the judgment of Sahasrabudhi.

1 Another scholar thinks that the *Arthasāstra*, covering as it does, several branches of human knowledge could not possibly be the production of a single author, but a composition by several authors. The following statement of Kamandaka at the beginning of his *Nītisāra*,

वंशे विनालवशानामृषीणामिव भूयसाम् ।

अग्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥

* Vide introduction to the first part p. 10.

जातवेदा इवार्चिष्मान् वदन् वेदविदा वर ।
 योऽधातवान् सुचतुरश्वतुरोऽप्येकवेदवत् ॥
 यस्याभिचारवज्रण वज्रज्वलनतेजस ।
 पपातामूलत श्रोमान् सुपर्वा नन्दपर्वत ॥
 एकाको मन्त्रशक्त्या य शक्त्या शक्तिधरोपम ।
 आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥
 नतिशास्त्रामृत श्रीमानर्थशास्त्रमहोदवे ।
 य उदध्रे नमस्तस्मे विष्णुगुप्ताय वेवसे ॥

leaves no room for doubt on this matter. Here Kāmandaka ascribes the work to Vishnugupta after likening him to God Brahmā in respect of his being a seer and an author of various sciences. The date of Kāmandaka is said to be the 1st century B. C., and he can certainly be credited with more accurate and reliable knowledge about Kautilya than we of the present day. Whatever may be the date of Kāmandaka, it is certain that he was far anterior to the poet Bhavabhūti. It is legitimate to surmise from the *Malatīmadhava* that Bhavabhūti was conversant with the *Nītisāra* of Kāmandaka as he thought it fit to give the name Kāmandaka—the traditional sense of which is restricted to the author of *Nītisāra*—to a female ascetic in his *Malatīmadhava* who is described as proficient in the art of diplomacy. Nor is “Kāmandaka” an accidental and unmeaning name given by the poet without any reference to the characteristics of the author of the *Nītisāra* as Dr. Jolly thinks, for, all the characters in the *Malatīmadhava* are given significant and appropriate names. The names *Malatī* and *Madhava* which are exponents of *Śringār* and *śrī* are quite suitable to the heroine and hero. *Aghorāghanta* and *Kapalakundala* stand for the terrible worshippers of *Chāmundī*, while *Buddhaślūta* and *Avālokita* represent the disciples of the Buddhist nun. Thus when all the names of the characters are significant, it is not reasonable to regard the name Kāmandaka alone as unmeaning and accidental like *Dūtī* (दुती). Further, no one need doubt whether a mastery in so many fields of knowledge could ever be met with in one individual because, when it is quite possible that a person gifted with an intellect of a very high order may become सर्वज्ञरूप, it is not at all a wonder if he attains mastery over a number of subjects such as Kautilya is credited with.

What we have said above disproves the observation of Dr. Jolly, that the “whole work is likely to have been

composed by a single person, probably a Pandit belonging to a school of polity and law, who to render a dry subject interesting, introduced debates in which the Pūrvapaksha is put in the mouth of eminent sages or of deities whose names he got from the Mahābhārata or from tradition, while the Uttarpapaksha or Siddhānta is reserved for Kautilya", in as much as the evidences furnished by Kamundaka and other eminent writers in support of the ascription of the authorship of the Arthasāstra to Kautilya are still extant. Dr. Jolly seems to think that there were really no works composed by the ancient Āchāryas Bhāradvāja, Parāśara, Viśālākṣha, Brihaspati, etc., which can be regarded as the sources of the several Pakshas ascribed to them in the Arthasāstra. But we have seen in the commentary on the Yājñavalkyasmṛiti by Visvarūpachārya, the illustrious predecessor of Vijnāneśvara long extracts from the Arthasāstra of Brihaspati and Viśālākṣha (T. S. Series No 74, pp 184, 188 and 190), and it is clear therefore that the Arthasāstra of Brihaspati and Viśālākṣha must have existed during the time of Visvarūpachārya. In like manner, it can be inferred that the works of Bhāradvāja and other Āchāryas, who are mentioned in the Arthasāstra along with Brihaspati and Viśālākṣha must have once existed but disappeared subsequently.

So far we have considered in detail the chief opinions of Dr. Jolly and others. One more statement of Dr. Jolly has to be examined. It is that for the Arthasāstra there was a surname 'Samāna Tantra' (समानतन्त्र) which was hitherto unknown. Medhātithi in his commentary on the 191st loka in the seventh chapter of the Manusmṛiti quotes the verse 'द्वे शने धनुषाम्' which is found in the fifth chapter of the tenth Adhikāṇam of the Arthasāstra of Kautilya and introduces the quotation by saying 'समानतन्त्रेणोक्तम्'. Similarly on the 205th sloka in the same chapter, he quotes 'दैव . मानुष कर्म लोक पालयति' which is an adaptation of the sentence 'दैव-मानुष हि कर्म लोक यापयति' found in the second chapter of the sixth Adhikāṇama, and introduces this quotation by saying, 'समानतन्त्रेऽपि'. From this Dr. Jolly concludes that the Arthasāstra was surnamed Samānatantṛa, and also says that since the phrases 'इति समान पूर्वण' 'इति समानम्' are found to occur in the first chapter of the fifth Adhikāṇama and in many other places this name is quite appropriate to the work. But this is obviously wrong. Samāntantṛa is a karmadhāraya compound word which should be split as समान च तन् तन्त्र च and

means another Sāstra on the same subject. What is conveyed in समानतन्त्रेणोक्तम् is that the topic under reference is also dealt with in another sashtra on the same subject. That sashtra is, in fact the Arthasāstra of Kautilya. The word समानतन्त्र is found not only in the Bhāṣya of Medhātithi, but also in the Nyāyasūtra of Gautama 'समानतन्त्रसिद्ध परतन्त्रासिद्ध प्रतितन्त्रसिद्धान्त'. It is an expression commonly used in commentaries on sastras when another sashtra is cited as authority. On no ground can it be said that Arthasāstra is meant by that word. It may here be noted that in the sastric works the transference of a statement from one place to another (अतिदेश) is indicated by various phrases such as 'समान पूर्वण' 'समानम्' 'पूर्ववत्' 'प्राग्वत्' 'एतेन व्याख्यातम्'. All these phrases are synonymous and the use of any of them is common to all works.

Trivandrum, /
17th May 1924 /

P. GANAPATI SASTRI

उपोद्धातः ।

अयं कौटलीयार्थशास्त्रस्य द्वितीयः सम्पुटः । अत्र धर्मस्थीयं कण्टकक्षोधनं योगवृत्तं मण्डलयोनिः षाड्गुण्यमिति पञ्चाधिकगणानि निवेशितानि । तद्वताना प्रमेयानामनुक्रमणी चात्र योजिता । पूर्वस्मात् सम्पुटादेतस्य परिमाणाधिकत्व परिहर्तुमुत्तराविकरणमिह न योजितम् ।

यावत् सम्पुटोऽयं प्रकाशनाय मज्जीकृतः, तावत् कौटलीयार्थशास्त्रस्यैकं नूतनं सम्करणं जर्मनिदेशीयर्पाण्डित्याल्लिङ्गनमिति पाञ्चनदाल्लवपुराद्बहिरवतीर्णं दृष्ट्वा, यदीयान् पाठविशेषान् मैथिल्यपुस्तकगतैरसदीयपुस्तकगतैश्च पाठविशेषैः सहान्योन्यव्यतिरेकाग्रमार्थमभ्यर्त्तयितुं तृतीयसम्पुटस्य परिशिष्टे प्रदर्शयिष्यामः । अन्यं तु लवपुरीयस्य पुस्तकयोपोद्धाते जालिना कौटलीयमर्थशास्त्रमधिकृत्य बहु पपञ्चितम् । तत्र दृष्टान् काश्चित् प्रमाणविकलास्तदीयान् परकीयाश्चाभिप्रायान् इह विचारयामः ।

“सुग्नग्रहणविज्ञेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम् ।

कौटल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रन्थविस्तरम् ॥”

इति प्रथमाध्यायान्तिमश्लोकात् ,

“सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगानुपलभ्य च ।

कौटल्येन नरेन्द्रार्थं शामनस्य विधिं स्मृतं ॥”

इति द्वितीयाधिकरणदशमान्तिमश्लोकात् ,

“येन शस्त्रं च शास्त्रं च नन्दराजगता च भू ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं बहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।

स्वयमेव विष्णुगुप्ताश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥”

इति ग्रन्थशेषश्लोकाभ्यां, कौटलीयनाम्ना कौटल्यनाम्ना च ग्रन्थान्तरेषु प्रमाणतयोपात्तानां वाक्यानां ग्रन्थेऽस्मिन्नुपलम्भाच्चाम्यं प्रणेता स एव चन्द्रगुप्तोपजीवितो विष्णुगुप्तापरनामा भाक्षान्वाणक्य इति हि न्याय्या लोक्तस्य प्रतीतिः ।

अत्राप्याश्चर्यं द्वित्रा विप्रतिपन्ना उपलभ्यन्ते । तेष्वेक आस्त्रिया-
देशीयः पण्डितो विण्टरनिट्सूनामा, अन्यो जर्मनिदेशीयो जाकिनामा,
अपरः कीत्सञ्च आङ्गलेयपण्डितः । ते द्वैककण्ठ्यादूहन्ते —

चन्द्रगुप्तकालिकः कौटल्यो नाम कश्चिद् अस्यार्थशास्त्रस्य कर्ता ना-
सीदिति । ऊहहेतूभ्योलिखन्ति —

- १ चन्द्रगुप्तसाम्राज्यं स्वाधिष्ठित ग्रन्थे कापि न सूचितं, चन्द्रगु-
प्तस्य स्थानीय पाटलीपुत्रं च न स्मृतमिति,
- २ क्षुद्रक्षुद्रस्वनन्त्रराज्यतन्त्रणरीतेरुपदेशेऽपि साम्राज्यतन्त्रणरीति-
तन्त्रं नोपदिष्टमिति,
- ३ चन्द्रगुप्तकाले कौटल्यनामा यथाप्रतीतमाहात्म्यशाली कश्चित्
पुरुषविशेष एव तावन्न स्थितः मेगास्तनीशनाम्ना यवनेन
चन्द्रगुप्तसम्नपिना लिखिते वरितनिबन्धे तन्नामाग्रहणादिति,
- ४ कौटल्यः कौटल्य इति ग्रन्थं योऽसकृन्नाम्ना निर्दिश्येत स ग्र-
न्थकाराद् भिन्नः एव योगवृत्तपष्ठान्याये 'तत्रोपैकैश्वर्यममात्य
कारणेति' कौटल्यः 'इत्युपश्लिप्तस्य कौटल्यमतस्य 'नैवमिति
भारद्वाजः' इति भारद्वाजेन प्रतिक्षेपणान्न, कौटल्यस्य प्रकृत-
नार्थशास्त्रकर्तृत्वे पूर्वोक्तोपपन्नः भारद्वाजेन तन्मतप्रतिक्षेपणायो-
गादिति,
- ५ कौटल्य इति नामधेयमात्रं तावन्न गद्यार्थे वाद् अन्यकर्ता स्वीय-
त्वेन नोपादधीतेति च ।

त एतेऽस्त्यन्तानि सारा मं प्रतिमानि । तथाहि

न तावत् प्रथमो हतुः शक्यशङ्कः, चन्द्रगुप्तसाम्राज्यं स्वाधिष्ठितं
कौटल्येन किं ग्रन्थगत्येऽर्थवादप्रगङ्गात् स्मर्तव्यम् आहोम्बिद् ग्रन्थस्यादा-
वन्ते वा स्वात्मनिवेदनप्रसङ्गात् स्मर्तव्यम् ऊहको मन्यते । नाद्यः पक्षः, सर्व-
राजसाधारणराज्यतन्त्रोपदेशपरं शास्त्रेऽस्मिन्नितिहासप्रसिद्धान्येव राजवृत्तान्या-
र्थवादिकतयोदाहर्तुमुचितानि, न च स्वाधिष्ठितस्य साम्राज्यस्य वृत्तम् । तद्धि-
र्ष्यमानं प्रत्युत विकत्थननामैव वर्णयितुं प्रत्याययेत् । द्वितीयपक्षे तु 'येन

शस्त्रं च शास्त्रं च' इति ग्रन्थान्तश्लोके नन्दराज्योन्मूलयितृत्वमात्मनो वदता ग्रन्थकृता स्वाधिष्ठितं चन्द्रगुप्तसाम्राज्यं सूचितमेव । एतेन पाटलीपुत्रास्मरणमपि समाहितं, नन्दराज्योन्मूलनकर्तृत्वकथनेन रवाधिष्ठितदेशनगरादेरप्युक्तप्रायत्वात् । ग्रन्थमध्ये तु प्रामाणाभावात् पाटलीपुत्रं न स्मृतम् । मगधमथुरादिक हि पत्रोर्णिकापासादिद्रव्यविशेषोत्पत्तिस्थानत्वात् कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षाप्रकरणादौ द्रव्यविशेषोत्पत्तिस्थानप्रस्तावे स्मृतम्, पाटलीपुत्रं तु तदभावात् कस्मर्तव्यम् ।

द्वितीयो हेतुः शशशृङ्गायिनः, यतः शास्त्रेऽस्मिन्नुपदिष्टास्तन्त्रणरीतयः क्षुद्रराज्यमहाराज्यसाम्राज्यानां सर्पेण साधारणा एव । विशेषेण च षाड्गुण्याधिकरणस्य पञ्चदशषोडशाध्याययोर्दण्डोपनमितानां राज्ञामुपनमयितरिवृत्तिम् उपनमयितुस्तेषु वृत्तिं च प्रपञ्चयता सम्राज्ञा तदधश्चराणां राज्ञा च परस्परतन्त्रणमुपदिष्टमेव ।

न तृतीयो हेतुः साधु । मेगास्तनीमलिखितो हि चरितनिबन्धो भूताभूतार्थसङ्कीर्णः परिलुप्तबहुशश्च, स ऋथ स्वानुक्तेऽप्यर्थे निर्णायको भवितुमर्हेत् । किञ्च जानतापि कौटल्यं मेगास्तनीसेन स्वग्रन्थे तदस्मरणं न्याय्यं सभाव्यते । मेगास्तनीसो हि कौटल्यस्वर्गप्राप्ते परतः बहुषु वर्षेष्वतीतेषु कौटल्यपरतन्त्रत्वव्यपगमनिकामाविष्कृतनिजप्रभावपरमोर्जिते चन्द्रगुप्तस्य शासने वर्तमाने चन्द्रगुप्तगुणातिशयपरितृप्ताभिस्तन्नेतृचाणक्यगुणेषु प्रकृतिभिरनतिस्मर्यमाणेषु पश्चादेव नूनं भारतमागतः, चन्द्रगुप्तश्च राजानमुपाश्रितः । तस्य चन्द्रगुप्तपरमैश्वर्यमाक्षात्कारविस्मितस्य वैदेशिकस्य पूर्ववृत्तजिज्ञासाविरहितस्य किंवदन्तीवशात् सामान्यतः श्रुतमपि कौटल्यवृत्तमनिर्ज्ञातविशेषतया न श्रद्धाया विषयो बभूव, अतस्तत् स्वनिबन्धे स नूनं न लिखेत् । अविदितमेव वा सर्वात्मना मेगास्तनीसस्य चन्द्रगुप्तसस्तवपरायणस्य कौटल्यवृत्तसम्भाव्यते, पौरजानपदसस्तवालपत्वात् । एवञ्जातीयेषु मेगास्तनीसनिबन्धे कौटल्यनामानाख्यानस्य निर्मितेषु सम्भावयितुं शक्येषु तत् कौटल्यस्य अनेकसहस्रवर्षजगद्गीयमानकीर्त्तौ विष्णुवायुपुराणानुपश्लोकितमाहात्म्यस्यासत्तां चन्द्रगुप्तकाले गमयतीति कः खलु वक्तुं व्यवस्येत् । तथा वदता नाम जालिनार्थादिदमेवोक्तं भवति — 'भरतखण्डपुराणवृत्तविशेषनिर्णयविषये वस्तुतत्त्वाज्ञानावज्ञानादिनिमित्तो मेगास्तनीसस्य भूतिमापि प्रमाणं, प्रमाणेन न

केवलं किन्तु भारतीयैः प्रमाणतया परिगृहीतस्याप्यत्रायप्रतिपाद्यमत्र तिष्ठ-
वायुपुराणादिपुरातनग्रन्थानामस्य प्रमाण्यमा पुनरिति । अतएव दे-
श्चित्रीयामहे ।

न चतुर्थो हेतुः सङ्गत्तः, भारद्वाजस्तु कौटिल्यमतस्यात्राप्रतिपक्षः ।
ग्रन्थकारा नाम परमत्त ममावकः प्रत्यक्षपक्षस्तु तत्राप्युक्तपक्षस्तु स्वमतं स्थाप-
यन्ति, स्वमतं वा प्रथमं निर्दिश्य पश्चात् तद्विरुद्धं परमतमन्यत् दृश्यन्ति ।
अनयोरुभयविषयो समुदाचारयोर्द्वितीयः प्रकारः इहः ग्रन्थकारोपाश्रितः ।
'एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति कोटल्यः' इत्यादिना 'ऋतिकोपपत्त्याभि-
ष्टमनैकान्तिकं चैतदिति कोटल्यः' इत्यन्तेन ग्रन्थेनैतद्वत् द्विः प्रतिपाद्यते --
'अमात्य एकैश्वर्यं कारयेदिति मम मतः, भारद्वाजस्य तु पूर्वोक्तस्य मत-
मन्मतविरुद्धमीदृशप्रूपः, तच्च प्रकृतिद्वेषनत्वात् तत्प्राप्त्यन्तर्निमित्तकत्वात्
बहुदोषम् इति, अर्थाच्च मन्मतं प्रकृतिनोपकृतत्वात् भविष्यत्वाद् नियतगिः-
त्वाच्चादोषः बहुगुणम्" इति च ।

अत्र हीदमवधेयम् — इह खल्वन आचार्यनामैव प्रतीयते । अत्रापि गो-
शेषेषु सर्वत्र अनुपपन्नाचार्यमतस्खण्डनपूर्वमन्ते किमाप्यन्यथा । काटल्यनाम-
न्वितया नियमेन स्थाप्यते । कौटल्यश्च वक्तव्यो मन्व्यकार इति । अत्र
कौटल्य' इत्युक्तीना सर्वाणाम् 'एवमत्र मन्ये' इत्यस्याय प्रतिपत्तः । 'उक्त-
हमि'त्यहम्पदेनात्मनि परामर्शनीय कौटल्यपदेन परामर्शः स्वाह्वात् । अत्रापि
आचार्यसमुदाचारसिद्धो महाभाष्याकारादीना महाभाष्यादा 'गोशेषेषु सर्वत्र'
इति गोशेषादीपदेन परामर्शवत् । तथा च 'प्रकृते एवमेकश्चयमात्राय । कार-
येदिति कौटल्यः' इत्यस्याय फलितोऽर्थः — 'राज्यमनपशान स्वयत्तीकर्तव्य-
तया प्राप्तमपि अखण्ड राज्यममात्र स्वयमनपशान च । राजकुमारमयेकै-
श्वर्येण योजयेदित्यह मन्ये' इति 'एवमात्राय कार्यादित्यह मन्ये' इ-
त्युक्त्या सूचितम् 'एवममात्रो न कार्यादित्यस्या मन्यत इत्युक्त्या म-
न्यनामग्रहणपूर्वं स्पष्टयति — 'नैवमिति भारता ।' इति । कन प्रकारेण
तस्मात्कार्येदिति भारद्वाजो मन्यत इत्याकाङ्क्षायाभात् — 'पार्थिवभाषि'
इत्यादिना 'कालः कर्म निर्धारितः' इत्यन्तेन । अत्रापि भारद्वाजमतस्य
स्वरूप तत्साधक च भारद्वाजोक्तं दर्शितं, न तु कौटल्यमतस्य भारद्वाजेन स्व-
ण्डितं दर्शितं, सावकयुक्त्युपस्कृतस्य कौटल्यमतस्य काटल्यपार्श्वान्न भारद्वा-
जेनापरिज्ञाततया खण्डनायोगादिति बाह्यम् । यदिदं भारद्वाजमतं मया

धकमुपदर्शितं, तद् भारद्वाजार्वाचीनः कौटल्यः खण्डयति — ‘प्रकृतिको-
पकर्म’त्यादिना । अमात्येन क्रियमाणं स्वयं राज्यहरणं प्रकृतिद्वेषजनक पा-
पिष्ठम् अनिश्चितसिद्धिकं चेत्त्यतः कारणाद् भारद्वाजमतः हेयमिति कौटल्यो-
ऽभिप्रेतीत्यर्थः । एतेन कुमारराज्याभिषेचनस्य स्वाभिमतस्य प्रकृतिरञ्जकत्व-
धर्मिष्ठत्वैकान्तिकत्वरूपगुणयोग उपादेयत्वप्रयोजक उक्तप्रायः । एवञ्चात्र
भारद्वाजस्य सम्प्रतिपन्नपूर्वाचार्यभावस्य कौटल्यमतखण्डयितृताया लेशतो-
ऽप्यप्रतीतिः प्रत्युत कौटल्यस्यैव भारद्वाजखण्डयितृताया सप्रत्ययाच्च कौट-
ल्यस्य प्रकृतग्रन्थकर्तृत्वविषटकं न किञ्चिदस्तीति स्पष्टमेव ।

न पञ्चमोऽपि हेतुः समञ्जसः । यतो वक्तिमार्थतया कुत्सितापि कौ-
टिल्यसंज्ञा कौत्सादिसंज्ञावदुपपद्यत इति प्रवक्तुरङ्गस्वाम्यार्येण समाधानमुक्त-
मेव । वस्तुतस्तु कौटिल्य इतीकारमध्योऽपपाठ एव पाठितृलेखकप्रमादकृतः,
सर्वेषु प्राचीनमूलादर्शग्रन्थेषु तद्विवरणादिषु च कौटल्य इत्यकारमध्यस्यैवैक-
रूप्येण पाठात् । कुटलो नाम गोत्रप्रवर्तक ऋषिविशेषः । तस्य गोत्रापत्य
कौटल्य इति । अत एव कामन्दकनीतिसारव्याख्याया जयमङ्गलायां
‘कौटल्य इति गोत्रनिबन्धना विष्णुगुप्तस्य संज्ञा’ इत्युक्तम् । अधिकम् अर्थ-
शास्त्रप्रथमसम्पुटोपोद्घाते द्रष्टव्यम् ।

तदित्थं ‘मौर्यचन्द्रगुप्तकाले कौटल्यनामा कश्चिद् महापुरुषो नासी-
दि’ति वादः, ‘चन्द्रगुप्तसहचरेण नेदमर्थशास्त्रं प्रणीतं भवितुमर्हती’ति वादश्च
दूरतो निरस्तः । चन्द्रगुप्तसहजीविप्रणीतत्वं निर्णयेन चार्थशास्त्रस्य कालोऽपि
निर्धारितः कैस्तप्राचीनचतुर्थशताब्दीलक्षणः ।

यत्तु ग्रन्थस्य तावत्प्राचीनताया बाधकमिव किमपि किमपि जालि-
प्रभृतिभिरुपपद्यत, तदिदानीमालोचनीयम् । तत्र —

(१) सुश्रुताद्यपेक्षया धातुरसवादप्रकाराणामर्थशास्त्रेऽधिकतया कथन-
दर्शनेनाम्य धातुरसवादविद्याप्रकर्षकालप्रभवत्वप्रतीत्या धातुरसवादविद्याशिशु-
भावावस्थाविर्भूतसुश्रुताद्युत्तरकालोत्पन्नतावगम्यत इति सुश्रुतात् कैस्तप्राचीन-
प्रथमशताब्दीमवादार्वाचीनमर्थशास्त्रमिति विण्टरनिट्सः । इदमयुक्तं — कामं
सुश्रुताद्यपेक्षया धातुरसवादानामविद्याः प्रकारा अर्थशास्त्रे प्रतिपाद्यन्ताम् ।
किन्तु तावता धातुरसवादशास्त्रस्य सुश्रुतादिकाले बालभावः अर्थशास्त्रकाले
तरुणिमेति विभागो न कल्पयितुं शक्यः । तरुणिमदशायामेव सत्या सुश्रुतादौ

धातुरसवादप्रकाराणामल्पानाम्, अर्थशास्त्रे बहूना च कथनौचित्यसम्भवान् । सुश्रुतादितन्त्र हि नाम चिकित्साशास्त्रम् । तत्र भेषजमाधनोपयोगिनया यावद् धातुरसवादप्रमेयमपेक्षित तावदेवाभिधानीयमित्यल्पमभिहितं स्यात् । अर्थशास्त्रे तु राज्यतन्त्रप्रधाने सुवर्णरजतादिसाधनाय शत्रुनिग्रहार्थोपविवेचनमावनाय च यावदपेक्षित तावदभिधानीयमिति पूर्वन. किञ्चिदविक्रममभिहितं स्यात् । धातुरसवादप्रधाने तु शास्त्रे धातुकौटलीयादौ तत्सम्पद्व प्रमेयज्ञान सर्वमभिधानीयमिति तत् कात्स्न्येनाभिहितं स्यात् । तस्माद् धातुरसवादना प्रमेयान्तरप्रधानेषु तन्त्रेषु मनागमनाग् वा यथापेक्षमानुपज्ञिकृतयाभिधानमभिधातृकालानुमानादावकिञ्चित्करम् ।

(२) याज्ञवल्कीय धर्मशास्त्रमुपजीव्यतेऽर्थशास्त्रेण । तत्तु धर्मशास्त्रं कैस्ताब्दीयतृतीयशतकोत्तरकालभवमिति तदवाचीनत्व प्रकृतम्यार्थशास्त्रमेति जालि. । इदं चायुक्तम् । तस्य धर्मशास्त्रस्य कैस्ताब्दीयतृतीयशतकोत्तरकालिकत्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत कौटलीयार्थशास्त्रस्य प्रपञ्चितचरयुक्तिभिर्कैम्ब-प्राचीनचतुर्थशताब्दीभवताया निर्णीतया तदुपजीव्याया स्मृतेस्तत्पूर्वकालिकत्वस्यैव न्यायत. प्राप्तत्वात्, न्यायप्राप्तस्य च प्रमाणाभावेर्वाधितुमशक्यत्वात् । किञ्च 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति सूत्रे गर्गादिगणे यज्ञवल्क्यशब्दस्य पाठदर्शनेन पाणिनिर्यज्ञवल्क्यगोत्रापत्य याज्ञवल्क्य विदितवानिति प्रतीत्या तद्विदितस्यैव याज्ञवल्क्यस्य धर्मशास्त्रकारताया. सम्भावितत्वेन पाणिनितोऽपि धर्मशास्त्रस्य प्राचीनत्वसम्भवाच्च ।

(३) यदपि तृष्टुप्लन्दसि वाक्यशैल्या चार्थशास्त्रस्य प्राचीनत्व न भासते इति कीत्सज्ञो महाशय आह, तदपि न साधु । किं तृष्टुप्लन्दस परिग्रह एव प्राचीनत्वाननुगुण. आहोस्वित् तत्र पादचतुष्टयेऽपि तुल्यलक्षणयोगः । वेदादन्यत्रच्छन्दोविशेषपरिग्रहे प्राचीनार्वाचीनयोः कामचारान्नाद्यपक्षः । पादचतुष्टये तुल्यलक्षणयोगायोगावपि प्रयोक्तुर्गैच्छकावव्यवस्थितव्यवस्थापकौ च । वाक्यशैल्या प्राचीनत्वं तु कीत्समहाशय प्रति न भासते, मा प्रति तु महाभाष्याद्यतिशायि प्राचीनत्वं स्फुटं भासते । तत्र निर्णयः सहृदयेष्वायत्त. ।

यत् पुनः प्रकृतार्थशास्त्रप्रतिपाद्यमानयावत्प्रमेयोपद्रष्टृत्वमकृत्य कर्तुर्न सम्भवतीति मन्यमानः कश्चिदाह,— इदमर्थशास्त्रं बहुभि. सम्भूतं प्रकरणशः प्रणीतं पश्चादेकीकृतमिति, तदपि नोपादेय,

“वशे विशालवशानामृषीणामिव भूयसाम् ।
 अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥
 जातवेदा इवार्चिष्मान् वेदान् वेदविदा वरः ।
 योऽधीतवान् सुचतुरश्वतुरोऽप्येकवेदवत् ॥
 यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
 पपातामूलतः श्रीमान् सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥
 एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्त्या शक्तिधरोपमः ।
 आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥
 नीतिशाल्मायुत श्रीमानर्थशास्त्रमहोदधे ।
 य उद्दधे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधमे ॥ ”

इति कामन्दकेन विष्णुगुप्तस्य बहुप्रमेयद्रष्टृतया बहुशास्त्रप्रणेतृतया च वेध-
 स्तुल्यत्वाख्यानपूर्व प्रकृतमहाशास्त्रकर्तृतायां सकीर्तनात् । कामन्दको हि
 क्रैस्तप्राचीनप्रथमशताब्दीस्थितत्वाद् विष्णुगुप्तासन्नकालो विष्णुगुप्तचरि-
 तानां याथात्म्येऽस्मदाद्यपेक्षयाभिज्ञतमः । तस्य क्रैस्तप्राचीनप्रथमशताब्दी-
 भवत्वविवादे वा क्रैस्ताब्दीयसप्तमशतकस्थितभवभूत्यपेक्षया प्राचीनत्वे विवा-
 दस्य नावकाशः, यतो नीतिसारकर्तरि निरूढेन कामन्दकशब्देन नीति-
 प्रयोगनिपुणा काम्बिचत् परिग्राजिका मालतीमाधवे व्यपदिशन् भवभूति-
 नीतिशास्त्रनिष्णातत्वसाम्यकृत तस्या तत्पदव्यपदेशौचित्यं पश्यतीति युक्तिमती
 कल्पना । न च तस्या कामन्दकशब्दो निरर्थक एव यद्वच्छया निवेशितः
 कविना न तु प्रसिद्धकामन्दकधर्मागोपेणेति जालयुक्त युक्तम्, मालतीमाधवे
 पात्रेष्वनर्थकसंज्ञानिवेशनस्यादर्शनात् । माधवमालत्यादयो हि शब्दाः शृङ्गा-
 रोद्दीपकवचनां शृङ्गारिनायकनायिकादिष्वानुगुण्यमभिप्रेक्ष्य संकेतिताः, अ-
 धोरघण्ट-कपालकुण्डलादयश्चामुण्डचुपामकानुगुण्य बुद्धरक्षितादयश्च बौद्ध-
 भिक्षुकीशिष्यतानुगुण्यम् । एवं सर्वासु संज्ञामु अर्थवतीषु कामन्दकीशब्दः
 परं चित्थादिनामवन्निर्निमित्तमित्युक्त्या संकेतित इत्युक्तिः कथं नाम सङ्गता
 स्यात् । इत्यादिकं विचारणीयं विद्वदभिः । किञ्च बहुप्रमेयद्रष्टा कौटल्य एको
 दृष्ट इति नासूया कर्तव्या । नहि पुरुषविशेषे कर्मिश्चिल्लोकोत्तरप्रज्ञादिगुणयो-
 गिनि सर्वज्ञकल्पत्वमपि वा द्रष्टुमशक्यं, किमुनैवञ्जातीयं बहुज्ञत्वम् ।

एतेन, जाली यदवोचत् — रुनाप्य पण्डितन मनामारतादिग्रन्थाः ।
 द्रुमहर्ष्यादिनामवेय काश्चित् पूर्वाचार्यान् । यिन्या नदीयत्वन । पत्राणा
 कौटल्यसम्बन्धित्वेन गिद्वान्नपक्षाणा । ललानमः प्रार्थशास्त्रमिदं रचित-
 मिति, तदपि परास्त, कौटल्यकर्तृत्वस्यापक्रान्ता । अतस्तत्कामन्दकादिवाक्याना
 प्रामाण्यस्यानपन्हवनीयत्वात् । किञ्च, तथा च । अतः काटलीयार्थशास्त्रो-
 द्भाविताना तत्तत्पक्षाणामाकरग्रन्था भारद्वाजादीनाम परमावेतो न प्रणीता
 इति स्वत्वभिप्रायो गम्यते । रोऽत्यन्तायुक्तः, यतो याजवल्क्यस्मृतिन्त्याक्याया
 विज्ञानेश्वरोपजीव्यैर्विश्वरूपाचार्यः पणीताया बह्वना बृहस्पत्यर्थशास्त्रवा
 क्याना विशालाक्षार्थशास्त्रवाक्याना च प्रमाणतयादाहृण्यदर्शनन बृहस्पति
 विशालाक्षार्थशास्त्रग्रन्थयोर्विश्वरूपाचार्यकाले समानतन्त्राणान् तुल्यन्तावेव
 तत्सहपठितभारद्वाजाद्याचार्यग्रन्थानामपि स्थित्यनुमानानुमानान् ।

इत्थमुच्चावचोद्दैर्घ्यावितेषु जालिमहाशयस्य अभिप्रायेषु प्रयानभूता कौ-
 टलीयसम्बद्धा अभिप्राया विचारिता, अन्वयवत्त न तथा विस्तरण निवृ-
 पितम् । न चेहेतोऽधिकमवश्यविचारणीयं पश्याम । अत उभये ॥ १०० ॥
 क्तित जालिमहाशयस्यार्थविशेषाभ्युदयं क्लेशतो । अत्रापि प्रकृतम् । ॥ १०१ ॥
 स हि आह — ‘अस्ति समानतन्त्रमिति काटलीयार्थशास्त्रं न पण्डितैश्चक-
 पदमद्ययावदविज्ञातमि’ । । स हि । त न पर्यायपदानि । य मं प्रातिपादयामु-
 मनुस्मृतिभाष्यादूहितवान् । मनुस्मृतिममभाष्यामगतस्य १०६ तः ३६ ३६ ३६
 भाष्ये हि ‘समानतन्त्रेणोक्तम्’ इति प्रतिज्ञाय इति तन्नुपाय इति काटली-
 यार्थशास्त्र (१० अधि १५ अ-या) श्लोक प्रदर्शित । २०५ तत्तत्श्लोकभाष्ये
 च ‘समानतन्त्रेऽपि’ इत्युक्त्वा ‘नव
 मानस कर्म लोक पाळयति
 इति वाक्य कौटलीयार्थशास्त्रपट्टाधिकरणद्वितीयाध्यायस्य १०६ तः ३६ ३६ ३६
 कर्म लोक यापयति’ इति वाक्यस्य कर्थादित्यानुनादकमुदाहरणम् । अत्र लि-
 ज्ञेन कौटलीयमर्थशास्त्रं समानतन्त्रपरपर्यायमित्यन्वय इति । अतः त म
 आह — युक्तश्च तस्मिन् समानतन्त्रशब्दग्रन्थपदेशे ‘इति समानतन्त्रम्’ इति
 समानम्’ इति च पञ्चमाधिकरणप्रथमाध्यायादिषु अमकृत्कृत्तम् । अतः अना-
 दिति । तदेतदखिलमत्यन्तमनुपपन्नम् । समानतन्त्रशब्दो गत्य यागिक । अर्था-
 रथसमासनिष्पन्नः । — समान च तन् तन्त्रं चिति । समानतन्त्रं प्रमेयतस्तुल्य
 शास्त्रान्तर, ‘समानतन्त्रेणोक्तम्’ इत्यस्य प्रकृतं प्रमेय तन्त्रानिपादकेन आख्या

न्तरेण वर्णितमित्यर्थः । तच्च शास्त्रान्तरप्रकृते कौटलीयं भवति, तदीय
तयोदाहृताया वाक्यानुपूर्व्याः कौटलीये समुपलम्भात् । न चायं समानतन्त्र-
शब्दप्रयोगो मेधातिथिभाष्य एवापूर्वो दृष्टः, 'समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रा-
सिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः' इति न्यायदर्शनसूत्रेऽपि तद्दर्शनात् । एव शास्त्रव्या-
ख्यानादिग्रन्थेष्वपि शास्त्रान्तरप्रमाणीकरणावसरे समानतन्त्रशब्दप्रयोगो बहुलो
दृष्टः । न हि तत्र समानतन्त्रपदं कौटलीयबोधकम् । एतेन कौटलीयस्य
समानतन्त्रव्यपदेशौचित्यसमर्थनं जालिकृतं प्रत्युक्तम् । किञ्च, शास्त्रग्रन्थेषु
कचिदुक्तस्यान्यत्रातिदेशो बहुभिः प्रकारैः क्रियते- कचित् 'समानं पूर्वणे'ति,
कचित् 'समानम्' इति, कचित् 'पूर्ववदि'ति, कचित् 'प्राग्वादि'ति, कचिद्
'एतन् व्याख्यातमित्येवमादिभिः । सर्वे चेते प्रकाराः समानार्थाः, तत्रान्य-
तमस्यामकृदाश्रयणमप्यविशिष्टमेव सर्वग्रन्थेषु ॥

सप्तहश्लोकाश्चात्रैते --

आदिमध्यान्ति१ त्रयायल्लोकप्रामाण्ययोगत ।

कौटल्यनाम्ना पशूना रमृतानामाकर्त्तव्यत ॥

वाक्प्रशैलीसमुन्नेयपुराणत्वानुगुण्यत ।

कामन्दकोपजीव्यत्वात् तद्गीतमहिम्नत्वात् ॥

यश्चन्द्रगुप्तसचिवो विष्णुवारवादिविश्रुतः ।

सोऽस्य कर्तृविगात्रस्य कौटिल्य इति निर्णय ॥

अनन्तशयनम् ।

न. गणपतिशास्त्री,

१७-५-१०२४।

द्वितीयसम्पुटस्य विषयानुक्रमणी ।

आदित, अधिकरणा- प्रकरणम् विषय . दृष्टम् .
अध्याय , अध्याय ,

धर्मस्थीयं तृतीयमधिकरणम् ।

५८	१	५७, ५८	व्यवहारस्थापना, विवादपद- निबन्ध	१-११
५९-६१	२-४	५९	विवाहसंयुक्तम् —	१२-३०
५९	०	,,	विवाहवर्म , स्त्रीधनकल्प , आविवेदनिकम्	१२-१८
६०	३	,,	शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषाति- चारोपकारव्यग्रहारप्रति- पेधाश्च	१९-२४
६१	४	,,	निपतन पश्यनुसरण ह्रस्व- प्रवास दीर्घप्रवासश्च	२५-३०
६२-६४	५-७	६०	दायविभाग —	३१-४५
६२	५	,,	दायक्रम	३१-३५
६३	६	,,	अशत्रिभाग	३६-३९
६४	७	,,	पुत्रनिभाग	४०-४५
६५-६७	८-१०	६१	वास्तुकम् —	४६-६१
६५	८	,,	गृहवास्तुकम्	४६-५०
६६	९	,,	वास्तुविक्रय , सीमाविवाद , क्षेत्रविवाद , मर्यादास्था- पन, बाधाबाधिकम्	५१-५६
६७	१०	६१-६२	विवीतक्षेत्रपयहिंसा	५७-६१
,,	,,	,,	समयस्थानपाकर्म	६१-६३
६८	११	६३	ऋणादानम्	६४-७१
६९	१२	६४	औपनिधिकम्	७२-७९
७०	१३	६५	दासकर्मकरकल्प , दासकल्प कर्मकरकल्पे स्वाम्यधिकार	८०-८१
७१	१४	६६	कर्मकरकल्प , सम्भूयस्सु- न्यायम्	८६-९०

आदित अध्याय	अविकरणा- ध्याय	प्रकरणम्	विषय	पृष्ठम्
७२	१७	१३	विहीतकीतानुक्षण	९१-९३
७३	१६	६८ ७०	दशस्यानपाकर्म , अस्वामिवि कृत्य , स्वस्वामिसम्बन्ध	९४ ९९
७४	१७	७१	साहस्यम्	१००-१०२
७५	१८	७२	गोपाकृत्यम्	१०३ १०५
६७	१९	७३	उष्टयस्यम्	१०६-११०
७७	२०	७४ ७५	विहीतकीतानुक्षण	१११ ११२

कण्टकशोधनं चतुर्थमविकरणम् ।

७८	१	७६	कण्टकशोधनम्	११६ १२३
७९	२	७७	कण्टकशोधनम्	१२४-१२८
८०	३	७८	कण्टकशोधनम्	१२९-१३४
८१	४	७९	कण्टकशोधनम्	१३५ १३८
८२	५	८०	कण्टकशोधनम्	१३९-१४२
८३	६	८१	कण्टकशोधनम्	१४३-१४८
८४	७	८२	कण्टकशोधनम्	१४९ १५२
८५	८	८३	कण्टकशोधनम्	१५३ १५७
८६	९	८४	कण्टकशोधनम्	१५८ १६४
८७	१०	८५	कण्टकशोधनम्	१६५ १६७
८८	११	८६	कण्टकशोधनम्	१६८ १७१
८९	१२	८७	कण्टकशोधनम्	१७२ १७६
९०	१३	८८	कण्टकशोधनम्	१७७ १८२

योगवृत्तं पञ्चममविकरणम् ।

९१	१	९९	योगवृत्तम्	१८३ १८४
९२	२	९७	योगवृत्तम्	१८५ १८६
९३	३	९८	योगवृत्तम्	१८७ १८८
९४	४	९९	योगवृत्तम्	१९०-१९१
९५	५	१००	योगवृत्तम्	१९२-१९३
९६	६	१०१	योगवृत्तम्	१९४ १९५

मण्डलयोनिः षष्ठमविकरणम् ।

९७	१	१०२	मण्डलयोनिः	२०२ २०३
९८	२	१०३	मण्डलयोनिः	२०४ २०५

षाड्गुण्यं सप्तममधिकरणम् ।

९९	१	९८, ९९	षाड्गुण्यममुद्देश , क्षयस्थान वृद्धिनिश्चयश्च	२ ५ २४३
१००	२	१००	सञ्चयवृत्ति	२४४ २४७
१०१	३	१०१, १०२	समहीनज्यायसा गुणाभिनि- वेश , हीनसन्धयश्च	२४८-२५३
१०२	४	१०३-१०७	विगृह्यासन , सन्वाययान विगृह्ययान सन्वायासन सम्भूयप्रयाण च	२५४-२५०
१०३	५	१०८-११०	यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभविरागहेतव प्रकृ- तीना, सामवायिकविपरि- मर्शश्च	२६१-२६८
१०४	६	१११, ११२	सहितप्रयाणिक, परिपणितापरि- पणितापसृताश्च सम्बन्ध	२६९-२७७
१०५	७	११३	द्वैधीभाविका सन्धिविक्रमा	२७८ २८५
१०६	८	११४, ११५	यातव्यवृत्ति , अनुग्राह्यमित्र- विशेषाश्च	२८५-२९१
१०७-११०	९ १२	११६	मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय —	२९२-३११
१०७	९	११	मित्रसन्धि , हिरण्यमन्धि	२९२-३००
१०८	१०	११	भूमिसन्धि	३०१ ३०६
१०९	११	११	अनवसितसन्धि	३०७ ३१३
११०	१२	११	कर्मसन्धि	३१४-३१९
१११	१३	११७	पाणिग्राहचिन्ता	३२० ३२८
११२	१४	११८	हीनशक्तिपूरणम्	३२९ ३३५
११३	१५	११९, १२०	बलवता विगृह्योपराधहेतव , दण्डोपनतवृत्त च	३३६ ३४२
११४	१६	१२१	दण्डोपनायिवृत्तम्	३४३ ३४८
११५	१७	१२२, १२३	सन्धिकर्म, सन्धिमोक्षश्च	३४९-३५८
११६	१८	१२४-१२६	मन्व्यमचरितोदासीनचरित- मण्डलचरितानि	३५९ ३६८

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

कौटलीयम्

अर्थशास्त्रं

महामहोपाध्यायगणपतिशास्त्रिरचितव्याख्योपेतम् ।

(द्वितीयः सम्पुटः ।)

धर्मस्थीयं—तृतीयमधिकरणम् ।

५७, ५८ प्रक व्यवहारस्थापना, विवादपदनिबन्ध ।

धर्मस्थान्त्रयस्त्रयोऽमात्या जनपदसन्धिक्षद्ग्रहणद्रोणमुखस्थानी-
येषु व्यावहारिकानर्थान् कुर्युः ।

अथ धर्मस्थीय नाम तृतीयमधिकरणम् । धर्मेषु वर्णाश्रमजातिसम्बन्धिषु तिष्ठन्ति तान् विदन्ति अनुवर्तन्ते चेति धर्मस्था तानधिकृत्य प्रवृत्त धर्मस्थीयम् । ‘धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु स्थापयेद्’ति प्रथमाधिकरणस्य दशमाध्याये, ‘द्वितीये भागे पौरजानपदाना कार्याणि पश्येद्’ इति एकोनविंशत्याध्याये चोक्तम् । के कति वा कार्यद्रष्टारः कुत्र स्थित्वा कार्यं पश्येयुरित्यादिक वक्तुमिदमधिकरणमारभ्यते ।

तत्र व्यवहारस्थापना इति प्रथम सूत्रम् । विवादपदनिबन्धः इति द्वितीयम् । तदुभयमेकस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यते । व्यवहारा नाम विवाहसयुक्तं दायभाग इत्यादयो द्वादश वक्ष्यमाणा, तेषां स्थापना ग्राह्याग्राह्यत्वनिरूपणमिति पूर्वसूत्रस्यार्थः । विवादपदानां पूर्ववाद्युत्तरवादिवचनानां निबन्ध व्युष्टदेशजात्यादिक्रमेण पत्रलेखनमित्युत्तरसूत्रस्य ।

प्रथमसूत्रं व्याचष्टे—धर्मस्था इत्यादि । धर्मस्थान्त्रयस्त्रयः, अमात्याः सहावस्थिताः, जनपदसन्ध्यादिषु जनपदसन्धावन्तपालदुर्गे सग्रहणे दशग्रामीप्रधानाधिष्ठाने चतुश्शतग्रामीप्रधाने द्रोणमुखेऽष्टशतग्रामीप्रधानाधिष्ठाने स्थानीये चेत्येतेषु, व्यावहारिकान्, अर्थान् कार्याणि, कुर्युः ।

तिरोहितान्तरगारनक्तारण्योपध्युपहरकृतांश्च व्यवहारान् प्रति-
षेधयेयुः । कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृणामेकैकं प्रत्य-
र्धदण्डाः । श्रद्धेयानां तु द्रव्यव्यपनयः ।

परोक्षेणाधिकर्णग्रहणमवक्तव्यकरा वा तिरोहिताः सिध्येयुः ।
दायनिक्षेपोपनिधिविवाहसंयुक्ताः स्त्रीणामनिष्कासिनीनां व्या-
धितानां चामूढसंज्ञानामन्तरगारकृताः सिध्येयुः ।

अग्राह्यव्यवहारानाह — तिरोहितेत्यादि । तिरोहितादीन् गृह व्यव-
हारान् आरप्स्यमानान् आरब्धाश्च, प्रतिषेधयेयुः । तत्र तिरोहितं प्रच्छन्नाद-
त्तविषयः प्रच्छन्नात्तविषयश्च । स च स्वामिदेशकालक्रियाद्रव्यादिभेदेन बहु-
विधः । तत्र स्वामितिरोहितं स्वाम्यनुज्ञा पिनैवान्येन तद्वन्न यद् विनियु-
ज्यते, देशतिरोहितं परोक्षिसाक्षिकं, कालतिरोहितः शतवर्षोपेक्षितऋणादि-
विषयः, क्रियातिरोहितः देशान्तरस्थे प्रमाणलेख्ये ऋणार्थनाविषयः, द्रव्यति-
रोहितं द्विपाञ्चतुष्पात्स्थावरेषु दृष्ट्यगोचरेषु तद्विक्रयः । अन्तरगारकृतं गर्भा-
गारकृतः, नक्तकृतं रात्रिकृतं, अरण्यकृतः, उपधिकृतं छद्मकृतं, उपहरकृतं
रहस्यकृतो दातृप्रतिग्रहीतृमात्रविदितः । कर्तुं प्रतिषिद्धव्यवहारप्रयोक्तुं, कार-
यितुस्तत्प्रयोजकस्य च, पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृणां धर्मस्थानाम्, एकैकं प्रति
प्रत्येकम् अर्धदण्डाः पूर्वसाहसम्यार्वाणि । श्रद्धेयानां तु निष्कपटानां तु प्रति-
षिद्धव्यवहारस्पर्शिता, द्रव्यव्यपनयः साध्यद्रव्यहानिः, न तु दण्ड इत्यर्थः ।

प्रतिषिद्धापवादमाह — परोक्षेणेति । परोक्षेण आधिकर्णग्रहणम् अप्र-
त्यक्षं गृहारामादिकमार्गि कृत्वा ऋणग्रहणं, सिध्येत तिरोहितमपि । अवक्त-
व्यकरा वा अमुकधनममुकेन व्यवह्रियमाणं न दुष्यतीति लोकसम्प्रतिपन्ना
व्यवहारा वा, तिरोहिता स्वामितिरोहिता अपि, सिध्येयुः ।

अन्तरगारकृतानुपादेयानाह — दायेत्यादि । दायो दायनिभागतत्स-
म्बद्धः, निक्षेप आभरणाद्यर्थं स्वर्णाद्यर्पणम् अथवा अन्नस्थद्रव्यरूपमग्न्या-
प्रदर्शनपूर्वं वासनस्यार्पणं तत्सम्बद्धं, उपनिधिः अनाख्यातवस्तुगर्भसमुद्र-
वासनोपनिधानसम्बद्धः, विवाहसंयुक्तः स्त्रीधनविषयः इत्येतेऽन्तरगारकृताः,
स्त्रीणाम्, अनिष्कासिनीनां गृहबहिरनिर्गतवरीणां, व्याधितानां चामूढसंज्ञानां
रोगिणां चानष्टचेतनानाम्, अन्तरगारकृताः सिध्येयुः ।

साहसानुप्रवेशकलहविवाहराजनियोगयुक्ताः पूर्वरात्रव्यवहारिणां च रात्रिकृताः सिध्येयुः ।

सार्धत्रजाश्रमव्याधचारणमन्येष्वरण्यचराणामरण्यकृताः सिध्येयुः ।

गूढाजीविषु चोपविकृताः सिध्येयुः ।

मिथस्समवाये चोपहरकृताः सिध्येयुः ।

अतोऽन्यथा न सिध्येयुः । अपाश्रयवद्भिश्च कृताः, पितृमता पुत्रेण, पित्रा पुत्रवता, निष्कुलेन भ्रात्रा, कनिष्ठेनाविभक्ताशेन, पतिमत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया, दासाहितकाभ्याम्, अप्राप्ताततिव्यवहाराभ्याम्,

रात्रिकृतव्यवहारेष्वदुष्टानाह — साहसेत्यादि । साहसयुक्त परवन-प्रमल्लुण्ठनसम्बद्ध अनुप्रवेशयुक्त परधनस्वगृहानुप्रवेशनविषय कलहयुक्त वाक्पारुष्यादिसम्बद्ध विवाहयुक्त प्रसिद्ध राजनियोगयुक्त, राजनियोगो राजाज्ञाप्रयुक्तो नगररक्षाविकृतव्यापार, तद्युक्तस्तत्सम्बद्ध इति पञ्चैते व्यव-हारा, पूर्वरात्रव्यवहारिणा च वेश्याशौण्डिकादीना च व्यवहारा, रात्रिकृता-सिध्येयुः ।

अरण्यकृतव्यवहारेष्वदुष्टानाह — सार्धेत्यादि । सार्धं वणिक्मञ्च-त्रजा गोष्ठवृत्तयो गोपाला आश्रमो वनकुटुम्बिन व्याधा किराता चारणाः लङ्घनप्लवनादिजीविन इत्येता मध्येषु, अरण्यचराणा वनचराणा, व्यवहारा, अरण्यकृता सिध्येयुः ।

उपधिकृतव्यवहारानुपादेयानाह — गूढाजीविषु चेति । कुट्टहिरण्या-दिव्यवहारिषु च, उपविकृताः छलकृता व्यवहाराः सिध्येयुः ।

उपहरकृतव्यवहारान् उपादेयानाह — मिथःसमावाये चेति । रह-सप्रयोगे स्त्रीपुमयोगान्धर्वविवाहनिमित्ते, उपहरकृताः सिध्येयुः ।

अतोऽन्यथा न सिध्येयुरिति । उक्तातिरिक्तप्रकारान्तिरोहितादयो नोपादेयाः । अपाश्रयवद्भिश्चेति । अपाश्रयवन्त परतन्त्रा तैश्च, कृता-व्यवहारा, न सिध्येयुः । परतन्त्रान् प्रपञ्चयति — पितृमता पुत्रेण पितरि व्यवहारनिपुणे विद्यमाने पुत्रेण कृता, पित्रा पुत्रवता पुत्रे कुटुम्बभरणक्षमे विद्यमाने पित्रा निवृत्तव्यवहारेण कृता, निष्कुलेन भ्रात्रा कुलनिष्पतिनेन भ्रात्रा कृता, कनिष्ठेनाविभक्ताशेन कनिष्ठेन दायभागात् प्राक् कृता, पति-मत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया भर्तारि पुत्रे च कुटुम्बभरणक्षमे विद्यमाने स्त्रिया कृता, दासाहितकाभ्या दासेन स्वाम्यधीनेन आहितकेन आधीकृतेन चाधि-

अभिज्ञस्तप्रव्रजितव्यङ्गव्यसनिभिश्चान्यत्र निसृष्टव्यवहारेभ्यः ।

तत्रापि क्रुद्धेनार्तेन मत्तेनोन्मत्तेनावगृहीतेन वा कृता व्यवहारा न सिध्येयुः । कर्तृकारयितृश्रोतृणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः ।

स्वे स्वे तु वर्गे देशे काले च स्वकरणकृताः सम्पूर्णचाराः शुद्ध-
देशा दृष्टरूपलक्षणप्रमाणगुणाः सर्वव्यवहाराः सिध्येयुः ।

ग्राहकावीनेन कृता , अप्राप्तातीतव्यवहाराभ्याम् अप्राप्तव्यवहारेण ऊनषोडश-
वयस्केन अतीतव्यवहारेण अतिक्रान्तसप्ततिवयस्केन च कृता , अभिज्ञस्ता-
दिभिश्चतुर्भिश्च अभिज्ञस्तैर्महापातकदूषितै प्रव्रजितै सन्यासिभि व्यङ्गे भूक-
बविरादिभि व्यसनिभि स्त्रीद्यूतपानासक्तैश्च कृता । तत्रापवादमाह -
अन्यत्र निसृष्टव्यवहारेभ्य इति । निसृष्टव्यवहारव्यतिरेकेण, ते चत पितृ
मत्पुत्र-पुत्रवत्पित्रादय प्रधानैरर्पितव्यवहाराविकारास्तदा तत्कृता व्यवहारा
सिध्येयुरेवेत्यर्थः ।

निसृष्टव्यवहारेष्वपि तेषु विशेषमाह — तत्रापीति । निसृष्टव्यवहार-
ेष्वपि मध्ये, क्रुद्धेन जिघासुना, आर्तेन दुःखिना, मत्तेन हर्षवता, उन्मत्तेन
विभ्रान्तचित्तेन, अवगृहीतेन वा दण्डितेन वा, कृता व्यवहारा न सिध्येयुः ।
कर्तृकारयितृश्रोतृणां पृथग् यथोक्ता दण्डा इति । ये प्रतिपिद्वान् व्यव-
हारान् कुर्वन्ति कारयन्ति शृण्वन्तश्च साक्षीभवन्ति, तेषां प्रत्येक यथाविहिता
दण्डा भवन्ति ।

सर्वापवादमाह — स्वे स्वे इति । स्वे स्वे वर्गे स्वकरणकृता स्वस्व-
जातौ स्वक्रियाक्रमकृता , स्वे स्वे देशे अरण्यादौ अरण्यादिचर स्वकरण-
कृताः, स्वे स्वे काले च रात्रौ रात्रिव्यवहारिभिः दिवा दिवाव्यवहारिभिश्च
स्वकरणकृताश्च, सर्वव्यवहारा सिध्येयुः । सम्पूर्णचारा राजमार्गो दिवा अर्थ-
प्रत्यर्थिसान्निभ्यमित्येवमाद्यपेक्षितदेशकालादिममुदाचारश्चार , कविदाचार उ-
त्थेव पाठ । स सम्पूर्ण अविकलनिर्वृत्त येषु ते तथाभूता , व्यवहारा , शुद्ध-
देशा दिशन्ति उपदिशन्ति स्वोपलब्धमर्थं प्राड्विवाकाय ज्ञापयन्तीति देशा-
साक्षिण ते शुद्धा परोक्षित्वादिदोषरहिता. येषु ते तथाभूता , दृष्टरूपलक्षण-
प्रमाणगुणा. दृष्ट साक्षात्कृत रूपमाकृति. लक्षण व्यावृत्तिचिह्न प्रमाण माप-
गुञ्जादि आढकद्रोणादि वितस्तिहस्तादि च गुण. शुक्लनीलश्राजिण्डुत्वादिश्च
येषु ते तथाविधाः, सर्वव्यवहारा , सिध्येयुः ।

पश्चिमं चैषां करणमादेशाविवर्जं श्रद्धेयम् ।

संवत्सरमृतुं मासं पक्षं दिवसं करणमविकरणमृणं वेदकावेद-
कयोः कृतसमर्थावस्थयोर्देशग्रामजातिगोत्रनामकर्माणि चाभिलिख्य
वादिप्रतिवादिप्रश्नानर्थानुपूर्व्या निवेशयेत् । निविष्टांश्चावेक्षेत ।

त एते व्यवहारा उपादेया लेख्यप्रमाणका प्रवर्तन्ते । तच्च लेख्य
पूर्वकालकृतमेकमुत्तरकालकृतं चापरमित्येव द्वयोरेकार्थगोचरयोर्लेख्यकरणयो
पूर्वोत्तरकालजन्मनोर्यदि कदाचिदुपलब्धिस्तदा किं प्रतिपत्तव्यमित्याह — प-
श्चिमं चैषां करणमिति । एतत्सम्बन्धे उत्तरकालकृतं लेख्यकरणं, श्रद्धेय
विश्वसनीयं पूर्वकरणपरीक्षापुरस्सरप्रवृत्तिकत्वादुत्तरकरणस्येत्यभिप्रायः । आदे-
शाविवर्जमित्यपवादः । आदेशबन्धश्च वर्जयित्वा, आदेशादानम् अर्थस्य
स्वत्वेन स्वीकरणं क्रयं प्रतिग्रहो वेति यावत् आधिस्तु बन्धो भोग्यरूपः ।
आदेशान्योस्तु विषयं पूर्वकरणमेव श्रद्धेयं, यतोऽर्थस्य परमस्वत्वेन तद्व्यु-
पाहूलितस्य पूर्वलेख्यस्य प्रावान्यं न हीयते । तथाच याज्ञवल्क्यः —

“सर्वेष्वेव विवादिषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

आवौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥” इति ॥

इति व्यवहारस्थापना समाप्ता ।

— — —

अथ विवादपदनिबन्ध इति सूत्रम् । तदर्थदिकं तु वार्णेन प्रागेव ।

संवत्सरमित्यादि । संवत्सर राजवर्षोपलक्षितकलिशकादिवर्षम्, ऋतु
वसन्तादि, मास चैत्रादि, पक्ष मासार्धं, दिवस त्रिंशति, करणं बवादिकं त्रिंश-
र्वर्षम्, अविकरणं स्थानीयद्रोणमुखादि, ऋणं वृद्ध्यर्थप्रयुक्तं वनं, वेदकावेद-
कयोः वेदकं परोत्पादितपीठानुभवितृत्वात् तन्निवेदयितृत्वाद् वा अभियोक्ता
अवेदका वेदकविपरीतोऽभियोज्यतयोः, कीदृशयोः, कृतसमर्थावस्थयोः सम-
र्थावस्था सम्बद्धावस्था अधमर्णोत्तमर्णभावलक्षणं सम्बन्धः । स कृतो याभ्या
तथाभूतयोः समर्थाक्षमा उत्तमाधमर्णभावावस्था कृता याभ्यां तथाभूतयोर्वा,
कृतममस्थावस्थयोरिति पाठे समस्थशब्दस्य समानस्थितिकाथनया कृतममा-
नस्थितिकसम्बन्धयोरित्यर्थः । देशग्रामादीनि षट् च, अभिलिख्य, वादिप्रति-
वादिप्रश्नान् अभियोक्तृभियोज्यविषयाणि चोद्धानि अर्थानुपूर्व्या अर्थगुरुलघु-
भावक्रमेण, निवेशयेत् अभिलिखेत् । निविष्टाश्च, अवेक्षेत शोधयेद् अविको-
द्घापार्थं न्यूनप्रतिपूरणार्थं च ।

निरवृत्तं ।। दमुत्सृज्यान्त्यं पादं सक्रामति । पूर्वोक्तं पश्चिमेनार्थेन
नाभिसम्बन्धे । अत्रावयवनिगिग्राह्यमाभिग्राह्यावतिष्ठते । प्रतिज्ञाय देश
निर्दिष्टेत्युक्ते न निर्दिश्यति । हीनदेशमदेशं वा निर्दिशति । निर्दिष्टाद्
देशादन्यं देशमुपस्थापयति । उपस्थिते देशेऽर्थवचने नैवम् इत्यप
व्ययते । साक्षिभिस्तत्तत् ज्ञेयमिति । असम्भाष्ये देशे साक्षिभिर्मित्रैः
सम्भाषते । इति परोक्तम् ॥ ॥

परोक्षद्वयः यद्वयवन्धः । स्वयंवादिदण्डो दशवन्धः । पुरुष-

पराजयद्वन्नाह — निबद्धमित्यादि । निबद्ध पूर्वलिखित पात्रमुत्सृ-
ज्यान्य पात्रं राकामति । तद्यथा — वाक्पाठान्तेति पूर्वं दिलिख्य पश्चाद्
दण्डपाठ्य वक्ति । पूर्वोक्तं पश्चिमेनार्थेन नाभिमन्वते इति । यथा — पूर्व
पशुहिरण्यधान्यानि देवान्युक्त्वा पश्चाद् हिरण्यमात्रं देयमिति वक्ति, न तु
सर्वं निर्दिशति । परवाक्यमिति । प्रत्यर्थ्युक्तम्, अनभिग्राह्यम् अदूषणीयमेव,
अभिग्राह्य दूषयित्वा, अवतिष्ठते तूष्णीमारते दुष्टत्वं न समर्थयतं । प्रतिज्ञाय
देक्षमित्यादि । त्रयो मे साक्षिण सन्तीत्येवमादिना सख्याविशेषेण साक्षिण
प्रतिश्रुत्य, निर्दिशेत्युक्ते न निर्दिशति तान् नामादितो निर्दिशेति कथिते नोदि-
शति । हीनदेशम् अदेश वा निर्दिशति प्रतिज्ञातसख्यान्यूनसख्यान् साक्षिण
उद्दिशति रयाळमातुळादीन् वा साक्षित्वानर्हान् उद्दिशति । निर्दिष्टाद् देशा-
दिति । नामत उद्दिष्टाग साक्षिणः, अन्य, देश साक्षिणम्, उपस्थापयति मनि-
धापयति । परिहरेति । सनिहिते साक्षिणि, अर्थवचने स्वच्छमर्थं
ब्रुवाणे, नेति निर्दिशति । निर्दिष्टार्थेति वदन्त्येति । तावतो व्यय-
तिरन्यथापन्नता, नापन्नता इति । तद्विपरिवर्तनात् तावत्, अवगत
नेच्छति निर्णय जानुते । अपाप्ये देशेति । अपाप्येणाहं तत्र,
साक्षिमि सद, मि । अभ्यापन रहित मन्त्रयेन । इति षष्ठम् पुनस्त्यपाद्-
सक्रमावयः साक्षिगियभापाता , परोक्तहेतव उक्त वचन समर्थन तद्वि-
परीत परोक्तम् अ । अर्थन तेन च तन्मूलक. पराजय द्वह लक्षयंत पराजयम्य
हेतव इत्यर्थः । पराशब्दापमृष्टस्य वचेः पराजिवत् स्वार्थविपरीते शुक्तिरिह
ब्रह्म्या ।

पराजितदण्डमाह—परोक्तदण्डः पञ्चदण्ड इति । साक्षिनिभेत्तन्व-
पक्षासिद्धिमूलस्य पराजयस्य दण्डः, पराजितदेयस्त्यार्थस्य पञ्चमाशो भवति ।

भृतिरष्टांशः । पथिमक्तमर्घविशेषतः । तदुभयं नियम्यो दद्यात् ।

अभियुक्तो न प्रत्यभियुज्जीत, अन्यत्र कलहसाहससार्थसम-
वायेभ्यः । न चाभियुक्तेऽभियोगोऽस्ति ।

अभियोक्ता चेत् प्रत्युक्तस्तदहरेव न प्रतिभूयात्, परोक्तः स्यात् ।
कृतकार्यविनिश्चयो ह्यभियोक्ता, नाभियुक्तः ।

तस्याप्रतिश्रुतस्त्रिरात्रं सप्तरात्रमिति । अत ऊर्ध्वं त्रिपणा-
स्वर्यवादिदण्डो दशवन्ध इति । विनैव साक्षिणं स्वयं वादं कृतवतः परा-
जितस्य दण्डः पराजितदेयस्य दशभागः । पुरुषभृतिरष्टांशः व्यवहारद्रष्टृकर्म-
करपुरुषवेतनमष्टभागः, स च सामर्थ्यात् कार्षापणस्यैव ग्राह्यः । पथिमक्त-
मिति । साक्ष्यानेतृणां मार्गतागतभोजनार्थदेयम् अर्घविशेषतः तण्डुलादिमू-
ल्यभेदमनुसृत्य, कल्पनीयमिति शेषः । तदुभयमिति । पुरुषभृतिं पथिमक्तं
च, नियम्यः पराजितः, दद्यात् ।

अभियुक्त इति । केनचित् कृताभियोगः, न प्रत्यभियुज्जीत अर्थाद-
भियोक्तारम् अनिस्तीर्णे स्वाभियोगे । तत्रापवादः — अन्यत्र कलहसाहस-
सार्थसमवायेभ्य इति । कलहसाहसादिषु तु विषये प्रत्यभियुज्जीतैव । अभि-
युक्तमपि केनचित् तदन्यो नाभियुज्जीतेत्याह — न चाभियुक्त इत्यादि ।
यदाह योगीश्वरः —

“अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

न चाभियुक्तमन्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥” इति ।

अभियोक्तेति । सः, प्रत्युक्तः अभियुक्तदत्तोत्तरः, तदहरेव न प्रति-
भूयाच्चेत् यस्मिन् दिने प्रत्युक्तस्तस्मिन्नेव दिने प्रत्युत्तरमभियुक्तोक्त्युपमर्देन
स्वपक्षसमर्थनक्षमं न दद्याच्चेत्, परोक्तः स्यात् सद्यः प्रतिवचनाभावमात्रेण स
पराजितो मन्तव्य इत्यर्थः । कुत इत्याह — कृतकार्यविनिश्चयो ह्यभियो-
क्ता नाभियुक्त इति । इदमीदृशमेवं साधनीयमिति प्रागेव संप्रधार्य कार्यं
प्रवृत्त इत्यभियोक्ता सपदिप्रत्युत्तरदानप्रतिबद्धः, अन्यस्तु संप्रधारणीयकार्यगति-
त्वात् तथेत्यर्थः ।

अभियुक्तप्रतिवचनकालावधिमाह — तस्याप्रतिश्रुतस्त्रिरात्रं सप्-
तरात्रमिति । तस्य अभियुक्तस्य श्रुतार्थस्य प्रतिवचनदानकालावधिस्रिरात्रात्
प्रभृति आ सप्तरात्राद् अनुमन्तव्यः । अत ऊर्ध्वमिति । सप्तरात्रात् परतः,

वराध्यं द्वादशपणपरं दण्डं कुर्यात् । त्रिपक्षाद्धर्मप्रतिब्रुवतः परोक्त-
दण्डं कृत्वा यान्यस्य द्रव्याणि स्युस्ततोऽभियोक्तारं प्रतिपादयेदन्यत्र
वृत्त्युपकरणेभ्यः । तदेव निष्पततोऽभियुक्तस्य कुर्यात् । अभियोक्तु-
निष्पातसमकालः परोक्तभावः । प्रेतस्य व्यसनिनो वा साक्षिवचनाः
सारम् । अभियोक्ता दण्डं दत्त्वा कर्म कारयेत् । आनि वा स कामं
प्रवेशयेत् । रक्षोघ्नरक्षितं वा कर्मणा प्रतिपादयेद् अन्यत्र ब्राह्मणादिति ।

त्रिपणावराध्यं त्रिपणोऽवराध्यं अवरो यस्मिस्त तथागतं, द्वादशपणपर
द्वादशपणोत्तम, दण्डं कुर्यात् । त्रिपक्षात् पक्षत्रयाद्, ऊ र्वम, अप्रतिब्रुवत
अभियुक्तस्य, परोक्तदण्डं पराजितदण्डं पञ्चबन्वरूप, कृत्वा, यानि अस्य
अभियुक्तस्य, द्रव्याणि धान्यहिरण्यलोहदारुमाण्डादीनि स्युः, ततः तैर्द्रव्यैस्त-
दुद्धृतद्रव्यैर्वा, अभियोक्तारं प्रतिपादयेत् यथाप्रार्थितधनभाजं कुर्यादित्यर्थः ।
किं सर्वैरेवाभियुक्तद्रव्यैः, नेत्याह—अन्यत्र वृत्त्युपकरणेभ्य इति । कृत्वादि-
जीविकार्थानि हलखनित्रकुद्दालानि वर्जयित्वा । तदेवेति । अप्रतिब्रुवतोऽभि-
युक्तस्य यदुक्तं विधानं तदेव, निष्पततोऽभियोक्तृसन्निधानेऽपसरतः अभियु-
क्तस्य, कुर्यात् । अभियोक्तुः, निष्पातसमकालं निष्पातोऽभियुक्तसन्निधाने-
ऽपसरणं तत्समानकालं, परोक्तभावः पराजितत्वं मन्तव्यम् । प्रेतस्य व्यस-
निनो वा साक्षिवचनाः सारमिति । प्रमीतस्य विपदतस्य वाभिषोक्तुरथवा-
भियुक्तस्य वन साक्षिभिर्विभाव्यमाना तत्पुत्रादयो दद्युर्गृहीयुर्वा । अभियुक्ते
पराजिते निरुपाये किमभियोक्ता कुर्यादित्यत्राह—अभियोक्तृति । स,
दण्डं पराजितदण्डं, दत्त्वा स्वयं राज्ञे, कर्म कारयेत्, अर्थादभियुक्तम् । आनि
वा स कामं प्रवेशयेदिति । अथवा, स अभियोक्ता अभियुक्तवन् वन्यत-
ममावित्वेन कर्मकरणार्थं गृहीयाद् यथेच्छम् । रक्षोघ्नेत्यादि । वाशब्दश्चार्थः ।
रक्षोघ्नरक्षितस्य अकुशलपरिहारार्थं शिरभिः मितसर्पपक्षेपो रक्षोघ्नरक्षा तद्युक्त
यथा भवति तथा, कर्मणा प्रतिपादयेत् योजयेत्, अर्थात् पराजितं तदर्पित-
माधिपुरुषं वा । एतेन, कर्म कारयितुरात्मरक्षणे प्रयत्नं कर्तव्यतयोपदिष्टो द्र-
ष्टव्यः । इतरथा हि पराजित आधिपुरुषो वा कर्मं कुर्वन्नवेतनकर्मकरणनिर्बन्ध-
मात्मनोऽसहमानः कारयितारं कदाचिज्जिघासेदिति । ‘कर्म कारयेद्’ इत्यस्य
विधेः संकोचमाह—अन्यत्र ब्राह्मणादितीति । इतिशब्दात् क्षत्रियादिरपि
तपस्वी ब्राह्मणप्रकारो ब्राह्मः ।

चतुर्वर्णाश्रमस्यागं लोकर्याचाररक्षणात् ।

नश्यतां सर्ववर्माणां राजधर्मः प्रवर्तकः ॥

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

विवादार्थश्चतुष्पादः पश्चिमः पूर्ववाधकः ॥

अत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिपु ।

चरित्रं सग्रहे पुंसां राज्ञामाज्ञा तु शासनम् ॥

राज्ञः स्वधर्मः स्वर्गाय प्रजा धर्मेण रक्षितुः ।

अरक्षितुर्वा क्षेप्तुर्वा मिथ्यादण्डमतोऽन्यथा ॥

दण्डो हि केवलो लोकं परं चेमं च रक्षति ।

राज्ञा पुत्रे च शत्रौ च यथादोषं समं धृतः ॥

X:(W2)
N2A.2

सम्यग्व्यवहारदर्शनस्य सर्वलोकयोगक्षेमसाधकता लोकराह—चतुर्व-
र्णेत्यादि । अयं राजधर्मः सम्यग्व्यवहारदर्शनरूपः, चतुर्वर्णाश्रमस्य चत्वारो
वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमाश्च ब्रह्मचर्यादयो यस्मिन्मन्त्राभूतस्य, लोकस्य,
आचाररक्षणात् स्वस्वसमुदाचारपरिरक्षणाद्धेतोः, नश्यता सर्ववर्माणां स्वतः
क्षीयमाणानां सर्वेषां वर्माणां प्रवर्तकः प्रोज्जीवकः ॥

व्यवहारस्तावच्चतुष्पादः । तत्पादानां स्वरूपं बलाबलं चाह—धर्म-
श्चेति । धर्मो व्यवहारः, चरित्रं राजशासनमिति चतुर्भिः पादैर्युक्तो, विवादार्थं
विवादविषयोऽर्थः । पश्चिम एषु पादेषु पश्चिम चरमः पादः, पूर्ववाधक
पूर्वान् पादान् बाधते सर्वपादोपेक्षया प्रबल इत्यर्थः ॥

वर्मादीनां स्वरूपमाह—अत्रेति । अत्र वर्मादिषु मध्ये, सत्ये स्थित
प्रतिष्ठितं वर्म अर्थयायात्म्यं वर्मपदार्थ इत्यर्थः । व्यवहारस्तु साक्षिपु स्थितः
साक्षिवाक्यविभावनीयो व्यवहारपदार्थ इत्यर्थः । चरित्रं लोकाचारः, सग्रहे
ग्रामसमूहे दशग्राम्यादौ, पुंसां प्रतिष्ठितम् । राज्ञाम् आज्ञा तु इदमित्यमेवेति
न्यायोपपत्तियुक्तो यथार्हदण्डप्रणयनादिर्नियोगस्तु, शासनं राजशासनपदार्थः ॥

राज्ञ इति । राज्ञः, स्वधर्मः, राज्ञाजीवो भूतरक्षणं च, स्वर्गाय भवति ।
कथम्भूतस्य, प्रजा धर्मेण रक्षितुः । अरक्षितुर्वा अरक्षकस्य वा, क्षेप्तुर्वा मि-
थ्यादण्डम् अयथार्हदण्डं प्रणेतुर्वा, राज्ञः, अतोऽन्यथा उक्तं अन्यं प्रकारः
अर्थान्निरकः भवति । एवमदृष्टसाधकता सम्यग्व्यवहारदर्शनस्य दर्शिता ॥
दण्डः प्रशस्यति—दण्डो हीति । दण्डो हि, केवल एकोऽनितरसहायः,

अनुशासद्वि धर्मेण व्यवहारेण संस्थया ।
 न्यायेन च चतुर्थेन चतुरन्तां महीं जयेत् ॥
 संस्थया धर्मशास्त्रेण शास्त्रं वा व्यावहारिकम् ।
 यस्मिन्नर्थे विरुध्येत धर्मेणार्थं विनिर्णयेत् ॥
 शास्त्रं विप्रतिपद्येत धर्मन्यायेन केनचित् ।
 न्यायस्तत्र प्रमाणं स्यात् तत्र पाठो हि नश्यति ॥

लोकं परं च इमं च रक्षति उभयलोकमुत्पन्नमोगसामाग्यं प्रयोक्तुं प्रयच्छति ।
 कथम्भूतोऽसौ, राजा प्रयोक्ता, पुत्रे च शत्रौ च यथादोषम् अपगन्वानुरूप्येण, मम धृतं अविशेषेण प्रयुक्तं ॥

सम्यग्व्यवहारदर्शनस्य परमं दृष्टफलमाह—अनुशासद्वीति । अनुशासतं लोकं न्याये पथि स्थापयन्, कथं, धर्मण धर्मानुसारेण, व्यवहारेण साक्षिवाक्यानुसारेण, संस्थया लोकाचारेण, न्यायेन च चतुर्थेन न्यायोपपन्न-राजकीयनिर्णयलक्षणेन चतुर्थपादरूपेण, चतुरन्तां चतुस्मागरपर्यन्तां, महीं जयेत् । यथोक्तप्रकारानुशासनमहिम्ना सार्वभौमत्वं राजा प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

धर्मादिषु ‘पश्चिमं पूर्ववाचक’ इति यत् पूर्वमुक्तं, तस्यापवादमाह—संस्थयेति । संस्थया महाजनाचारेण, धर्मशास्त्रेण मानवादिना च सह, शास्त्रं वा व्यावहारिकं शास्त्रं राजशासनं वा व्यावहारिकं साक्षिवचनं वा, यस्मिन्नर्थे विरुध्येत, यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात् तमर्थं, धर्मेण विनिर्णयेत् धर्मशास्त्रानुसारेण विनिश्चिनुयात् । न तु तथाविधे विषये राजवचनसाक्षिवचनयोः प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

कचिद् धर्मशास्त्रमपि न्यायेन बाध्यत इत्याह—शास्त्रमिति । शास्त्रं मानवादिधर्मशास्त्रं, केनचिद् धर्मन्यायेन सर्वप्रकारोपपन्नेन धर्मयुक्तेन लोकाचारेण, विप्रतिपद्येत अत्यन्तबाधितार्थविषयतया विरुध्येत, यत्रेति शेषः । तत्र, न्यायः, प्रमाणम् अर्थनिर्णयहेतुः स्यात् । कुतः, तत्र पाठो हि नश्यति यस्मात् तादृशे विषये धर्मशास्त्रवचनम् अदर्शनं प्राप्नोति, न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

“कुदालपाणिर्विजेयं सेतुमेतां समीपम् ।”

इति सत्यपि स्मृतिवचने सेतोर्भिन्नस्य समीपे कुदालद्वयं कमपि शिशुं तिष्ठन्तं दृष्ट्वा न कोऽप्यध्यवस्यति—अनेन शिशुना सेतुर्भिन्न इति ॥

दृष्टदोषः स्वयंवादः स्वपक्षपरपक्षयोः ।

अनुयोगार्जव हेतुः अपथश्चार्थसाधकः ॥

पूर्वोत्तरार्थव्याघाते साक्षिवक्तव्यकारणे ।

चारहस्ताच्च निष्पाते प्रदेष्टव्यः पराजयः ॥

इति ऋटलीयार्थशास्त्रे वर्मस्थीय तृतीयाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः त्रिवादपदनिबन्धः,

आदिताऽष्टपञ्चाशः ॥

उक्तसाक्ष्याद्यतिरेकेण पञ्च व्यवहारसावनान्याह—दृष्टेत्यादि । दृष्ट-
दोषोऽर्थसाधकः दृष्टदोष उपलब्धापराधचिह्नः दह्यमाने गृहे ज्वलितालात-
पाणिस्तदन्तस्तिष्ठन् जनः स्वाग्निद्रत्वानुमापकः, कायगतनवव्रणक्षरत्क्षतजो-
क्ष्यमाणभूमेर्वा कस्यचिद् रुधिरार्द्रशस्त्रपाणि पार्श्वे तिष्ठन् स्वात्मनस्तच्छेतृ-
त्वानुमापकः । स्वयंवादः मयैवेद कृतमिति वादः, अर्थसाधकः अर्थनिर्णायकः ।
स्वपक्षपरपक्षयोरनुयोगार्जवः वादिप्रतिवादिनोरजिह्वप्रश्नोत्तरकरणम्, अर्थसाध-
कम् । यथा—पथि शकटचक्रारोपणेन पादो मे भग्नः शाकटिकेनेति तः प्रति
कस्यचिदभियोगे ‘कुत एव कृतवानमी’ति वर्मस्थेन पृष्टः शाकटिकः भयव-
शान् क्षणं तूष्णीम्भूतः दृष्ट्वा ‘किमयं मूकः’ इति शङ्कमानः प्राङ्मुखः । ‘बहु-
वारमेष मां शकटानि कटादपसरेति शृण्वत्सु शकटगजनेषु तदोक्तवान्, इदानीं
तु मूक इव लक्ष्यते’ इत्यभियोक्तुं प्रश्नोत्तरवचनमृजुगावेन प्रवृत्तम् अभियोक्तव्य-
निरपराधत्वसमर्थकः सद् व्यवहारनिर्णयाय कल्पन इत्येवञ्जातीयं द्रष्टव्यम् ।
हेतुरर्थसाधकः उपपन्नकारणप्रदर्शनमर्थनिर्णायकः, यथा—पारदारिकश्च विषये-
ऽभियोगेऽभियुक्तेनात्मनः क्लीबत्वनिवेदनम् । अपथः पुत्रादिभिः कल्पनम् उप-
लक्षणाद् द्विव्यक्रिया च, सोऽर्थसाधकः ॥

पराजयनिमित्तान्याह—पूर्वोत्तरेत्यादि । पूर्वोत्तरार्थव्याघाते चोरो-
ऽयमिति शङ्क्यमानस्य ‘कः मुक्तः कः शयितः स्वये’त्यादि पृष्टस्य प्रयुक्तौ पूर्वो-
त्तरविरोधे, साक्षिवक्तव्यकारणे साक्षिणा वक्तव्यस्याप्रामाण्यदोषस्य कारणे
बन्धुत्वोपकार्यत्वादिरूपे निमित्ते, चारहस्ताच्च निष्पाते बन्धनागारि ऋहस्तात्
प्रच्छन्नपलायने च सति, पराजयः, प्रदेष्टव्यः स्थापयितव्यः ॥

इति ऋटलीयार्थशास्त्रन्यास्याया वर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

प्रथमोऽध्यायः त्रिवादपदनिबन्धः,

आदिताऽष्टपञ्चाशः ॥

५९. प्रक विवाहसंयुक्त — विवाहवर्म स्वीयनकल्प आश्रित्येति ।

विवाहपूर्वो व्यवहारः ।

कन्यादानं कन्यामलङ्कृत्य ब्राह्म विवाहः ।

सहधर्मचर्या प्राजापत्यः ।

गोमिथुनादानादार्पः ।

विवाहसंयुक्तमिति सूत्रम् । विवाहा अविवा ब्राह्म प्राजापत्यार्प-
दैवगान्धर्वाग्निराक्षसपैशाचाग्न्या तत्संयुक्त तत्सम्बद्ध स्वीयनकल्पादि, तदि-
हाभिवीयत इति सूत्रार्थः । व्यावहारिकानामर्थानामनुष्ठानप्रकार उक्त, व्यव-
हाराणां प्रतिपादनमधुना प्रस्तूयते । तेषु च ऋणादानादिषु कतमं पूर्वनि-
रूपणार्हं इति चिन्तायाम्, ऋणादानपूर्वो व्यवहार इति मनु । वास्तुकपूर्वो
व्यवहार इति भार्गवः । निक्षेपपूर्वो व्यवहार इति बृहस्पतिः । कौटिल्यस्त—
गृहस्थस्यैव व्यवहारो वविकाराद् गार्हस्थ्ये प्रति च विवाहस्यैव हेतुत्वाद विवा-
हसंयुक्तव्यवहार एव व्यवहारेषु मुख्य इति विवाहसंयुक्तप्रकरणमेवात्र निरू-
पणीय मन्यते । यदाहु -

‘ऋणमादौ मनुर्ब्रूते वास्तुक भार्गवो मुनिः ।

बृहस्पतिस्तु निक्षेप विवाह कुटुलान्वयः ॥’ इति ।

इदं प्रकरणं त्रिभिर्न्यायैर्वितन्यते । तत्रादिमे विवाहवर्म स्वीयन-
कल्प, आविवर्दानैरुमिति त्रिकं प्रतिपाद्यते, द्वितीये शुश्रूषागर्भपाशप्रद्वेषानि-
चारोपकारव्यवहारप्रतिषेधा, तृतीये निष्पत्तयः पर्यनुरागण ह्रस्वप्रवासो दीर्घ-
प्रवासश्चेति ।

विवाहसंयुक्तस्य प्रथमं निरूपणं हेतुः निर्दिशति— विवाहपूर्वो व्यव-
हार इति । व्यवहार इति ज्ञातावेकवचनं, सय व्यवहारो विवाहमूला । विवा-
हपूर्वत्वं चोपपादितम् ।

विवाहभेदास्तल्लक्षणप्रदर्शनपर्यन्तम्— कन्यादानमिति । कन्यामल-
ङ्कृत्य यत् तस्याः प्रदानं, स विवाहो ब्राह्म उप्युच्यते ।

सहधर्मचर्येति । ‘सहधर्मश्चर्यतामि’त्प्रेतावदुक्त्वा समन्त्रकं यत् कन्या
दीयते, स प्राजापत्याख्यः ।

गोमिथुनादानादिति । वरसकाशाद् गोद्वयं गृहीत्वा यत् कन्या
दीयते, स आर्षः ।

अन्तर्वेद्यामृत्विजे दानाद् दैवः ।

मिथस्समवायाद् गान्धर्वः ।

शुल्कादानादासुरः ।

प्रसह्यादानाद् राक्षसः ।

सुप्तादानात् पैशाचः ।

पितृप्रमाणाश्चत्वारः पूर्वे वर्म्याः । मातापितृप्रमाणाः शेषाः । तौ हि शुल्कहरौ दुहितुः । अन्यतराभावेऽन्यतरो वा ।

द्वितीयं शुल्कं स्त्री हरेत् । सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धम् ।

अन्तर्वेद्यामिति । यज्ञवेदिमध्ये स्थिताय ऋत्विजे यद् दीयते, स दैवः ।

मिथस्समवायादिति । कन्यावरयोर्निजच्छयान्योन्यसयोगाद् गान्धर्वो विवाहो भवति ।

शुल्कादानादिति । आत्मार्थे कन्यार्थे च वराच्छुल्कं गृहीत्वा यत् कन्यादानं, स आसुराख्यः ।

प्रसह्यादानादिति । बलात्कारेण कन्याहरणाद् राक्षसविवाहो भवति ।

सुप्तादानादिति । सुप्ताया हरणात् पैशाचाख्यो विवाहः ।

पितृप्रमाणा इति । एतेष्वष्टसु विवाहेषु पूर्वे ब्राह्मादयश्चत्वारः पितृप्रमाणा वर्म्याः पितृप्रमाणत्वाद् धर्मयुक्ताः । अन्ये त्रयवर्म्या इत्यर्थसिद्धम् । मातापितृप्रमाणा इति । माता पिता चेत्युभौ प्रमाणभूतौ येषां ते तथाभूताः, शेषा गान्धर्वादयः । कस्मान्मातापितृप्रमाणकत्वमित्याह — तौ हीत्यादि । मातापितरौ हि, शुल्कहरौ दुहितुः कन्याशुल्कं गृह्णीत । अन्यतराभावे अन्यतरो वा माता पिता वा शुल्कं हरति । एव विवाहवर्म उक्तः ।

स्त्रीवत् प्रस्तौति — द्वितीयमिति । द्वितीयं शुल्कं वरसकाशग्राह्यपरिभाषितशुल्कव्यतिरिक्तं शुल्कं प्रीतिवशाद् दत्तं, स्त्री कन्यैव हरेत्, न तु पितरौ । सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धमिति । वरेण न केवलं वरवन्ध्यादिभिः सर्वैरपि कन्याया देहे भूषणादिनिवेशनम् अप्रतिषिद्धम् अनिवार्यम् । अर्थात् तदपि कन्यैव हरेत् ।

वृत्तिरावन्ध्यं वा स्त्रीधनम् । परद्विसाहस्रा स्थाप्या वृत्तिः ।
आवन्ध्यानियमः ।

तदात्मपुत्रस्नुपाभर्माणि प्रवासाप्रतिविधाने च भार्याया भोक्तु-
मदोषः । प्रतिरोधकव्याधिदुर्भिक्षभयप्रतीकारे वर्गकाये च पत्न्युः । स-
म्भूय वा दम्पत्योर्मिथुनं प्रजातयोस्त्रिवर्षोपभुक्तं च त्रिंशद्विंशेषु विवाहेषु
नानुयुञ्जीत । गान्धर्वागुरोपभुक्तं सप्तद्विकमुभय दद्यात् । राक्षस-
पैशाचोपभुक्तं स्तेयं दद्यात् ।

इति विवाहधर्मः ।

मृते भर्तरे धर्मकामा तदानीमेवास्थाप्याभरणं शुक्लशेषं च

तद्विद कन्याहरणीय स्त्रीधनशब्दित द्विरूपमित्याह — वृत्तिरावन्ध्यं
या स्त्रीधनमिति । वृत्तिर्भूमिहिरण्यादिर्जाविकार्या, आवन्ध्यं नृपणादि । पर-
द्विसाहस्रा कार्पाणसहस्रद्वयपद्माववि, वृत्तिः, स्थाप्या कल्पयितुमर्हा । आव-
न्ध्यानियम आभरणस्य सहचानियमाभावः ।

तदिति । तत् स्त्रीधनम्, आत्मपुत्रस्नुपाभर्माणि च । पुत्राणां तद्वार्या-
याश्च पोषणे, प्रवासप्रतिविधाने च भर्तृनिदेशगमननिमित्तं । धनिकपायवि-
हसकटे च, भार्याया, भोक्तुम्, अदोषः दोषाभावः । प्रतिरोधकव्यादि ।
'साग्रतमेवादत्त्वा मा याही'त्येव रोधनं हरणं प्रतिरोधकं तत्प्रतीकारे व्याधि-
प्रतीकारे दुर्भिक्षप्रतीकारे भयप्रतीकारे च, वर्गकाये च विषयः, पत्न्युः स्त्री-
नव्ययकारिणः, अदोष इत्यनुवर्तते । उतोऽपि स्त्रीधनस्य व्याधौ भर्तुरदोषः
इत्याह — सम्भूय वेति । दम्पत्योः, मिथुनं प्रजातया जन्मद्वयं यद्वा
पुमपत्यमेकं स्त्र्यपत्यं नक्तं तन्नित्यतां, सम्भूय मिथुनं, त्रिवर्षोपभुक्तं च
स्त्रीधनं, त्रिंशद्विंशेषु विवाहेषु ब्राह्मादिषु चतुर्षु, नानुयुञ्जीत नार्ययेन प्रत्यर्पयेति ।
गान्धर्वेत्यादि । गान्धर्वागुरोपभुक्तम् उभयं वर्गकार्यान्तिर्गोपुक्तं सम्भूय-
त्रिवर्षोपभुक्तं च समनन्तरोक्तं द्विरूपं स्त्रीधनं, सप्तद्विकं, दद्यात् निर्यात्येत ।
राक्षसेत्यादि । राक्षसपैशाचोपभुक्तं स्त्रीधनं, स्तेयं दद्यात् स्तेयं चोर्गि-
द्रव्यं तद्विद दद्यात् चोरदण्डयुक्तं दद्यादित्यर्थः ।

इति विवाहधर्म इति । व्याख्यात इति शेषः ।

स्त्रीधनकल्पमाह — मृत इति । मृतं भर्तरे, धर्मकामा भर्तुरात्मनश्च
परलोकहितं धर्मं कामयमाना, तदानीमेव सद्य एव, आस्थाप्याभरणं देहद्वयं

शुभं वा विन्दमाना सप्तद्विकमुभयं दाप्येत । कुटुम्बकामा
[तिदत्तं निवेशकालं लभेत । निवेशकालं हि दीर्घप्रवासं
यामः ।

गुरुप्रातिलोभ्येन वा निविष्टा श्वशुरपतिदत्तं जीयेत । ज्ञाति-
समृष्टाया ज्ञातयो यथागृहीतं दत्तः ।

न्यायोपगतायाः प्रतिपत्ता स्त्रीधनं गोपायेत् ।

निदायं विन्दमाना जीयेत । धर्मकामा भुञ्जीत ।

पुत्रवती विन्दमाना स्त्रीधनं जीयेत । तत्तु स्त्रीधनं पुत्रा हरयुः ।

पुत्रभरणार्थं वा विन्दमाना पुत्रार्थं स्फातीकुर्यात् ।

[तार्थं, शुल्कशेषं च सप्तमुक्तावशिष्टं शुल्कं चकारादाभरणं च, लभत ।
वेति । आभरणं शुल्कशेषं चाविगम्य, विन्दमाना भर्त्रन्तरं परिगृ-
ह्णद्विकम् उभयं दाप्येत । कुटुम्बकामा तु गन्तानकामनया देवरं
[तु, श्वशुरपतिदत्तं स्त्रीधनं, निवेशकालं लभेत । कोऽगो निवेशकालः
— निवेशकालं हीत्यादि । दीर्घप्रवासे उत्तरतराध्यायन्युत्पादिते ।

श्वशुरप्रातिलोभ्येन वेति । श्वशुरशासनातिक्रमेण, निविष्टा भर्त्रन्तरं
श्वशुरपतिदत्तं गोपयन् श्वशुरेण पत्या च दत्तं दाप्येत । ज्ञातिहस्ताद-
या इति । विद्यमान एव पत्यो पत्यन्तरपरिगृहीताया, ज्ञातय
। , यथागृहीतं गृहीतान्यूनं श्वशुरपतिदत्तं, दत्तुं अर्थान् श्वशुराय
।

न्यायोपगताया इति । न्यायेन देवरादिमुपगताया, प्रतिपत्ता परि-
, स्त्रीधनं गोपायेत् श्वेतं न तु स्वयमुपयुञ्जीत ।

पतिदायमिति । पत्या दत्तं वस्त्राभरणादिकं, विन्दमाना भर्त्रन्तरपरि-
ति, जीयेत दाप्येत, श्वशुरकुलाय । धर्मकामा भुञ्जीतेति । अविन्दमाना
चेत् पतिदायं भुञ्जीत ।

पुत्रवतीति । पुत्रयुक्ता, भर्त्रन्तरगामिनी, जीयेत दाप्येत स्त्रीधनं न
भुञ्जीतेत्यर्थः । के तद्वोक्तार, तत्राह — तत्तु स्त्रीधनमित्यादि ।

पुत्रभरणार्थं वेति । पुत्रपोषणार्थं, विन्दमाना, पुत्रार्थं पुत्रनिमित्ते,
तिकुर्यात् वर्धयेत् स्त्रीधनम् ।

बहुपुरुषप्रजानां पुत्राणां यथापितृदत्तं स्त्रीधनमवस्थापयेत् ।

कामकारणीयमपि स्त्रीधनं विन्दमाना पुत्रसंस्थं कुर्यात् ।

अपुत्रा पतिशयनं पालयन्ती गुरुमभीषे स्त्रीधनम् आ आयुः-
क्षयाद् भुञ्जीत, आपदर्थं हि स्त्रीधनम् । ऊर्ध्वं दायार्द्रं गच्छेत् ।

जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीधनं विभजेन्न ।
अपुत्रायाः दुहितरः । तदभावे भर्ता ।

शुल्कमन्वापोऽभन्यद् वा बन्धुभिर्दत्तं बान्धवा हरेयुः ।

इति स्त्रीधनकल्पः ।

वर्षाण्यष्टावप्रजायमानामपुत्रां वन्ध्या चाकाङ्क्षेत, दश विन्दु,
द्वादश कन्याप्रसविनीम् ।

बहुपुरुषप्रजानामित्यादि । यस्मा बहवो भर्तारं पुत्राश्च नास्मा,
स्त्रीधनं, यथापितृदत्तं पुत्राणामवस्थापयेत् तत्तद्धर्तृदत्तं तत्तद्धृतृजनितपुत्रार्थं
दद्यात् ।

कामकारणीयमपीति । यथेच्छविनियोज्यमपि, स्त्रीधनं, विन्दमाना
भर्तृन्तरगामिनी, पुत्रसंस्थं कुर्यात् पुत्राय दद्यात् ।

अपुत्रेति । पुत्रहीना, पतिशयनं पालयन्ती पतिव्रता, गुरुमभीषे, स्त्री-
धनम्, आ आयुःक्षयाद् यावज्जीव, भुञ्जीत मूलमविनाशयन्ती वृद्ध्यादिक
सजातमात्रमुपयुञ्जीतेत्यर्थः । कुत, आपदर्थं हि स्त्रीधनं वृत्तिकृच्छ्रपरिहार-
मात्रविनियोज्यं हि स्त्रीधनं नाम न पुनः कामचारन्ययार्थम् । ऊर्ध्वं दायार्द्रं
गच्छेदिति । तथा तथा रक्षितं स्त्रीधनं तस्यामुपरताया भर्तृभारिण्यै गच्छेत् ।

व्रियमाणे पत्यो प्रमीताया स्त्रीधनं पुत्रा दुहितरश्चाविशेषाद् विभजेयुः,
पुत्राभावे दुहितरः तदुभयाभावे तु पतिर्गृहीयादित्याह— जीवतीत्यादि ।

आसुराद्यधर्म्यविवाहविषये तु स्त्रीधनं न भर्तृगामि, किन्तु स्त्रीबन्धु-
गामीत्याह—शुल्कमित्यादि । शुल्कं प्रतीतम्, अन्वाधेयं पितृगृहानीतम्,
अन्यद् वा, बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः, दत्तं स्त्रीधनं, बान्धवाः पित्रादयः, हरेयुः ।

इति स्त्रीधनकल्प इति । अनेन प्रकारेण स्त्रीधनविनियोगविधिव्या-
ख्यातः ।

अथाधिक्तेनिकमाह — वर्षाणीति । अप्रजायमाना सकृत् प्रसूया
पुनर्गर्भमगृह्णीतीम्, अपुत्रा व्याध्यादिवशात् पुत्ररहिता, वन्ध्या च गर्भधरणा-

ततः पुत्रार्थां द्वितीयां विन्देत् । तस्यातिक्रमे शुल्कं स्त्रीधनमर्धं
वाधिवेदनिकं दद्यात् । चतुर्विंशतिपणपरं च दण्डम् ।

शुल्कं स्त्रीधनमशुल्कस्त्रीधनायास्तत्प्रमाणमाधिवेदनिकमनुरूपां
न वृत्तिं दत्त्वा बह्वीरपि विन्देत् । पुत्रार्था हि स्त्रियः ।

तीर्थसमवाये चासां यथाविवाहं पूर्वोढां जीवत्पुत्रां वा पूर्वं
गच्छेत् ।

तीर्थगूहनागमने पणवतिर्दण्डः । पुत्रवतीं धर्मकामा वन्ध्यां
विन्दुं नीरजस्कां वा नाकामामुपेयात्, न चाकामः पुरुषः । कुष्ठिनी-
मुन्मत्तां वा न गच्छेत् । स्त्री तु पुत्रार्थमेवंभूतं वोपगच्छेत् ।

योग्या च, अष्टौ वर्षाणि, आकाङ्क्षेत प्रतिपालयेत् पुत्रं प्रसूते नवेति परीक्षार्थम् ।
दश विन्दु दश वर्षाणि नश्यत्प्रसूतिं, प्रतिपालयेत् । द्वादश कन्याप्रसविनी
स्यपत्यप्रसवशीला द्वादश वर्षाणि आकाङ्क्षेत । काङ्क्षेतेरात्मनेपदमार्थम् ।

तत इति । यथोक्तकालप्रतीक्षानन्तरं पुत्रप्रसवाभावे, पुत्रार्थी पुत्रकाम-
श्चेद्, द्वितीया विन्देत् अन्यामुद्वहेत् । तस्येति । यथोक्तकालनियमस्य, अति-
क्रमे अननुवर्तने, शुल्क, स्त्रीधनम्, अर्धं चाधिवेदनिकं परिणीताया उपरि
अन्यस्या. परिणयनमधिवेदनं तन्निमित्तं यद् द्रव्यं गतं तस्यार्धं च, दद्याद्
अधिविनायै । चतुर्विंशतिपणपरं च दण्डमिति । चतुर्विंशतिपणोत्तम निय-
मातिक्रमदण्डं च, राज्ञे दद्यात् ।

नव शुल्कं स्त्रीधनम् आधिवेदनिकतुल्यमानं द्रव्यं तत्तद्विवाहोचितं
रीत्यात्रोपायं च प्रतिपाद्य बह्वीनामप्याधिवेदनं न दृष्यतीत्याह — शुल्कमि-
त्यादि । तत्र हेतुवचनं — पुत्रार्था हि स्त्रिय इति । अनेन पूर्वपरिणीतानाम्
अपुत्रवतीनां निष्फलजन्मत्वादुपेक्षणं न्याय्यमिति दर्शयति ।

बह्वीनाम् ऋतुयौगपद्येऽभिगमनविविमाह — तीर्थसमवाये चासा
मिति । तीर्थं स्त्रीपुष्पं तत्समवाये बह्वीनां पत्नीनां युगपदनुप्राप्तौ, यथाविवाह
ब्राह्मादिविवाहक्रममनपहाय, पूर्वं गच्छेत् । विवाहतुल्यतायामाह — पूर्वोढा
पूर्वकालपरिणीता, जीवत्पुत्रा वा अपूर्वोढामपि, पूर्वं गच्छेत् ।

तीर्थेत्यादि । तीर्थगूहनागमने तीर्थस्याप्रकाशने भर्तृनभिगमने च,
पणवति. पणवतिपणः, दण्डः । पुत्रवतीमिति । पुत्रवती, धर्मकामा वन्ध्या

नीचत्वं परदेशं वा प्रस्थितो राजकिल्बिषी ।
प्राणाभिहन्ता पतितस्त्याज्यः क्लीबोऽपि वा पतिः ॥

इति कौटिल्याचार्यशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः
विवाहसंयुक्त विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प आधिपत्यनिरुद्धम्
आदित एतेनपठितम् ॥

पुत्रार्थव्रतोपवासिनी बन्ध्या, बिन्दु, नश्यत्प्रमृति, नीरजस्का वा निवृत्तानेना
वा, अकामाग अनिच्छन्ती, नोपेयात् न गच्छेत्, अर्थात् पुरुष सकामोऽपि ।
न चाकाम पुरुषः, उपेयात्, अर्थात् सकामापि । कुष्ठिनीम्, उन्मत्ता वा,
न गच्छेत्, पुरुषः । स्त्री तु, पुत्रार्थं पुत्रोत्पत्त्यर्थम्, एवम्भूत वा कुष्ठिनमुन्मत्त
वा, उपगच्छेत् ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह - नीचत्वमित्यादि । नीचत्व परदेश वा
प्रस्थित नीचत्व गतो वा विदेश गतो वा, राजकिल्बिषी राजदण्डपुरोगतितो
राजदण्डप्रतिग्रही राजयदमनाश्च इति त्रिरूपः, प्राणाभिहन्ता नरमारुहः,
पतितः महापातकदूषितः, क्लीबोऽपि वा पण्डो वा, पतिः, त्याज्यः ॥

इति कौटिल्याचार्यशास्त्राचार्याचार्य धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः
विवाहसंयुक्त विवाहधर्मः स्त्रीधनकल्प आधिपत्यनिरुद्धम्,
आदित एतेनपठितम् ॥

५९ प्रक विवाहसमुक्त—शुश्रूषाभर्मपारुष्यद्वेषातिचारोपकारव्यवहारप्रतिषेधाश्च ।

द्वादशवर्षा स्त्री प्राप्तव्यवहारा भवति षोडशवर्षः पुमान् । अत ऊर्ध्वमशुश्रूषायां द्वादशपणः स्त्रिया दण्डः पुंसो द्विगुणः ।

भर्मण्यायामनिर्दिष्टकालायां ग्रासाच्छादनं वाधिकं यथापुरुष-परिवापं सविशेषं दद्यात् । निर्दिष्टकालायां तदेव सङ्ग्राह्यम् । बन्धं च दद्यात् । शुल्कस्त्रीधनाविवेदनिकानामनादाने च ।

श्वशुरकुलप्रविष्टायां विभक्तायां वा नाभियोज्यः पतिः । इति भर्मम् ।

पूर्वाध्याये विवाहवर्मादिकमुक्तम् । इह तु शुश्रूषादय उच्यन्ते । तत्र शुश्रूषा परिचरणं, भर्मं कुटुम्बभरणनियोगः, पारुष्यं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च, द्वेषः अप्रीतिः, अतिचारः प्रातिषिद्धाचरणम्, उपकारव्यवहारप्रतिषेधः जनविशेषविषयोपकाराचरणनिषेधः ।

द्वादशवर्षेति । अतिमान्तद्वादशवयस्का स्त्री, प्राप्तव्यवहारा व्यवहारयोग्या परिचरणकर्मनियोजनार्हा भवति । षोडशवर्षः पुमान्, प्राप्तव्यवहार भवति । अत ऊर्ध्वम्, अशुश्रूषायां अपरिचर्यायां, द्वादशपणः स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

भर्मण्यायामिति । गृहभरणनियुक्तायाम्, अनिर्दिष्टकालायाम् अर्धेनावद् गृहीतमेतावद् विनियुक्तमित्यकृतकालनिर्देशाया, ग्रासाच्छादनं वाधिकं ग्रासमाच्छादनं च पर्याप्तं किञ्चिदधिकं वा, यथापुरुषपरिवापं गृहभरणीयजनोपकरणानतिक्रमणेन, सविशेषं मातिशयं दद्यात् अमरस्यामेव । निर्दिष्टकालायां, तदेव ग्रासाच्छादनमेव न तु ततोऽधिकं, सन्ध्याय एकस्याहोरात्रस्यैतावद्वितीयत्तामाकलय्य, दद्यादित्यनुपपद्यते । बन्धं च दद्यात् विवदमानाया तस्या साध्यद्रव्यस्य पञ्चभागं दशभागं च दद्यात् । शुल्कादानामनादाने च शुल्कस्त्रीधनं प्रतीति आनिवेदनिकम् अविवेदननिमित्तं पत्या दत्तम् एतेषामग्रहणेऽपि, बन्धं दद्यात्, ग्रहणे तु का कथेत्यर्थः ।

श्वशुरेत्यादि । श्वशुरकुलप्रविष्टाया विभक्ताया वा श्वशुरगृहप्राप्ताया वा भर्तृकृतविभागाया वा स्त्रिया, नाभियोज्यः पतिः भर्ता तथा अभियोज्यः न योग्यो ग्रासाच्छादनार्थः । इति भर्मम् । व्याख्यातमिति शेषः ।

नग्ने ! विनग्ने ! न्यङ्गे ! अपितृके ! अमातृके ! इत्यनिर्देशेन विन-
यग्राहणम् । वेणुदलरज्जुहरतानामन्यतमेन वा पृष्ठे त्रिराघातः । तस्या-
तिक्रमे वाग्दण्डपारुष्यदण्डाभ्यामर्धदण्डाः ।

तदेव स्त्रिया भर्तरि प्रसिद्धमदोपाया इर्ण्याया बाह्यविहारेषु
द्वारेषु । अत्ययो यथानिर्दिष्टः । इति पारुष्यम् ।

भर्तारं द्विपती स्त्री सप्तार्तवान्यमण्डयमाना तदानीमेव स्थाप्या-
भरणं निधाय भर्तारम् अन्यया सह शयानमनुशयीत ।

पारुष्यमाह — नग्ने इत्यादि । नग्ने ! असम्कृतबुद्धित्वान् कोट्टवी
तुल्ये !, विनग्ने ! विशेषेण नग्ने ! । नष्टे ! विनष्टे ! इति पाठो स्फुट एवार्थः ।
न्यङ्गे ! निन्द्ये ! अङ्गहीने ! वा, अपितृके ! अमातृके ! कुस्मितपितृके ! कुत्सित-
मातृके !, इत्यनिर्देशेन ण्वस्प्रकारेण साक्रोशसम्बोधनेन, विनयग्राहण सदा
चारस्थोपदेशना कर्तव्या । अनिर्देशेन विनयासिद्धावाह — वेणुदलेत्यादि
वेणुदलादीना त्रयाणाम् अन्यतमेन वा, पृष्ठे, त्रिराघात त्रीणि ताडनानि
कर्तव्यानि । तस्यातिक्रमे उक्तस्य द्विविधस्य पारुष्यस्य अतिक्रमे विहितविजा-
तीयामन्तुदाक्रोशकरणे अवेष्वादिना अपृष्ठे सकृदपि बाघाते वेष्वाद्यन्यतमेन
पृष्ठ एव चतुराघाते चेत्यर्थः, वाग्दण्डपारुष्यदण्डाभ्यामर्धदण्डा वाक्पारुष्य
दण्डाद् दण्डपारुष्यदण्डाच्च वक्ष्यमाणादर्धदण्डा, भवन्ति ।

गणिकासात्तिनिमित्तकेर्प्यावशाद् भर्तरि विषये स्त्रिया पतिव्रताय
पारुष्यस्य प्रसक्तस्य मात्रामाह — तदेवेत्यादि । तदेव भर्तुर्यादृशमुक्त ता-
शमेव । द्वारेषु पारुष्यप्रयोगस्थानेषु । अत्ययो यथानिर्दिष्ट इति, उक्तविध-
तिक्रमनिमित्त स्त्रिया दण्ड. वाक्पारुष्यदण्डपारुष्योक्त एव न त्वर्धदण्ड. ए
इव । इति पारुष्य, व्याख्यातम् ।

द्वेषमाह — भर्तारमिति । भर्तार द्विपती अरोचयमाना, स्त्री, सप्त-
र्तवानि सप्त ऋतुफालान् अमण्डयमाना शयनार्थमनुपतिष्ठमाना प्रतीक्ष्येते-
शेषः । ततो मण्डयमाना किं कुर्यादित्याह — तदानीमेव मय एव, स्थाप-
भरणं निधाय स्थाप्यशब्दो न्यागवाची स्वीय मृपणम् अपुनर्द्वेषप्रत्यय-
भर्तुर्यास कृत्वा, अन्यया सह शयानं भर्तारम् अनुशयीत सप्तश्चात्ताप-
तिष्ठेत् । स्त्रियाः स एव भर्तृद्वेषदण्डो बोद्धव्यः ।

भिक्षुक्यन्वाधिज्ञातिकुलानामन्यतमे वा भर्ता द्विपत्न्यं स्त्रियमेकामनुशयीत ।

दृष्टलिङ्गे मैथुनापहारे सवर्णापसर्पोपगमे वा मिथ्यावादी द्वादशपणं दद्यात् ।

अमोक्षया भर्तुरकामस्य द्विपती भार्या भार्यायाश्च भर्ता । परस्परं द्वेषान्मोक्षः ।

स्त्रीविप्रकाराद् वा पुरुषश्चेन्मोक्षमिच्छेद् यथागृहीतमस्यै दद्यात् । पुरुषविप्रकाराद् वा स्त्री चेन्मोक्षमिच्छेत्, नास्यै यथागृहीतं दद्यात् । अमोक्षो धर्मविवाहानाम् । इति द्वेषः ।

स्त्रिय द्विपतो भर्तुर्विविमाह— भिक्षुकीत्यादि । भर्ता, द्विपत्न्यं स्त्रियं, भिक्षुक्यादिकुलानां भिक्षुकी शान्तशुद्धव्यवहारिणी श्रमणी अन्वाधि स्त्रियाधनाधिष्ठाता ज्ञातिर्वन्धु एषा कुलानि गृहाणि तेषाम्, अन्यतमे न त्वन्यकुले वसन्तीमिति शेषः, एका पुरुषान्तरमस्पृशन्तीं ताम्, अनुशयीत अनुत्तपन् स्वयमुपतिष्ठेत् । एकामित्युक्त्या पुरुषान्तरसहशयने स्त्रियास्त्याग सूचितः । पुरुषस्य तु अन्यसहशयनेऽप्यदोषः प्रागुक्तः ।

दृष्टेत्यादि । दृष्टलिङ्गे साक्षादुपलब्धेऽन्यस्त्रीमैथुनचिह्ने सति, मैथुनापहारं मैथुनस्यापलापे, द्वादशपणं दण्डं, दद्याद्, अपलपिता । सवर्णापसर्पोपगमे वा मिथ्यावादी सवर्णां सखीं तद्रूपापसर्पसङ्गमे सति वा तदपलापकर्ता, द्वादशपणं दद्यात् ।

दम्पत्योरन्यतरद्वेषात् तदन्यमोक्षो न भवति, किन्तु परस्परद्वेषान्मोक्ष इत्याह— अमोक्ष्येति । अकामस्य मोक्षमनिच्छत । भार्यायाश्च अकामाया इति लिङ्गविपरिणामेनात्र सम्बन्धः ।

स्त्रीविप्रकाराद्वेति । स्त्रिया अपराधात्, पुरुषश्चेद्, मोक्षमिच्छेद् यथागृहीतम् अस्यै दद्यात् स्त्रीसकाशाद् गृहीतं सर्वविधं द्रव्यं स्त्रियै दत्त्वा मुच्येत । पुरुषविप्रकाराद्वेति । पुरुषापराधात्, स्त्री चेन्मोक्षमिच्छेत्, नास्यै यथागृहीतं दद्यात् अदत्तैव स्त्रियै स्त्रीवनं तत्सकाशात् मुच्येत । स एष स्त्रीपुसान्योन्यमोक्षविधिरवर्त्मविवाहानामासुरादीनाम् । ब्राह्मादीनां तु मोक्षणं नास्तीत्याह— अमोक्षो धर्मविवाहानामिति । इति द्वेषो व्याख्यातः ।

प्रतिपिद्धा स्त्री दर्पमद्यक्रीडायां त्रिपणं दण्डं दद्यात् । दिवा स्त्रीप्रेक्षाविहारगमने षट्पणो दण्डः । पुरुषप्रेक्षाविहारगमने द्वादशपणः । रात्रौ द्विगुणः ।

सुप्तमत्तप्रव्रजने भर्तुरदाने च द्वारस्य द्वादशपणः । रात्रौ निष्कासने द्विगुणः ।

स्त्रीपुंसयोरनैथुनार्थेऽनङ्गविचेष्टाया रहोऽश्लीलसम्भाषाया वा चतुर्विंशतिपणः स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः ।

केशनीवीदन्तनखावलम्बनेषु पूर्वः साहसदण्डः, पुंसो द्विगुणः । शङ्कितस्थाने सम्भाषाया च पणस्थाने शिफादण्डः । स्त्रीणां ग्राममध्ये चण्डालः पक्षान्तरे पञ्चशिफा दद्यात् । पणिकं वा पहारं मोक्षयेत् । इत्यतिचारः ।

अतिचारविविमाह — प्रतिपिद्धेत्यादि । प्रतिपिद्धा रात्री वारिणा, स्त्री, दर्पमद्यक्रीडाया दर्पक्रीडाया मद्यक्रीडाया च प्रवर्तमानेति शेषः, त्रिपणं दण्डं दद्यात् । दिवेति । अह्नि, स्त्रीप्रेक्षाविहारगमने स्त्रीप्रयुज्यमाननाख्यदर्शनार्थम् उद्यानक्रीडार्थं च गमने, षट्पणो दण्डः, अर्थात् स्त्रिया प्रतिपिद्धाया । पुरुषप्रेक्षाविहारगमने पुरुषप्रयुज्यमानप्रेक्षाविहारगमने, द्वादशपणः । रात्रौ द्विगुणं स्त्रीप्रेक्षाविषये द्वादशपणं पौष्पप्रेक्षाविषये चतुर्विंशतिपणः ।

सुप्तेत्यादि । सुप्तमत्तप्रव्रजने सुप्ते मत्ते च भर्तुरि स्वगतं निहत्य गमने, भर्तुरदाने च द्वारस्य आगतस्य भर्तुर्गृहद्वारकवाटानुद्धाटने च द्वादशपणः दण्डः । रात्रौ निष्कासने गृहाद् बहिर्भर्तुर्निरसने, द्विगुणं चतुर्विंशतिपणः ।

स्त्रीपुंसयोरिति । तयोः, मैथुनार्थे अनङ्गविचेष्टाया गे युनमावा गमिष्याव इत्याकृतसूचकक्रामचेष्टितकरणे, रहोऽश्लीलसम्भाषाया वा २० पणः अगम्य वृत्तसम्भाषणे च, चतुर्विंशतिपणं स्त्रिया दण्डः, पुंसो द्विगुणः अष्टावत्वारिंशत्पणः ।

केशेत्यादि । केशग्रहणे नीवीग्रहणे दन्तक्षतकरणं नखक्षतकरणं च, पूर्वः प्रथमः, साहसदण्डः स्त्रिया, पुंसो द्विगुणः पञ्चशतपणात्मका मन्थमसाहसदण्डः ।

शङ्कितेत्यादि । शङ्कितस्थाने सम्भाषाया च शङ्कारपदे प्रवेशे सम्भाषणमात्रेऽपि कृते, पणस्थाने शिफादण्डः एकैकस्य पणस्य स्थाने एकैकशिफा-

प्रतिपिद्वयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपकारे क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादश-
पणो दण्डः, स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणः, हिरण्यसुवर्णयोश्चतुष्प-
ञ्चाशत्पणः स्त्रियाः । दण्डः पुंसो द्विगुणः । त एवागम्ययोरर्धदण्डाः ।

तथा प्रतिपिद्वपुरुषव्यवहारेषु च । इति प्रतिषेधः ।

राजद्विष्टातिचाराभ्यामात्मापक्रमणेन च ।

स्त्रीधनानीतशुल्कानामस्वाम्यं जायते स्त्रियाः ॥

ति कर्त्तव्यार्थशास्त्र धर्मस्थीये तृतीयप्रकरणे तत्तायोऽ ॥ ४

तिनाहस्ययुक्ते शु ॥ पाभर्मपाहस्यद्वेपतिनामोपकार

व्यवहारप्रतिषेधाश्च ,

भान्ति पश्चितम् ॥

—

ताडन दण्डः । स्त्रीणामिति । तासां ग्राममध्ये पश्यत्सु ग्रामजनेषु, चण्डाल-
व्यताडननिगुक्तः पुरुषः, पदान्तरे एकैकपार्श्वविकाशे, यद्यशिका पञ्च शिफा-
प्रहारान्, दद्यात् । पणिकं वा पणोऽस्य शुरको दीयते पणिकं तथाभूतं वा
प्रहार मोक्षयेत् एकैकस्य प्रहारस्येकैकं पणं निष्कृत्य दत्त्वा प्रहारदण्डं भावये-
दित्यर्थः । उत्पत्तिचारः, व्याख्यातः ।

अथ प्रतिषेधमाह — प्रतिपिद्वयोरिति । तारितपरस्परव्यवहारयोः,
स्त्रीपुरायो, अन्योन्योपकारे क्षुद्रकद्रव्याणां स्रक्चन्दनाद्यल्पद्रव्याणां परस्पर-
दानेनापकारे, द्वादशपणो दण्डः, स्त्रिया । स्थूलकद्रव्याणां वस्त्राभरणादीनाम्,
अन्योन्योपकारे चतुर्विंशतिपणः । हिरण्यसुवर्णयोः, अन्योन्योपकारे, चतुष्प-
ञ्चाशत्पणः । एते विंशतिपणाह — दण्ड इति । उक्तो द्वादशपणादिः सर्वो
दण्डः, पुंसो द्विगुणः । त एवेति । उक्ता एव दण्डाः, जगम्यशा अर्धदण्डाः
प्रातर्गमिन्नादिरूपयोः स्त्रीपुंसयोर्विषये अर्धहीना भान्ति । ननु च प्रातृभगि-
न्यादीनामन्योन्यापकारं गिरार्गभिद्धवात्कस्यप्रयुक्तो न त्वय्येता स्त्रीपुंसाना-
गिव यस्माद्विनदुर्गमसन्विप्रयुक्त इति कथमसा दण्डार्ह इति चेत्, सत्यं,
किन्तु ऋजुबुद्ध्याग्धोऽभावनुष्ठानप्रबन्धवशात् त्रयेण दुर्गमसन्वि नजयेदिति
दण्डार्ह एवाप्तो ।

य एते स्त्रीपुरायो प्रतिपिद्वयव्यवहारयो परस्परोपकारे दण्डास्त एव
पुरुषयोरपि प्रतिपिद्वयव्यवहारयोरित्याह — तथेत्यादि । इति प्रतिषेध इति ।
एवम् उपकारव्यवहारप्रतिषेधो व्याख्यातः ।

राजद्विष्टातिचाराभ्यामिति । राजद्विष्टकथनेन दर्पमद्यक्रीडादिगमनेन
 च, आत्मापक्रमणेन च स्वयं भर्तृसकाशान्निष्पत्तेन च, स्त्रीवनानांतगुल्कानाम्
 अस्वाम्यं स्त्रिया जायत स्त्रीवने पितृगृहोपादृते गुल्के च स्त्रिया स्वामित्वं
 दीयते ॥

इतः काटकाचार्यशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थाय तृतीयाधिकरणे तृतीयोऽध्यायः

विवाहसंयुक्ते शुश्रूषाभर्मणारण्यद्वेषातिचारेण शास्त्रे

व्यवहारप्रतिषेधा,

आदितः षष्ठतमः ॥

५९ प्रक. विवाहसंयुक्तं — निष्पत्तयः पञ्चसुखस्य हस्वप्रवासः दीर्घप्रवासश्च ।

पतिकुलाभिष्पत्तितायाः स्त्रियाः षट्पणो दण्डोऽन्यत्र विप्रकारात् ।
प्रतिपिद्धायां द्वादशपणः । प्रतिवेशगृहातिगतायाः षट्पणः ।

प्रातिवेशिकभिक्षुकवैदेहकानामवकाशभिक्षापण्यादाने द्वादशपणो
दण्डः, प्रतिपिद्धानां पूर्वः साहसदण्डः । परगृहातिगतायाश्चतुर्विंशति-
पणः ।

परभार्यावकाशदाने शत्यो दण्डोऽन्यत्रापञ्चः । वारणाज्ञानयो-
र्निर्दोषः ।

पतिविप्रकारात् पतिज्ञातिमुखवस्थग्रामिकान्वाधिभिक्षुकीज्ञाति-
कुलानामन्यतममपुरुषं गन्तुमदोष इत्याचार्याः ।

पूर्वाध्यायशेषोक्तमपक्रमणं 'निवेशकालं हि दीर्घप्रवासे व्याख्यास्यामः'
इत्युक्तं निवेशकालं च वर्णयितुमयमध्याय आरभ्यते ।

पतिकुलादिति । पतिगृहात्, निष्पत्तिताया निर्गतायाः, स्त्रियाः प्राप्त-
व्यवहारायाः, षट्पणो दण्डः, अन्यत्र विप्रकाराद् पुरुषकृतापराधाभावे । प्रति-
पिद्धायां 'मा कुर्वन् निष्पत्तयः' इति वारितायां सत्यां तस्या निष्पत्तये, द्वादश-
पणः । प्रतिवेशगृहातिगतायाः इतीदं वाक्यं क्वचित् पठ्यते ।

प्रातिवेशिकभिक्षुकवैदेहकानामिति । प्रातिवेशिकः प्रतिगृही भि-
क्षुको वृत्तच्युतः पापण्डादिः वैदेहकः कुवणिक इत्येतेषां, अवकाशभिक्षा-
पण्यादाने अवकाशभिक्षाशब्दौ तद्वानपरो अवकाशदाने भिक्षादाने पण्यग्रहणे
च, द्वादशपणो दण्डः । प्रतिपिद्धानां, पूर्वः प्रथमः, साहसदण्डः पञ्चाशदुत्तर-
द्विशतपणात्मकः । परगृहातिगतायाः अर्तृगृहसमन्तरगृहमतिक्रम्य व्यवहितं
गृहं गतायाः, चतुर्विंशतिपणः दण्डः ।

परेत्यादि । परभार्यावकाशदाने परभार्याया वासभूमिदाने, शत्यो दण्डः
पणशतपरिमाणो दण्डः । अपवादमाह — अन्यत्रापञ्च इति । आपत्सु तु न
दोषः । वारणाज्ञानयोर्निर्दोष इति, 'मा नम गृहं प्रविशे' इति वार्यमाणापि वा
अज्ञायमानैव वा यदि प्रविशेत्, तदा निरपराधः, कः, अर्थाद् गृहस्वामी ।

पतिधिकारवशादन्यत्रापसरणस्यावश्यं प्राप्तौ साध्वीजनः कमाश्रयं ग-
च्छेदित्याकाङ्क्षायामाह — पतिविप्रकारादिति । अर्तृकृतधिकारदोषात्, पति-
ज्ञात्यादिकुलानां पतिज्ञातिर्भर्तृवान्धवः सुखावस्थः विवाहस्येयः ग्रामिको ग्राम-

सपुरुषं वा ज्ञातिकुलम् । कुतो हि साध्वीजनस्यच्छलं, सुख-
मेतदवबोद्धुम् इति कौटल्यः ।

प्रेतव्याधिव्यसनगर्भनिमित्तप्रतिषिद्धमेव ज्ञातिकुलगमनम् ।

तन्निमित्तं वारयतो द्वादशपणो दण्डः । तत्रापि गूहमाना स्त्रीधनं
जीयेत, ज्ञातयो वा छादयन्तः शुल्कशेषम् । इति निष्पतनम् ।

पतिकुलान्निष्पत्य ग्रामान्तरगमने द्वादशपणो दण्डः स्थाप्याभ-
रणलोपश्च । गम्येन वा पुंसा सहप्रस्थाने चतुर्विंशतिपणः, सर्वधर्मलोप-
महत्तरः अन्वाधिः स्त्रीधनस्थेयः भिक्षुकी तपस्विनी भैक्षजीविनी ज्ञातिः स्व-
वान्धवः एतत्सम्बन्धिनां गृहाणाम्, अन्यतमम्, अपुरुषम् अविद्यमानपुरुषं,
गन्तुं गत्वाधिवस्तुम्, अदोषः दोषाभावः स्त्रियाः । इत्याचार्याः मन्यन्त इति
शेषः ।

आचार्यमतमभ्युपगम्यैव ज्ञातिकुले विशेषं स्वमतेनाह—सपुरुषं वेति
विद्यमानपुरुषमपि वा, ज्ञातिकुलं पतिवन्धुगृहं स्ववन्धुगृहं च, गन्तुमदोष
इति वर्तते । तत्र हेतुमाह— कुतो हि साध्वीजनस्य, छलं व्यभिचरणं, नि-
ष्कल्मषहृदयतया न कुतोऽपि भवतीत्यर्थः । प्रकाशभयाच्च छलं न जायत
इत्याह— सुखमेतदवबोद्धुमिति । छलं स्त्रीकृतं भर्तुरन्यस्य वा सद्यः सुज्ञानं
न तु गोपयितुं शक्यमित्यर्थः ।

पतिकुलादन्यत्रगमनं यत् सामान्यतः प्रतिषिद्धं तस्यापवादमाह—
प्रेतव्याधीत्यादि । सुबोधम् ।

तन्निमित्तमिति । उक्तनिमित्तकं ज्ञातिकुलगमनं, वारयतः पुरुषस्य,
द्वादशपणो दण्डः । तत्रापीति । ज्ञातिकुलेऽपि, गूहमाना केनापि छलेन गूढं
वसन्ती, स्त्रीधनं, जीयेत हाप्येत अर्थाद् भर्ता स्वयं हरता । ज्ञातयो वा छा-
दयन्तः स्त्रियं छलेन गूढं स्वगृहे वासयन्तः, शुल्कशेषं, जीयेरन्निति विपरि-
णतानुषङ्गः । इति निष्पतनमिति । व्याख्यातमिति शेषः ।

अथ पथ्यनुसरणमाह—पतिकुलादिति । पतिगृहात्, निष्पत्य पत्य-
ननुज्ञया निर्गम्य, ग्रामान्तरगमने, द्वादशपणो दण्डः, स्थाप्याभरणलोपश्च
अपुनर्गमनप्रत्ययार्थन्यस्तभूषणहानिश्च, भवति । गम्येन वा पुंसा, सहप्रस्थाने
प्रस्थाय ग्रामान्तरगमने, चतुर्विंशतिपणो दण्डः, सर्वधर्मलोपश्च भर्तृनुष्ठीयमान-

श्चान्यत्र भर्मदानतीर्थगमनाभ्याम् । पुंसः पूर्वः साहसदण्डः तुल्य-
श्रेयसः, पापीयसो मध्यमः । बन्धुरदण्ड्यः । प्रतिषेधेऽर्धदण्डः ।

पथि व्यन्तरे गूढदेशाभिगमने मैथुनार्थेन शङ्कितप्रतिषिद्धाभ्यां
वा पथ्यनुसारेण सङ्ग्रहणं विद्यात् ।

तालावचरचारणमत्स्यबन्धकलुब्धकगोपालकशौण्डिकानाम-
न्येषां च प्रसृष्टस्त्रीकाणां पथ्यनुसरणमदोषः । प्रतिषिद्धे वा नयतः
पुंसः स्त्रिया वा गच्छन्त्यास्त एवार्धदण्डाः । इति पथ्यनुसरणम् ।

यज्ञादिसर्वधर्मसहचरणहानिश्च । तत्रापवादः — अन्यत्र भर्मदानतीर्थगम-
नाभ्यामिति । भर्मदानं गूढभरणं तदर्थं वा तीर्थगमनम् ऋतुगमनं तदर्थं वा
भर्त्रन्तिकगमने न दोष इत्यर्थः । पुंसो दण्डमाह — पुंस इति । स्त्रियं ग्रामो-
न्तरं नेतुः पुरुषस्य, पूर्वः साहसदण्डः पञ्चाशदधिकद्विशतपणात्मकः, कीदृ-
शस्य, तुल्यश्रेयसः स्त्रीसमानजातिश्रेष्ठ्यस्य । पापीयसो मध्यमः स्त्रीनिहीनजा-
तीयस्य मध्यमः साहसदण्डः पञ्चशतपणात्मकः । बन्धुरदण्ड्यः बन्धुनेता
दण्डार्हो न भवति । प्रतिषेधेऽर्धदण्ड इति । बन्धोरपि भर्त्रा प्रतिषिद्धस्य नेतु-
रुक्तसमांशो दण्डः ।

पथीति । मार्गेऽपि, व्यन्तरे मार्गविदूरावकाशे, गूढदेशाभिगमने छन्न-
प्रदेशगमने च सति, मैथुनार्थेन विद्यात् मैथुनमभिसन्धाय तद् गमनमिति
जानीयात् । शङ्कितप्रतिषिद्धाभ्यां चेति । मैथुनार्थित्वशङ्काविषयीभूतेन,
भर्तृप्रतिषिद्धेन चेत्याभ्यां सह, पथ्यनुसारेण पथ्यनुगमनेन, संग्रहणं विद्यात्
स्त्रीसंग्रहणोक्तो दण्डविधिः स्त्रीपुंसयोर्वैदितव्य इत्यर्थः । स तूत्तराधिकरणे
कन्याप्रकर्माणि वक्ष्यते ।

तालावचरेत्यादि । तालावचरो नटः चारणः कुशीलवः मत्स्यबन्धको
बलिशजीवी लुब्धको व्याधः गोपालक आभीरः शौण्डिकः सुरासन्धानजीवी
इत्येतेषाम्, अन्येषां च प्रसृष्टस्त्रीकाणां तदितरेषां चानुज्ञातस्त्रीकाणां ताम्बूलि-
कमालाकारादीनां, पथ्यनुसरणं प्रकरणात् स्त्रियाः पथि पुरुषान्तरानुगमनम्,
अदोषः दोषो न भवति । तालावचरादिस्त्रियमपि भर्तृप्रतिषिद्धां पथि नयतः
पुरुषस्य नीयमानायाश्च पूर्वोक्तदण्डार्धदण्डा भवन्तीत्याह — प्रतिषिद्धे वे-
त्यादि । इति पथ्यनुसरणं व्याख्यातम् ।

ह्रस्वप्रवासिनां शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां भार्याः संवत्सरोत्तरं कालमाकाङ्क्षेरन् अप्रजाताः, संवत्सराधिकं प्रजाताः, प्रतिविहिताः द्विगुणं कालम् । अप्रतिविहिताः सुखावस्था विभृयुः, परं चत्वारि वर्षाण्यष्टौ वा ज्ञातयः । ततो यथादत्तमादाय प्रमुञ्चेयुः ।

ब्राह्मणमधीयानं दश वर्षाण्यप्रजाता, द्वादश प्रजाता । राजपुरुषम् आ आयुःक्षयादाकाङ्क्षेत । सवर्णतश्च प्रजाता नापवादं लभेत । कुटुम्बद्विलोपे वा सुखावस्थैर्विमुक्ता यथेष्टं विन्देत जीवितार्थमापन्नता वा ।

धर्मविवाहात् कुमारी परिग्रहीतारमनाख्याय प्रोषितमश्रूयमाणं

ह्रस्वप्रवासमाह — ह्रस्वप्रवासिनामिति । क्षिप्रं प्रत्यागमिष्यामीत्युक्त्वा देशान्तरं गतानां, शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां, भार्याः, संवत्सरोत्तरं कालम् आकाङ्क्षेरन् एकं वत्सरं शूद्रौ द्वौ वैश्यौ त्रीन् क्षत्रियौ चतुरो ब्राह्मणीत्येवं क्रमेण प्रत्यागमनकालम् अतिक्रान्तावधेर्भृतुः प्रतिक्षेरन्, कथम्भूताः, अप्रजाताः अनुपजातप्रसवाः । संवत्सराधिकं प्रजाताः उपजातप्रसवाः अधिकमेकं संवत्सरम्, आकाङ्क्षेरन् । प्रतिविहिताः भर्तुषुविहितवृत्तिव्याः स्त्रियो, द्विगुणं कालं शूद्राद्युक्तक्रमेण द्विवर्षचतुर्वर्षषड्वर्षाष्टवर्षात्मकम्, आकाङ्क्षेरन् । अप्रतिविहिताः स्त्रीः, सुखावस्था विभृयुः विवाहव्यवस्थास्थेष्वपुरुषाः पोषयेयुः । परं द्विगुणकालादूर्ध्वं, चत्वारि वर्षाणि, अष्टौ वा वर्षाणि, ज्ञातयः पतिवान्धवाः, विभृयुः । ततः तदूर्ध्वं, भर्तुरनागमने, यथादत्तम् आदाय, प्रमुञ्चेयुः स्त्रीज्ञातिगृहं प्रति विसृजेयुः, तासामिच्छा चेदित्यर्थम् ।

ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणन्, अधीयानं विद्याध्ययनाय देशान्तरं गतं, दश वर्षाणि, अप्रजाता अप्रसूतिः स्त्री, आकाङ्क्षेत । द्वादश वर्षाणि, प्रजाता प्रसूता, आकाङ्क्षेत । राजपुरुषं प्रोषितम्, आ आयुःक्षयाद् आकाङ्क्षेत । सवर्णत इति । यथोक्तप्रतीक्षाकालादूर्ध्वं सयानवर्णात्, चकारात् स्योत्कृष्टवर्णादपि प्रजाता प्राप्तगर्भा स्त्री, नापवादं लभेत दण्डनीया न भवेत् । कुटुम्बद्विलोपे वेति । बन्धुकुटुम्बे दारिद्र्यादात्मभरणासमर्थे सति, सुखावस्थैर्विमुक्ता विवाहव्यवस्थास्थैर्यथोचितकालं भूत्वा विसृष्टा स्त्री, यथेष्टं विन्देत ईप्सितमन्यं पुरुषं वरयेत्, जीवितार्थं देहयात्रार्थम् । आपन्नता वा आपन्नविचारणार्थं वा ।

धर्मविवाहादिति । ब्राह्मादि धर्मविवाहप्रधिगम्य स्थिता, कुमारी अक्षतयोनिः, परिग्रहीतारम्, अनाख्याय प्रोषितम् अनाष्टच्छद्य देशान्तरगतम्,

सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत, संवत्सरं श्रूयमाणम् । आख्याय प्रोषितमश्रूय-
माणं पञ्च तीर्थान्याकाङ्क्षेत, दश श्रूयमाणम् । एकदेशदत्तशुल्कं त्रीणि
तीर्थान्यश्रूयमाणं, श्रूयमाणं सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत । दत्तशुल्कं पञ्च
तीर्थान्यश्रूयमाणं, दश श्रूयमाणम् । ततः परं धर्मस्थैर्विसृष्टा यथेष्टं
विन्देत । तीर्थोपरोधो हि धर्मवध इति कौटल्यः ।

दीर्घप्रवासिनः प्रव्रजितस्य प्रेतस्य वा भार्या सप्त तीर्थान्याका-
ङ्क्षेत, संवत्सरं प्रजाता । ततः पतिसौदर्यं गच्छेत् । बहुषु प्रत्यासन्नं
धार्मिकं धर्मसमर्थं कनिष्ठभार्यं वा । तदभावेऽप्यसौदर्यं सपिण्डं कुल्यं
वा । आसन्नमेतेषाम् । एष एव क्रमः ।

अश्रूयमाणम् अज्ञायमानवृत्तान्तं, सप्त तीर्थानि, आर्तवानि, आकाङ्क्षेत । श्रूय-
माणं तं, संवत्सरम् आकाङ्क्षेत । आख्याय प्रोषितमित्यादि । एकदेशदत्त-
शुल्कम् सावशेषार्पितशुल्कम् । दत्तशुल्कं निरवशेषार्पितशुल्कम् । शेषं सुबोधम् ।
ततः परमिति । यथोक्तकालादूर्ध्वं, धर्मस्थैः विसृष्टा पत्यन्तरवरणायाभ्यनु-
ज्ञाता, यथेष्टं विन्देत यथाकामितं पतिं परिगृहीयात् । तत्र हेतुमाह— तीर्थो-
परोधो हीति । तीर्थस्य ऋतुकालस्य प्रजननयोग्यस्य उपरोधः पुरुषानभि-
गमनेन विफलीकरणं, धर्मवधः धर्मस्य पुत्रोत्पत्तिलभ्यस्य सुकृतस्य वधो
घातः, भवति । इति कौटल्यः सन्न्यत इति शेषः । यत् स्मर्यते —

“पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकपृष्ठे महीयते ॥” इति ।

दीर्घप्रवासिन इति । महाप्रस्थानं गतस्य, प्रव्रजितस्य सन्न्यस्तस्य,
प्रेतस्य वा, भार्या, सप्त तीर्थानि आकाङ्क्षेत, अग्रजाता । संवत्सरं प्रजाता सा,
आकाङ्क्षेत । ततः, पतिसौदर्यं पत्युर्भ्रातरं, गच्छेद् उपतिष्ठेत पुत्रार्थम् । बहुषु
अनेकेषु पतिसौदर्येषु सत्सु, प्रत्यासन्नं समनन्तरं, गच्छेत् । स यद्यधार्मिकः
तदा धार्मिकं गच्छेत् । सर्वेषु धार्मिकेषु धर्मसमर्थं भरणशक्तं गच्छेत् । सर्वेषु
भरणसमर्थेषु कनिष्ठं गच्छेत्, अभायं वा गच्छेत् । तदभावेऽपीति । पति-
सौदर्याभावेऽपि, असौदर्यं वैमात्रेयं गच्छेत् । तदभावे सपिण्डं गच्छेत् ।
कुल्यं वा सपिण्डाभावे पतिकुलोत्पन्नं, गच्छेत् । आसन्नमेतेषामिति । कु-
ल्यानां बहूनां मध्ये पुरुषगणनायामासन्नं गच्छेत् । एष एव क्रमः यथोक्त
एव पुरुषपरिग्रहविषयो न्यायः ।

एतानुत्क्रम्य दायादान् वेदने जारकर्मणि ।

जारस्त्रीदातृवेत्तारः सप्राप्ताः सङ्ग्रहात्ययम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे चतुर्थोऽध्याय

विवाहसयुक्ते निष्पतन पथ्यनुसरण ह्रस्वप्रवास

दीर्घप्रवासश्च । विवाहसयुक्त समाप्तम् ।

आदित एकषष्ठितम ॥

एतानिति । एतान् दायादान् पतिसोदर्यादीन्, उत्क्रम्य, वेदने पुरुषान्तरपरिणयने, जारकर्मणि जारपुरुषगमने वा, जारस्त्रीदातृवेत्तारः जारस्त्रीभोक्ता स्त्री व्यभिचारिणी दाता स्त्रीदायक स्त्रीधनम्येयश्च वेत्ता स्त्रियं विन्दमान इत्येते, सङ्ग्रहात्यय सप्राप्ता स्त्रीसङ्ग्रहणविहितेन दण्डेन दण्डनीया ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे चतुर्थाऽध्याय

विवाहसयुक्ते निष्पतन पथ्यनुसरण ह्रस्वप्रवासा

दीर्घप्रवासश्च । विवाहसयुक्त समाप्तम् ।

आदित एकषष्ठितमोऽध्याय ॥

६० प्रक दायविभाग — दायक्रम ।

अनीश्वराः पितृमन्तः स्थितपितृमातृकाः पुत्राः । तेषाम् ऊर्ध्वं पितृतो दायविभागः पितृद्रव्याणाम् । स्वयमार्जितमविभाज्यम् अन्यत्र पितृद्रव्यादुत्थितेभ्यः ।

पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानां पुत्राः पौत्रा वा आ चतुर्थादित्यंश-भाजः । तावदविच्छिन्नः पिण्डो भवति । विच्छिन्नपिण्डाः सर्वे समं विभजेरन् ।

अपितृद्रव्या विभक्तपितृद्रव्या वा सहजीवन्तः पुनर्विभजेरन् । यतश्चोत्तिष्ठेत् स अंशं लभेत् ।

दायविभाग इति सूत्रम् । दाय कुलसाधारण द्रव्य तस्य विभाग उच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्यायान्ते 'एतानुत्क्रम्य दायदान्' इत्यासूत्रितो दाय कैः कथं विभाज्य इत्येतदस्मिन् प्रकरणेऽभिधीयते । त्रिभिश्चाध्यायैरिदं वितन्यते । तत्र प्रथमे दायक्रम , द्वितीयेऽंशविभाग , तृतीये पुत्रविभाग इति ।

अनीश्वरा इति । पितृमन्तः प्रशस्तमातापितृकाः, स्थितपितृमातृका जीवन्मातापितृकाः, पुत्रा , अनीश्वराः कुलधने स्वामिनो न भवन्ति । तेषां पुत्राणाम् , ऊर्ध्वं पितृतः पित्रोरनन्तरं, दायविभागः , पितृद्रव्याणां पित्रुपार्जितद्रव्याणां, कर्तव्यः । स्वयमार्जितम् , अविभाज्यं भ्रातृविभागानर्हं भवति । तत्रापवादः — अन्यत्र पितृद्रव्यादुत्थितेभ्य इति । पितृद्रव्योपाश्रयाजित-द्रव्यव्यतिरेकेण । पितृद्रव्योत्थितानि तु पितृद्रव्यवद् विभाज्यान्येव ।

पितृद्रव्यादविभक्तोपगतानामिति । अविभज्य पितृद्रव्यमुपरतानां, पुत्रा पौत्रा वा, आ चतुर्थादिति अनेन प्रकारेण आ चतुर्थपुरुषावये , अश-भाजः पितृक्रमप्रकृतविषमांशभाजो भवन्ति । तत्र हेतुः — तावत् चतुर्थपुरुषान्तरं यावत् , अविच्छिन्नः पिण्डो भवति । विच्छिन्नपिण्डाः सर्वे चतुर्थपुरुषात् परतो ये तत्कालजीविनस्ते सर्वे , समं विभजेरन् ।

अपितृद्रव्या इति । अविद्यमानपितृद्रव्या , विभक्तपितृद्रव्या वा, सहजीवन्तः ससृज्य जीवन्तः, पुनर्विभजेरन् पुनरपि विभागं कुर्युः । तत्र विशेषमाह — यतश्चेति । यत्प्रयत्नाद् , उत्तिष्ठेत् धनं वर्धेत, सः, द्वयंशं द्विरावृत्तमंशं, लभेत् । अन्ये तु व्याचक्षते — धनपिण्डस्यैकमर्धमुत्थापको लभेत्, अन्यदर्धमितरे सर्वे विभजेरन् इति ।

द्रव्यमपुत्रस्य सोदर्या भ्रातरः सहजीविनो वा हरेयुः कन्याश्च ।
 रिक्थं पुत्रवतः पुत्रा दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः ।
 तदभावे पिता धरमाणः, पित्रभावे भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च ।
 अपितृका बहवोऽपि च भ्रातरो भ्रातृपुत्राश्च पितुरेकमंशं
 हरेयुः ।

सोदर्याणामनेकपितृकाणां पितृतो दायविभागः ।

द्रव्यमिति ! अपुत्रस्य प्रमीतस्य द्रव्यं, सोदर्या भ्रातरः सहजीविनः
 एकोदरजा भ्रातरः संसृष्टिनः, हरेयुः । वेति वाक्यभूषणम् । कन्यानामपि
 सत्त्वे प्रतिपत्तिमाह — कन्याश्चेति । तास्तु विवाहाद्यपेक्षितं द्रव्यं हरेयुः ।

रिक्थमिति । रिक्थं दायं, पुत्रवतः प्रमीतस्य, पुत्राः, हरेयुरिति
 वर्तते । दुहितरो वा, धर्मिष्ठेषु ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु जाताः, हरेयुः पुत्रा-
 भावे । तदभावे दुहित्रभावे, पिता, धरमाणो जीवन्, हरेत् । पित्रभावे भ्रातरः,
 भ्रातृपुत्राश्च भ्रात्रभावे, हरेयुः ।

अपितृका इति । अपितृकाः प्रमीतपितृकाः, ते च बहवः, तेऽपि च
 भ्रातरः सोदर्यभ्रातरोऽसोदर्यभ्रातरश्च, सर्वे ते भ्रातृपुत्राश्च भ्रातृणां पुत्राश्च, ए-
 वम्भूताः, पितुरेकमंशं हरेयुः । अयमर्थः — त्रयो भ्रातरः प्रमीता अविभक्ताः ।
 तेषु ज्येष्ठस्य त्रयः पुत्राः मध्यमस्य द्वौ पुत्रौ कनिष्ठस्यैकः पुत्रः इत्याहत्य
 षण्णां सोदर्यासोदर्यभ्रातृणां विभागे करणीये पिण्डधनस्य न षोढा विभागः
 किन्तु तत्तत्पितृतत्त्वेन विभागं कृत्वा एकं त्रिभागं ज्येष्ठस्य पुत्रास्त्रयो गृहीयुः,
 द्वितीयं त्रिभागं मध्यमस्य द्वौ पुत्रौ गृहीयातां, तृतीयं त्रिभागं कनिष्ठस्य
 य एकः पुत्रः स गृहीयादिति । अथवा भ्रातर इत्येतदन्तस्यैव खण्डस्य
 यथोक्तोऽर्थ उदाहरणं च । भ्रातृपुत्राश्चेति त्वन्यविषयं — भ्रातृपुत्राश्च पि-
 तुरेकमंशं हरेयुरिति । तद्यथा — द्वयोर्भ्रात्रोरविभक्तयोरन्यतरस्य मृतस्य
 पुत्रास्त्रयोऽवशिष्टश्चैको भ्रातेति चतुर्णां विभागप्रसङ्गे पिण्डधनं द्व्यंशीकृत्यैकं
 द्व्यंशं भ्राता गृहीयादपरं द्व्यंशं भ्रातृपुत्रा विभज्य गृहीयुरिति ।

यदि समानोदरा भ्रातरो बहवः तेषां पितरस्तु भिन्नाः, तदा कीदृशी
 दायव्यवस्थेत्यपेक्षायामाह — सोदर्याणामित्यादि । पितृतो दायविभागः त-
 त्पुत्राः स्वस्वपितृधनं गृहीयुः ।

पितृभ्रातृपुत्राणां पूर्वे विद्यमाने नापरमवलम्बन्ते, ज्येष्ठे च कनिष्ठमर्थग्राहिणः ।

जीवद्विभागे पिता नैकं विशेषयेत् । न चैकमकारणान्निर्विभजेत । पितुरसत्यर्थे ज्येष्ठाः कनिष्ठाननुगृहीयुः, अन्यत्र मिथ्यावृत्तेभ्यः ।

प्राप्तव्यवहाराणां विभागः । अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुर्व्यवहारप्रापणात् । प्रोषितस्य वा ।

सन्निविष्टसमसन्निविष्टेभ्यो नैवेशनिकं दद्युः । कन्याभ्यश्च प्रादानिकम् ।

पितरि तत्पुत्रेषु च सहजीविषु पुत्रान्यतमो बहुपुत्रः कुटुम्बार्थे यदि ऋणं कृत्वा म्रियेत, तदा ऋणदातृणा प्रतिपत्तिमाह — पितृभ्रातृपुत्राणामित्यादि । अयमर्थः — अर्थग्राहिण ऋणकर्तुं पितृभ्रातृपुत्राणां मध्ये पितरि विद्यमाने भ्रात्रादीन् ऋणदातारो नाभियुञ्जीरन् किन्तु पितरमेवाभियुञ्जीरन्, पित्रभावे भ्रातृन् । भ्रातृषु विद्यमानेषु पुत्र नाभियुञ्जीरन् किन्तु भ्रातृनेवाभियुञ्जीरन् भ्रात्रभावे पुत्रम् । पुत्रे च ज्येष्ठे विद्यमाने न कनिष्ठमभियुञ्जीरन् किन्तु ज्येष्ठमिति । इहार्थग्राहिणमित्यपपाठः प्रतिभाति ।

‘तेषामूर्ध्वं पितृतो दायविभाग’ इत्युक्तम् । जीवति पितरि दायविभागमाह — जीवद्विभाग इति । जीवद्विभागविषये, पिता, नैकं विशेषयेत् पुत्रेष्वेकतममाधिकाशेन वा न्यूनाशेन वा न योजयेत्, किन्तु समेनैवाशेन सर्वान् योजयेत् । एकं पुत्रम्, अकारणात् विना निमित्तं, न निर्विभजेत निरंशं न कुर्यात् । पितुरसत्यर्थे पितृधनाभावे, ज्येष्ठा पुत्राः, कनिष्ठान्, अनुगृहीयुः विभृयुः, अन्यत्र मिथ्यावृत्तेभ्यः कनिष्ठाश्चेन्मिथ्यावृत्ता न भवन्ति ।

प्राप्तव्यवहाराणां विभाग इति । अतीतषोडशवर्षा स्वयं विभागं भजन्ते । अप्राप्तव्यवहाराणां देयविशुद्धम् ऋणादिदेयव्ययविशोधितं भागम्, मातृबन्धुषु मातुलादिषु, ग्रामवृद्धेषु वा, स्थापयेयुः न्यस्येयुः । आ कुतः, व्यवहारप्रापणात् व्यवहारप्रापकं षोडश वयोऽभिव्याप्य । प्रोषितस्य वेति । देशान्तरगतस्य च भागं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुरिति वर्तते ।

सन्निविष्टेत्यादि । असन्निविष्टेभ्यः अनुरूपस्त्रीपरिणयेन प्राप्तगार्हस्थ्य्याः सन्निविष्टाः अतथाभूता असन्निविष्टा अविवाहिता तेभ्यः, नैवेशनिक निवेशनं परिणयनं तत्प्रयोजनकं द्रव्यं, सन्निविष्टसमं सन्निविष्टभ्रात्रर्थे यावद्

ऋणरिक्थयोः समो विभागः ।

उदपात्राण्यपि निष्किञ्चना विभजेरन् इत्याचार्याः । छलमेत-
दिति कौटल्यः । सतोऽर्थस्य विभागो नासतः ।

एतावानर्थः सामान्यस्तस्यैतावान् प्रत्यंशः इत्यनुभाष्य ब्रुवन्
साक्षिषु विभागं कारयेत् । दुर्विभक्तमन्योन्यापहतमन्तर्हितमविज्ञातो-
त्पन्नं वा पुनर्विभजेरन् ।

अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जमन्यत्र श्रोत्रिय-
द्रव्यात् । तत् त्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेत् ।

व्ययित विवाहार्थं तत्तुल्यप्रमाणं, दद्युः । कन्याभ्यश्च, प्रादानिकं प्रदानं विवाह-
तत्पर्याप्तं द्रव्यं, दद्युः ।

ऋणरिक्थयोः समो विभाग इति । ऋण 'संवृद्धिकं प्रत्यर्पयामी'ति
परिभाष्योत्तमर्णाद् गृहीतं रिक्थम् अधमर्णाय वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तं तयोरुभयोः
पितृकृतयोस्तुल्यो विभागः कार्यः ।

उदपात्राण्यपीति । जलाहरणार्थानि पात्राण्यपि, निष्किञ्चनाः अर्थ-
हीनाः विभजेरन् । इत्याचार्याः आहुरिति शेषः । इदमाचार्यवचनं छलदुष्ट-
मित्याह — छलमेतदिति कौटल्य इति । तदुपपादयति — सतोऽर्थस्य
विभागो नासत इति । यद्युदपात्ररूपैरर्थैर्विभागयोग्यैरुपेताः न तर्हि ते निष्कि-
ञ्चनव्यपदेशमर्हन्ति, यदि निष्किञ्चनास्तदा न सोदपात्रा भवितुमर्हन्ति ।
निष्किञ्चनाश्च सोदपात्राश्चेति व्याहतमित्यर्थः । एवञ्च वदतः आचार्यकौ-
टल्यस्यायमभिप्रायः — सारस्य फल्गुनो वार्धमात्रस्य विभागे न्यायप्राप्ते
उदपात्राणामविभाज्यत्वशङ्कैव कुतस्त्येति व्यर्थस्तद्विभागोपदेशः, प्रत्युत महा-
धनान् प्रति तद्विभागस्य तदिच्छया प्राप्नुवतोऽशक्यप्रतिषेधस्य प्रतिषेधोऽपि
ततः प्रतीयत इत्यनिष्टं चेति ।

अपुत्रादिकधनस्य दाय्यादविभागमाह — एतावानित्यादि । एतावद्
धनं सामान्यमस्ति तत्रैतावत् प्रतिव्यक्तिं अश उत्पद्यत इति अनुभाष्यान्वयः
ब्रुवन् प्रकटं कीर्तयन्, साक्षिसन्निधौ विभागं कारयेत् । दुर्विभक्तमिति ।
विषमविभक्तम्, अन्योन्यापहतं परस्परगुप्तम्, अन्तर्हितं देशकालान्तरितम्,
अविज्ञातोत्पन्नं वा धनं, पुनर्विभजेरन् ।

दायादस्याप्यभावे धनस्य गतिमाह — अदायादकमिति । दाय्या-
दरहितं धनं, राजा हरेत्, कथं हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जं स्त्रीदेहयात्रार्थं प्रमी-

पतितः पतिताज्जातः क्लीबश्चानंशाः । जडोन्मत्तान्धकुष्ठिनश्च ।
सति भार्यार्ये तेषामपत्यमतद्विधं भागं हरेत् । ग्रासाच्छादनमितरे पति-
तवर्जाः ।

तेषां च कृतदाराणां लुप्ते प्रजनने सति ।

सृजेयुर्वान्धवाः पुत्रांस्तेषामंशान् प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे वर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

पञ्चमोऽध्याय दायविभागे दायक्रम ,

आदितो द्विषष्टितम ॥

तौर्ध्वदैहिकार्थं च धनमपेक्षितं वर्जयित्वा । तत्रापवादमाह — अन्यत्र श्रो-
त्रियद्रव्यादिति । छन्दोध्यायिधनं तु न हरेत् । क तर्हि तद् विनियुञ्जीते-
त्याह — तत् त्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेदिति । तिस्रो विद्या अपीयते त्रैविद्यास्तेभ्यो,
दद्यात् ।

निरशानाह — पतित इत्यादि । सुबोवम् । सतीति । तेषां जडादीना,
भार्यार्ये विवाहे सति, अतद्विधम् अजडमनुन्मत्तमनन्धमकुष्ठि च, अपत्यं, भागं
हरेत् । इतरे अजडापत्याद्यतिरिक्ता, पतितवर्जा, ग्रासाच्छादनं, हरेयुरिति
विपरिणतानुषङ्गः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — तेषां चेति । जडोन्मत्तादीनां, कृतदाराणां,
प्रजनने लुप्ते बीजशक्तिविरहे, बान्धवाः पुत्रान् सृजेयुः अर्थाज्जडादीनां क्षेत्रेषु ।
तेषां पुत्राणाम्, अशान् प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया वर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

पञ्चमोऽध्याय दायविभागे दायक्रम ,

आदितो द्विषष्टितम ॥

६० प्रक दायविभाग — अशविभाग ।

एकस्त्रीपुत्राणां ज्येष्ठांशः ब्राह्मणानामजाः, क्षत्रियाणामश्वः, वैश्यानां गावः, शूद्राणामवयः ।

काणलिङ्गास्तेषां मध्यमांशः, भिन्नवर्णाः कनिष्ठांशः ।

चतुष्पदाभावे रत्नवर्जानां दशानां भागं द्रव्याणामेकं ज्येष्ठो हरेत् । प्रतिमुक्तस्वधापाशो हि भवति इत्यौशनसो विभागः ।

पितुः परिवापाद् यानमाभरणं च ज्येष्ठांशः, शयनासनं मुक्तकांस्यं च मध्यमांशः, कृष्णधान्यायसं गृहपरिवापो गोशकटं च कनिष्ठांशः । शेषद्रव्याणामेकद्रव्यस्य वा समो विभागः ।

अथ ज्येष्ठाशादिकमोऽस्मिन्नध्यायेऽभिधीयते । तत्र ज्येष्ठाशमाह — एकस्त्रीपुत्राणामिति । एकस्या स्त्रिया. पुत्राणा बहूना मध्ये, ब्राह्मणानाम्, अजा ज्येष्ठाश. ज्येष्ठाशत्वेन कल्पनीया भवन्ति, यज्ञार्थत्वेनोत्कृष्टत्वात् । क्षत्रियाणाम् अश्वः. ज्येष्ठाश युद्धार्थत्वेन तथात्वात् । वैश्याना गाव ज्येष्ठाशः वाणिज्यार्थत्वेन तत्त्वात् । शूद्राणाम् अवयो मेषा ज्येष्ठाश कृष्यार्थत्वेन तथात्वात् ।

काणलिङ्गा इति । काण एकद्वक् तल्लिङ्गास्तज्जातीयाः पङ्क्वादयः अजा अश्वः गावोऽवयश्च, तेषा ब्राह्मणादीना चतुर्णां यथाक्रम, मध्यमाश. । भिन्नवर्णा अनेकवर्णा अजादयः, तेषा कनिष्ठाशः ।

चतुष्पदेत्यादि । चतुष्पदाभावे, रत्नवर्जाना, द्रव्याणाम्, एक दशाना भाग दशभागमेक, ज्येष्ठो हरेत् । कुतो ज्येष्ठोऽधिकमशं हरेदित्याह—प्रतिमुक्तस्वधापाशो हि भवतीति । यस्माद् ज्येष्ठ कण्ठनिवेशितपितृकर्मपाशो भवति तस्मादित्यर्थः । इति औशनसो विभाग इति । यथोक्तप्रकारो विभाग उशनसा विहित । अप्रतिषेधाच्चाय कौटल्यस्याभिमतो द्रष्टव्यः ।

प्रकारान्तरमाह—पितुरिति । पितुः, परिवापात् परिच्छदात्, यानम् आभरणं च ज्येष्ठाशः । शयनासनं, मुक्तकांस्यं भोजनस्थालं च, मध्यमाशः । कृष्णधान्यायसं कृष्णधान्यं तिलवरकादि आयसम् अयोविकारश्च, गृहपरिवापो मुसलादिर्गृहपरिच्छदः, गोशकटं च गोयुक्तं शकटं च, कनिष्ठाशः । शेषद्रव्याणाम् उक्तातिरिक्तद्रव्याणाम्, एकद्रव्यस्य वा द्रव्यस्यैकस्यापि वा, समः सर्वपुत्रसाधारणो विभागः ।

अदायादा भगिन्यः । मातुः परिवापाद् भुक्तकास्याभरणभा-
गिन्यः ।

मानुषहीनो ज्येष्ठस्तृतीयमंशं ज्येष्ठांशाल्लभेत । चतुर्थमन्यायवृत्ति-
निवृत्तधर्मकार्यो वा । कामाचारः सर्वं जीयेत ।

तेन मध्यमकनिष्ठौ व्याख्यातौ । तयोर्मानुषोपेतो ज्येष्ठांशादर्धं
लभेत ।

नानास्त्रीपुत्राणां तु संस्कृतासंस्कृतयोः कन्याकृतक्रिययोरभावे
च, एकस्याः पुत्रयोर्यमयोर्वा पूर्वजन्मना ज्येष्ठभावः ।

भगिन्यो दायहीनाः, किन्तु मातृपरिच्छदेभ्यो भुक्तकास्याभरणानि
हरेयुरित्याह — अदायादा इत्यादि ।

मानुषहीन इति । मानुषशब्देन मनुष्यसामान्यस्यापोक्षितं पुरुषका-
रगुणो गृह्यते तद्रहितो, ज्येष्ठ ज्येष्ठाशात् तृतीयमंशं लभेत, न तु कृत्स्नं
ज्येष्ठांशम् । अन्यायवृत्तिः, निवृत्तधर्मकार्यो वा, चतुर्थं ज्येष्ठांशचतुर्भागं
लभेत । कामाचारः इत्वरः, सर्वं जीयेत ज्येष्ठांशमखिलं हाप्येत ।

तेन मध्यमकनिष्ठौ व्याख्याताविति । तयोरप्येष न्यायः सञ्चार-
यितव्य इत्यर्थः । तयोः मध्यमकनिष्ठयोः, मानुषोपेतः पुरुषकारयुक्तो मध्यम
कनिष्ठो वा, ज्येष्ठांशादर्धं लभेत यथाप्राप्तस्वाशानपहानेन । इत्थमेकस्त्रीपुत्रवि-
भागोऽभिहितः ।

नानास्त्रीपुत्राणामिति । एकस्य पुरुषस्य बहुचो याः स्त्रियः तासां
पुत्राणां, पूर्वजन्मना ज्येष्ठभावः, व्यवस्थाप्य इति शेषः, कदा, संस्कृतासंस्कृ-
तयोरभावे संस्कृता ब्राह्मादिविधिपरिगृहीता असंस्कृता गान्धर्वादिविवाहपरि-
गृहीता तयोरभावे तथाभूतमातृभेदाभावे, कन्याकृतक्रिययोरभावे च कन्या
विवाहात् पूर्वमक्षतयोनिः कृतक्रिया विवाहात् पूर्व क्षतयोनिः तयोरभावे च
तथाभूतमातृभेदाभावे च । उक्तविधयोर्मातृभेदयोः सत्त्वे पूर्वजन्मना न ज्येष्ठ-
भावः किन्तु मातृवशादेव व्यवस्थाप्यः । तद्यथा — संस्कृतापुत्र उत्तरकाल-
जातोऽप्यसंस्कृतापुत्रापेक्षया ज्येष्ठः, कन्यापुत्रश्च तथाविधः क्षतयोनिपुत्रा-
पेक्षया ज्येष्ठ इति । एकस्याः पुत्रयोर्यमयोर्वा युग्मजातयोर्वा, पूर्वजन्मना
ज्येष्ठभावः ।

सूतमागधत्रात्यरथकाराणामैश्वर्यतो विभागः शेषास्तमुपजीवेयुः । अनीश्वराः समविभागा इति ।

चातुर्वर्ण्यपुत्राणां ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशान् हरेत्, क्षत्रियापुत्रस्त्रीनंशान्, वैश्यापुत्रो द्वावंशौ, एकं शूद्रापुत्रः ।

तेन त्रिवर्णद्विवर्णपुत्रविभागः क्षत्रियवैश्ययोर्व्याख्यातः ।

ब्राह्मणस्यानन्तरापुत्रस्तुल्यांशः । क्षत्रियवैश्ययोरर्धांशः । तुल्यांशो वा मानुषोपेतः ।

सूतमागधत्रात्यरथकाराणामिति । सूतो ब्राह्मण्या क्षत्रियादुत्पन्न. मागध क्षत्रियाया वैश्यादुत्पन्न त्रात्योऽनुपनीतविवाहिताद् ब्राह्मणात् सवर्णाया जात. रथकारो वास्तुवृत्तिरिज्याधानोपनीतिमान् वैश्यभेद. एतेषा, नानास्त्रीपुत्राणामिति वर्तते, नानास्त्रीषु जाताना पुत्राणाम्, ऐश्वर्यतो विभाग. प्रभविष्णुत्वानुसारेण विभागः तेष्वेक एव चेदैश्वर्यवान् स एव कृत्वा पितृधन हरेत् । शेषा. पुत्राः, तम् ईश्वरम्, उपजीवेयुः । अनीश्वरा. समविभागा तेष्वेक-श्चेदीश्वरो न भवेत् सर्वे सम विभजेरन् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । अनेन प्रकारेण सङ्करजातीयस्यान्यस्यापि नानास्त्रीपुत्राणा यथोचित विभाग उन्नेय इत्यर्थः ।

चातुर्वर्ण्यपुत्राणामित्यादि । अयमर्थः—ब्राह्मणस्य चतुर्वर्ण्ये वर्णेषु यदि पुत्रा स्युः, तदा पितृधन ज्येष्ठाशवर्जं शिष्ट दशधा विभज्य तेषा मध्ये ब्राह्मणीपुत्र चतुरोऽशान् हरेत्, क्षत्रियापुत्र. त्रीन् अशान्, वैश्यापुत्रो द्वावंशौ, शूद्रापुत्र एकमंशमिति ।

तेनेति । तेन ब्राह्मणविषयोक्तचतुर्वर्ण्यपुत्रविभागविधिना, त्रिवर्णद्विवर्ण-पुत्रविभाग क्षत्रियवैश्ययोः, व्याख्यात. उक्तप्रायः । तद् यथा — क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रापुत्रेषु त्रिषु विद्यमानेषु ज्येष्ठाशवर्जं पितृधन षोढा विभज्य त्रीनशान् क्षत्रियापुत्रो हरेत्, द्वावपरौ वैश्यापुत्र, एकमंश शूद्रापुत्र. । तथा वैश्यस्य वैश्याशूद्रापुत्रयोर्विद्यमानयोज्येष्ठाशवर्जं पितृधन त्रेधा विभज्य द्वावंशौ वैश्यापुत्रो हरेत्, एकमंश शूद्रापुत्र इति ।

ब्राह्मणस्यानन्तरापुत्रस्तुल्यांश इत्यादि । अयमर्थः — ब्राह्मणस्य सवर्णाया क्षत्रियाया चैकैक. पुत्रोऽस्ति, वैश्याशूद्रयोस्तु पुत्राभावः, तदा क्षत्रियापुत्रो ज्येष्ठाशवर्जं ब्राह्मणीपुत्रतुल्य भाग भजेत । क्षत्रियस्य सवर्णाया वैश्याया चैकैकः पुत्र. शूद्राया पुत्राभावः, तदा वैश्यापुत्रो ज्येष्ठाशवर्जं क्षत्रि-

तुल्यातुल्ययोरैकपुत्रः सर्वं हरेद् बन्धुंश्च बिभृयात् ।

ब्राह्मणानां तु पारशवस्तृतीयमंशं लभेत । द्वावंशौ सपिण्डः
कुल्यो वासन्नः स्वधादानहेतोः । तदभावे पितुराचार्योऽन्तेवासी वा ।

क्षेत्रे वा जनयेदस्य नियुक्तः क्षेत्रजं सुतम् ।

मातृबन्धुः सगोत्रो वा तस्मै तत् प्रदिशेद् धनम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

षष्ठोऽध्यायः दायविभागऽशविभागः ,

आदितस्त्रिषष्टितमः ॥

यापुत्रभागस्यार्धं भजेत । तथा वैश्यस्य सवर्णायामेक पुत्र शूद्रायामेक पुत्र
तदा शूद्रापुत्रो ज्येष्ठाश्वर्जं वैश्यापुत्रभागस्यार्धं भजेत । यदुक्त क्षत्रियवैश्य-
योरर्धांश इति, तस्यापवादमाह — तुल्यांशो वा मानुषोपेत इति । वैश्या-
पुत्रः पुरुषगुणोपेत क्षत्रियापुत्रतुल्यभाग स्यात् । शूद्रापुत्रः पुरुषगुणोपेतो
वैश्यापुत्रतुल्यभाग स्यादित्यर्थः ।

तुल्यातुल्ययोरिति । सवर्णासवर्णयो स्त्रियोः, एकपुत्र एक एव अद्वि-
तीय एव यः पुत्रः स, सर्वं पितृधनं हरेत्, बन्धुंश्च पितृभरणीयान्, बिभृयात् ।

असवर्णापुत्रस्यैकाकिनो यत् सर्वधनमाकृत्वमुक्तं, तस्यापवादमाह —
ब्राह्मणानां त्विति । विप्राणां, पारशवः शूद्रायामुत्पन्नः पुत्रस्तु, तृतीयमंशं
लभेत एकाकी सन्नपि, न तु सर्वं पितृधनम् । अवशिष्टयोस्तृतीयाशयो क
विनियोगस्तत्राह — द्वावंशाविति । अवशिष्टौ व्यशौ, सपिण्डः पितृसपिण्डः,
तदभावे कुल्यो वा पितृकुलोत्पन्नः समावोदको वा, आसन्नः अन्तरङ्गः, लभेत ।
कुतः, स्वधादानहेतोः । सपिण्डकुल्यौ हि पितृनिवापकरणसमर्थौ, न तु शूद्रा-
पुत्र इति कृत्वा । तदभाव इति । सपिण्डकुल्ययोरभावे, पितुराचार्यः, लभेत,
तौ द्वावंशौ । पितुः, अन्तेवासी वा शिष्यो वा, लभेत ।

सर्वस्याप्यभावे आह — क्षेत्रे वेति । अस्य क्षेत्रे वा पितुः सवर्णक्षेत्रे
वा, नियुक्तः । नियोगविधिना प्रयुक्तः, मातृबन्धुः सगोत्रो वा, क्षेत्रजः सुतं जन-
येत् । तस्मै क्षेत्रजाय, तद् धनं, प्रदिशेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

षष्ठोऽध्यायः दायविभागेऽशविभागः ,

आदितस्त्रिषष्टितमः ॥

६० प्रक दायविभाग — पुत्रविभाग ।

परपरिग्रहे बीजमुत्सृष्टं क्षेत्रिण इत्याचार्याः ।

माता भस्त्रा यस्य रेतस्तस्यापत्यम् इत्यपरे ।

विद्यमानमुभयम् इति कौटल्यः ।

स्वयंजातः कृतक्रियायामौरसः । तेन तुल्यः पुत्रिकापुत्रः । सगो-
त्रेणान्यगोत्रेण वा नियुक्तेन क्षेत्रजातः क्षेत्रजः पुत्रः । जनयितुरसत्य-
न्यस्मिन् पुत्रे स एव द्विपितृको द्विगोत्रो वा द्वयोरपि स्वधारिक्थभाग्

दायस्याशक्रम उक्तः । दायादविशेषपरिज्ञानार्थं पुत्रभेदोऽभिधीयते ।
अथवा पूर्वाध्यायान्ते 'क्षेत्रे वा जनयेदस्य नियुक्त क्षेत्रज सुतमि'ति क्षेत्रज
पुत्र प्रस्तुत । तत्प्रसङ्गात् पुत्राणां भेदास्तेषु मुख्यामुख्यभावश्चास्मिन्नध्याये
प्रतिपाद्यन्ते ।

परपरिग्रह इति । अन्यस्य स्त्रिया, बीजमुत्सृष्टम् अन्येन रेत उत्सृ-
ज्योत्पादित. पुत्र, क्षेत्रिण तस्या भर्तुरेव पुत्र न तु बीजोत्सृष्टः । इत्या-
चार्या आहु ।

माता चर्मप्रसेविकावद् बीजाधारमात्रमप्रधानमिति तत्सम्बन्धस्याकि-
ञ्चित्करत्वाद् बीजोत्पन्नो न तत्परिणेतुरपत्यं भवितुमर्हति, किन्तु बीजिन एवे-
त्यन्येषा मतमित्याह — माता भस्त्रेत्यादि ।

बीज क्षेत्र चोभय समवेतं विद्यमान कार्यायेति क्षेत्रजो बीजक्षेत्रिणो-
रुभयोरपि पुत्र इत्यात्मनो मतमित्याह — विद्यमानमित्यादि ।

पुत्रभेदानाह — स्वयंजातः कृतक्रियायामित्यादि । परिणीताया
स्वयमुत्पादित पुत्र औरसाख्यः । तेन औरसेन तुल्यः पुत्रिकापुत्र. 'अस्यां
यो जायते गर्भ स मे पुत्रो भविष्यति' इति परिभाष्य वराय दत्ता कन्या
पुत्रिका तस्या पुत्र । सगोत्रेणेत्यादि । सुबोधम् । जनयितुरिति । रेतस्सेक्तुः,
असत्यन्यस्मिन् पुत्रे, अविद्यमाने औरसपुत्रे, स एव क्षेत्रज एव, द्विपितृक
बीजिक्षेत्र्युभयपितृक, द्विगोत्रो वा बीजिक्षेत्र्युभयगोत्रकश्च भवन्, द्वयोरपि
स्वधारिक्थभाक् स्वधादायी दायहरश्च, भवति । तथा चाहु —

“क्षेत्रीयानुमत बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

तदपत्य तयोरेव बीजक्षेत्रीययोर्मतम् ॥”

भवति । तत्सधर्मा बन्धूना गृहे गूढजातस्तु गूढजः । बन्धुनांस्तृष्टोऽप
विद्वः संस्कर्तुः पुत्रः । कन्यागर्भः कानीनः । सगर्भोऽढायाः सहोदः ।
पुनर्भूतायाः पौनर्भवः ।

स्वयंजातः पितृबन्धूना च दायादः । परजातः संस्कर्तुरेव न
बन्धूनाम् ।

तत्सधर्मा मातापितृभ्यामद्भिर्दत्तो दत्तः ।

स्वयं बन्धुभिर्वा पुत्रभावोपगत उपजातः ।

पुत्रत्वेऽधिकृतः कृतकः । परिर्क्रातः — १०१ र्ति ।

इति । तत्सधर्मेति । बन्धूना गृहे, गूढजातस्तु भर्तृनिर्गम विनत गूढमन्य-
स्योत्पन्नः, गूढजः । स, तत्सधर्मा क्षेत्रजतुल्यः । बन्धुनेति । बन्धुनां-
स्तृष्टः मातापितृभ्या परित्यक्तः, अपनिद्ध तदारुणः, सगर्भः पुत्र येन स
संस्कृतस्तस्य पुत्रः । कन्यागर्भ इति । कन्यागर्भे प्रसूतः, कानीनः । सगर्भो
ढाया इति । गर्भेण सहितेन या व्यूढा सा सगर्भोढा तस्याः, पुत्र, सहोदः
तदारुणः । पुनर्भूतायाः पौनर्भव इति । पुनर्निर्मातिताया द्विविध गडितायाः
पुत्रः पौनर्भवान्य । स व त्रिविधो मातृप्रेविद्यात्—१। ह्यत्र गोत्रानरेव भर्ता
भर्तृमरणादन्यस्मै ससम्भार दत्ता सगर्भः पुनर्भूतः, स्मजर्तारुपेदेष्टे अन्यमाश्रिना
द्वितीया, भृते भर्तरि भर्तृबन्ध्वमातात् सपिण्डान् सवर्णाय दात्ता तृतीयेति ।

स्वयंजातः पितृबन्धूनामिति । स्वयंजात औरसः पुत्रः, स पितृ-
बन्धूना च दायादः पितुः संस्कर्तुस्तच्छन्दात् न दायादारी भवेत् । परजात
क्षेत्रजातादि परोत्पन्नः, संस्कर्तुरेव दायादः, न बन्धूना न पितृबन्धूना दा-
यादः ।

तत्सधर्मेति । स्वयंजाततुल्यः, मातापितृभ्याम् अद्भिर्दत्तः समन्व-
कोदकपूर्व दत्तः, दत्त तत्सज्ज ।

‘अयमह युवयो. पुत्र’ इति ग. स्वयमात्मानं पुत्रत्वेनार्पयति स एक
उपगताख्यः । बन्धुभिर्वा ‘युवयोरय पुत्र’ इति दत्तोऽपर उपगताख्य इ-
त्याह — स्वयं बन्धुभिर्वेत्यादि ।

पुत्रत्वेऽधिकृतः कृतकः परिर्क्रातः क्रोत इति । स्वभावयो पुत्र
इति पुत्रत्वे कल्पित कृतकाख्यः । मूल्य दत्ता मातापितृपकाशात् पुत्रत्वे ।
गृहीतः क्रीताख्यः । इतिशब्दः पुत्रविभागसमाप्ता ।

औरसे तूत्पन्ने सवर्णारिपुतो मांशहराः । असवर्णा भ्रासान्छादन-
भागिनः ।

ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तरापुत्राः सवर्णाः, एकान्तरा असवर्णाः ।

ब्राह्मणस्य वैश्यायानन्वष्टः, शूद्रायां निषादः पारशवो वा । ,
क्षत्रियस्य शूद्रायापुत्रः ।

शूद्र एव वैश्यस्य ।

सवर्णासु चैषानचरितव्रतेभ्यः जाता व्रात्याः । इत्यनुलोमाः ।

शूद्रादायोगवक्षत्तचण्डालाः ।

वैश्यान्मागधवैदेहको ।

क्षत्रियात् सूतः ।

उक्तविवेपु पुत्रेषु विद्यमानेषु पश्चादौरसस्योत्पत्तौ तेषां का प्रतिपत्ति-
रित्याकाङ्क्षायां पितृवनं त्रैव । विमज्ज्य तत्र एकं त्रिभागं सवर्णां गृह्णीयु
अन्यौ द्वौ त्रिभागवौरसो गृह्णीयात्, असवर्णात् भ्रासाच्छादनमात्रं लभेरन्नि-
त्याह — औरसे तूत्पन्न इत्यादि ।

सवर्णासवर्णविणयगाह — ब्राह्मणक्षत्रिययोरनन्तरापुत्राः सवर्णा
इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियापुत्रा सवर्णा क्षत्रियस्य वैश्यापुत्रा सवर्णा । एका-
न्तरा असवर्णा इति । ब्राह्मणस्य वैश्यापुत्रा असवर्णा, क्षत्रियस्य शूद्रा-
पुत्रा असवर्णा ।

अनुलोपानाह — मन्त्रापरान्तं वेदस्यापिभित्यादि । सुबोवम् ।

शूद्र एव वैश्यस्येति । वैश्याय शूद्रायाऽपुत्रः शूद्र एव, न जात्य-
न्तरम् ।

सवर्णासु चेति । एषा ब्राह्मणक्षत्रियवश्यानां, अवरितव्रतेभ्यः अनु-
पनीय कृतविवाहेभ्यः सवर्णासु जाता, व्रात्या व्रात्यसजाः । इत्यनुलोमा
जातयो व्याख्याता इति शेषः ।

प्रतिलोमानाह — शूद्रादित्यादि । शूद्राद् वैश्यायामुत्पन्न आयोगवो
नाम, क्षत्रियायां क्षत्त, ब्राह्मण्या चण्डालः । क्षत्तशब्द इहाकारान्तः प्रयुक्तः,
अत एव स्त्रियाम् आकारान्तोऽनुपदः प्रयोक्ष्यते ।

वैश्यान्मागधवैदेहकाविति । वैश्यात् क्षत्रियायां जाता मागध, ब्रा-
ह्मण्यां वैदेहकः ।

क्षत्रियात् सूत इति । क्षत्रियाद् ब्राह्मण्या जातः सूतः ।

पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधः ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः ।
त एते प्रतिलोमाः स्वधर्मातिक्रमाद् गतः सम्भवन्ति ।

पृथुचक्रवर्तिगङ्गाभूम्युत्पन्नम् पौराणिकम् सूताख्यस्य मागधाख्यस्य च पृथुस्तोत्रविधायिनः प्रतिलोमजत्वञ्चागतिं गमयि कुर्वन्ता परिहरति—पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधः ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः इति । अस्यार्थः—पुराणप्रवक्ता रोमहर्षणापरनामा यः सूतः स, अन्यः उक्तात् प्रतिलोमज-सूताद् भिन्नः, यस्तत्सहपठितं पुराणेषु गमयो नाम स च प्रतिलोमजमागधाद् भिन्नः । ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः तिष्ठेतां युक्तं सूतो ब्राह्मणाद् विनिष्ट उत्क्रष्ट मागधः क्षत्रियाद् विनिष्ट इति । एतच्च तथ्यम् । यतः,

“हस्ते तु दक्षिणे नाग दृष्ट्वा चक्रं पितामहः ।

विष्णोरक्षं पृथुं पत्न्यां पण्डितेन त्रयैः ॥

तस्यैव जानमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।

सूतः सूत्या (यज्ञादिपवभगौ) समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञः प्राज्ञोऽथ मागधः ॥”

इति विष्णुपुराणप्रथमांशतृतीयाध्याये,

“ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितने मतिः ।

पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः ॥

वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालमलवर्मनितः ।”

इत्यग्निपुराणप्रथमाध्याये,

“त्वया सूतः महाबुद्धेः भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।

इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥

त्वहि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितने मतिः ।

सम्भूतः सहिता वक्तुः स्वाशेन पुरुषोत्तमः ॥”

इति कौर्मपुराणप्रथमाध्याये च व्यासशिष्यपौराणिकसूतस्यायोनित एवोत्पत्तिः प्रतिलोमसूतविलक्षणा कथ्यते, तथा द्विजत्वं विष्ण्वंशसम्भूतत्वं च । तथैव मागधस्यापि तत्सहपठितस्यायोनित्वं ज्ञातम् ।

त एते इति । त एते पूर्वोक्ता आयोगवादयः, प्रतिलोमाः, राज्ञः स्वधर्मातिक्रमात् सम्भवन्ति स्वधर्मो वर्णाश्रमगत्या तस्यातिक्रमाद् यथावदकरणदोषात् जायन्ते ।

उग्रानैषां तां पुत्रपुत्राणां विपर्यये पुलकसः । वैदेहिकायामम्ब-
ष्ठाह वैणः, विपर्यये कुशीलवः । क्षतायामुग्रान्छपाकः । इत्येतेऽन्ये
चान्तरालाः । कर्मणा वैण्यो रथकारः ।

तेषां स्वयोनौ विवाहः । पूर्वान्तरागामित्वं वृत्तानुवृत्तं च स्वध-
र्मान् स्थापयेत् । शूद्रसमर्थाणो वा अन्यत्र चण्डालेभ्यः ।

केवलमेतं वर्तमानः स्वर्गयामोति राजा नरकमन्यथा ।

सर्वेषामन्तरागानां समो विभागः ।

अथान्तगलानाह—उग्रादिति । उग्रात् क्षत्रियशूद्रापुत्रात्, नैषाद्या
ब्राह्मणशूद्रादुभ्या, तात, कुट्टकं तदान्य । विपर्यये पुलकस इति ।
निषादादुग्रकन्याया जातः पुलकसारथ्यः । वैदेहिकाया वैदेहकन्यायाम्, अम्ब-
ष्ठात्, जातः, वैणः तदारथ्यः । विपर्यये कुशीलवः अम्बष्ठ्या वैदेहकाज्जातः
कुशीलवारथ्यः । क्षतायाम् उग्रात्, जातः, शपाकः तदारथ्यः । इति एते उक्ताः,
अन्ये च एवज्जातीया सद्धरजाश्च, अन्तराला वर्णजात्यन्तरालभवाः वि-
ज्ञेयाः । कर्मणेति । तेषां वैणचातिरेकः, कर्मणा लङ्घनलुपवनादिस्ववृत्तित्याग-
पूर्वकतास्तुवृत्तिस्वीकारेण, रथकारः । तदास्मयोच्यते, न तु रथकारो नामान्त-
रालोऽन्य इत्यर्थः ।

तेषामिति । तेषाम् अन्तरालानां, स्वयोनौ विवाहः अम्बष्ठस्याम्बष्ठी-
विवाहो निषादस्य निषादीविवाह इत्येव समानजातीयविवाहः कार्यः । पूर्वाव-
रगामित्वं पूर्वस्याम्बष्ठादेरुत्कृष्टस्य अवरगामित्वम् अपकृष्टनिषाद्यादिगामित्वं न
तु निषादादेरम्बष्ठ्यादिगामित्वं, वृत्तानुवृत्तं च पूर्वाचारानुवृत्तिं च, स्वधर्मान्
स्थापयेत् स्वधर्मतया कल्पयेत् । शूद्रसमर्थाणो वेति । तेषामित्यनुवर्त्य प्रथ-
मान्ततया विपरिणमयितव्यम्, अन्तराला शूद्रधर्मण वा धर्मवन्तः कर्तव्याः ।
ने च न सर्वे किन्तु चण्डालवर्जा इत्याह — अन्यत्र चण्डालेभ्य इति ।

केवलमिति । केवलमेव वर्तमानः उक्तप्रकारव्यभिचारेण व्यापिय-
माणः, राजा स्वर्गम् आमोति । अन्यथा उक्तप्रकारव्यभिचारेण वर्तमानः,
नरकम् आमोति ।

सर्वेषामिति । अन्तरालानां, समो ज्येष्ठाशरहितः, विभागः । स च
सर्वेषां स्त्रीणां पुरुषाणां चाविशेषेण भवति ।

देशस्य जात्याः सङ्घस्य धर्मो ग्रामस्य वापि यः ।
उचितस्तस्य तेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे षण्माऽऽयः ॥

दायविभागे पुत्रविभाग , दायविभाग यथायतः ।

आदित चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥

प्रान्ते श्लोकमाह — देशस्येति । देशस्य जनपदादे , जात्या . ब्राह्म-
णादे , सङ्घस्य समुदायस्य , ग्रामस्यापि वा , यो धर्म उचितः पारम्पर्यमिदं ,
तस्य ग्रामादे , तेनैव तद्वर्मानुसारेणैव , दायधर्मं दायभागं , प्रकल्पयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे षण्माऽऽयः ॥

दायविभागे पुत्रविभाग , दायविभाग यथायतः ।

आदितश्चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥

६१ प्रक वास्तुक—गृहवास्तुकम् ।

सामन्तप्रत्यया वास्तुविवादाः ।

गृह क्षेत्रमारामः सेतुबन्धस्तटाकमाधारो वा वास्तुः ।

कर्णकीलायससम्बन्धोऽनुगृहं सेतुः । यथासेतुभोगं वेष्टा कारयेत् ।

अभूतं वा परकुड्यादपक्रम्य द्वावरत्नी त्रिपदी पादे बन्धं कारयेत् ।

अवस्करं भ्रममुदपानं वा न गृहोचितमन्धनं अन्यत्र स्मृतिका-
कूपादा निर्दशाहादिति । तस्यातिक्रमे पूर्वः साठ उदण्डः ।

वास्तुकमिति सूत्रम् । गृहारामक्षेत्रादि स्थावरजान् वास्तु तत्सम्बद्धं वास्तुकम् । तदुच्यत इति सूत्रार्थः । गृहारामक्षेत्रादीनां विभक्तानामपि नित्य-
समुपश्लिष्टावस्थायित्वात् तत्र विवादाः सम्भवन्तीति तन्निर्णयार्थमिदं प्रकरण-
मध्यायैस्त्रिभिर्वितन्यते । तत्र प्रथमे गृहवास्तुक, द्वितीये वास्तुविक्रय , तृतीये
विवीतक्षेत्रपथहिंसा ।

सामन्तप्रत्यया वास्तुविवादा इति । वास्तुर्गृहारामादिर्वक्ष्यमाण
तद्विवादाः, सामन्तप्रत्ययाः सामन्तोऽनन्तरवास्तुः तत्प्रमाणकाः ।

वास्तुपदार्थमाह — गृहमिति । गृह, क्षेत्र केदारादि, आराम उप-
वन, सेतुबन्धः सीमाबन्धः पुष्पफलवाटपण्डमूलवापादित्वा, तटाक पद्माकर ,
आधारो वा उदकबन्धो वा, वास्तु ।

कर्णेत्यादि । कर्णेषु कोटिषु कीला निखाताः स्थूणाः कर्णकीलास्तेषु
आयससम्बन्धः आयसानाम् अयोमयसूत्राणां सम्बन्धः सम्यगायन्वनः कर्ण-
कीलायससम्बन्धः तल्लक्षणः, अनुगृह, सेतुः सीमाबन्धः, स्थायिद्रव्यान्तपालैः
कार्य इति शेषः । यथारोतुभोगः सेतुवन्तर्गतभूविस्तारानातिक्रमेण, पेश्मः सन्नः,
कारयेत् ।

पूर्वकृततथाविवसेत्वभावे आह — अभूतं वेति । अपूर्व, परकुड्यात्
परकीयगृहकुड्याद्, अपक्रम्य अपसृत्य, द्वौ अरत्नी त्रिपदी वा पादे बन्धं
कारयेत् द्विहस्तमानः पदत्रयमानः वा कुड्यमूलं नेमिवन्धः कारयेत्, स्वभूमौ ।

अवस्करमिति । मलमूत्रविसर्गस्थानं, भ्रमः जलनिर्गमद्वारम्, उद-
गः वा कूपः वा, गृहोचितम्, अन्यत्र तद्योग्यप्रदेशादन्यास्मिन् प्रदेशे परगृह-

तेनेन्यनावघातनकृतं कल्याणकृत्येष्वामोदकमार्गाश्च व्याख्याताः ।

त्रिपदीप्रतिक्रान्तमध्यर्मरतिं वा प्रवेश्य गाढप्रसृतमुदकमार्गं प्रस्रवणप्रपातं वा कारयेत् । तस्यातिक्रमे चतुष्पञ्चात्पणो दण्डः ।

एकपदीप्रतिक्रान्तमरतिं वा चक्रिचतुष्पदस्थानमग्निष्ठम् उदञ्जरस्थानं रोचनी कुट्टनी वा कारयेत् । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

सर्ववास्तुकयोः प्राक्षिप्तकयोर्वा शालयोः किष्कुरन्तरिका त्रिबायोत्पादहेतौ, न कारयेत् । तत्रापवाद — अन्यत्र सूतिकाकूपात्, सूतिकास्नानोदकपतनार्थो गर्तः सूतिकाकूपः । तं तु यथेष्टे देशे कारयेदित्यर्थः । आकुतः आनिर्देशाहाद् आदशाहातिक्रमात् । तदनन्तरं तं शोधयित्वा शुद्धमृदा पूरयेत् । तस्यातिक्रम इति । उक्तावस्करादिविध्युलङ्घने, पूर्वसाहसदण्डः ।

तेनेति । तेन सूति-श्लोक्तकल्पेन, कल्याणकृत्येषु उपनयनविवाहादिमङ्गलकार्येषु, इन्वनावघातनकृतम्, एव काष्ठविदारणप्रयुक्तं विनानम्, आमोदकमार्गाश्च निस्त्रावजलमार्गाश्च, व्याख्याता उक्तप्रायाः । आकल्याणकृत्यसमाप्तिं यथेष्टे देशे तेषां करणमनुमतमित्यर्थः ।

अमविधिमाह — त्रिपदीत्यादि । त्रिपदीप्रतिक्रान्तं परकुड्यात्कुड्यात्पदत्रयदूरापक्रान्तम्, अर्धमरतिं वा प्रवेश्य सार्वभौमं वा परकुड्यादपक्रम्य स्वमूर्ध्वन्तःप्रवेशितं, गाढप्रसृतं निर्गलमलोदकप्रसरम्, उदकमार्गदीर्घिकाद्वारं, कारयेत् । प्रस्रवणप्रपातं वा कारयेत् । अर्धमलिनजलप्रवाहपतनस्थानं च तथाभूतं कारयेत् । तस्यातिक्रम इति । उक्तानिविलङ्घने चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।

एकपदीत्यादि । एकपदीप्रतिक्रान्तं परकुड्यादेकपददूरापक्रान्तम्, अरतिं वा एकद्वारदूरं वा प्रतिक्रान्तमित्यर्थः, चक्रिचतुष्पदस्थानं चक्रिस्थानम् अजबलीवर्दस्थानं चतुष्पदस्थानं गजादिस्थानं च, अग्निष्ठं चुल्लीम्, उदञ्जरस्थानम् उदञ्जरं महज्जलपात्रं तन्निवेशस्थानं, रोचनीं रोचनकर्मयन्त्रं, कुट्टनीं वा उल्लङ्घनं च, कारयेत् । तस्य चक्रिस्थानादिविवेकः, अतिक्रमे, चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

सर्ववास्तुकयोरिति । उक्तेषु सर्वेषु वास्तुषु गृहचक्रिचतुष्पदस्थानादिषु मध्ये वास्तुकयोर्द्वयोः शालयोः, प्राक्षिप्तकयोः परस्परसन्निकृष्टयोः प्राप्तयोः,

पदी वा । ततोश्चतुरङ्गुलं नीप्रान्तरं समारूढकं वा । किष्कुमात्रमाणि-
द्वारमन्तरिकाया खण्डफुल्लार्थमसम्पातं कारयेत् । प्रकाशार्थमल्पमूर्ध्व
वातायन कारयेत् । सम्भूय वा गृहस्वामिनो यथेष्टं कारयेयुरनिष्टं
वारयेयुः ।

वानलट्याश्चोर्ध्वभावार्यभागं कटप्रच्छन्नमवमर्शमिति वा कार-
येद् वर्षबाधभागात् । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रतिलोभद्वारवातायनवाधायां च, अन्यत्र राजमार्गरथ्याभ्यः ।

खातसोपानप्रणालीनिश्रेण्यवरकरभागैर्बहिर्वाधाया भोगनिग्रहे च ।

किष्कुम्विपदी वा अन्तरिका साष्टाङ्गुलहस्तमान पदत्रयमान वा अन्तरालं क-
र्तव्यम् । तयो शालयो, चतुरङ्गुल, नीप्रान्तर पटलप्रान्तान्तराल, कार्यम् ।
समारूढक वा परंपरोपर्यारूढ वा तत् कार्यं गृहपत्योरनुज्ञायाम् । किष्कु-
मात्रमिति । साष्टाङ्गुलहस्तपरिमाणम्, आगिद्वार क्षुद्रद्वारम्, अन्तरिकाया
कारयेत्, किन्नर्य, खण्डफुल्लार्थं स्फुटितसस्कारार्थं, कथम्भूतम्, असम्पातम्
असुकरजनगतागतम् । प्रकाशार्थमिति । प्रकाशलाभाय, अल्पम्, ऊर्ध्वं, वाता-
यन गवाक्ष, कारयेत् । सम्भूय वेति । समानच्छन्दीभूय वा, गृहस्वामिन,
यथेष्टं स्थापिकृचितप्रकार, कारयेयुः, अर्थाद् अन्तरिकादिवातायनान्तमुक्तम-
नुक्तं वा अतिजिवन् । अतिष्ठम् अनाभिमत, वारयेयुः ।

वानलट्याश्चोर्ध्वमिति । वानलटी गृहवरण्डकं तस्या ऊर्ध्वम्, आवार्य-
भागम् अत्रच्छादनीय भाग, कटप्रच्छन्न कटैस्तृणविशेषैराच्छादितं, कारयेत् ।
अवमर्शमिति वा अल्पमिति च, कटप्रच्छन्ना कारयेत् । कस्मात्, वर्षबाध-
भागात् वृष्टिपीडापरिहारार्थम् । तस्यातिक्रमे उक्तविवेकननुष्ठाने, पूर्व साहस-
दण्डः ।

प्रतिलोभद्वारवातायनवाधायां चेति । प्रतिलोमेन द्वारेण परगृह-
जनप्रतिकूलेन द्वारेण वातायनेन च परोपद्रवोत्पादने, पूर्व साहसदण्ड इति
वर्तते । तत्रापवादः — अन्यत्र राजमार्गरथ्याभ्य इति । राजमार्गरथ्याभि-
मुख्येन द्वारवातायनयोः करणे तु रात्यामपि परवाधाया न दोष इत्यर्थः ।

खानेत्यादि । खान गतीदि, सोपानम् आरोहण, प्रणाली जलनिर्गम-
पथ, निश्रेणिरविरोहणी, अवस्कर. मलमूत्रविसर्गस्थानम् एतेषा भागैः एत-
त्करणार्थमपह्नैः भूमिभागैः, बहिर्वाधाया बहिर्जनपीडने, भोगनिग्रहं च परस्य
भूम्युपभोगप्रतिबन्धे च, पूर्व साहसदण्ड इत्येव ।

परकुड्यमुदकेनोपन्नतो द्वादशपणो दण्डः । मूत्रपुरीषोपघाते द्विगुणः ।

प्रणालीमोक्षो वर्षति, अन्यथा द्वादशपणो दण्डः ।

प्रतिषिद्धस्य च वसतः । निरस्यतश्चावक्रयणम्, अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससद्ग्रहणमिथ्याभोगेभ्यः । स्वयमभिप्रस्थितो वर्षावक्रय-
शेषं दद्यात् ।

सामान्ये वेश्मनि राह्ययमप्रयच्छतः सामान्यमुपरुन्धतो भोगं च गृहे द्वादशपणो दण्डः । निराजयतश्च द्विगुणः ।

कोष्ठकाङ्गणवर्जानामग्निकुट्टनशालयोः ।

विवृतानां च सर्वेषां सामान्यो भोग इष्यते ॥

इति काटलीयार्थशान्ता वर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

अष्टमोऽऽय वास्तुके गृहवास्तुकम् ।

आदित पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥

— —

परकुड्यमिति । परकीया मितिम्, उदकेन जलावसेकेन, उपध्नतः, द्वादशपणो दण्डः । मूत्रपुरीषोपघाते परकुड्यस्य मूत्रपुरीषाभ्यामुपघाते, द्वि-
गुणः चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

प्रणालीमोक्षो वर्षतीति । पर्जन्ये वर्षति सति प्रणालीद्वारेणोदकमोक्ष-
कर्तव्यम् । अन्यथा अमोक्षणे अवृष्टिषु प्रणालीमोक्षणे वा, द्वादशपणो दण्डः ।

अवक्रीतविषयमाह प्रतिषिद्धस्य च वसत इति । 'इयन्त काल-
त्वया शुश्रूषमाणेन मदन्तिके वरनव्यमि'ति स्वामिपरिभाषिते कालेऽनीते सति
'इत ऊर्ध्वं मा वसे'ति निषिद्धस्यापि वामममुञ्चतोऽवक्रीतस्य, द्वादशपणो
दण्ड इति वर्तते । निरस्यतश्चावक्रयणमिति । मल्यदानपूर्वं शुश्रूषुस्वीकरण-
यावत्परिभाषितकालाननुवर्तनेन मन्थे त्यजतोऽवकेतुश्च, द्वादशपणो दण्डः ।
तत्रापवादः — अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससद्ग्रहणमिथ्याभोगेभ्य इति ।
पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्यं, स्तेयं चौर्यं, साहसं प्रसमकर्म, सद्ग्रहणं स्त्रीसङ्ग्रहणं,
मिथ्याभोगः देहसस्काराद्यकरणम् अप्या सम्भवे क्लृप्तकालपूर्त्ते प्राक् त्यजतो
न दोष इत्यर्थः । स्वयमभिप्रस्थित इति । क्लृप्तकालमखिलमनुषित्वा यथे-
च्छमपसृतोऽवक्रीतः, वर्षावक्रयशेषं क्लृप्तवत्सरशेषमूल्यं, दद्यात् ।

सामान्य इति । उभयसाधारणे, वेश्मनि, साहाय्यम्, अप्रयच्छत,
अकुर्वत, सामान्य, गृहे भोगम्, उपभोगम् उपरुन्वतो निगृह्यतश्च, द्वादश-
पणो दण्ड । विनाशयत, तद्विगुण. चतुर्विंशतिपणो दण्ड ।

प्रान्ते श्लोकमाह—कोष्ठकाङ्गणवर्जानामिति । कोष्ठकं गृहद्वारम्,
अङ्गणम् अजिर, वर्जम् अवस्करस्थान, वर्चानामिति क्वचित् पाठ इत्येतेषाम्,
अग्निकुट्टनशालयो अग्निशाला महानस कुट्टनशाला उल्लसलशाला तयो,
सर्वेषां च, विवृतानाम् अनावृतदेशानां, भोग, सामान्य साधारण, इष्यते ॥

इति काटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

अष्टमोऽध्याय वास्तुके गृहवास्तुक्रम ।

आदित पञ्चपष्ठितमोऽध्याय ॥

११ प्रक वास्तुक — वास्तुविक्रय ।

ज्ञातिसामन्तधनिकाः क्रमेण भूमिपरिग्रहान् केतुमभ्याभवेयुः ।
ततोऽन्ये बाह्याः ।

सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या गृहप्रतिमुखे वेश्म श्रावयेयुः । सामन्त-
ग्रामवृद्धेषु क्षेत्रमारामं सेतुबन्ध तटाकमाधारं वा मर्यादासु यथासेतु-
भोगम् । ‘अनेनार्धेण कः केता’ इति त्रिराघुषितमव्याहतं केता केतुं
लभेत ।

स्पर्धया वा मूल्यवर्धने मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् ।
विक्रयप्रतिक्रोष्टा शुल्कं दद्यात् ।

गताध्याये वास्तो षट् प्रकारा उक्ता । तत्र प्राधान्येन नेमिबन्धप्र-
स्रवणप्रपातपरस्परान्नरालानि चक्रिचतुष्पदस्थानादिक चाभिहितम् । गृहा-
दीना विक्रयादिकं त्वस्मिन्नध्यायेऽभिधीयते ।

ज्ञातीत्यादि । ज्ञातिमामन्तधनिका. ज्ञातिर्दायादः सामन्तो निकटगृ-
हवासी धनिक ऋणप्रयोक्ता एते, क्रमेण पूर्वाभावे पर इति परिपाठ्या, भूमि-
परिग्रहान् गृहादीन्, केतुम्, अभ्याभवेयुः अर्हेयुः, अभ्यावहेयुरिति वा पाठ
लभेरन्नित्यर्थः । ततः तेषामभावे, अन्ये बाह्या, अभ्याभवेयुः ।

सामन्तेत्यादि । सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या. नैकटिकैश्चत्वारिंशता गृ-
हिभिः समेता, गृहप्रतिमुखे गृहस्याग्रे, वेश्म श्रावयेयुः ‘विक्रेष्यामहे’ इति
प्रतिक्रोशेयुः । सामन्तग्रामवृद्धेष्विति । तेषु शृण्वत्सु, क्षेत्रम्, आराम,
सेतुबन्ध, तटाकम्, आवार वा अल्पसरश्च, मर्यादासु तत्तत्सीमासु स्थित्वा,
यथासेतुभोगम् ‘इमेऽस्य सीमाबन्धा एतावान् भोग’ इति च यथास्थितसेतु-
भोगनिर्देशयुक्त, श्रावयेयुर्गित्यनुषज्यते । अनेनेति । ‘अनेनार्धेण कः केता’
इति, त्रि वारत्रयम्, आघुषितम् उद्घुष्य श्रावित, गृहादिकम्, अव्याहत
ज्ञात्याद्यप्रतिषिद्ध, केता, केतु लभेत मूल्यदानेन स्वीकर्तुमर्हेत् ।

स्पर्धया वा मूल्यवर्धन इति । केतुसङ्घर्षेण निमित्तेन मूल्यस्य विक्रे-
तुनिर्दिष्टापेक्षयाधिक्यसम्भवे, मूल्यवृद्धिः सशुल्का कोशं गच्छेत् मूल्यवृद्धयग
शुल्कसहित राजभाण्डागार प्राप्नुयात् । विक्रयप्रतिक्रोष्टा विक्रये मूल्यवर्ध-
यिता, शुल्कं दद्यात् ।

अस्वामिप्रतिक्रोशे चतुर्विंशतिपणो दण्डः । सप्तरात्रादूर्ध्वमन-
भिसरतः प्रतिकुष्टो विक्रीणीत । प्रतिकुष्टातिक्रमे वास्तुनि द्विशतो दण्डः
अन्यत्र चतुर्विंशतिपणो दण्डः । इति वास्तुविक्रयः ।

सीमाविवादं ग्रामयोरुभयोः सामन्ता पञ्चग्रामी दशग्रामी वा से-
तुभिः स्थावरैः कृत्रिमैर्वा कुर्यात् ।

कर्पकगोपालवृद्धकाः पूर्वभुक्तिका वा, अवाह्याः सेतूनामभिज्ञा
बहव एको वा निर्दिश्य सीमामेतून् विपरीतवेपाः सीमानं नयेयुः ।
उद्दिष्टानां सेतूनामदर्शने गृहस्रदण्डः । तदेव नीते सीमापहारिणां सेतु-
च्छिदां च कुर्यात् ।

अस्वामिप्रतिक्रोश इत्यादि । भूम्यनविकारिण प्रतिक्रोशतश्चतुर्विं-
शतिपणो दण्डः । सप्तरात्रादूर्ध्वमिति । प्रतिकुश्य क्रयव्यवहारशुद्धयर्थं
व्यवहारस्थानमनभिगच्छन् प्रतिक्रोष्टा आसप्तरात्र प्रतीक्षणीयः । तत ऊर्ध्वं,
प्रतिकुष्टो विक्रीणीत, अन्यन्म । प्रतिकुष्टातिक्रमे प्रतिकुष्टकृतेऽतिक्रमे प्रति-
क्रोष्टारमनादृत्य तदन्यस्मै विक्रये क्रियमाणे इति यावत्, वास्तुनि द्विशत
वास्तुविषये द्विशतपणः, दण्डः । अन्यत्र चतुष्पदादिविषये, चतुर्विंशति-
पणो दण्डः । इति वास्तुविक्रय व्याख्यात इति शेषः ।

सीमाविवादमाह — सीमाविवादमित्यादि । द्वयोर्ग्रामयोः सीमाव्य-
तिक्रमविवादे प्रसक्ते, सामन्ता समीपवर्तिनी, पञ्चग्रामी दशग्रामी वा अ-
र्थात् तत्स्था व्यवहारज्ञा सङ्कुदेत्य गिरिनदीविपिनादिभिः स्थावरैः सेतुभि-
स्तुषाङ्गारभम्मादिभिश्च कृत्रिमे कुर्यात् निर्णयत् ।

कर्पकगोपालवृद्धका इत्यादि । सामन्तग्रामाभावे कृषिकर्मिणो वृद्ध-
गोपालका, पूर्वभोक्तारो वा सीमानं निर्णयेयुः । अवाह्यास्तदन्तर्देशवासिनः
नष्टसीमासेतुविषयाविसर्वादिज्ञानशान्तिदो गृहवो लुब्धकादयः तेष्वेक एव वा,
सीमासेतून् निर्दिश्य अपुक्प्रदेशे पूनसीमेत्यङ्गुल्यापदिश्य सीमानं नयेयुः
समर्थयेयुः दर्शयेयुः । विपरीतवेपा इत्यवाह्यानां विशेषणं, सीमानयनकाले
विपरीत वेपं रक्तवस्त्रमाख्यादिवारणरूपं स्त्र्यादिवेपं ते धारयेयुरित्यर्थः । सीमा-
ख्यातृणां स्त्र्यादिवेपधारणं तत्प्राप्तुदाचारशिद्धं द्रष्टव्यम् । उद्दिष्टानामिति ।
निर्दिष्टानां सेतूनाम्, अदर्शने प्रदर्शनाभावे, सहस्रदण्डः सहस्रपणो दण्डः,
निर्देष्टुः । तदेवेति । नीते सेतौ यथाग्राह्ये प्रदर्शनेन निर्णीते सन्ति, सीमाप-

प्रनष्टसेतुभोगं वा सीमानं राजा यथोपकारं विभजेत् ।

क्षेत्रविवादं सामन्तग्रामवृद्धाः कुर्युः । तेषां द्वैधीभावे यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः । मध्यं वा गृहीयुः । तदुभयं परोक्तं वास्तु राजा हरेत् प्रनष्टस्वामिकं च । यथोपकारं वा विभजेत् ।

प्रसह्यादाने वास्तुनि स्तेयदण्डः । कारणादाने प्रयासमाजीवं च परिसङ्ख्याय बन्धं दद्यात् । मर्यादापहरणे पूर्वः साहसदण्डः । मर्यादाभेदे चतुर्विंशतिपणः ।

तेन तपोवनविवीतमहापथश्मशानदेवकुलयजनपुण्यस्थानविवादा व्याख्याताः । इति मर्यादास्थापनम् ।

हारिणा, सेतुच्छिदा च सीमास्थितवृक्षभञ्जकानां च, तदेव दण्डविधानं सहस्रपणलक्षणं कुर्यात् ।

प्रनष्टसेतुभोगं वेत्यादि । अत्यन्ताविज्ञातसेतुम् अत्यन्ताविज्ञातभुक्तिं च, सीमानं क्षेत्रादिप्रदेशं, राजा, यथोपकारम् उपकारानुगुण्येन, विभजेत् ।

क्षेत्रविवादमाह — क्षेत्रेत्यादि । क्षेत्रविवाद, सामन्तग्रामवृद्धा, कुर्युर्निर्णयेयुः । तेषां द्वैधीभावे पक्षभेदे सति, यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा यस्मिन् पक्षे बहवः प्रविष्टास्ते च बाह्याभ्यन्तरशौचसम्पन्ना लोकसमताश्च, ततो नियच्छेयुः तेन पक्षेण निर्णयेयुः । मध्यं वा गृहीयुः समं पक्षं वा गृहीत्वा विभज्य निर्णयेयुः । तदुभयं परोक्तमिति । चेदित्यध्याहर्तव्यं बहुपक्षानुसारनिर्णयं समपक्षानुसारनिर्णयश्चेत्युभयं विवादिभ्यां प्रतिषिद्धं चेत्, वास्तु विवादविषयभूतं क्षेत्रं, राजा हरेत् स्वयं गृहीयात् । प्रनष्टस्वामिकं च अपगतस्वामिकं च वास्तु राजा हरेत् । यथोपकारं वा, विभजेत् अपगतस्वामिदायग्रहणार्हेभ्यो विभज्य वा दद्यात् ।

प्रसह्यादानं इति । बलाद् गृहीते सति वास्तुनि, स्तेयदण्डः चौर्यविहितो दण्डो ग्रहीतुः । कारणादाने प्रयासमित्यादि । ऋणादिकारणवशाद् गृहीते वास्तुनि क्षेत्रसस्कारार्थं प्रयुक्तं फायाद्यायास क्षेत्रसमुत्थं फलं च मूल्यतः परिगणय्य, बन्धं दद्यात् तद्धने ऋणधनादुद्रिच्यमाने दृष्टे तमधिकमशं भूस्वामिने प्रयच्छेत् । मर्यादापहरणे उभयभूम्यो सीमापहारे, पूर्वः साहसदण्डः । मर्यादाभेदे सीमाया एकादेशापहारेण भेदकरणे, चतुर्विंशतिपणः ।

उक्तं गृहादिसीमाविवादविधानं तपोवनादिसप्तकविषयेष्वपि विवादिषु योजनीयमित्याह — तेनेत्यादि । इति मर्यादास्थापनमिति । व्याख्यातम् ।

सर्व एव विवादाः सामन्तप्रत्ययाः । विवीतस्थलकेदारषण्डखल-
वेश्मवाहनकोष्ठानां पूर्व पूर्वमाबाधं सहेत ।

ब्रह्मसोमारण्यदेवयजनपुण्यस्थानवर्जाः स्थलप्रदेशाः ।

आधारपरिवाहकेदारोपभोगैः परक्षेत्रकृष्टबीजहिसायां यथोप-
घातं मूल्यं दद्युः । केदारारामसेतुबन्धानां परस्परहिसायां हिंसाद्वि-
गुणो दण्डः ।

पश्चान्निविष्टमधरतटाकं नोपरितटाकस्य केदारमुदकेनाप्लाव-
येत् । उपरि निविष्ट नाधरतटाकस्य पूरास्त्राव वारयेद् अन्यत्र त्रिवर्षो-
परतकर्मणः । तस्यातिक्रमे पूर्वः साहसदण्डस्तटाकवामनं च ।

सर्व एवेति । सर्व एव विवादाः, सामन्तप्रत्यया अनन्तरवास्तुनि-
मिता । तत्त्व च वास्तुषु परस्परेण परस्परस्य यदा पीडोत्पादस्तदैव तन्नि-
त्राणाय विवादानां प्रवर्तनात् । तत्र द्वयोरन्यतरस्यावश्यपीडनीयत्वप्राप्तौ
नियममाह — विवीतस्थलेत्यादि । विवीतं प्रवृद्धतृणस्तम्बो गवादिप्रचार-
देश स्थल लूनापनीततृणस्तम्बा परिष्कृता भूमि केदार क्षेत्र षण्ड कदल्या-
दिवन खल वान्यपवनस्थान वेश्म प्रसिद्ध वाहनकोष्ठ गवाश्वादिस्थानम् एषा
सप्ताना मध्ये, पूर्व पूर्व कर्तृ, आबाधम् उत्तरोत्तरनिमिता पीडा, सहेत ।

ब्रह्मसोमारण्यदेवयजनपुण्यस्थानवर्जा इति । ब्रह्मारण्यं सोमारण्य
देवस्थान यजनस्थान पुण्यस्थान च वर्जयित्वा सर्वे भूभागा स्थलप्रदेशा क्षेत्र-
योग्या प्रदेशा वेदितव्या ।

आधारपरिवाहकेदारोपभोगैरित्यादि । जलाधारखातेन ततो जल-
परिवहनदीर्घिकारचनया स्थलीकेदारीकरणेन च परकीयकेदारोत्तधान्यबीजो-
पघाते उपघातानुसारेण वान्यमूल्य दद्युः । केदारारामसेतुबन्धानां परस्परहिं-
साया, हिमाद्विगुण उपहतफलद्विगुण, दण्ड ।

पश्चान्निविष्टमिति । उत्तरकालोत्पन्नम् अधरतटाकम्, उपरितटाकस्य
पूर्वापन्नस्य, केदारम्, उदकेन नाप्लावयेत् नापूरयेत् । उपरिनिविष्टमिति ।
उपरितटाक पश्चान्निविष्टम् अधरतटाकस्य पूर्वमिद्धस्य, पूरास्त्राव प्रवाहस्रुति,
न वारयेत् । अन्यत्र त्रिवर्षोपरतकर्मण इति । तच्चेदधरतटाक वर्षत्रयपरि-
त्यक्तजलपायनसाध्यकृषिकर्म भवेत्, तदा पूरास्त्राववारणे न दोष इत्यर्थ ।
नर्यातिक्रमे उक्तविवेकज्ञाने, पूर्व. साहसदण्डः, तटाकवामनं च जलनिर्गमनेन
तटाकशून्यीकरणं च दण्डः ।

पञ्चवर्षोपरतकर्मणः सेतुबन्धस्य स्वाम्यं लुप्येतान्यत्रापद्म्यः ।

तटाकसेतुबन्धानां नवप्रवर्तने पाञ्चवर्षिकः परिहारः । भग्नो-
त्सृष्टानां चातुर्वर्षिकः । समुपारूढानां त्रैवर्षिकः । स्थलस्य द्वैवर्षिकः ।
स्वात्माधाने विक्रये च ।

खातप्रावृत्तिमनदीनिबन्धायतनतटाककेदारारामपण्डवापानां
सस्यवर्णभागोत्तरिकम्, अन्येभ्यो वा यथोपकारं दद्युः ।

प्रक्रयावक्रयाधिभागभोगनिसृष्टोपभोक्ताश्चैषां प्रतिकुर्युः । अ-
प्रतीकारे हीनद्विगुणो दण्डः ।

पञ्चवर्षोपरतकर्मण इति । पञ्चवर्षोपेक्षितस्य, सेतुबन्धस्य, स्वाम्यं
स्वामित्वं, स्वामिनो लुप्येत नश्येत्, अन्यत्रापद्म्य इति । परचक्राद्यापन्सु
तूपेक्षितस्य स्वामित्वं न हीयेत ।

तटाकसेतुबन्धानामिति । तेषां, नवप्रवर्तने नूतननिर्माणं, पाञ्चव-
र्षिकं पञ्चवर्षव्यापी, परिहारं करमोक्षं, कार्यं । भग्नोत्सृष्टानामिति । महा-
जलप्रवाहाद्युपहतोपरतकर्मणा, नवप्रवर्तने नूतनकृषिप्रवर्तने, चातुर्वर्षिकं परि-
हारः । समुपारूढानामिति । तृणस्तम्बवनादिच्छेदनोन्मूलनादिना नवक्षेत्री-
कृतानां स्थलानां नवप्रवर्तने, त्रैवर्षिकः परिहारः । स्थलस्येति । स्वत एव
तृणस्तम्बादिशून्यतया सुकरमस्कारस्य भूप्रदेशस्य, नवप्रवर्तने, द्वैवर्षिकः,
परिहारः । स्वात्माधाने विक्रये चेति । आधीकरणे विक्रयणे चैषां स्वात्मा
नवप्रवर्तक एव, प्रभुरिति शेषः । स्वाम्याधान इति वा पाठः ।

खातप्रावृत्तिमेत्यादि । खातप्रावृत्तिमं खनननिर्वृत्तकूपपेयजलम्, नद्या-
यतनं नद्याश्रयं नदीपेयजलं, निबन्धायतनं नदीसेतुबन्धाश्रयं तत्प्रवर्तितकु-
ल्योपनेयजलं, तटाकं लक्षणया तटाकोपनेयजलं, केदारारामो प्रतीतौ, पण्ड-
वापः कदल्यादिवापस्थानम् इत्येतेषां मध्ये, अन्यतममिति शेषः, सस्यवर्ण-
भागोत्तरिकं दद्युः सस्यवर्णोत्तरिकं सस्यवर्णाविक्रययुक्तं भागोत्तरिकं भागा-
धिक्रययुक्तं च यथा भवति तथा दद्युः, अर्थात् अधिकसस्यवर्णनिष्पादकाया-
धिकभागदायकाय च कृष्यर्थे । अन्येभ्यो वा अव्यसनिभ्यः कर्मण्येभ्यः, यथोप-
कारं दद्युः यथाफलोदयभागदानपरिभाषया दद्युः ।

प्रक्रयावक्रयाधिभागभोगनिसृष्टोपभोक्ता इति । प्रक्रयोपभोक्ताः
क्षेत्रादिकं क्रीत्वा भोक्ताः, अवक्रयोपभोक्ताः 'फलितेऽफलिते वा क्षेत्रादौ

सेतुभ्यो मुञ्चतस्तोयमवारे षट्पणो दमः ।

वारे वा तोयमन्येषां प्रमादेनोपरुन्धतः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे नवमोऽध्याय

वास्तुके वास्तुविक्रय सीमाविवाद क्षेत्रविवाद

मर्यादास्थापन बाधाबाधिकम् ।

आदित षट्षष्टितमोऽध्याय ॥

फलमेतावत् प्रतिनियत स्वामिने दास्यामी'ति सविदा क्षेत्रादिस्वीकारोऽवक्र-
यस्तदुपभोक्तार , आध्युपभोक्तार पण्यगृहीतभोक्तार , भागभोगोपभोक्तार .
उपलब्धस्य फलस्यैतावान् भागो देय इति सविदा भोक्तार , निसृष्टोपभोक्तार
यथादत्तभागग्रहणपरिभाषयोपभोक्तारश्च, एषा तटाकादीना, प्रतिकुर्यु. उप-
घातप्रतिविधान कुर्यु । अप्रतीकारे प्रतीकारकरणे, हीनद्विगुणो दण्ड ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — सेतुभ्य इति । अवारे आत्मनोऽपर्याये,
सेतुभ्यस्तटाकादिभ्य , तोय मुञ्चत क्षेत्रादिक पाययत , षट्पणो दम दण्ड ।
अन्येषा वारे पर्याये, प्रमादेन अज्ञानेन, तोयम् उपरुन्धतो वा अन्यक्षेत्रजल-
पायन प्रतिबध्नतश्च, षट्पणो दम ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया वर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे नवमोऽध्याय

वास्तुके वास्तुविक्रय सीमाविवाद क्षेत्रविवाद

मर्यादास्थापन बाधाबाधिकम् ।

आदित षट्षष्टितमोऽध्याय ॥

६१, ६२ प्रक वास्तुकं— विवीतक्षेत्रपथहिंसा समयस्यानपाकर्म च ।

कर्मोदकमार्गमुचितं रुन्धतः कुर्वतोऽनुचितं वा पूर्वः साहस-
दण्डः ।

सेतुकूपपुण्यस्थानचैत्यदेवायतनानि च परभूमौ निवेशयतः
पूर्वानुवृत्तं धर्मसेतुमाधानं विक्रयं वा नयतो नाययतो वा मध्यमः
साहसदण्डः श्रोतृणामुत्तमः अन्यत्र भग्नोत्सृष्टात् ।

स्वाम्यभावे ग्रामाः पुण्यशीला वा प्रतिकुर्युः ।

पथिप्रमाणं दुर्गनिवेशे व्याख्यातम् । क्षुद्रपशुमनुप्यपथं रुन्धतो
द्वादशपणो दण्डः । महापशुपथं चतुर्विंशतिपणः । हस्तिक्षेत्रपथं चतु-
ष्पञ्चाशत्पणः । सेतुवनपथं षट्छतः । श्मशानग्रामपथं द्विशतः । द्रोण-
मुखपथं पञ्चशतः । स्थानीयराष्ट्रविवीतपथं साहस्रः । अतिकर्षणे चैपां
दण्डचतुर्था दण्डाः । कर्षणे पूर्वोक्ताः ।

अथ वास्तुकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते । पूर्वाध्याये सीमादिनिर्णयः
क्षेत्रादीनामुक्तः । उदकमार्गनिरोधे सस्यादिहिंसने च दण्डविधिरिहोच्यते ।

कर्मोदकमार्गमिति । कृष्यर्थजलमार्गम्, उचितं पूर्वानुवृत्तं, रुन्धत,
अनुचितं कुर्वतो वा नव प्रवर्तयतो वा, पूर्वः साहसदण्डः ।

सेतुकूपपुण्यस्थानचैत्यदेवायतनानि चेति । सेत्वादीनि पञ्च, पर-
भूमौ, निवेशयतः सृजतः, पूर्वानुवृत्तं धर्मसेतुमाधानं विक्रयं वा नयतो नाय-
यतो वा पूर्वपुरुषैर्धर्मार्थे विसृष्टं सेतुकूपतटाकादिकम् आवीकुर्वतो विक्रीणा-
नस्य तत्पुत्रादेस्तत्प्रयोजकस्य वा, मध्यमः साहसदण्डः । श्रोतृणां तत्साक्षि-
णाम् उत्तमः साहसः । तत्रापवादः—अन्यत्र भग्नोत्सृष्टात्, उपहतासंस्कृतो-
पेक्षितसेत्वादिव्यतिरेकेण ।

स्वाम्यभाव इति । प्रवर्तकतत्पुत्राद्यभावे, ग्रामा ग्रामवास्तव्या, पुण्य-
शीला वा ग्रामावास्तव्या अपि, प्रतिकुर्युः सस्कुर्युः, अर्थाद् भग्न सेत्वादिकम् ।

पथिहिंसा वक्तुं तत्प्रमाणं दुर्गनिवेशोक्तं स्मारयति—पथिप्रमाणमि-
त्यादि । क्षुद्रपशुमनुप्यपथमिति । क्षुद्रपशुमार्गं मनुप्यमार्गं च दुर्गनिवेशोक्तं,
रुन्धतः, द्वादशपणो दण्डः । महापशुपथं गवाध्यादिमार्गं, रुन्धतः, चतु-
र्विंशतिपणः । हस्तिक्षेत्रपथं रुन्धतः चतुष्पञ्चाशत्पणः । सेतुवनपथं रुन्धतः
षट्छतः । श्मशानग्रामपथं रुन्धतो द्विशतः । द्रोणमुखपथं रुन्धतः पञ्चशतः ।

क्षेत्रिकस्याक्षिपतः क्षेत्रमुपवासस्य वा त्यजतो बीजकाले द्वाद-
शपणो दण्डः अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्यः ।

करदाः करदेष्वाधानं विक्रयं वा कुर्युः, ब्रह्मदेयिका ब्रह्मदेयि-
केषु । अन्यथा पूर्वः साहसदण्डः, करदस्य वाकरदग्रामं प्रविशतः ।

करदं तु प्रविशतः सर्वद्रव्येषु प्राकाम्यं स्याद्, अन्यत्रागा-
रात् । तदप्यस्मै दद्यात् ।

अनादेयमकृषतोऽन्यः पञ्चवर्षाण्युपभुज्य प्रयासनिष्क्रेयेण दद्यात् ।

स्थानीयराष्ट्रविवीतपथ स्थानीय प्रसिद्ध राष्ट्रविवीते समाहर्तुसमुदयप्रस्थापनोक्ते
तेषां पन्थान, रुन्धत, साहस । अतिकर्षणे चैषामिति । अतिकर्षणमप-
कर्षण न्यूनीकरणम् उक्तानां पथामेकदेशापहरणेन प्रमाणतो न्यूनीकरणे,
दण्डचतुर्थाः पूर्वोक्तदण्डचतुर्भागा, दण्डा । कर्षणे पथिषु कृषिकरणे,
पूर्वोक्ता. दण्डा. ।

क्षेत्रिकस्येति । बीजकाले, क्षेत्रम् अक्षिपत. कर्षकायानर्पयतः, क्षेत्रि-
कस्य क्षेत्रस्वामिनः, त्यजत उपवासस्य वा कृषिमभ्युपेत्य बीजवापकाले क्षेत्र
मुञ्चत. कर्षकस्य वा, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र दोषोपनिपाताविषह्येभ्य
इति । दोषः क्षेत्रदोष उपनिपातो राजचोराद्युपद्रवः अविषह्य महारोगादि
एतेषु निमित्तेषु क्षेत्रत्यागो न दोषाय ।

करदा इति । करदायका, करदेषु आधान विक्रय वा कुर्यु, न
त्वकरदेष्वाधनार्थः । ब्रह्मदेयिका, ब्रह्मदायिका इत्यादि पाठः, ब्रह्मदेय ब्रह्मदायो
वा करमोक्षित ब्राह्मणभोग्य क्षेत्रादिकमुच्यते तथाविधभूमिस्वामिनः, ब्रह्मदेयि-
केषु आधान विक्रय वा कुर्यु, न त्वतथाभूतेषु । अन्यथा उक्तविध्यतिक्रमेणा-
धानविक्रयकरणे, पूर्वः साहसदण्डः । आहितविक्रीतक्षेत्रस्वीकर्तुर्दण्डमाह —
करदस्य वेत्यादि ।

करदं त्विति । करद ग्राम, प्रविशत. करदस्य, सर्वद्रव्येषु धान्यचतु-
ष्पदादिषु, प्राकाम्य स्वाच्छन्द्य स्वामित्व, स्यात्, अन्यत्रागारात् विक्रेतृगृह-
वर्जम् । तदपि अस्मै दद्यात् क्षेत्रविक्रेता यदि गृहमपि विक्रेतुमिच्छेत् तदा
क्षेत्रक्रेत्रे एव तद् विक्रीणीयात् ।

अनादेयमिति । सस्कृत ग्राह्यफलत्वादादेय तद्विन्नमनादेयमसस्कृत
क्षेत्रम्, अकृषतः सस्करणाशक्तत्वादकर्षयत. स्वामिनः, अन्य स्वामिनि-

अकरदाः परत्र वसन्तो भोगमुपजीवयेयुः ।

ग्रामार्थेन ग्रामिकं व्रजन्तम् उपवासाः पर्यायेणानुगच्छेयुः ।

अननुगच्छन्तः पणार्धपणिकं योजनं दद्युः ।

ग्रामिकस्य ग्रामादस्तेनपारदारिकं निरस्यतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः ग्रामस्योत्तमः ।

निरस्तस्य प्रवेशो ह्यधिगमेन व्याख्यातः ।

स्तम्भैः समन्ततो ग्रामाद् धनुश्शतापकृष्टमुपसालं कारयेत् ।

पशुप्रचारार्थं विवीतमालवनेनोपजीवयेयुः ।

युक्तः, पञ्चवर्षाणि उपभुज्य, प्रयासनिष्क्रयेण दद्यात् कूपतटाकादिखननार्थं व्ययमात्मकृतं गृहीत्वा प्रत्यर्पयेत् क्षेत्रम् ।

अकरदा इति । अकरदा ब्रह्मदेयिकादयः, परत्र ग्रामान्तरे, वसन्त भोगम् उपजीवयेयुः क्षेत्रभोगमात्रं गृह्णीयुः, हिरण्यकरदण्डं तु राजा गृह्णीयादिति भाषाटीका ।

ग्रामार्थेनेति । ग्रामकार्यवशेन, ग्रामिक ग्राममुख्य, व्रजन्त देशान्तरं गच्छन्तम्, उपवासा उपजीव्य ग्रामं वसन्तः कर्षकाः, पर्यायेण वारव्यवस्थया, अनुगच्छेयुः । अननुगच्छन्तः, पणार्धपणिकं योजनं दद्युः एकैकस्य गन्तव्याध्ययोजनस्यैतावदिति व्यवस्थया देयं द्रव्यमिह योजनं तत् सार्धपणात्मकं ग्रामिकाय दद्युः ।

ग्रामिकस्येति । ग्राममुख्यस्य, ग्रामाद्, अस्तेनपारदारिकं स्तेयेन परदाररतत्वेन वा दोषेणायुक्तं, निरस्यत बहिष्कुर्वत, चतुर्विंशतिपणो दण्डः । ग्रामस्य ग्रामवासिसमुदायस्य बहिष्कुर्वत, उत्तमं साहसदण्डं ।

निरस्तस्येति । ग्रामान्निष्कासितस्य, चोरपारदारिकादेः, प्रवेशं पुनर्ग्रामाभिगमनं, हिशब्दस्तुशब्दार्थे, अधिगमेन व्याख्यातं परगृहाभिगमनोक्तेन दण्डेन समानदण्ड इत्यर्थः ।

स्तम्भैरिति । स्तम्भैः शिलामयैर्दारुमयैर्वा, समन्ततः समन्तात्, ग्रामात्, समन्तग्रामादिति पाठे ग्रामपर्यन्तदेशादित्यर्थः, धनुश्शतापकृष्टं धनुश्शतविप्रकृष्टम्, उपसालम् उपप्राकारं, कारयेत् ।

पश्वित्यादि । पशुप्रचारार्थं, पशुसञ्चारखादनार्थं, विवीतमालवनेन विवीतं तृणस्तम्बजलयुक्तं स्थलं मालमुन्नतभूतलं वनं, प्रसिद्धम् एतैर्विसृष्टैः, उपजीवयेयुः अर्थाद् ग्रामजनान् ।

विवीतं भक्षयित्वापमृतानामुष्ट्रमहिपाणां पादिकं रूपं गृहीयुः ।
गवाश्चखराणां चार्धपादिकम् । क्षुद्रपशूनां षोडशभागिकम् ।

भक्षयित्वा निपण्णानामेत एव द्विगुणा दण्डाः । परिवसतां
चतुर्गुणाः । ग्रामदेववृषा वा अनिर्देशाहा वा वेनुरुक्षाणो गोवृषाश्चा-
दण्ड्याः ।

सस्यभक्षणे सस्योपघातं निपत्तितः परिसह्यथाय द्विगुणं दापयेत् ।

स्वामिनश्चानिवेद्य चारयतो द्वादशपणो दण्डः । प्रमुञ्चतश्चतु-
र्विंशतिपणः । पालिनामर्धदण्डः । तदेव पण्डभक्षणे कुर्यात् । वाटभेदे

विवीतमिति । तद् भक्षयित्वा अपमृतानाम् उष्ट्रमहिपाणा, पादिक
रूप पादपण, गृहीयु विवीताध्यक्षा । गवाश्चखराणा च, अर्धपादिक रूप
पणाष्टाश, गृहीयु । क्षुद्रपशूना, षोडशभागिक रूप पणषोडशभाग, गृहीयु ।

भक्षयित्वा निपण्णानामिति । भक्षयित्वा अनपमृत्य विवीत एवोप-
विष्टानाम् उष्ट्रादीनाम्, एत एव द्विगुणा दण्डा यथोक्ता एव पादपणादथो
द्विगुणीभूता दण्डा भवन्ति । परिवसता रात्रौ तत्रैव मविशना, चतुर्गुणा
दण्डा । भक्षणादौ केपाञ्चित् पशूनामदण्डमाह— ग्रामदेववृषा वेति । ग्रा-
मवृषभा देववृषभाश्च, अनिर्देशाहा वेनुर्वा अनतिक्रान्तदशाहा प्रमूता गाश्च,
उक्षाण वृद्धवृषभा, गोवृषाश्च सेक्कारश्च, अदण्ड्याः ।

सस्यभक्षण इत्यादि । उष्ट्रमहिपादिभि सस्ये भक्षिते मनि, सस्योपघात
भक्षितक्षेत्रैकदेशसज्जात सस्यनिनाश, निपत्तित परिसह्यथाय कृत्स्नक्षेत्रनिप-
द्यमानफलपर्यालोचनया परिच्छेद्य, द्विगुणं तद्विगुण दण्ड, दापयेत् स्वामिने ।

स्वामिनश्चानिवेद्य चारयत इति । विवीताभ्यक्षमविज्ञाप्य पशून्
विवीते चारयत. तत्स्वामिनः, द्वादशपणो दण्ड । अथवा अविज्ञाप्यैव स्वामिने
प्रचारण पशून् उपक्षेत्र नियन्त्र्य चारयत, द्वादशपणो दण्ड नाशितमस्यफ-
लद्विगुणदण्डातिरेकेण । प्रमुञ्चत. निर्यन्त्रण पशून् विसृज्य चारयत, चतुर्विंश-
तिपण. दण्ड. भक्षितद्विगुणदण्डातिरेकेण । पालिना क्षेत्रपालकानाम्, अर्ध-
दण्डः प्रमोक्तदण्डस्यार्धं दण्डो भवति । 'उष्ट्रमहिपादीना बालत्वे' इति भा-
षोक्यनुरोधे तु बालानामिति पठनीयम् । तदेव पण्डभक्षणे कुर्यादिति ।
सस्यभक्षणोक्तमेव दण्डविधान कदलीवार्ताकोर्वारुकादिवनभक्षणेऽनुनिष्ठेत् ।
वाटभेदे द्विगुण इति । वृत्ति भित्त्वा क्षेत्रादिप्रवेशे पूर्वोक्तद्विगुणो दण्डः ।

द्विगुणः । वेश्मखलवलयगतानां च धान्यानां भक्षणे । हिसाप्रतीकारं कुर्यात् ।

अभयवनमृगाः परिगृहीता वा भक्षयन्तः स्वामिनो निवेद्य यथावध्यास्तथा प्रतिषेद्धव्याः ।

पशवो रश्मिप्रतोदाभ्यां वारयितव्याः । तेषामन्यथा हिंसायां दण्डपारुष्यदण्डाः । प्रार्थयमाना दृष्टापराधा वा सर्वोपायैर्नियन्तव्याः । इति क्षेत्रपथहिंसा ।

कर्षकस्य ग्राममभ्युपेत्याकुर्वतो ग्राम एवात्यय हरेत् । कर्माकरणे कर्मवेतनाद् द्विगुणं, हिरण्यादाने प्रत्यंशद्विगुणं, भक्षयपेयादाने च प्रहवणेषु द्विगुणमंशं दद्यात् ।

वेश्मेत्यादि । वेश्मखलवलयगतानां, वेश्म गृह खल धान्यपवनस्थान वलय राशिः तद्गतानां, धान्यानां, भक्षणे च, द्विगुणो दण्डः । हिंसाप्रतीकारं कुर्यादिति । भक्षणानिमित्तस्य धान्यादिनाशस्य निष्क्रयः कुर्यात्, सर्वत्र ।

अभयवनमृगाः परिगृहीता वेत्यादि । अभयवनचारिणो मृगाः, गृह्य-मृगाश्च, भक्षयन्तः स्वामिनो निवेद्य, यथा अवध्यास्तथा प्रतिषेद्धव्या अवधेन वारणोया इत्यर्थः ।

पशव इति । ते, रश्मिप्रतोदाभ्या वारयितव्याः । रज्जुतोत्राभ्या देहे ताडनेन प्रतिषेद्धव्या । तेषां पशूनाम्, अन्यथा प्रकारान्तरेण, हिंसायां, दण्ड-पारुष्यदण्डा दण्डपारुष्यस्य ये दण्डा वक्ष्यन्ते त एव दण्डा भवन्ति । प्रार्थयमाना वारक प्रतियुध्यमाना, दृष्टापराधा वा पूर्वहिंसितजना वा, पशवः, सर्वोपायै बन्धनावरोधनादिभिः, नियन्तव्या दमयित्वा वारयितव्या । इति क्षेत्रपथहिंसेति । व्याख्यातेति शेषः । तदेव वास्तुक परिसमापितम् ॥

समयस्यानपाकमेति सूत्रम् । बहुभिः सम्भूय कल्प्यमाना व्यवस्था समयः तस्य अनपाकर्म अत्यागः तदिहोच्यत इति सूत्रार्थः । उद्देशक्रमेणास्य प्रकरणस्य व्याख्यानसङ्गतिः ।

कर्षकस्येति । कृषीवलस्य, ग्राममभ्युपेत्याकुर्वतः ग्रामजनसमुदायकार्यमङ्गीकृत्याननुतिष्ठतः, ग्राम एव, अत्यय दण्डः, हरेत्, नतु राजा । दण्डविधिमाह — कर्माकरण इति । कर्मणः समुदायकार्यस्य अकरणे, कर्मवेतनाद् आत्मलभ्याद् वेतनभागाद्, द्विगुण दण्डः, दद्यात् । हिरण्यादाने समुदाय-

प्रेक्षायामनंशदः सस्वजनो न प्रेक्षेत । प्रच्छन्नश्रवणेक्षणे च सर्व-
हिते च कर्मणि निग्रहेण द्विगुणमंशं दद्यात् ।

सर्वहितमेकस्य ब्रुवतः कुर्युराज्ञाम् । अकरणे द्वादशपणो दण्डः ।
तं चेत् सम्भूय वा हन्युः पृथगेषामपराधद्विगुणो दण्डः । उपहन्तृषु
विशिष्टः ।

ब्राह्मणतश्चैषां ज्यैष्ठ्यं नियम्येत । प्रवहणेषु चैषां ब्राह्मणे ना-
कामाः कुर्युः । अंशं च लभेरन् ।

तेन देशजानिकुलसङ्गानां समयस्यानपाकर्म व्याख्यातम् ।

कार्यार्थं सर्वैर्हिरण्ये दीयमाने सति स्वयं हिरण्यस्य अदाने, प्रत्यशद्विगुणम-
एकैकदेयस्य हिरण्याशस्य द्विगुणं दण्डं, दद्यात् । भक्ष्यपेयादाने च प्रवहणेषु
गोष्ठीभोजनादिषु भक्ष्यपेययोरात्मदेययोरदाने च, द्विगुणमशं दण्डं, दद्यात् ।

प्रेक्षायामिते । कुशीलवनटनर्तकादिकर्मणि, अनशदं स्वदेयमशम-
ददानं, सस्वजनो न प्रेक्षेत स्वयं नेक्षेत स्वजनमपि नेक्षयेत् । प्रच्छन्नश्रवणेक्षणे
च प्रच्छन्नं स्थित्वा गीताद्याकर्णने नाट्याद्यवलोकने च, द्विगुणमशं स्वदेयाश-
द्विगुणं दण्डं, दद्यात् । सर्वहिते च कर्मणि, निग्रहेण प्रतिबन्धाचरणेन, द्विगुण-
मशं स्वदेयाशद्विगुणं दण्डं, दद्यात् ।

सर्वहितमिति । सर्वजनानुकूलं, ब्रुवतं, एकस्य आज्ञाम् एकस्यापि
नियोगवचनं, कुर्युः अनुलिप्तेयुः अर्थादन्ये सामयिका । अकरणे द्वादश-
पणो दण्डः । तं चेदिति । वेति पक्षान्तरे । तं सर्वहितवक्तारं, सम्भूय हन्यु-
श्चेद्, मत्सरवशादन्ये सामयिका इत्यर्थम् । पृथक् प्रत्येकम्, एषा हन्तृणाम्
अपराधद्विगुणं अकरणापराधोक्तदण्डद्विगुणश्चतुर्विंशतिपणात्मकं, दण्डः ।
उपहन्तृषु विशिष्टः साक्षाद् घातकेषु पूर्वोक्त एव दण्डः सातिशयः ।

ब्राह्मणतश्चेति । एषा सामयिकानां, ब्राह्मणतो ब्राह्मणात् प्रभृति, ज्यैष्ठ्यं
नियम्येत अलङ्घ्यवचनत्वलक्षणं ज्यैष्ठ्यत्वं व्यवस्थाप्येत । प्रवहणेष्विति । प्रीति-
भोजनादिषु, एषा सामयिकानां मध्ये, ब्राह्मणे विषये, नाकामाः कुर्युः अशं
च लभेरन् अविज्ञाततदभिप्राया अशं न कल्पयेयुः अशं च लभेरन् सत्या
तदिच्छायामित्यर्थः ।

तेनेति । तेन यथोक्तेन समयानपाकर्मन्यायेन, देशजातिकुलसङ्गानां
देशीयजनसङ्घस्य जातीयजनसङ्घस्य कुलीयजनसङ्घस्य चेत्येतेषां, समयस्या-
नपाकर्म, व्याख्यातम् उक्तप्रायम् ।

राजा देशहितान् सेतून् कुर्वतां पथि सङ्गमान् ।
ग्रामशोभाश्च रक्षाश्च तेषां प्रियहितं चरेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे दशमोऽध्याय
वास्तुके विवातक्षेत्रपथहिंसा, वास्तुक समाप्त समयस्यानपाकर्म च ।
आदित सप्तषष्ठितमोऽध्याय ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — राजेति । नृपतिः, देशहितान्, सेतून्
सीमबन्धान्, पथि मार्गे, सङ्गमान् दुर्गसञ्चरान्, ग्रामशोभाश्च रक्षाश्च कुर्वता,
तेषां सामयिकानां, प्रियहितं चरेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे दशमोऽध्यायः ।
वास्तुके विवातक्षेत्रपथहिंसा, वास्तुक समाप्त समयस्यानपाकर्म च ।
आदित सप्तषष्ठितमोऽध्याय ॥

---

६३ प्रक ऋणादानम् ।

सपादपणा धर्म्या मासवृद्धिः पणशतस्य । पञ्चपणा व्यावहारिकी । दशपणा कान्तारगणाम् । विंशतिपणा सामुद्राणाम् ।

ततः परं कर्तुः कारयितुश्च पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृणामेकैकं प्रत्यर्धदण्डः ।

राजन्ययोगक्षेमवहे तु धनिकधारणिकयोश्चरित्रमवेक्षेत ।

धान्यवृद्धिः सस्यनिष्पत्तावुपार्धा, परं मूल्यकृता वर्धेत । प्रक्षेपवृद्धिरुदयादर्थम् । सन्निधानसन्ना वार्षिकी देया ।

ऋणादानमिति सूत्रम् । ऋण वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तं धनं तस्य आदानं ग्रहणमिति सूत्रार्थः । 'ऋणरिक्थयो समो विभागः' इति दायविभागप्रकरणे ऋणं प्रस्तुतम् । तत् कियता कालेन कियद् वर्धत इत्येतत् तु अनुक्तमिहाभिधीयते ।

सपादेत्यादि । पणशतस्य, सपादपणा पादाधिकपणात्मिका, धर्म्या धर्मानुपेता, मासवृद्धिः । सेयं बन्धकाधानपूर्वा । बन्धकरहितामाह — पञ्चपणेति । पणशतस्य पञ्चपणात्मिका मासवृद्धिर्व्यावहारिकी पण्यक्रयविक्रयव्यवहारप्रयोजना । दशपणा, मासवृद्धिः, कान्तारगणा दुर्गममार्गपण्यवाहिना वणिजाम् । विंशतिपणा मासवृद्धिः, सामुद्राणां समुद्रवणिजः सम्भावितसर्वपण्यापायानाम् ।

तत इति । ततः परं पणविंशतेरूर्ध्वं, कर्तुं कारयितुश्च वृद्धिं कुर्वतः कारयतश्च, पूर्वः साहसदण्डः । श्रोतृणां साक्षिणां मध्ये, एकैकं प्रति, अर्धदण्डं प्रथमसाहसस्यार्धं दण्डः ।

राजनीतिः । तु किन्तु, राजानि धनिकधारणिकयोरुत्तमर्णाधमर्णयोः, अयोगक्षेमवहे सति व्यसनपरचक्राद्युपद्रववशाद् योगक्षेमौ अवहमाने सति । अदण्डक्षेमवह इति काचित् पाठः । चरित्रमवेक्षेत परस्परवृत्तमवेक्ष्य ऋणव्यवहारं कुर्यात्, अर्थाद् धनिको धाराणिकश्च ।

अथ धान्यवृद्धिमाह — धान्येत्यादि । धान्यवृद्धिः वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तं धान्यं, सस्यनिष्पत्तौ सस्यफलनिष्पत्तिकाले, उपार्धा अध्यर्धगुणा, वर्धेत । परं तत ऊर्ध्वं, मूल्यकृता वर्धेत । अयमर्थः — वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तं धान्यम् आ सस्यनिष्पत्तिकालात् सार्धगुणं वर्धेत । ततोऽप्यविकवृद्ध्यपेक्षायां तावत्पर्यन्तवृद्धियुक्तस्य तस्य मूलधान्यस्य सार्धगुणितस्य मूल्यं हिरण्यं किमपि परिकल्प्य

चिरप्रवासः संस्तम्भप्रविष्टो वा मूल्यद्विगुणं दद्यात् । अकृत्वा वृद्धिं साधयतो वर्धयतो वा मूल्यं वा वृद्धिमारोप्य श्रावयतो बन्धवचतुर्गुणो दण्डः । तुच्छश्रावणायाममृतचतुर्गुणः । तस्य त्रिभागमादाता दद्यात्, शेषं प्रदाता ।

दीर्घसत्रव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं बालमसारं वा नर्णमनु वर्धेत । मुच्यमानमृणमप्रतिगृह्यतो द्वादशपणो दण्डः । कारणापदेशेन निवृत्त-वृद्धिकमन्यत्र तिष्ठेत् ।

तस्य वृद्धिरेतावतीति व्यवस्थापयेत्, न तु वान्यस्य स्वरूपतो भूयोवृद्धिरिति । तत्रापि विशेषमाह — प्रक्षेपेत्यादि । प्रक्षेपवृद्धिः येन मूलवान्यमूल्येन सह प्रक्षिप्ता वृद्धिः, अर्थाद् वृद्धिवान्यमूल्यं सापि, उदयाद् मूलवान्यमूल्यवृद्ध्य-पेक्षया, अर्धं वर्धेत, न तु तत्समम् । सन्निधानेत्यादि । सन्निधानसन्ना ग्रह-णयोग्येऽपि काले तूष्णींस्थापनेनानुपयुक्ता, अर्थाद् धान्यवृद्धिः, वार्षिकी देया एकवर्षमवेव दातव्या, बहुवर्षपूर्णापगमेऽपीत्यर्थम् ।

चिरप्रवास इति । चिरप्रोपितः, संस्तम्भप्रविष्टो वा संस्तम्भो जटी-भावः तं गतो वा, मूल्यद्विगुणं धान्यमूल्यस्य द्विगुणमेव दद्यात्, बहुवर्षात्य-येऽपि द्वैगुण्यप्राप्तेः परतो वृद्ध्यभावादित्यभिप्रायः । अकृत्वा वृद्धिमित्यादि । वृद्धिमपरिभाष्यैव पूर्वं पश्चात् ता, साधयतो वा, अल्पा वृद्धिः पूर्वं परिभाषिता पश्चाद् वर्धयतो वा अधिका वदतो वा, मूल्यं, वृद्धिमपरिभाषितामेव सतीम् आरोप्य, श्रावयतो वा अर्थात् साक्षिणः, बन्धवचतुर्गुणं मूल्यवचतुर्गुणो दण्डः । तुच्छश्रावणायामित्यादि । अल्प दत्ता बहु दत्तमिति साक्षिणु श्राव्यमाणेषु, अमृतचतुर्गुणः श्राव्यमाणवनचतुर्गुणो दण्डः । तस्य दण्डस्य, त्रि-भागम्, आदाता ऋणग्राही, दद्यात्, शेषं त्रिभागद्वयं, प्रदाता धनिकः, दद्यात् ।

दीर्घसत्रेत्यादि । दीर्घसत्रव्याधिगुरुकुलोपरुद्धं दीर्घसत्रेण द्वादशवार्षिका-दिना यज्ञविशेषेण व्याधिना गुरुकुलवासनेन चोपरुद्धं, बालम् अप्राप्तव्यवहारम्, अमारं वा अबालमप्यशिक्षितलोकयात्र वा जनम्, अनु, ऋणं न वर्धेत । मु-च्यमानमिति । मोक्ष्यमाणम् ऋणम्, अप्रतिगृह्यत धनिकस्य, द्वादशपणो दण्डः । कारणापदेशेनेत्यादि । यदि कारणं युक्तमपदिश्य धनिको न प्रति-गृह्णीयाद् ऋणं, तदा निवृत्तवृद्धिकं वृद्धिहीनम्, अन्यत्र न्येयपुरूपे, तिष्ठेद्, ऋणम् ।

दशवर्षोपेक्षितमृणमप्रतिग्राह्यमन्यत्र नान्यत्तदन्वयादिति मन्त्रनिर्णो-
पितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः ।

प्रेतस्य पुत्राः कुसीदं दद्युः । दायादा वा गिक्थहगः सहग्रा-
हिणः प्रतिभुवो वा । न प्रातिभाव्यमन्यत् । असारं बालप्रातिभाव्यम् ।
असह्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा दायादा वा गिक्थं हग्माणा दद्युः ।

जीवितविवाहभूमिप्रातिभात्यमसह्यातदेशकालं तु पुत्राः पौत्रा
वा बहेयुः ।

नानर्णसमवाये तु नेकं द्वौ युगपदभिवदेयाताम् अन्यत्र प्रतिष्ठ-
मानात् । तत्रापि गृहीतानुपूर्व्या राजश्रोत्रियद्रव्यं वा पूर्वं प्रतिपादयेत् ।

दशवर्षेत्यादि । दशवर्षोपेक्षितम् ऋणम्, अप्रतिग्राह्य धनिकेन । तत्रा-
पवादः — अन्यत्रेत्यादि । बाल्यवृद्धभावव्यावितत्वादिभिः समभिर्निमित्तैर्दश-
वर्षोपेक्षितं तु ऋणं प्रतिग्राह्यं भवत्येवेत्यर्थः ।

प्रेतस्येति । मृतस्य, पुत्रा, कुसीदम् ऋण, दद्युः । दायादा वा गिक्थ-
हगः मृतधनग्राहिणः, ऋणं दद्युः । सहग्राहिणः सहर्णग्राहिणः, प्रतिभुवो
वा धनप्रतिभुवो वा, ऋणं दद्युः । न प्रातिभाव्यमन्यदिति । न प्रातिभा-
व्यातिरिक्तं दर्शनादिप्रातिभात्यं कर्तुं, न ऋणं दद्यादिति सम्बन्धनीयम् ।
असारम् अकिञ्चित्करं, बालप्रातिभाव्यम् । पुत्रपौत्रदायादा गिक्थहगः सर्वत्र
सर्वदा ऋणं गिक्थनो मृतस्य दद्युर्गिन्याह — असह्यातदेशकालमित्यादि ।

जीवितविवाहभूमिप्रातिभात्यमित्यादि । जीवितप्रातिभात्यं जीवित-
विषयं प्रातिभाव्यं विवाहप्रातिभाव्यं स्त्रीवनादिप्रातिभाव्यं भूमिप्रातिभाव्यं भू-
क्यणादिविषयं प्रातिभाव्यम् इत्येतानि प्रातिभात्यानि पित्राणां कृतानि तस्मिन्-
तीति पुत्राः पौत्रा वा सर्वत्र सर्वदा परिगृह्येयः ।

नानर्णसमवाये न्वित्यादि । नानागतानामृणानां समवाये, एकं धार-
णिकं, द्वौ धनिकौ युगपत् एककाले, नाभिवदेयाता नाभियु-
क्त्यानां, वारणिक-
कश्चेत् स्वदेशमपहाय विदेशं न प्रतिष्ठते । तत्रापीति । यत् ऋणसमवायेऽपि,
गृहीतर्णक्रमेण प्रतिपादयेद् ऋणमृणिकः । राजश्रोत्रियद्रव्यं वा पूर्वं प्रतिपा-
दयेत् पश्चाद्गृहीतमपि ।

दम्पत्योः पितापुत्रयोः भ्रातृणां चाविभक्तानां परस्परकृतमृण-
मसाध्यम् ।

अग्राह्याः कर्मकालेषु कर्षका राजपुरुषाश्च । स्त्री वाप्रतिश्राविणी
पतिकृतम् ऋणम् अन्यत्र गोपालकार्धसीतिकेभ्यः ।

पतिस्तु ग्राह्यः स्त्रीकृतम् ऋणमप्रतिविधाय प्रोषित इति ।

सम्प्रतिपत्तावुत्तमः । असम्प्रतिपत्तौ तु साक्षिणः प्रमाणं प्रात्य-
यिकाः शुचयोऽनुमता वा त्रयोऽवराध्याः । पक्षानुमतौ वा द्वौ ऋणं
प्रति, न त्वेवैकः ।

प्रतिषिद्धाः स्यात्सहायान्वर्थिधनिकधारणिकवैरिन्यङ्गभृत-

दम्पत्योरिति । जायापत्यो, परस्परकृतम् ऋणम्, असाध्य व्यव-
हारेण साधयितुं न योग्यम् । तथा पितापुत्रयोः अविभक्तानां भ्रातृणां च,
परस्परकृतमृणमसाध्यम् ।

वनिकैरभियुक्तानाम् ऋणिना ग्रहणे विशेषमाह — अग्राह्या इति ।
कर्षका राजपुरुषाश्च, कर्मकालेषु स्वस्वकर्मानुष्ठानकालेषु, अग्राह्या । स्त्री वेति ।
स्त्री च, अग्राह्या, कीदृशी, पतिकृतम् ऋणम् अप्रतिश्राविणी अह दास्यामी-
त्यनङ्गीकारिणी । अङ्गीकारिणी तु ग्राह्यैव । तत्रापवाद — अन्यत्र गोपा-
लकार्धसीतिकेभ्य इति । गोपालका प्रसिद्धा अर्धमीतिका. कृषिकर्मसिद्ध-
सीताफलार्धभागिन तेषां स्त्रीप्रधानानां स्त्रिय विना । सा तु अप्रतिश्राविण्यपि
ग्राह्यैवेत्यर्थः ।

पतिस्तिवति । पति पुनः अप्रतिश्राव्यपि ग्राह्य एव, स्त्रीकृतमृणमपि
प्रतिविधाय प्रोषित इति कृत्वा ।

ऋणसाधनप्रकारमाह — सम्प्रतिपत्ताविति । वनिकनिवेद्यमानार्थाभ्यु-
पगमे ऋणिकेन क्रियमाणे, उत्तम निर्णयोपायः सिद्ध इत्यर्थः । असम्प्रति-
पत्तौ तु, साक्षिण, प्रमाण विवादनिर्णयसाधनम् । साक्षिण इति लिखितस्या-
प्युपलक्षणम् । कथम्भूता साक्षिणः कार्याः, प्रात्ययिका. विश्वासार्हा, शु-
चय बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ता, अनुमता वा वादिप्रतिवादिमतयाश्च, ते च
त्रयोऽवराध्या व्यवरा । पक्षानुमतौ वा द्वौ उभयप्रक्षसमतौ द्वौ वा साक्षिणौ,
ऋणं प्रति ऋणविषये, न त्वेवैकः एकस्तु साक्षी नैव कार्यः ।

साक्षिभावानर्हानाह — प्रतिषिद्धा इति । स्यात्तदयोऽद्यौ साक्षिभावे
प्रतिषिद्धाः । तत्र अन्यर्था अभिनवतुलना नदुर्गतीति, न्यक्तो विहीनाः, इत-

दण्डाः । पूर्वे चाव्यवहार्याः राजश्रोत्रियग्रामभृतककुष्ठिवाणिनः पतित-
चण्डालकुन्सितकर्माणोऽन्धबधिरमूकाहंवादिनः स्त्रीराजपुरुषाश्च । अ-
न्यत्र स्ववर्ग्येभ्यः ।

पारुष्यस्तेयभङ्ग्रहणेषु तु वैरिस्यालसहायवर्जाः । रहस्यव्यव-
हारेणैका स्त्री पुरुष उपश्रोता उपद्रष्टा वा साक्षी स्याद् राजतापस-
वर्जम् ।

स्वामिनो भृत्यानामृत्विगाचार्याः शिष्याणां मातापितरौ पुत्राणां
चानिग्रहेण साक्ष्यं कुर्युः । तेषामितरे वा । परस्पराभियोगे चैषामु-
त्तमाः परोक्ता दशबन्धं दह्युरवराः पञ्चबन्धम् । इति साक्ष्यधिकारः ।

ब्राह्मणोदकुम्भाग्निसकाशे साक्षिणः परिगृहीयात् । तत्र ब्राह्मणं
दण्ड राजदण्डितः । शेषा प्रतीता । पूर्वे चाव्यवहार्या इत्यादि । पूर्वे
अव्यवहार्या पितापुत्राविभक्तभ्रात्रादयो व्यवहारानर्हा प्रवोक्ता । अहंवादी
साक्षी भवामीति स्वयमागत । शेषा प्रतीता । सर्व एते साक्षित्वे निषिद्धा ।
अन्यत्र स्ववर्ग्येभ्य इति । स्वस्ववर्ग्यातिरिक्ता प्रतिषिद्धातिरेकिण सामा-
न्यत साक्षिणो भवेयुः ।

पारुष्यस्तेयसंग्रहणेष्वित्यादि । तुशब्दो विशेषः । पारुष्यादिषु, वैरि-
स्यालसहायवर्जा, सर्वे साक्षिणः स्युः । रहस्यव्यवहारेषु, एका स्त्री, एक-
पुरुष, एक उपश्रोता साक्षादश्रावितोऽपि समीपस्थितिबशात् श्रुतार्थः, उप-
द्रष्टा वा समीपस्थितिबशाद् यदृच्छादृष्टार्थो वा, साक्षी स्यात्, राजतापसवर्जं
राजान तापस च वर्जयित्वा ।

स्वामिन इति । ते, भृत्यानाम्, ऋत्विगाचार्या शिष्याणां, मातापि-
तरौ पुत्राणां च, अनिग्रहेण अबलात्कारेण आत्मेच्छयेत्यर्थः, साक्ष्य साक्षि-
कर्म कुर्युः । तेषामितरे वेति । तेषां स्वामिनाम् ऋत्विगाचार्याणां मातापि-
त्रोश्च, इतरे भृत्या शिष्या पुत्राश्च, अनिग्रहेण साक्ष्यं कुर्युः । परस्परेत्यादि ।
एषा स्वामिभृत्यादीनां परस्पराभियोगे, उत्तमा परोक्ता स्वामिऋत्विगादयः
पराजिताश्चेद्, दशबन्धं पराजितधनदशभाग, दद्युः, अवरेभ्यः । अवरा. भृ-
त्यादयः, परोक्ताः, पञ्चबन्धं पराजितधनपञ्चभाग, दद्युः, उत्तमेभ्यः । इति
साक्ष्यधिकार इति । व्याख्यात इति शेषः ।

अथ साक्ष्यन्यागाविधिमाह — ब्राह्मणोदकुम्भाग्निसकाश इति ।
ब्राह्मणान् उदकुम्भम् अग्निं चाग्ने कृत्वा, साक्षिणः, परिगृहीयाद् विभावयेत्

ब्रूयात् — सत्यं ब्रूहीति । राजन्यं वैश्यं वा — गा तवेष्टापूर्तफलं, कपालहस्तः शत्रुकुलं भिक्षार्थी गच्छेदिति । शूद्र — जन्ममरणान्तरे यद् वः पुण्यफलं तद् राजानं गच्छेत् । राज्ञश्च किल्बिषं युष्मान् अन्यथावादे । दण्डश्चानुबन्धः । पश्चादपि ज्ञायेत यथादृष्टश्रुतम् । एकमन्त्राः सत्यमवहरतेति ।

अनवहरता सप्तरात्रादूर्ध्वं द्वादशपणो दण्डः त्रिपक्षादूर्ध्वमभियोगं दद्युः ।

साक्षिभेदे यतो बहवः शुचयोऽनुमता वा ततो नियच्छेयुः । मध्यं वा गृह्णीयुः । तद् वा द्रव्यं राजा हरेत् । साक्षिणश्चेदभियोगा-
ब्राह्मणानुयोगमाह — तत्र ब्राह्मणमित्यादि । राजन्यं वैश्यं वेति । ब्रूयादिति सम्बध्यते । वचनप्रकारः — मा तवेष्टापूर्तफलमिति । तव यजफल खातादि-
कर्मफलं च न मित्येत । कपालहस्त भिक्षापात्रपाणि, शत्रुकुलं शत्रुगृह, भिक्षार्थी मन्, गच्छे, यद्यनृतं ब्रूयादिति शेषः । शूद्रानुयोगमाह — शूद्र-
मिति । ब्रूयादितीहापि सम्बध्यते । वचनप्रकारः — जन्ममरणान्तर इति ।
जन्ममरणयोर्मध्ये, यद् वः, पुण्यफलं कृतानां पुण्यकर्मणां फलं, तद् राजानं गच्छेत्, राज्ञश्च, यद् जन्ममरणान्तरे किल्बिषं पापं, तद् युष्मान् गच्छेत्, अन्यथावादे अमत्यकथने । दण्डश्च अन्यथावादनियमितः, अनुबन्धः अनुयायी कालान्तरभावी । न चान्यथावादनियमो निरुपाय इत्याह — पश्चादपीति ।
यथादृष्टश्रुतं सत्यं तदात्वे गृहीतं, पश्चादपि कालान्तरेऽपि, ज्ञायेत अस्मद्य-
त्नादिति शेषः । एकमन्त्रा यूय सर्वं सम्भूय कृतसमन्त्राणां भूत्वा, सत्यं पर-
मायम्, अवहरत उपनयत इति ।

अनवहरतामित्यादि । सत्यावहरणार्थं सप्तरात्रावर्धय । तत ऊ-
र्ध्वम् अनवहरता, द्वादशपणो दण्डः अर्थादिकैकदिवसस्य । त्रिपक्षादूर्ध्वम्,
अभियोगम् अभियोगद्रव्यं, दद्युः, अर्थाद् दण्डसहितम् । इदं च विद्वान्
मानान्तरेण परमार्थं विज्ञाते मति द्रष्टव्यम् ।

साक्षिभेद इति । साक्षिणामन्योन्यवचनावसवादे, यतः यस्मिन् पक्षे,
बहवः शुचयः अनुमता वा, तिष्ठन्तीति शेषः, ततो नियच्छेयुः तं पक्षमाश्रित्य
व्यवहारं निर्णयेयुः । मध्यं वा गृह्णीयुः उभयोः पक्षयोः साक्षिगुणसाम्ये उभय-
समं कमपि प्रकारं गृह्णीयुः । तदसम्भवं विभवादितमर्थं राजा गृह्णीयादि-

दूनं ब्रूयुर्गतिरिक्तस्याभियोक्ता बन्ध दद्यात् । अतिरिक्तं वा ब्रूयुस्तद-
तिरिक्तं राजा हरेत् । बालिश्यादभियोक्तुर्वा दुःश्रुतं दुर्लिखितं प्रेता-
भिनिवेशं वा समीक्ष्य साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् ।

साक्षिबालिश्येष्वेव पृथगनुयागं देशकालकार्याणां पूर्वमध्यमो-
त्तमा दण्डा इत्यौशनसाः ।

कटसाक्षिणो यमर्थमभूतं ना कुर्युर्भूतं वा नाशयेयुस्तदशगुणं
दण्डं दद्यादिति मानवाः ।

बालिश्याद् वा विमंवादयतां चित्रो घात इति बार्हस्पत्याः ।

नेति कौटल्यः । ध्रुवा हि साक्षिणः श्रोतव्याः । अशृण्वतां चतु-
विंशतिपणो दण्डः, ततोऽर्धमधुराणाम् ।

त्याह — तद्वा द्रव्यं राजा हरेदिति । साक्षिण इति । ते चेदभियुक्त-
द्रव्याद् ऊन ब्रूयुः, तद्भि अभियोक्ता अतिरिक्तस्य स्वार्थिनस्य, बन्ध पञ्चभाग,
दद्याद्, राजा । अतिरिक्तं वा ब्रूयुः अभियोक्तायतादधिकं वा साक्षिणश्चेद्
ब्रूयुः, तद्भि, तद् अतिरिक्तं राजा हरेत् । अत्रापवादमाह — बालिश्यादभि-
योक्तुर्वेति । अभियोक्तृमौन्यात् वा, दुःश्रुतं लेख्येनान्यथाश्रुतं, दुर्लिखितम्
अन्यथा लिखितं च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, प्रेताभिनिवेशं वा बन्धुमरणशोक-
निमित्तं लेखकचित्तविक्षेपं च समीक्ष्य, साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् साक्षिवाक्याभि-
निर्णयमेव क्रणादानं स्यात् ।

साक्षिबालिश्येष्वेव पृथगनुयाग उक्तं । प्रत्येकं प्रश्ने साक्षिणा
मौर्ख्यकृतेषु वचनविमवादिषु, देशकालकार्याणां विमवाद इति शेषः, पूर्वमध्य-
मोत्तमा दण्डा यथासंख्यं पर्यादिमाहमदण्डाः । इति औशनसाः ।

कटसाक्षिण इति । कृपटसाक्षिणः यमर्थम्, अभूतं वा कुर्युः असत्य-
मेव कल्पयित्वा ब्रूयुः, भूतं वा नाशयेत् यमर्थं सत्यमेव हीन कथयेयुः, तदश-
गुणं कल्पितनाशितदशगुणं, दण्डं दद्यात् । इति मानवाः ।

बालिश्याद्वेति । भार्याद्, विमंवादयतां विमंवाद कथयता, चित्रो,
घातः वधः । इति बार्हस्पत्याः ।

नेति कौटल्य इति । एतच्च विशेषपरं न तु प्रतिषेधपरम् । विशेष-
श्चाय — यद् ध्रुवसाक्षिण एव साक्षिपदे कर्तव्या इति । तदाह — ध्रुवा हि
साक्षिणः श्रोतव्या इति । अशृण्वतां श्रवणार्थमाहूतानामनागतानां ध्रुवाणां,

देशकालाविदूरस्थान् साक्षिणः प्रतिपादयेत् ।

दूरस्थानप्रसारान् वा स्वामिवाक्येन मावयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरण

एकादशोऽयाय ऋणान्तानम्,

आदितोऽष्टपष्टितम् ॥

चतुर्विंशतिपणो दण्ड । ततोऽर्धं द्वादशपण , अध्रुवाणाम् । तत्र ध्रुवाश्चत्वारिंशत्कुलिका , तदनन्तर्गता अध्रुवा ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — देशकालाविदूरस्थानिति । देशतः कालतश्चादूरस्थितान्, साक्षिण , प्रतिपादयेद् अर्थां स्वयमेवानीय वादयेत् । दूरस्थान्, अप्रसारान् वा समीपस्थानेवाहूतानागतान् वा, स्वामिवाक्येन प्राङ्निवाकाज्ञया, सावयेत् आनाययेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतायाधिकरण

एकादशोऽयाय ऋणादानम्,

आदिताऽष्टपष्टितम् ॥

उपनिविष्टमिति प्रकृतम् ।

उपनिविः कृणेन व्याख्यातः । पञ्चक्रादविकाभ्यां दुर्गगष्ट-
विलोपे वा, प्रतिगोचरैर्वा प्रागगान्त्रजविलोपे, नक्रयुक्ते नाशे वा,
ग्राममन्याग्न्युदकावाये वा, किञ्चिदभ्यागमाणे कृत्यमनिर्हायवर्जमेक-
देशमुक्तद्रव्ये वा, ज्वालावेगोपरुद्धे वा, नात्र निमग्नयां मृपितायां वा
स्वयमुपरुद्धो नोपनिविमभ्यासोऽस्ति ।

औपनिविकमिति प्रकृतम् । औपनिविः सङ्गो निषेध इति पर्याया ।
तत्संबद्धमभिधीयते इति सत्रार्थः । औपनिविः विपरिणामाभावात् । अत्रार्थः उच्यते
तत्सदन्तन्तरमभ्यासिमाननर्तनम् ।

उपनिविः कृणेन व्याख्यातः । पञ्चक्रादविकाभ्यां दुर्गगष्टादिना
च प्रत्यर्पणीय, विप्रतिपत्ता न सादृश्यमभेदविना विपरिणामः । अथैवोपनिवि-
रित्यतिदेशार्थः । उपनिविः इति न सा सादृश्यमभेदविना विपरिणामः । प्रत्य-
र्पणापवादमाह — पञ्चक्रादविकाभ्यामिति । पञ्चक्रान्तेनादिकेन च, दुर्ग-
गष्टविलोपे वा नोपनिविमभ्यासोऽस्ति । औपनिविः न प्रत्यर्पणेऽस्ति । प्रतिगोचरैर्वा
ग्राममार्थजविलोपे चोपनिविमभ्यासोऽस्ति । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
नस्य च निषेधोऽप्यनेविमभ्यासोऽस्ति । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
तद्वयुक्ते, नात्र वा नोपनिविमभ्यासोऽस्ति । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
ग्राम-
मन्येऽभिहितः । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
किञ्चिदभ्याग-
माणे कृत्यमनिर्हायवर्जमेकदेशमुक्तद्रव्ये वा । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
ज्वालावेगोपरुद्धे वा । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
नोपनिविमभ्यासोऽस्ति । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
स्वयमुपरुद्धः कृतात्मत्राण नोपनिविमभ्यासोऽस्ति । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
भवेदिति मानृकाम् पाठा इति । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
लीयलिपिलिखिते तद्वयुक्ते सकारभ्यां न कृत्यं न कृत्यं तद्वयुक्ते न कृत्यं न कृत्यं तद्वयुक्ते न कृत्यं न कृत्यं
ग्यता मन्यमानेन लेखकेन कृत्यं न कृत्यं । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।
प्राथम्यमदृष्टमभ्यासि लिपिलिखितमभ्यासोऽस्ति । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते । अत्रार्थः उच्यते ।

उपनिधिभोक्ता देशकालानुरूपं भोगवेतनं दद्यात् । द्वादशपणं च दण्डम् । उपभोगनिमित्तं नष्टं विनष्टं वाभ्यावहेत्, चतुर्विंशतिपणश्च दण्डः । अन्यथा वा निष्पतने । प्रेतं व्यसनगतं वा नोपनिधिमभ्यावहेत् ।

आधानविक्रयापव्ययनेषु चास्य चतुर्गुणपञ्चबन्धो दण्डः । परिवर्तने निष्पातने वा मूल्यसमः ।

तेन आधिप्रणाशोपभोगविक्रयाधानापहारा व्याख्याताः ।

नाधिः सोपकारः सीदेत् । न चास्य मूल्यं वर्धेत । निरूपकारः सीदन्मूल्यं चास्य वर्धेतान्यत्र निसर्गात् ।

उपनिधिभोक्तेति । विना स्वाम्यनुज्ञामुपनिधि भुञ्जान, देशकालानुरूप भोगवेतन, दद्यात् स्वामिने । द्वादशपण दण्ड च दद्याद् राज्ञे । उपभोगनिमित्तम् उपभोगाय गृहीत द्रव्य, नष्टम् अन्यापहत, विनष्ट वा स्वरूपहानि प्राप्त वा अभ्यावहेत् प्रतिदद्यात् । चतुर्विंशतिपणश्च दण्ड नाशकस्य । अन्यथा वा निष्पतने उपभोग विनैवोपनिधेरन्यत्र गमने च चतुर्विंशतिपणो दण्ड इति वर्तते । प्रेत, व्यसनगत वा उपनिधिग्राहिणम्, उपनिधि, नाभ्यावहेत् न दापयेत् ।

आधानेत्यादि । अस्य उपनिधेः, आधानविक्रयापव्ययनेषु च आधीकरणपरस्वीकरणापलापेषु च, चतुर्गुणपञ्चबन्धो दण्ड उपनिहित चतुर्गुण देयम् उपनिधात्रे चतुर्गुणस्य पञ्चभागो दण्डश्च राज्ञे । परिवर्तन इति । उपनिहितविनिमये, निष्पातने वा अन्यत्र सक्रामणे वा, मूल्यसम, दण्ड इति वर्तते ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, आधिप्रणाशोपभोगविक्रयाधानापहारा व्याख्याता आधिप्रणाशोपभोगादिविषय विधानम् उपनिधिप्रणाशोपभोगादिविधानेन यथोक्तेन तुल्यमित्यर्थः ।

नाधिरिति । सोपकार आवि बाहदोहादियुक्तो गवादिरूप, न सीदेत् न नश्येत्, धन गृहीत्वा प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षाया प्रणाशनिमित्तं धनद्वैगुण्यं प्रति हेतुभूताया वृद्धेस्तत्राभावादित्याह — न चास्य मूल्यं वर्धेतेति । अस्य सोपकारस्याधे । निरूपकार इति । उपभोगरहित आधिः, सीदेत्, अस्य मूल्यं च वन च, वर्धेत । कदा, अन्यत्र निसर्गात् । निसर्ग उपभोगानुज्ञा सा चेन्न दत्ता तदा । सति तु निसर्गेऽनुपभोगो धनिकस्यैवापराध इति धन नैव वर्धेतेत्यभिप्रायः ।

उपस्थितस्याविमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः । प्रयोजकामान्निधाने वा ग्रामवृद्धेषु स्थापयित्वा निष्क्रयमिति प्रतिपद्येत । निवृत्तवृद्धिको बाधिस्तत्कालकृतमूल्यस्तत्रैवावतिष्ठेत, अनाशविनाशकरणाधिष्ठितो वा । धारणकसन्निधाने वा विनाशभयादुद्धतार्थं समस्थानुज्ञातो विक्रीणीत । आविपालप्रत्ययो वा ।

स्थावरस्तु प्रयामभोग्यः फलभोग्यो वा । प्रक्षेपवृद्धिमूल्यशुद्धमाजीवममूल्यक्षयेणोपनयेत् ।

उपस्थितस्येति । सधनस्याभिग्रहणाय गृहमपगतस्या समीप्य, नागिम, अप्रयच्छत अप्रत्यर्पयतो वनिकस्य, द्वादशपणो दण्डः । प्रयोजकामान्निधाने वेति । धनप्रयोक्तुर्दशान्तर्गमनादिना मानि यामान, यामग्रहणनिष्क्रय देय मूल्य, स्थापयित्वा, बाधि, प्रतिपद्येत प्रतिगृहीत्वा । । नागिग्रहणासौकर्ये त्वाह — निवृत्तेत्यादि । नागि, निवृत्तवृद्धिक निष्क्रयस्यापनकालात् प्रभृति वृद्धिरहित, तत्कालकृतमूल्य काशान्तर्विनाशशक्त्या धारणकोपस्थानकाल एव न्यवस्थापितमूल्य, तत्रैव प्रयोक्तुं दण्डः, अवतिष्ठेत । धारणकसन्निधाने विनाशशङ्कायामाह अनाशविनाशकरणं अधिष्ठितो वेति । अनाशस्याविनाशस्य च यत् करणमानं तत्कालं वा, कार्यं इति शेषः । रक्षणाशक्तावाह — धारणकसन्निधाने इति । अस्मिन्मूल्यसन्निधाने वा, विनाशभयाद्, उद्धतार्थम् उद्धिक्तमूल्यं यथा अवतिष्ठेत, धनस्थानुज्ञातो विक्रीणीत । आविपालप्रत्ययो वा । । आविपालः नागिम्येयप्रत्ययः प्रमाण यस्य स तथाभूता वा भवेत्, आविपालः अनानुगारेण मूल्यविक्रयण बाधे, कुर्यादित्यर्थः ।

स्थावरास्त्विति । स्थावर जवर नाधिर्यमिति । । प्रयामभोग्य आधिग्राहकेण स्वयं कर्षणादिना पारश्रमेण भोग्यं इत्येकं, फलभोग्यफलम् आधातृश्रमनिष्पन्न भोग्यम् आधिग्राहकेण भोग्यं यस्य स तथाभूत इत्यपर इत्येव द्विप्रकारः । भोग्यत्वोक्त्या न भोग्यातिरेकेण स्थावरस्य वृद्धयभावो विक्रयाभावश्चोक्तप्रायः । प्रक्षेपवृद्धिमूल्यशुद्धमिति । बाणि याधिगतस्यैतावतो लाभस्यैतावद् देयमिति परिभाषिता वृद्धिः प्रक्षेपवृद्धिः । तस्या मूल्यतः शुद्धं विशोधितं कृत्वेति शेषः, आजीवम उपन्यमानमामिम, उपनयेत् प्रत्यर्पयेत्, कथम्, अमूल्यक्षयेण मूल्यक्षयाभावेन प्रयक्त्यावन्मूल्यमन्येतेत्यर्थः ।

अनिसृष्टोपभोक्ता मूल्यशुद्धमाजीवं बन्धं च दद्यात् । शेषमुप-
निधिना व्याख्यातम् ।

एतेनादेशोऽन्वाधिश्च व्याख्यातौ । सार्थेनान्वाविहस्तो वा प्र-
दिष्टां भूमिमप्राप्तश्चोरैर्भग्नोत्सृष्टो वा नान्वाधिमभ्यावहेत् । अन्तरे वा
मृतस्य दायादोऽपि नाभ्यावहेत् । शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।

याचितकमवक्रीतकं वा यथाविधं गृहीयुस्तथाविधमेव अर्पयेयुः ।
श्रेषोपनिपाताभ्यां देशकालोपरोधि दत्तं नष्टं विनष्टं वा नाभ्याभवेयुः ।
शेषमुपनिधिना व्याख्यातम् ।

वैयापृत्यविक्रयस्तु — वैयापृत्यकरा यथादेशकालं विक्रीणानाः

अनिसृष्टोपभोक्तेति । अननुजाताधिभोक्ता, मूल्यशुद्ध मूल्याच्छुद्धम्,
आजीव बन्ध च दद्याद् आधातुर्भोगमूल्य राज्ञो दण्ड च दद्यात् स्वप्रयुक्त
मूल्य भोगमूल्यदण्डतद्वावशिष्टमेव लभेत न तु सर्वमित्यर्थ । शेषमुपनिधिना
व्याख्यातमिति । अनुक्त विधानमुपनिधिविधानेन समानमित्यर्थ ।

आधिकल्पमादेशान्वाध्योरतिदिशति — एतेनेत्यादि । अन्यस्मै दाय-
तामित्युक्त्वा तदन्यस्य हस्तेऽर्पित द्रव्यमादेश । एतावदध्वान्तर रक्षित्वा
देहीत्यर्पितमन्वाधि । सार्थेनेति । अन्वाविहस्त अन्वाधिमध्वनि नयन्,
वाशब्दो वाक्यभूषणम् । प्रदिष्टा निर्दिष्टा, भूमिम् अवोत्तरावविम्, अप्राप्त,
चोरै, सार्थेन अध्वगसङ्घेन सह, भग्नोत्सृष्टो वा मुपितविमृष्टश्च, अन्वाधि,
नाभ्यावहेत् न निष्क्रीणीयात् । अन्तरे वा अवमन्ये वा, मृतस्य अन्वावि-
हस्तस्य, दायादोऽपि, नाभ्यावहेत् । शेष विधानम्, उपनिधिना व्याख्यातम्
उपनिधिविधानवद् द्रष्टव्यम् ।

याचितकमिति । याच्योपयोगाय गृहीतम्, अवक्रीतक वा भाटक-
गृहीत वा, यथावेध गृहीयुस्तथाविधमेवार्पयेयुः । श्रेषोपनिपाताभ्यामिति ।
श्रेषो हस्त्यादिदुष्टसत्त्वजनितं भयम् उपनिपातश्चोरादिभय ताभ्या, नष्ट विनष्ट
वा, देशकालोपरोधि अमुकदेशान्न प्रस्थातव्यमिति वा एतावत्. कालस्य न
प्रस्थातव्यमिति वा देशकालोपरोधान्नष्ट विनष्ट वा, दत्त नाभ्यावहेयुः । शेष-
मित्यादि सुबोधम् ।

वैयापृत्यविक्रयस्त्विति । अभिधीयत इति शेष । वैयापृत्यकग इह
पृशब्द पठ्यते न तु वृशब्द । व्यापृतो व्याप्रियमाणस्तस्य कर्म वैयापृत्य

पण्यं यथाजातं मूल्यमुदयं च दद्युः । शेषमुपनिविना व्याख्यातम् ।

देशकालानिपातने वा परिहीणं सम्प्रदानकालिकेन अर्घेण मूल्य-
मुदयं च दद्युः ।

यथामम्भापितं वा विक्रीणाना नोभयमधिगच्छेयुः । मूल्यमेव
दद्युः । अर्घपतने वा परिहीणं यथापरिहीणं मूल्यमून दद्युः ।

सांव्यवहारिकेषु वा प्रात्ययिकेष्वराजवाच्येषु श्रेषोपनिपा-
ताभ्यां नष्टं विनष्टं वा मूल्यमपि न दद्युः । देशकालान्तर्गतानां तु
पण्यानां क्षयव्ययविशुद्धं मूल्यमुदयं च दद्युः । पण्यसमवायानां च
प्रत्यंशम् । शेषमुपनिविना व्याख्यातम् । एतेन वैयापृत्यविक्रयो व्या-
ख्यातः ।

कर्मणि प्यञ् तत्करा कर्मकरा इत्यर्थः । वैयापृत्यकरा इति वृशब्दपाठे यथा
कर्मकरार्थता, तथा व्याख्यातमधस्तात् । यथादेशकाल स्वस्वकलसदेशकाला-
वनतिक्रम्य, पण्य विक्रीणाना, यथाजात यथोत्पन्न, मूल्यम्, उदय लाभ च,
दद्युः, पण्यस्वामिने । शेषमित्यादि स्पष्टम् ।

देशकालानिपातने वेति । देशातिक्रमणे कालातिक्रमणे वा स्वकृते
मनि, परिहीण लाभच्छेद, सम्प्रदानकालिकनाघेण कलसकालप्रतिद्वमूल्यक-
ल्पनेन मूल्य पण्यमूल्यम्, उदय च दद्युः ।

यथामम्भापितं वेति । अमुकेनार्घेण विक्रेतव्यमिति स्वामिपरिभाषानु-
सारेण, कर्मकरा विक्रीणानाश्चेद्, उभय मूल्य लाभ च, नाविगच्छेयुः, अ-
र्थात् पण्यस्वामिनः । मूल्यमेव दद्युः मूल्य केवल पण्यस्वामिने दद्युः कर्मकरा,
गम तु स्वयं हरेयुर्गित्यर्थः । अर्घपतने वा परिहीणमिति । अर्घपतनवशात्
निश्चित परिहीण यदि भवेत्, यथापरिहीण मूल्यमून दद्युः परिहीणानुगन्धेन
पण्यमूल्यमून पुरयि-पार्षयेयुः ।

सांव्यवहारिकेषु वेति । परपण्यक्रयविक्रयजाविषु, प्रात्ययिकेषु प्रत्य-
यादिषु अराजवाच्येषु राजाप्रतिपिद्धेषु सन्त्यु श्रेषोपनिपाताभ्यां, नष्ट विनष्ट
वा पण्य यदि भवेदिति शेषः मूल्यमपि न दद्युः अर्थात् ते । देशकाला-
न्तर्गतानां देशान्तर कालान्तरे च विक्रेतुमर्पिताना पण्यानां, क्षयव्ययविशुद्ध
क्षय कालपरिगणनमिति पण्यक्षय व्यय कर्मकरादिभक्तपरिव्ययस्ताभ्यां
परितष्ट मूल्यम्, उदय च लाभं च, दद्युः । पण्यसमवायानां च प्रत्यंश-

निक्षेपश्चोपनिधिना । तदन्येन निक्षिप्तमन्यस्यार्पयतो हीयेत । निक्षेपापहारे पूर्वापदानं निक्षेप्तारश्च प्रमाणम् । अशुचयो हि कारवः, नैषां करणपूर्वो निक्षेपधर्मः । करणहीनं निक्षेपमपव्ययमानं गूढभित्तिन्यस्तान् साक्षिणो निक्षेप्ता रहस्यप्रणिपातेन प्रज्ञापयेत्, वनान्ते वा मद्यप्रहवणविश्वासेन ।

रहसि वृद्धो व्याधितो वा वैदेहकः कश्चित् कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत् । तस्य प्रतिदेशेन पुत्रो भ्राता वाभिगम्य निक्षेपं याचेत । दाने शुद्धिः । अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्ड च दद्यात् । मिति । वणिज स्वदत्तपण्यानि देशान्तरे विक्रीय तत् समानीताना नानापण्यान्तराणा विषये प्रतिलाभाश्च साव्यवहारिकेभ्यो दद्युः । शेषमित्यादिगतार्थम् । साव्यवहारिकोक्तमेतद् विधानं देयापृत्त्यविक्रयेऽप्यतिदिशति — एतेनेत्यादि ।

निक्षेपश्चेति । भूषणादिनिर्माणार्थं कारुषु निक्षिप्यमाणं स्वर्णादिकं निक्षेपः, स, उपनिधिना, व्याख्यात इत्यनुवर्तते । तमिति । तं निक्षेपम्, अन्येन निक्षिप्तम्, अन्यस्यार्पयत तदन्यस्मै दानस्य कारो, हीयेत द्रव्यहानिर्भवति साक्षान्निक्षेप्तृहस्ते स पुनर्देय एवेत्यर्थः । निक्षेपापहारे, पूर्वापदानं निक्षेप्तारश्च प्रमाणं कारुपूर्वचरितं निक्षेप्तृसुजनता च पर्यालोच्य निर्णयं कर्तव्य इत्यर्थः । कुत एव, तत्रह — अशुचयो हीति । हि यतः, कारवः अशुचयः सत्यहोना । ण्या, निक्षेपधर्मः निक्षेपव्यवहारः, करणपूर्वो न साक्षिलेख्यपूर्वो न क्रियते विश्वासादेव केवलान् क्रियते । करणहीनमिति । साक्ष्यादिरहितं, निक्षेपम्, अपव्ययमानम् अपलपन्तं कारु, गूढभित्तिन्यस्तान्, साक्षिणः, निक्षेप्ता, रहस्यप्रणिपातेन रहस्ये प्रार्थनपूर्वकश्रावणेन, प्रज्ञापयेत् प्रबोधयेत् । वनान्ते वा, मद्यप्रहवणविश्वासेन मद्यगोष्ठीरचनविसम्भेन, रहसि साक्षिणः प्रज्ञापयेदिति वर्तते । इह मद्यप्रहवणेति प्रहवणशब्द एव मातृकाभ्रान्येषु सर्वेषु पठ्यते । स च प्रपूर्वाज्जुहोतेरधिकरणे ल्युटि साध्यः । पकर्षेण हूयते दीयते पानभोजनादिकमस्मिन्निति प्रहवणं गोष्ठीरचनमुच्यते । प्रहवणशब्दस्य यथेदृशोऽर्थस्तथोक्तः प्राक् ।

रहसीति । विजने, वृद्धो व्याधितो वा, वैदेहको भूषणवणिक्, कश्चित् कृतलक्षणं चिह्नविशेषयुक्तं, द्रव्यम्, अत्र कारोः, हस्ते, निक्षिप्य, अपगच्छेत्

प्रव्रज्याभिमुखो वा श्रद्धेयः कश्चित् कृतलक्षणं द्रव्यमस्य हस्ते निक्षिप्य प्रतिष्ठेत । ततः कालान्तरागतो याचेत । दाने शुचिरन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् । कृतलक्षणेन वा द्रव्येण प्रत्यानयेदेनम् । बालिशजातीयो वा रात्रौ राजदायिकाङ्क्षणभीतः सारमस्य हस्ते निक्षिप्यापगच्छेत् । स एनं बन्धनागारगतो याचेत । दाने शुचिः, अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् ।

अभिज्ञानेन चास्य गृहे जनमुभयं याचेत । अन्यतरादाने यथोक्तं पुरस्तात् ।

द्रव्यभोगानामागमं चास्यानुयुञ्जीत । तस्य चार्थस्य व्यवहारोपलिङ्गनमभियोक्तुश्चार्थसामर्थ्यम् ।

म्रियेत । तस्य, प्रतिदेशेन वचनेन, पुत्रो भ्राता वा अभिगम्य निक्षेपं याचेत, चेदिति शेषः, दाने शुद्धिः तदा तदर्पणे कारोरानृण्य भवति । अन्यथा तदपलापे, निक्षेप स्वामिने, स्तेयदण्डं च राज्ञे, दद्यात् ।

प्रव्रज्याभिमुख इत्यादि । सुबोधम् । कृतलक्षणेन वा द्रव्येण प्रत्यानयेदेनमिति । स्वनिक्षेपद्रव्यस्य यल्लक्षणपूर्वकृत तद्दर्शनेन वा तदुपलम्भेन वा कारुगृहान्निक्षेपं प्रत्याहरेत् । बालिशजातीयो वेति । मूर्खप्रायो जनः, रात्रौ, राजदायिकाङ्क्षणभीतः राजदायिना राज्ञेऽर्पयिष्यता राजामात्यादिना यत् काङ्क्षणमभिलषणं तेन हेतुना भीतः, सार रत्नादि प्रशस्तवस्तु, अस्य कारोः, हस्ते निक्षिप्य अपगच्छेत् । सः निक्षेप्ता, बन्धनागारगतः राजदायिकाङ्क्षितसारद्रव्यानुपहरणात् कारणान्तराद् वा कारागारप्राप्तः, एनं सारं याचेत । चेदिति शेषः । दाने तदा प्रत्यर्पणे शुचिः कारुः । अन्यथा निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यात् ।

अप्रत्यर्पितनिक्षेपादिकस्य कारोर्मरणे त्वाह — अभिज्ञानेन चेति । निक्षेपतद्वाहिकारुलक्षणाद्यभिज्ञानकथनेन, अस्य कारोः, गृहे, जन तत्पुत्रादिम्, उभयं निक्षेपं सारं च, याचेत । अन्यतरादाने अन्यतरानर्पणे, यथोक्तं पुरस्तात् पूर्वं यथोक्तं तथा कुर्यात् निक्षेपं स्तेयदण्डं च दद्यादित्यर्थः ।

सत्यासत्यनिश्चयार्थं धर्मस्थकरणीयमाह — द्रव्यभोगानामिति । तद्गृहोपभुज्यमानद्रव्याणाम्, आगमं च, अस्य निक्षेपाद्यपलापकस्य, अनुयुञ्जीत धर्मस्थः । तस्य चार्थस्य अनुयुक्तनिवेदितस्य चार्थस्य, व्यवहारोपलिङ्गनं व्यव-

एतेन मिथस्समवायो व्याख्यातः ।

तस्मात् साक्षिमदच्छन्नं कुर्यात् सम्यग्विभाषितम् ।

स्वे परे वा जने कार्य देशकालाग्रवर्णनः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे वर्मसूत्रे तृतीयविपरिण

द्वादशोऽध्याय औपनिविकम्,

आदित एकोनमसत्तितम ॥

होर्न्यायैः सत्यासत्यत्वानुमान, कर्तव्यमिति शेष । अभियोक्तृश्चार्थसामर्थ्यम्
अमुकद्रव्यनिक्षेपाहमिति वदितुस्तथाविधद्रव्यनिक्षेपणयोग्यत्व च, विभावनी-
यमिति शेष ।

निक्षेपापलापोक्तविधानदिशा रहस्यऋणदानगान्धर्वविवाहाद्यपलापेष्वपि
सत्यासत्यनिर्णयोपाया ऊहनीया इत्याह — एतेनेत्यादि ।

अध्यायप्रान्ते लोकमाह — तस्मादिति । तस्माद् वस्त्वपलापसम्भ-
वात् सत्यासत्यनिर्णयस्य दुस्साधत्वाच्च, कार्यं साक्षिमद्, अच्छन्नं, स्वे परे
वा स्वजने परजने च, देशकालाग्रवर्णनं देशतः कालतः सख्यातो रूपतश्च,
सम्यग्, विभाषितं विविच्य कथितं कुर्याद् वस्त्वपलापस्य परिहारार्थं परिज्ञा-
नार्थं च ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया वर्मसूत्रे तृतीयविपरिण

द्वादशोऽध्याय , औपनिविकम् ,

आदित एकोनमसत्तितम ॥

६५ प्रक दासकर्मकरकल्पः ।

उदरदासवर्जमार्यप्राणमप्राप्तव्यवहारं शूद्रं विक्रयाधानं नयतः
स्वजनस्य द्वादशपणो दण्डः । वैश्यं द्विगुणः । क्षत्रियं त्रिगुणः । ब्रा-
ह्मणं चतुर्गुणः । परजनस्य पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः केतुश्रोतॄणां च ।

म्लेच्छानामदोषः प्रजां विक्रेतुमाधातुं वा । न त्वेवार्यस्य दास-
भावः ।

अथवार्यमाधाय कुलबन्धन आर्याणामापदि निष्कयं चाधि-
गम्य वालं साहाय्यदातारं वा पूर्वं निष्क्रीणीरन् ।

दासकर्मकरकल्प इति सूत्रम् । दासा गर्भदासा कर्मकरा कर्षक-
गोपालादय तेषां कल्प आधानविक्रयादिविवानम् उच्यते इति सूत्रार्थः ।
'पतिमत्या पुत्रवत्या च स्त्रिया दासाहितकाम्याम्' इति विवादपदनिबन्धे मनु-
ष्याणामाधानमुक्तम् । विक्रीतक्रीतानुशये च विक्रय उक्तः । तत्र क आधा-
तव्यो विक्रेतव्यो वेत्येतदधुनाभिधीयते ।

उदरेत्यादि । उदरदासवर्जम् अशननिरुपायोऽन्नाच्छादनदानेन रक्ष-
माण उदरदास तद्वर्जम्, आर्यप्राणम् आर्यजीवितम्, अप्राप्तव्यवहारः, शूद्रः,
विक्रयाधानं नयतः विक्रीणानस्यादधानस्य च, स्वजनस्य, द्वादशपणो दण्डः,
वैश्यं द्विगुणं वैश्यं विक्रयाधानं नयतः शत्रुजनस्य चतुर्विंशतिपणः । क्षत्रिय-
त्रिगुणः क्षत्रियं विक्रयाधानं नयतः षट्त्रिंशत्पणः । ब्राह्मणं चतुर्गुणं विक्र-
याधानं नयतोऽष्टाचत्वारिंशत्पणः । परजनस्य अस्त्रजनस्य यथोक्तं कुर्वन्,
पूर्वमध्यमोत्तमवधा यथाक्रमं प्रथमसाहसो मध्यमसाहस उत्तमसाहसो घातश्च,
दण्डाः । केतुश्रोतॄणां च केतुणां शूद्रादि मूल्यदानेन स्वीकृतेना तत्माक्षिणा
च, पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः ।

म्लेच्छानामिति । म्लेच्छा अनार्या कृपिशस्त्रजीवनो वन्द्याः तेषां
विषये, अदोषः प्रजां विक्रेतुमाधातुं वा स्वीयप्रजाविक्रयाधानं न दोषाय ।
आर्यस्य जनस्य, दासभावः न त्वेव नेवापादनीयः ।

आपत्कल्पमाह—अथवेति । कुलबन्धने कुलस्य कृच्छ्रप्राप्तौ, आर्या-
णामापदि बहूनामार्याणां विपत्प्राप्तौ च, आर्यम् आधाय आपन्नितृत्प्रपेक्षित-
वनग्रहणेन धनिके आहितं कृत्वा नतु विक्रयः, निष्कयः चाधिगम्य धनिक-
प्रत्यर्पणीये धने हस्तप्राप्ते सति, वालम् आहितपूर्वं कुमारः, साहाय्यदातारः वा
स्वयमावीभावेन कृतोपकारमवालमापे वा, पूर्वं निष्क्रीणीरन् प्रथमं धनं दत्त्वा
प्रत्यानयेयुः शान्तविपदा तन्निष्कयणमेव प्रथमानुष्ठेयं कृत्यमित्यर्थः ।

सकृदात्माधाता निष्पतितः सीदेत् । द्विरन्येनाहितकः । सकृ-
द्भौ परविषयाभिमुखौ ।

वित्तापहारिणो वा दासस्यार्यभावमपहरतोऽर्धदण्डः । निष्प-
तितप्रेतव्यसनिनामाधाता मूल्यं भजेत ।

प्रेतविष्मूत्रोच्छिष्टग्राहणमाहितस्य नग्नस्त्रापनं दण्डप्रेषणमतिक्र-
मणं च स्त्रीणां मूल्यनाशकरम् । धात्रीपरिचारिकार्धसीतिकोपचारि-
काणां च मोक्षकरम् । सिद्धमुपचारकस्याभिप्रजातस्य अपक्रमणम् ।

धात्रीमाहितिकां वाकामां स्ववशमधिगच्छतः पूर्वः साहसदण्डः,
परवशां मध्यमः । कन्यामाहितिका वा स्वयमन्येन वा दूषयतः मूल्य-
नाशः शुल्कं तद्विगुणश्च दण्डः ।

सकृदात्माधाता निष्पतितः सीदेदिति । धनग्रहणेन स्वयमेवात्मा-
नमार्धि कृत्वा धनिकसकाशात् सकृदपसृतश्चेत् पुनर्धनिकमुपगन्तुं नार्हेत्,
मद्य एव तद्वह्ण निर्यातयेच्चेत्यर्थः । द्विरिति । अन्येनाहितकः, द्विः, निष्प-
तितः सीदेत् । सकृदिति । उभौ आत्माधातान्याहितकश्च, सकृत् परविषया-
भिमुखौ परविषयगामिनौ, सीदेतामिति विपरिणतसम्बन्धः ।

वित्तापहारिणो वेति । स्वामिवित्तमपहरतो, दासस्य गर्भदासस्य,
आर्यभावमपहरतोऽर्धदण्डः । आर्यद्रव्यहारिस्तेनदण्डस्यार्धं दण्डो भवति । आर्य-
द्रव्यमपहरत इति क्वचित् पाठः । निष्पतितप्रेतव्यसनिनाम् आधिग्राहकदो-
षान्निष्पतितस्य देशान्तरगतस्य प्रेतस्य मृतस्य व्यसनिनो मद्यद्यूतादिव्यसनप्रा-
प्तस्य च दासस्य, मूल्यम्, आधाता भजेत ।

प्रेतविष्मूत्रोच्छिष्टग्राहणमिति । आहितस्य प्रेतादिग्राहणं, स्त्रीणाम्
आहितानां, नग्नस्त्रापनं विवस्त्रपुरुषस्त्रापनं, दण्डप्रेषणं लगुडताडनम्, अतिक्रमणं
च उपभोगश्च, मूल्यनाशकरम् । धात्रीत्यादि । धात्री उपमाता परिचारिका
शुश्रूषिका अर्धसीतिका कर्षकस्त्री उपचारिका आस्तरणबीजनाद्युपचारकर्त्री
एतासामाहितानां, च मोक्षकरम् अर्थात् प्रेतविष्मूत्रादिग्राहणादिकम् । सिद्ध-
मिति । दास्याः भक्तदायी भर्ता भवस्तेनैव वेतनेन दासीस्वामिनः कर्म कुर्वाण
उपचारकः उपचारकस्य, अभिप्रजातस्य दास्याः प्रजामुत्पादितवतः, अपक्र-
मणम् अपूर्णेऽपि कालेऽपसरणं सिद्धम् ।

धात्रीमाहितिकां वेति । ताम्, अकामां, स्ववशाम् अभर्तृवशाम्,
अधिगच्छतः, पूर्वः साहसदण्डः । परवशां भर्तृवशाम् अधिगच्छतः, मध्यमः

आत्मविक्रयिणः प्रजामार्या विद्यात् । आत्माधिगतं स्वामिक-
र्माविरुद्धं लभेत, पितृयं च दायम् । मूल्येन चार्यत्वं गच्छेत् । तेनो-
दरदामाहितकौ व्याख्याताौ ।

प्रक्षेपानुरूपश्चास्य निष्क्रयः ।

दण्डप्रणीतः कर्मणा दण्डमुपनयेत् ।

आर्यप्राणो ध्वजाहृतः कर्मकालानुरूपेण मूल्यार्धेन वा विमु-
च्येत ।

गृहजातदायागतलब्धक्रीतानामन्यतमं दासमूनाष्टवर्षं विबन्धु-
मकामं नीचे कर्मणि विदेशे दामी वा मगर्भामप्रतिविहितगर्भभर्मण्यां
विक्रयाधानं नयतः पूर्वः साहसदण्डः, क्रेतुश्रोतृणां च ।

कन्यामाहितिकां वेत्यादि । ता, स्वयमतिक्रामतोऽन्येनातिक्रामयतो वा,
मूल्यं नश्यति । शुल्क कन्यायै तेन दातव्यं भवति, शुल्कद्विगुणश्च दण्डो
राज्ञे दातव्यः ।

आत्मविक्रयिण इति । तस्य, प्रजाम् आत्मविक्रयात् प्रागुत्पन्नमप-
त्यम्, आर्यां विद्याद् अदासीं जानीयात् । आत्माधिगतमित्यादि । आत्म-
विक्रयी स्वामिकर्माविरोधेनात्मनार्जितं धनं पितृदायं च लभेत । मूल्यदानेन
दासभावमोक्षं च प्रतिपद्येत । तेनोदरदासाहितकौ व्याख्याताविति ।
तयोरप्यात्माधिगतलाभः पितृदायलाभ आर्यत्वप्रत्यापत्तिश्च भवतीत्यर्थः ।

प्रक्षेपेत्यादि । अस्य आत्मविक्रयिणः, निष्क्रयः प्रक्षेपानुरूपः आत्म-
मोक्षणार्थं देयद्रव्यं विक्रयकालकृतपरिभाषानुरोधि भवेत् ।

दण्डप्रणीत इति । यस्य दण्डः प्रणीतः स, कर्मणा दण्डमुपनयेत्
धनदानाशक्तौ कर्मकरणेन दण्डं निर्यातयेत् ।

आर्यप्राण इति । अभिजातः, ध्वजाहृतः युद्धप्रगृहीतः, कर्मकाला-
नुरूपेण मूल्यार्धेन विमुच्येत कर्मणः कालस्य चानुरूप्येण मूल्यं किमपि परि-
कल्प्य तदर्धदानेन मोक्षं लभेत ।

गृहजातेत्यादि । गृहजातो दायागतः लब्धः क्रीत इति चतुर्णाम्
अन्यतमं दासम्, ऊनाष्टवर्षम् अपूर्णाष्टवयसं, विबन्धु बन्धुहीनम्, अकाम,
नीचे कर्मणि, नयतो नियोजयत, विदेशे विक्रयाधानं नयतश्च, दासीं वा स-
गर्भाम्, अप्रतिविहितगर्भभर्मण्याम् असंविहितप्रसवशुश्रूषापेक्षितद्रव्या, विक्र-

दासमनुरूपेण निष्क्रयेणार्यमकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः । संरोध-
श्चाकारणात् । दासद्रव्यस्य ज्ञातयो दायादाः । तेषाम् अभावे स्वामी ।

स्वामिनः स्वस्यां दास्यां जातं समातृकम् अदासं विद्यात् । गृह्या
चेत् कुटुम्बार्थचिन्तनी, माता भ्राता भगिनी चास्याः अदासाः स्युः ।

दासं दासी वा निष्क्रीय पुनर्विक्रयाधानं नयतो द्वादशपणो
दण्डः अन्यत्र स्वयंवादिभ्यः । इति दासकल्पः ।

कर्मकरस्य कर्मसम्बन्धमासन्ना विद्युः । यथासम्भाषितं वेतनं
लभेत । कर्मकालानुरूपमसम्भाषितवेतनम् । कर्षकः सस्यानां, गोपा-
लकः सर्पिषां, वैदेहकः पण्यानामात्मना व्यवहृतानां, दशभागमस-
म्भाषितवेतनो लभेत । सम्भाषितवेतनस्तु यथासम्भाषितम् ।

याधान नयत, पूर्व. साहसदण्ड । केतुश्रोतृणा च, पूर्व साहसदण्ड इति
सबध्यते ।

दासमिति । तम्, अनुरूपेण निष्क्रयेण, आर्यमकुर्वत. दाम्यादमो-
चयत, द्वादशपणो दण्ड । संरोधश्चाकारणादिति । आकारणमाह्वानं कृत्वा
बन्धुभिस्त्वस्य सम्भूयगेधनेनोपालम्भश्च कार्यं । दासद्रव्यस्येति । दासधनस्य,
ज्ञातयो दासबन्धवो, दायादा दायहरा । तेषामभावे स्वामी दायहरः ।

स्वामिनः स्वस्यां दास्यामित्यादि । स्वामी यदि स्वीयाया दास्या
पुत्रं जनयेत्, नर्हि स पुत्रो दासो न भवति, सा च दासी दास्यान्मुच्येत ।
गृह्या चेत् कुटुम्बार्थचिन्तनीति । सा दासी गृहासक्ता कुटुम्बमर्थं च यदि
चिन्तयेद्, अस्या माता भ्राता भगिनी च, अदासा स्युः दास्यनिर्मुक्ता स्युः ।

दासं दासी वा निष्क्रीयेत्यादि । सकृद् विक्रीतमाहितं वा दाम
तथाविधा दासी वा निष्क्रयदानेन प्रत्यापद्य पुनस्तौ विक्रीणानस्यादधानस्य
च द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र स्वयंवादिभ्य इति । यदि निष्क्रीता स्वा-
त्मानं पुनर्विक्रेतव्यमाधातव्यं च स्वयं वदेयुस्तदा तद्विक्रयाधानयोर्न दोषः ।
इति दासकल्प इति । व्याख्यात इति शेषः ।

कर्मकरकल्पमाह — कर्मकरस्येति । कर्षकगोपालकादे कर्मकरस्य,
कर्मसम्बन्धं कर्मस्वभियोगम्, आसन्ना विद्युः तदन्तिकस्था भूत्वा उपलभेरन् ।
यथासम्भाषितं परिभाषितप्रकारं वेतनं लभेत, कर्मकरः । असम्भाषितवेतनं, कर्म
कालानुरूपं कर्मणः । तत्कालस्य चानुगुणं, लभेत । तच्च कियदित्याकाङ्क्षाया-

कारुशिल्पिकुशीलवचिकित्सकवाग्जीवनपरिचारकादिराशाकारिकवर्गस्तु यथान्यस्तद्विधः कुर्यात् । यथा वा कुशलाः कल्पयेयुः तथा वेतनं लभेत । साक्षिप्रत्ययमेव स्यात् । साक्षिणामभावे यतः कर्म ततोऽनुयुज्जीत ।

वेतनादाने दशबन्धो दण्डः, षट्पणो वा । अपव्ययमाने द्वादशपणो दण्डः पञ्चबन्धो वा ।

नदीवेगज्वालास्तेनव्यालोपरुद्धः सर्वस्वपुत्रदारात्मदानेनार्तस्त्रातारमाहूय निस्तीर्णः कुशलप्रदिष्टं वेतनं दद्यात् । तेन सर्वत्रार्तदानानुशया व्याख्याताः ।

माह — कर्षक इति । असम्भाषितवेतन, कर्षक, आत्मना, व्यवहृतानां सम्भितानां, सस्यानां, दशभागं लभेत । गोपालक सर्पिषा दशभागं, लभेत । वैदेहकः पण्यानां दशभागं लभेत । सम्भाषितवेतनस्तु कर्षकादि, यथासम्भाषितं दशभागान्मन्यूनमधिकं वा लभेत ।

कारुशिल्पीत्यादि । कार्वादयः षट् प्रतीता तद्वादि, आशाकारिकवर्ग आशया कारिका क्रिया येषां त आशाकारिका, तेषां वर्ग, यथान्यस्तद्विधं तज्जातीयोऽपर इत्र कुर्यात्, कर्म । यथा वा कुशलाः तत्कर्मगुणविशेषज्ञाः कल्पयेयुः स्थापयेयुरेतावद् द्रव्यमिति, तथा वेतनं लभेत । साक्षिप्रत्ययमेव स्यादिति, अन्योन्यविप्रतिपत्तौ साक्षिप्रमाणकमेव वेतनं देयम् । साक्षिणामभावे, यतः कर्म ततोऽनुयुज्जीत यत्र तादृशं कर्म कृतं तत्र कियद् दत्तमिति पृष्ट्वा जानीयात् ।

वेतनादाने इति । वेतनस्याप्रदाने, दशबन्धः । अन्यत्र वेतनदशभागः, षट्पणो वा, दण्डः । अपव्ययमाने गृह्णत्वा वेतनमगृह्णत्वा वदन्ति कर्मकरे, द्वादशपणो दण्डः, पञ्चबन्धो वा वेतनपञ्चभागो वा, दण्डः ।

नदीवेगेत्यादि । नदीवेगादिभिश्चतुर्भिरापस्थानैरुपरुद्धः, आर्तः, सर्वस्वपुत्रदारात्मदानेन त्रातारमाहूय 'यो मां रक्षति तस्मै सर्वस्वादिकं दास्यामि' इति प्रतिज्ञया रक्षकमाहूय, निस्तीर्ण आहूतेन रक्षितः, कुशलप्रदिष्टं निपुणनिर्दिष्टं वेतनं दद्याद्, रक्षकाय । यथाप्रतिज्ञातं दानं निस्तरणोत्तरकालेऽनुशयानस्य कर्तुमनिच्छतोऽयं विधिः । एवमन्येऽपि आर्तदानानुशयेषु विधिर्द्रष्टव्य इत्याह — तेनेत्यादि ।

लभेत पुंश्चली भोगं सङ्गमस्योपलिङ्गनात् ।

अतियाच्चा तु जीयेत दौर्मत्याविनयेन वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे त्रयोदशोऽध्याय
दासकर्मकरकल्पो दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाम्याधिकार ,
आदित सप्ततितमोऽध्याय ॥

—

अध्यायान्ते श्लोकमाह — लभेतेति । पुंश्चली बन्धकी, भोग मैथुन-
लभेत, सङ्गमस्य उपलिङ्गनात् चिह्नेन विभावनात् । अतियाच्चा तु
त्रभृतिप्रार्थिनी तु पुंश्चली, जीयेत दण्ड्येत । दौर्मत्याविनयेन वा जी-
वुद्धित्वप्रयुक्तेन पुरुषकामप्रातिकूल्याचरणेन च दण्ड्येत ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे त्रयोदशोऽध्याय
दासकर्मकरकल्पो दासकल्पः कर्मकरकल्पे स्वाम्याधिकार ,
आदित सप्ततितमोऽध्याय ॥

—

६६ प्रक कर्मकरकल्प , सम्भूयसमुत्थानम् ।

गृहीत्वा वेतनं कर्म अकुर्वतो भृतकस्य द्वादशपणो दण्डः । मंगो-
धश्चाकारणात् ।

अशक्तः कुत्मिते कर्मणि व्याधौ व्यसने वा अनुशयं लभेत,
परेण वा कारयितुम् । तस्य व्ययकर्मणा लभेत भर्ता वा कार-
यितुम् ।

नान्यस्त्वया कारयितव्यो मया वा नान्यस्य कर्तव्यम् इत्यत्र
रोधे भर्तुरकारयतो भृतकस्याकुर्वतो वा द्वादशपणो दण्डः । कर्मनिष्ठा-
पने भर्तुरन्यत्र गृहीतवेतनो नासकामः कुर्यात् ।

उपस्थितमकारयतः कृतमेव विद्याद् इत्याचार्याः ।

अथ दासकर्मकरकल्पस्य शेषोऽस्मिन्न-याय आदावुच्यते । भक्तवेतनम-
न्वहमगृहीत्वा कर्म कुर्वतो विविरुक्त पर्वा-याये । इह तु गृहीतभक्तवेतनस्य
कर्माभिधीयते ।

गृहीत्वेत्यादि । सुबोधम् । मंगोधश्चाकारणादिति । आह्वय बला
दुपरुध्य वा तं कर्म कारयेत् ।

यत्कर्मकरणाय वेतनं गृहीतं तत्कर्मकरणामामर्त्ये, कुत्मिते वा मर्ति
नस्मिन् कर्मणि व्याध्युद्भवे वा पुत्रविपर्यादिव्यसनमभवे वा कर्म कर्तव्य
इत्यत्र परेण वा कारयन् कर्मकरो न दुष्यतीत्याह अशक्त इत्यादि ।
तस्येति । तस्य व्ययकर्मणा अनुशयिहस्ताद् भूतिन्ययाक्रियया, भर्ता वा कार-
यितु लभेत परेण तत्कर्मानुष्ठापयितुमर्हत् ।

‘मदन्यस्त्वया कर्म न कारयितव्य , त्वदन्यस्य न मया कर्म न
कर्तव्यम्’ इति भर्तृभृतकयोः समथनिर्बन्धे मर्ति भर्तु कर्माकारयतो भृतकस्य
नाकुर्वतो द्वादशपणो दण्ड इत्याह नान्यस्त्वया कारयितव्यः इत्यादि ।
कर्मेत्यादि । कर्मनिष्ठापन इत्यपपाठ कर्मानिष्ठापन इत्येव युक्त पाठ । गृहीत
वेतन , भर्तु कर्मानिष्ठापने कर्मणोऽपरिसमापने, असकामोऽन्यत्र न कुर्याद्
भर्तुनिच्छयान्यत्र कर्म नानुतिष्ठेत् ।

उपस्थितमिति । अवरोवानुगेवन कर्म कर्तुमुपास्थित कर्मकम्, अ
कारयत. भर्तुः, कृतमेव विद्याद् अकृतमपि कर्म कृतं नार्नायान्, कर्माय
पूर्वदत्त वेतनमपैतीत्यर्थ । इत्याचार्या. वदन्तीति शेष ।

नेति कौटल्यः । कृतस्य वेतनं, नाकृतस्यास्ति । स चेदल्प-
मपि कारयित्वा न कारयेत्, कृतमेव अस्य विद्यात् । देशकालाति-
पातनेन कर्मणामन्यथाकरणे वा नासकामः कृतमनुमन्येत । सम्भाषि-
तादधिकक्रियायां प्रयासं न मोघं कुर्यात् ।

तेन सङ्गभृता व्याख्याताः । तेषामाधिः सप्तरात्रमसीत । ततो
ऽन्यमुपस्थापयेत् । कर्मनिष्पाकं च । नचानिवेद्य भर्तुः सङ्घः कञ्चित्
परिहरेद्, उपनयेद् वा । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः । सङ्घेन
परिहृतस्यार्धदण्डः । इति भृतकाधिकारः ।

स्वमतमाह -- नेति कौटल्य इति । कृत इत्याह -- कृतम्येति ।
कृतस्य वेतनमस्ति, अकृतस्य वेतनं नास्ति । स. भर्ता, अल्पमपि किञ्चिदपि
कर्म कारयित्वा, न कारयेच्चेद् अर्थाच्छेषम्, अस्य भर्तुः कर्मेति शेषः, कृतमेव
विद्यात् । देशकालातिपातनेनेति । क्लृप्तदेशकालातिक्रामणेन करणे, कर्म-
णाम् अन्यथाकरणे वा, असकाम अनिच्छन्, कृतं नानुमन्येत । सम्भाषिता
दधिकक्रियाया, प्रयास तद्विषय श्रम, मोघ वन्ध्य, न कुर्याद् यत्किञ्चिदधिकं
तदर्थं वेतनं दद्यादित्यर्थः । 'प्रयास मोघ कुर्यादि'ति पाठे तु स्पष्ट एवार्थः ।

तेनेति । उक्तेन भृतकस्य विधिना, सङ्गभृता. सहस्य भृतिग्रहणेन
परकीयकर्मकारिणो भृतका, व्याख्याता, तेष्वपि स एव विधिर्योज्य इत्यर्थः ।
तेषामाधिरिति । सङ्गभृतानाम्, आधि अविद्यान बन्धो वा, सप्तरात्रम् आ-
सीत । ततः तदनन्तरम्, अन्य भृतकसङ्घम्, उपस्थापयेत् सन्निधापयेत् ।
कर्मनिष्पाकं च पूर्वसङ्घकृतकर्मपरिणामं च, उपस्थापयेद् अवगच्छेत् । न-
चानिवेद्येति । सङ्घः, भर्तुरनिवेद्य, कञ्चित् सङ्घावयव, नच परिहरेत् नैव
वर्जयेद् नचोपनयेद् वा । अपनयेदित्यपपाठो नूनम् । तस्य उक्तविधेः, अति-
क्रमे, चतुर्विंशतिपणो दण्डः, सङ्घस्य । सङ्घेन परिहृतस्य अनिवेद्य भर्तुरि-
तीहानुवर्तते भर्तारमनिवेद्य गतम्येत्यर्थः, अर्धदण्डः द्वादशपणो दण्डः । अथवा
परिहारप्रयोजकापराधनिमित्तोऽयं दण्डो बोद्धव्यः । इति भृतकाधिकारः
इति । व्याख्यात इति शेषः ।

सम्भूयसमुत्थानमिति सूत्रम् । बहूनां सम्भूय कञ्चित् कर्मणि प्रवृत्ति-
रिति सूत्रार्थः । तत्कर्तारश्च द्विप्रकाराः परकर्मकराः स्वकर्मकराश्चेति । तत्रोक्ता
पूर्वे । परास्त्वहाभिधीयन्ते ।

सङ्गृह्यताः सम्भूयसमुत्थातारो वा यथासम्भाषितं वेतनं समं वा विभजेरन् ।

कर्षकवैदेहका वा सस्यपण्यारम्भपर्यवसानान्तरे सन्नस्य यथा-
कृतस्य कर्मणः प्रत्यंशं दद्युः । पुरुषोपस्थाने समग्रमंशं दद्युः । संसिद्धे
तूद्धृतपण्ये सन्नस्य तदानीमेव प्रत्यंशं दद्युः । सामान्या हि पथि सिद्धि-
श्चामिद्धिश्च ।

प्रक्रान्ते तु कर्मणि स्वस्थस्यापक्रामतो द्वादशपणो दण्डः । न
च प्राकाम्यमपक्रमणे ।

चोरं त्वभयपूर्वं कर्मणः प्रत्यंशेन ग्राहयेद् , दद्यात् प्रत्यंशमभयं
च । पुनस्तेये प्रवासनमन्यत्र गमने च । महापराधे तु दूष्यवदाचरेत् ।

सङ्गृह्यता इति । समुदेत्य कर्मकराः, सम्भूयसमुत्थातारो वा समुदेत्य
वाणिज्यादिकारिणो वा, यथासम्भाषितं वेतनं, विभजेरन्, समं वा विभजेरन्,
सम्भाषणाभावे ।

कर्षकवैदेहका वेति । कृषीवला वणिजश्च, सस्यपण्यारम्भपर्यवसा-
नान्तरे सस्याना पण्याना च आरम्भपर्यवसानयोरन्तरे मध्यकाले, सन्नस्य
व्याधितस्य सङ्घिन, यथाकृतस्य कर्मणः प्रत्यंशं यावत् कृतं कर्म तावत्
प्रविभागं, दद्युः । पुरुषोपस्थाने कर्मकरणाय व्याधितप्रतिपुरुषोपस्थितौ, समग्रं
पूर्णम्, अंशं दद्युः । संसिद्धे त्विति । उद्धृतपण्ये संसिद्धे देशान्तरविक्रय-
णाय समारोपितपण्ये शकटादौ प्रस्थानसज्जे सति, सन्नस्य व्याधितस्य सम्भू-
यवाणिज्यकारिणामन्यतमस्य, तदानीमेव प्रत्यंशं तदीयं पण्यभागं, दद्युः ।
कुतः, सामान्या हि पथि सिद्धिश्चासिद्धिश्चेति । मार्गे पण्याना रक्षा चा-
पायश्चानियतौ यतः ।

प्रक्रान्ते त्विति । कर्मणि सम्भूयसमुत्थानलक्षणे, प्रक्रान्ते सति, स्व-
स्थस्य, अपक्रामतः अपसरतः, द्वादशपणो दण्डः । दण्डं दत्त्वापि नापक्रमणे
स्वाच्छन्दमित्याह — नच प्राकाम्यमपक्रमण इति ।

चोरं त्वभयपूर्वं कर्मणः प्रत्यंशेन ग्राहयेदिति । चोरान्तरैः सह
चौर्यकर्मकरणविषये सभाषितप्रत्यंशं कमपि चोरं पूर्वदत्ताभयं कृत्वा तेनैव
तत्सहचराश्चोरान् ग्राहयेत् । दद्यात् प्रत्यंशमभयं चेति । तस्य ग्राहितचोरस्य
प्रतिश्रुतमभयं प्रत्यंशं च यथासम्भाषितं दद्यात् । पुनस्तेये दत्ताभयचोरेण

याजकाः स्वप्रचारद्रव्यवर्जं यथासम्भाषितं वेतनं समं विभजेरन् ।

अग्निष्टोमादिषु च ऋतुषु दीक्षणादूर्ध्वं याजकः सन्नः पञ्चममंशं लभेत । सोमविक्रयादूर्ध्वं चतुर्थमंशम् । मध्यमोपसदः प्रवर्ग्योद्वासनादूर्ध्वं तृतीयमंशम् । मांस्यादूर्ध्वमर्धमंशम् । सुत्ये प्रातस्सवनादूर्ध्वं पादोनमंशम् । मांस्यान्दिनात् सवनादूर्ध्वं समग्रमंशं लभेत । नीता हि दक्षिणा भवन्ति । बृहस्पतिसवनवर्जं प्रतिसवनं हि दक्षिणा दीयन्ते । तेनाहर्गणदक्षिणा व्याख्याताः ।

सन्नानामा दशाहोरात्राच्छेषभृताः कर्म कुर्युः । अन्ये वा स्वप्रत्ययाः ।

पुनश्चौर्ये कृते, अन्यत्र गमने च देशान्तरं गत्वा चौर्यकरणे च, प्रवासनं कार्यमिति शेषः । महापरावे दूष्यवदाचरेत्, महापराव त दूष्यवदुपाशु हन्यात् ।

याजका इति । ऋत्विजः, स्वप्रचारद्रव्यवर्जं स्वस्वव्यापारप्रातिस्विकदक्षिणाद्रन्त्यमपहाय, यथासम्भाषितं वेतनं सामुदायिकं, समं तुल्यं विभजेरन् ।

ऋत्विजोऽग्निष्टोमादिक्रतुर्कर्मरम्भपर्यङ्गानान्तरे व्यावितस्यावान्तरतत्कर्मनुष्ठानावविभेदेनाशभेदानाद् — अग्निष्टोमादिषु च ऋतुष्वित्यादि । तत्र याजको दीक्षणाद् दीक्षाकर्मणः, ऊर्ध्वं सन्नः, पञ्चममंशं लभेत । सोमविक्रयाद् ऊर्ध्वं, चतुर्थमंशं लभेत । मध्यमोपसदः प्रवर्ग्योद्वासनात् मध्योपसत्सम्बन्धेन प्रवर्ग्योद्वासनकर्मणः ऊर्ध्वं, तृतीयमंशं लभेत । प्रवर्ग्योद्वासनादिति मातृकयोः पाठः । मांस्यात् मध्योपसत्सम्बन्धेन कर्मणः ऊर्ध्वम्, अर्धमंशं लभेत । द्वितीयमंशमिति पाठे द्वितीयागोऽर्धमेव । सुत्यं सुत्याहं, प्रातस्सवनादूर्ध्वं पादोनमंशं लभेत । मांस्यान्दिनात् सवनादूर्ध्वं समग्रमंशं लभेत । नीता हि दक्षिणा भवन्तीति । मांस्यान्दिनं सवनकर्माणि निवृत्ते हि दक्षिणाः सर्वा प्राप्ता भवन्ति । बृहस्पतिसवनवर्जं बृहस्पतिसवनमपहाय, प्रतिसवनं सवने सवने, दक्षिणा दीयन्ते हि । तेनाहर्गणदक्षिणा व्याख्याता इति । उक्तरीत्या याजककार्येष्वर्हानयज्ञेष्वपि दक्षिणानयनानुरोधेन याजकाणां कल्प्याः ।

सन्नानामिति । व्याविताना भृतकानां कर्म, आ दशाहोरात्रात्, शेषभृताः अवशिष्टा भृतकाः, कुर्युः । अन्ये वा स्वप्रत्ययाः स्वाभिपत्ताः, कुर्युः ।

कर्मण्यसमाप्ते तु यजमानः सीदेत्, ऋत्विजः कर्म समापय्य दक्षिणां हरेयुः ।

असमाप्ते तु कर्मणि याज्यं याजकं वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः ।

अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

सुरापो वृषलीभर्ता ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

असत्प्रतिग्रहे युक्तः स्तेनः कुत्सितयाजकः ।

अदोषस्त्यक्तुमन्योन्यं कर्मसङ्करनिश्चयात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतायाधिकरणे चतुर्दशोऽध्याय

दामकर्मकरकृते भृतकाविकार सम्भूयसमुत्थानम्,

आदित एकसप्ततितम ॥

कर्मणीति । यज्ञकर्मणि, असमाप्ते तु, यजमान सीदेद् व्याधितो भवेच्चेत्, ऋत्विज, कर्म समापय्य, दक्षिणा तदर्थं हरेयुः ।

असमाप्ते त्विति । कर्मणि असमाप्ते, याज्य यजमान त्यजत. याजकस्य, याजक त्यजत याज्यस्य वा, पूर्व साहसदण्डः ।

विविशेष श्लोकाभ्या वदन्नध्यायमुपहरति — अनाहिताग्निरिति । शत गावो यस्य स शतगुः । शतगुरनाहिताग्निः शतगवधनः सन्नप्यकृताग्न्याधान, सहस्रगुरयज्वा च सहस्रगवधनः सन्नप्यकृतयज्ञ, सुराप मद्यपः, वृषलीभर्ता, ब्रह्महा, गुरुतल्पगः गुरुपत्नीगामी, असत्प्रतिग्रहे युक्तः असत्पापिष्ठजनात् प्रतिषिद्धद्रव्यस्य वा प्रतिग्रहे युक्तः आसक्तः, स्तेनः, कुत्सितयाजकः निन्दितान् यो याजयति स च, त्यक्तुमदोष त्यागे दोषानुत्पादकः ससर्गानर्ह इत्यर्थः । कस्माद्, अन्योन्य कर्मसङ्करनिश्चयात् कर्मदोषनिश्चयात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे सव्याख्याया धर्मस्थीये तृतायाधिकरणे चतुर्दशोऽध्याय

दामकर्मकरकृते भृतकाविकार सम्भूयसमुत्थानम्,

आदित एकसप्ततितम ॥

६७ प्रक विक्रीतक्रीतानुशय ।

विक्रीय पण्यमप्रयच्छतो द्वादशपणो दण्डः अन्यत्र दोषोपनिपाताविषहेभ्यः ।

पण्यदोषो दोषः । राजचोराग्न्युदकबाध उपनिपातः । बहुगुणहीनमार्तकृतं वाविषह्यम् ।

वैदेहकानामेकरात्रमनुशयः । कर्षकाणां त्रिरात्रम् । गोरक्षकाणां पञ्चरात्रम् । व्यामिश्राणाम् उत्तमाना च वर्णानां वृत्तिविक्रये सप्तरात्रम् ।

आतिपातिकानां पण्यानामन्यत्राविक्रेयमित्यविरोधेनानुशयो देयः । तस्यातिक्रमे चतुर्विंशतिपणो दण्डः, पण्यदशभागो वा ।

क्रीत्वा पण्यमप्रतिगृह्यतो द्वादशपणो दण्डः, अन्यत्र दोषोपनिपाताविषहेभ्यः । समानश्चानुशयः विक्रेतुरनुशयेन ।

विक्रीतक्रीतानुशय इति सूत्रम् । मूल्यग्रहणेन दत्त विक्रीत मूल्यदानेन गृहीत क्रीत तयोरनुशयो विमवादोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । कयविक्रयविधिरध्यक्षप्रचारे प्रतिपादितः । तद्विषयोऽनुशयोऽनुशयदण्डश्चानुक्ताविहाभिधीयेते ।

विक्रीयेत्यादि । सुगमम् ।

दोषादीन् व्याचष्टे — पण्यदोषो दोष इत्यादि । बहुगुणहीन बहुगुणा मूल्यहानिं प्राप्नोति । आर्तकृतम् अस्वस्थमानसकृतम् । शेष सुगमम् ।

अनुशयकालेयत्तामाह — वैदेहकानामित्यादि । वृत्तिविक्रये स्वजीविकाहेतुभूतभूमिविक्रये । शेषं सुबोधम् ।

आतिपातिकानामिति । कालपरिवासासहाना सद्योविक्रेयाणां, पण्यानां पुष्पक्षीरादीनाम्, अन्यत्राविक्रेयमिति परिवासदोषात् तथाविव पण्यमन्यत्र विक्रेतुमर्हं न भवेदित्येतत् पर्यालोच्य, अविरोधेन तत्तत्पण्यरक्षानुकूल्येन, अनुशयो देयः । तस्यातिक्रम इत्यादि सुबोधम् ।

क्रीतानुशयमाह — क्रीत्वा पण्यामित्यादि । सुबोधम् । विक्रेतुरनुशयक्रेतुरनिदिशति — समानश्चेत्यादि ।

विवाहानां तु त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां पाणिग्रहणासिद्धमुपावर्तनम् । शूद्राणां च प्रकर्मणः । वृत्तपाणिग्रहणयोरपि दोषमौपशायिकं दृष्ट्वा सिद्धमुपावर्तनम् । न त्वेवाभिप्रजातयोः ।

कन्यादोषमौपशायिकमनाख्याय प्रयच्छतः पण्णवतिर्दण्डः शुल्कस्त्रीधनप्रतिदानं च ।

वरयितुर्वा वरदोषमनाख्याय विन्दतो द्विभुणः शुल्कस्त्रीधननाशश्च ।

द्विपदचतुष्पदानां तु कुष्ठव्याविताशुचीनामत्माहस्वास्थ्यशुचीनामाख्याने द्वादशपणो दण्डः ।

आ त्रिपक्षादिति चतुष्पदानामुपावर्तनम्, आ संवत्सरादिति मनुष्याणाम् । तावता हि कालेन शक्यं शौचाशौचे त्रातुमिति ।

विवाहानां त्विति । त्रयाणां पूर्वेणा वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां, विवाहानां विवाहविषये, पाणिग्रहणासिद्धमुपावर्तनं पाणिग्रहणेनावरुद्धं पाणिग्रहणावधिकं कन्याप्रत्याहरणं भवति । पाणिग्रहणात् सिद्धमिति पाठे पाणिग्रहणमवधीकृत्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी । शूद्राणां च, प्रकर्मणं योनिक्षतिमवधीकृत्य, उपावर्तनं भवति । वृत्तपाणिग्रहणयोरपीति । तथाभूतयोरपि स्त्रीपुंसयोः, दोषमौपशायिकम् उपशायिकासबद्धं दोषं योनिक्षतिक्लैब्यादिरूपं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य, सिद्धमुपावर्तनम् । न त्वेवाभिप्रजातयोरिति । जनितप्रजयोरुपावर्तनं नास्त्येव ।

कन्यादोषमित्यादि । पण्णवति पण्णवतिपणः । शुल्कस्त्रीधनप्रतिदानं च शुल्कस्त्रीधनयोर्गृहीतयोः प्रत्यर्पणं च ।

वरयितुर्वेत्यादि । विन्दत पणिनयतः ।

द्विपदचतुष्पदानां त्विति । तेषां, कुष्ठव्याविताशुचीनाम्, उत्माहस्वास्थ्यशुचीनामाख्याने उत्माहस्वस्थत्वशुचित्वकथने, द्वादशपणो दण्डः ।

आ त्रिपक्षादिति । पक्षत्रयावधिकमित्येव चतुष्पदानामुपावर्तनम् । आ संवत्सरादिति संवत्सरावधिकमित्येव, मनुष्याणामुपावर्तनम् । तावता हीत्यादि । शौचाशौचे दुष्टत्वमदुष्टत्वं च ।

दाता प्रतिग्रहीता च स्यातां नोपहतौ यथा ।

दाने ऋये वानुशयं तथा कुर्युः सभासदः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरण

पञ्चदशाऽ याय विक्रीतक्रीतानुशय ,

आदितो द्विसप्ततितम ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह - - दातेत्यादि । कुर्यु व्यवस्थापयेयुः ।

सभासद धर्मस्था । शेष सुगमम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरण

पञ्चदशाऽ याय विक्रीतक्रीतानुशय ,

आदितो द्विसप्ततितम ॥

६८—७० प्रक दत्तस्यानपाकर्म, अस्वामिविक्रयः, स्वस्वामिसम्बन्ध ।

दत्तस्याप्रदानमृणादानेन व्याख्यातम् ।

दत्तमव्यवहार्यमेकत्रानुशये वर्तेत । सर्वस्वं पुत्रदारम् आत्मानं प्रदायानुशयिनः प्रयच्छेत् । धर्मदानमसाधुषु, कर्मसु चौपघातिकेषु वा । अर्थदानमनुपकारिषु अपकारिषु वा । कामदानमनर्हेषु च । यथा च दाता प्रतिग्रहीता च नोपहतौ स्यातां, तथानुशयं कुशलाः कल्पयेयुः ।

दण्डभयादाक्रोशभयादनर्थभयाद् वा भयदानं प्रतिगृह्यतः स्तेयदण्डः प्रयच्छतश्च । रोषदानं परहिंसायाम् । राज्ञामुपरि दर्पदानं च । तत्रोत्तमो दण्डः ।

दत्तस्यानपाकर्मैति सूत्रम् । 'तुभ्यमह सप्रददे' इति प्रतिज्ञात्पूर्वं वाचा दत्तस्य अप्रदानमिति सूत्रार्थः । क्रयविक्रयविषयस्त्वावदनुशय उक्तः, धर्मादिदानविषयस्त्वधुनाभिधीयते ।

दत्तस्याप्रदानमिति । तद्, ऋणादानेन व्याख्यातम् ऋणादानवद् द्रष्टव्यम् । दत्तमनपाकृतम् ऋणमिव साक्ष्यादिभिर्विभाव्य ग्राह्यमित्यर्थः ।

अनुशयविषय दत्तमाह— दत्तमव्यवहार्यमित्यादि । वाग्दत्त व्यवहारायोग्य चेद्, एकत्र अनुशये वर्तेत अनुशये एव केवले वर्तेत । न त्वनुशयात् कदापि मुच्येतेत्यर्थः । सर्वस्वं पुत्रदारम् आत्मानं प्रदाय, अनुशयिनः प्रयच्छेत् पुनर्दद्यात् सर्वस्वादिकम् । धर्मदानमसाधुष्विति । अनुशये वर्तेतैत्यनुवर्तते । साधव इति बुद्ध्या धर्मदानं तेषु प्रतिज्ञातम् असाधुत्वज्ञानानन्तरमनुशये वर्तेत । कर्मसु चौपघातिकेषु वेति । गोरक्षादिप्रशस्त-कर्मार्थं धार्मिकत्वबुद्ध्या चोरपारदारिकादिषु कृतं धर्मदानम्, अनुशये वर्तेत । अर्थदानमनुपकारिष्वपकारिषु वेति । उपकारित्वबुद्ध्यनुपकारिषु अपकारिषु वा कृतमर्थदानम्, अनुशये वर्तेत । कामदानमनर्हेषु चेति, कामनिमित्तदानमनर्हेष्वर्हत्वबुद्ध्या कृतम् अनुशये वर्तेत । यथा चेत्यादि सुगमम् ।

दण्डभयादिति । ताडनभयाद्, आक्रोशभयात् निन्दनभयाद्, अनर्थभयाद् वा रोगोन्मादाद्युत्पात्तिभयाद् वा, क्रियमाणं भयदानं, प्रतिगृह्यत कृत्याभिचारादिवृत्तेः, प्रयच्छतश्च भीरो, स्तेयदण्डः । रोषदानं परहिंसायामिति । कोपदानं परमारणार्थं, प्रतिगृह्यत प्रयच्छतश्च स्तेयदण्डः इति संबध्यते । राज्ञामुपरि दर्पदानं चेति, नृत्तगीतादिकलाकुशलेभ्यो राजभिः

प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषमाक्षिकं सौरिकं कामदानं च ना-
कामः पुत्रो दायादो वा रिक्थहरो दद्यात् । इति दत्तस्यानपाकर्म ।

अस्वामिविक्रयस्तु । नष्टापहतमासाद्य स्वामी धर्मस्थेन ग्राहयेत् ।
देशकालातिपत्तौ वा स्वयं गृहीत्वोपहरेत् । धर्मस्थश्च स्वामिनमनु-
युञ्जीत — कुतस्ते लब्धमिति । स चेदाचारक्रमं दर्शयेत्, न विक्रे-
तारं, तस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येत । विक्रेता चेद् दृश्येत, मूल्यं
स्तेयदण्डं च । स चेदपसारमधिगच्छेदपसरेदापसारक्षयादिति । क्षये
मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्यात् ।

कृतात् पारितोषिकदानादधिकतर पारितोषिकदानं च, कश्चित् कुर्याच्चेदिति
शेषः । तत्र विषये उत्तम उत्तममाहसो दण्डः ।

प्रातिभाव्यमित्यादि । प्रातिभाव्यं वृथादानोपलक्षणं तद्, दण्डशु-
ल्कशेषं दण्डशेषं शुल्कशेषं च, आक्षिकम् अक्षदेवनकृतमृण, सौरिकं सुरा-
पानकृतमृण, कामदानं च नटनर्तकादिदत्तं च, रिक्थहरः पुत्रो दायादो वा,
अकामो न दद्यात् । इति दत्तस्यानपाकर्मिति । व्याख्यातमिति शेषः ।

अस्वामिविक्रय इति सूत्रम् । अस्वामिकृतो विक्रयोऽस्वामिविक्रयः ।
स तद्दण्डश्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

अस्वामिविक्रयस्त्विति । प्रतिपाद्यत इति शेषः । नष्टापहतमिति ।
तद् द्रव्यम् आसाद्य कस्यचिद् वशं विद्यमानमुपलभ्य, स्वामी, धर्मस्थेन
ग्राहयेद् अर्थाद् यस्य वशे द्रव्यं विद्यते तम् । धर्मस्थश्च, स्वामिनः सम्प्रति
तद्द्रव्योपनेतारम्, अनुयुञ्जीत पृच्छेत्—कुत ते त्वया लब्धमिति । स पृष्ठो
द्रव्यहस्तः, आचारक्रमं द्रव्यागमपरिपाटी, दर्शयेत् विभावयेच्चेत्, विक्रेतारं
न दर्शयेत् चेत्, तस्य द्रव्यस्य अतिसर्गेण स्वामिहस्तेऽर्पणेन, मुच्येत, न तु
तस्य स्तेयदण्डः । विक्रेतेति । स चेद् दृश्येत, मूल्यं क्रेतुर्दद्यात्, स्तेयदण्डं
च राज्ञे दद्यात् । स चेदिति । स विक्रेता अपसारमधिगच्छेच्चेत् अपराधिप-
दादात्मापसरणहेतुं विभावयेच्चेद् आत्मनो विक्रेतारमन्यं प्रदर्शयेच्चेदित्यर्थः,
अपसरेद् अपक्रामेद् दण्डं विना । आपसारक्षयादितीति । अयमुत्तरोत्तरा-
पसाराधिगमेनापसरणक्रमोऽपसारक्षयावधिकः सम्भवतीत्यर्थः । क्षये चरमोप-
लब्धस्य विक्रेतुरपसारानधिगमे सति, मूल्यं स्तेयदण्डं च दद्याद् अर्थात् स
एव ।

नाष्टिकं च स्वकरणं कृत्वा नष्टप्रत्याहृतं लभेत । स्वकरणाभावे पञ्चबन्धो दण्डः । तच्च द्रव्यं राजधर्म्यं स्यात् ।

नष्टापहतमनिर्वेद्योत्कर्षतः स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः ।

शुल्कस्थाने नष्टापहतोत्पन्नं तिष्ठेत् । त्रिपक्षाद्धर्मनभिसार राजा हरेत्, स्वामी वा स्वकरणेन ।

पञ्चपणिकं द्विपदरूपस्य निष्क्रयं दद्यात् । चतुष्पणिकमेकखुरस्य । द्विपणिकं गोमहिषस्य । पादिकं क्षुद्रपशनाम् । रत्नसारफल्गुकुप्यानां पञ्चकं शतं दद्यात् ।

परचक्राटवीहतं तु प्रत्यानीय राजा यथास्वं प्रयच्छेत् । चोरहतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रयच्छेत् प्रत्यानेतुमशक्तो वा । स्वयं ग्राहेणाहतं प्रत्यानीय तन्निष्क्रयं वा प्रयच्छेत् ।

नाष्टिकं चेति । नाष्टिक नष्टवस्तुविषय, स्वकरण स्वत्वसाधक साक्षिलेख्यादि, कृत्वा दर्शयित्वा, नष्टप्रत्याहृत, लभेत । स्वकरणाभावे, पञ्चबन्ध तद्द्रव्यमूल्यपञ्चभागो दण्डः । तच्च द्रव्यं राजधर्म्यं राज्ञो न्यायप्राप्तं स्यात् ।

नष्टापहतमिति । तद् द्रव्यम्, अनिर्वेद्य स्वयं गृह्यते, स्वामिनः पूर्वः साहसदण्डः ।

शुल्कस्थान इति । तस्मिन्, नष्टापहतोत्पन्नं, तिष्ठेत् स्थापितं भवेत् । त्रिपक्षाद्धर्मम्, अनभिसारम् अभिमारोऽनुगाभी तद्रहित, राजा हरेत् । स्वामी वा स्वकरणेन स्वत्वविभावेन हरेत् ।

नष्टापहतोत्पन्नस्य द्विपदादेर्मोचननिष्क्रयमाह — पञ्चपणिकमिति । द्विपदरूपस्य द्विपदो दाभीदामादि तद्व्यक्तेरेकस्या, पञ्चपणिक निष्क्रयं दद्यात् । तावन्निष्क्रयदानेन द्विपदरूपं मोचयेत् । चतुष्पणिकम्, एकखुरस्य अश्वखरोष्ट्रादेः । द्विपणिकं गोमहिषस्य । पादिकं क्षुद्रपशनाम् । रत्नसारफल्गुकुप्यानां पञ्चकं शतं शतस्य पञ्चभागं निष्क्रयं दद्यात् ।

परचक्राटवीहतं त्विति । परचक्रेण आटविकेन च हृतं द्विपदचतुष्पदादिकं, प्रत्यानीय राजा यथास्वं यथायथं प्रयच्छेत् । चोरहतमविद्यमानं लुप्तं द्रव्यं, स्वद्रव्येभ्यः तज्जातीयं, प्रयच्छेत् स्वामिने, राजा प्रत्यानेतुं चोरसकाशात् प्रत्याहर्तुम्, अशक्तो वा अशक्तश्चेत् । स्वयं ग्राहेण आत्मनिर्व-

परविषयाद् वा विक्रमेणानीतं यथाप्रदिष्टं राज्ञा भुञ्जीतान्य-
त्रार्यप्राणद्रव्येभ्यो देवब्राह्मणतपस्विद्रव्येभ्यश्च । इत्यस्वामिविक्रयः ।
स्वस्वामिसम्बन्धस्तु । भोगानुवृत्तिरुच्छिन्नदेशानां यथास्वं द्र-
व्याणाम् ।

यत् स्वं द्रव्यमन्यैर्भुज्यमानं दश वर्षाण्युपेक्षेत, हीयेतास्य अ-
न्यत्र बालवृद्धव्याधितव्यमनिप्रोषितदेशत्यागराज्यविभ्रमेभ्यः ।

विंशतिवर्षोपेक्षितमनुवसितं वास्तु नानुयुञ्जीत ।

ज्ञातयः श्रोत्रियाः पाषण्डा वा राज्ञामसन्निधौ परवास्तुषु विव-
सन्तो न भोगेन हरेयुः; उपनिधिमाधि निधिं निक्षेपं स्त्रियं सीमानं
राजश्रोत्रियद्रव्याणि च ।

न्धेन स्तेनग्रहणविषयेण अथवा स्तेनग्रहणाधिकृतेन, आहृत प्रत्यानीय प्रय-
च्छेत् । तन्निष्कय वा मुष्टद्रव्यमूल्य वा प्रयच्छेत्, पूर्वोक्तासम्भवे ।

परविषयाद्वेति । शत्रुदेशाद्, विक्रमेण आनीत सैनिकहृत धन, राज्ञा,
यथाप्रदिष्टं यथाज्ञप्तं, भुञ्जीत । अन्यत्रार्यप्राणद्रव्येभ्यो देवब्राह्मणतप-
स्विद्रव्येभ्यश्चेति । आर्यजीवितानां द्रव्याणि देवादीनां द्रव्याणि च तेभ्य एव
पुनर्दापयेदित्यर्थः । इत्यस्वामिविक्रयः ।

स्वस्वामिसम्बन्ध इति सूत्रम् । स्वस्वामिनोः सम्बन्धः न्यायाधिगम-
लक्षणोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

स्वस्वामिसंबन्धस्त्विति । अविक्रियत इति शेषः । भोगानुवृत्ति-
रिति । उच्छिन्नदेशानाम् उच्छिन्नसाक्षिकाणां, द्रव्याणां, यथास्वं यथायथं,
भोगानुवृत्तिः अविच्छिन्नो भोगः, स्वत्वे प्रमाणं भवतीति वाक्यशेषः ।

यदिति । यत् स्व स्वीयं द्रव्यम् अन्यैर्भुज्यमानं, दश वर्षाणि उपे-
क्षेत, हीयेतास्य उपेक्षमाणस्य तद् द्रव्यं हीयेत । अन्यत्र बालेत्यादि । बाल-
वृद्धव्याधितव्यमनिप्रोषितानां द्रव्यम् उपेक्षमाणानां न हीयेत, अबालादीना-
मपि द्रव्यं देशत्यागे राज्यविभ्रमे चोपेक्षमाणानां न हीयेत ।

विंशतिवर्षोपेक्षितमिति । तथाविधम्, अनुवसितम् अविच्छिन्नाध्यु-
षितं, वारतु गृहं, नानुयुञ्जीत न प्रार्थयेत । इह वसितपदे संप्रसारणाकरण-
मार्षम् ।

तत्रापवादमाह — ज्ञातय इत्यादि । अतिरोहितार्थम् ।

आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्परमबाधमाना व-
सेयुः । अल्पां बाधां सहेरन् । पूर्वागतो वा वासपर्यायं दद्यात् । अप्र-
दाता निरस्येत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्या
रिक्थभाजः क्रमेण ।

विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणा दण्डाः तावती रात्रीः क्षप-
णाभिषेकाग्निकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि राज्ञश्चरेयुः । अहिरण्यसुवर्णाः पा-
षण्डाः साधवः । ते यथास्वमुपवासव्रतैराराधयेयुः अन्यत्र पारुष्यस्तेय-
साहससङ्ग्रहणेभ्यः । तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्याः ।

आश्रमिण इत्यादि । सुबोधम् । अल्पां बाधां सहेरन्निति । अम-
हति अवकाशे परस्परबाधमल्प जायमान क्षमेरन् । पूर्वागतो वा, वासपर्याय
वासवार, दद्यात् नवागताय । अप्रदाता पूर्वागत , निरस्येत बहिष्क्रियेत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामित्यादि । तत्र धर्मभ्राता सखा, समान-
तीर्थ्य समानगुरुकुलवासी । क्रमेण आचार्याभावे शिष्य शिष्याभावे धर्म-
भ्रातेत्यादिक्रमेण । शेष प्रतीतम् ।

विवादपदेषु चैषामिति । व्युत्क्रमागतानामाचार्यादीना, विवादप
देषु रिक्थविषयेषु, यावन्त पणाः दण्डा पराजिताना शास्त्रोक्ताः, तावती.
तत्समानसख्या, रात्री, क्षपणाभिषेकाग्निकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि क्षपणमुप-
वासः अभिषेक. स्नानम् अग्निकार्य होम. महाकृच्छ्र चान्द्रायणप्राजापत्या-
दिक प्रशस्तव्रत तैर्वर्धनानि श्रेयोयोजनानि, राज्ञश्चरेयु राजार्थं कुर्यु, अर्थात्
पराजिता आचार्यादयः । वर्तनानीति पाठे क्षपणादीना महाकृच्छ्रान्ताना वर्त-
नानि अनुष्ठानानि राजार्थं कुर्युरित्यर्थः । अहिरण्यसुवर्णा इति । हिरण्यसु-
वर्णहीना, पाषण्डा, साधव धर्मशीला । ते कथञ्चिद् विवादपदेषु पराजय-
दण्ड प्राप्ता इत्यर्थः, यथास्वम् उपवासव्रतै, आराधयेयुः धर्ममुपासीरन् राज-
श्रेयोर्थे । तत्रापवादमाह — अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहससंग्रहणेभ्य इति ।
वक्ष्यमाणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयादिविवादव्यतिरेकेण । के तर्हि तेषा पारु-
ष्यादिषु दण्डास्तत्राह — तेष्विति । तेषु विषये, यथोक्ताः पारुष्यादिप्रकर-
णोक्ताः, दण्डा, कार्याः ।

प्रव्रज्यासु वृथाचारान् राजा दण्डेन वारयेत् ।

धर्मो ह्यधर्मोपहतः शास्तारं हन्त्युपेक्षितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे षोडशोऽध्याय

दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रय स्वस्वामिमन्वन्ध ,

आदितस्त्रिसप्ततितम ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — प्रव्रज्यास्वित्यादि । प्रव्रज्यासु वृथाचा-
रान् चतुर्थाश्रमेषु मिथ्याचारान् । शेष सुगमम् ।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे षोडशोऽध्याय

दत्तस्यानपाकर्म अस्वामिविक्रय स्वस्वामिमन्वन्ध ,

आदितस्त्रिसप्ततितम ॥

७१ प्रक साहसम् ।

साहसमन्वयवत्प्रसभकर्म । निरन्वये स्तेयमपव्ययने च ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्ड इति मानवाः ।
मूल्यद्विगुण इत्यौशनसाः । यथापराध इति कौटल्यः ।

पुष्पफलशाकमूलकन्दपकान्नचर्मवेणुमृद्भाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां
द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः ।

कालायसकाष्ठरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुपटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतु-
र्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभा-
ण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः पूर्वः

साहसमिति सूत्रम् । बलात् क्रियमाण परस्वहरणादि साहसम् ।
यदाह नारद. —

“सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद् बलदर्पितैः ।

तत् साहसमिति प्रोक्त सहो बलमिहोच्यते ॥” इति ।

तदुच्यत इति सूत्रार्थः । तद् गताध्याये प्रस्तुतम् । तस्य स्वरूपं दण्डश्चा-
त्राभिधीयते ।

साहसमिति । अन्वयवत्प्रसभकर्म अन्वय अनेकसाधारण्य तद्वतो-
ऽनेकसाधारणस्य द्रव्यस्य प्रसभकर्म एकेनानेकान्तर्गतेन बलादपहरण, साह-
सम् । निरन्वये असाधारणद्रव्ये परकीयद्रव्य इति यावत्, स्तेय स्तेयव्यपदे-
श्यम् अर्थात् प्रसभहरण प्रच्छन्नहरणं वा । अपव्ययने च परकीय गृहीत्वा
न गृहीतमित्यपलापे च विषये, स्तेयं भवति ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानामित्यादि । मूल्यसमः रत्नादितत्तन्मूल्यतुल्य ।
यथापराध. अपराधानुरूप । शेष सुगमम् ।

पुष्पफलेत्यादि । पुष्पादिषट्क प्रतीतं चर्मभाण्ड वेणुभाण्ड मृद्भाण्ड
चेति त्रिकम् एतदादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां, साहसे, द्वादशपणावरश्चतुर्विंशति-
पणपरो दण्डः द्वादशपणोऽधमदण्डः चतुर्विंशतिपण उत्तमदण्डः ।

स्थूलकद्रव्याणां दण्डमाह — कालायसेत्यादि । ताम्रवृत्तेत्यादि ।
ताम्रभाण्डवृत्तभाण्डकसभाण्डकाचभाण्डगजदन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां,
साहसे, अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः, दण्ड इति वर्तते, तत्र षण्ण-

साहसदण्डः । महापशुमनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूल-
कद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियं पुरुषं वाभिषह्य बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः
पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्ड इत्याचार्याः ।

यः साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । यावद्विर-
ण्यमुपयोक्ष्यते तावद् दास्यामीति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । य एता-
वद्विरण्यं दास्यामीति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं
दण्डं च दद्याद् इति बार्हस्पत्याः ।

स चेत् कोपं मदं मोहं वापदिशेत्, यथोक्तवद्दण्डमेनं कुर्या-
दिति कौटल्यः ।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।

शतावरेषु व्याजीं च विद्यात् पञ्चपणं शतम् ॥

वतिपणदण्डः, पूर्वं साहसदण्डं पूर्वसाहसार्थम् । महापशुमनुष्येत्यादि ।
महापशुमनुष्यक्षेत्रप्रभृतीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, द्विशतावर द्विशतपणा-
धम पञ्चशतपरः पञ्चशतपणात्तमः दण्डः । स च पञ्चशतपणः मध्यमः सा-
हसदण्डः ।

स्त्रियमित्यादि । ता, पुरुष वा, अभिषह्य प्रसह्य बध्नतः, बन्धयत,
बन्धं वा मोक्षयत, पञ्चशतावर पञ्चशतपणाधम सहस्रपर सहस्रपणोत्तम
दण्डः । स च उत्तमः साहसदण्डो नाम्ना । इत्याचार्याः मन्यन्त इति शेषः ।

य इति । यः, साहसं, प्रतिपत्तेति 'अहमभ्युपगन्ते'त्युक्त्वा, कारयति,
सः द्विगुणं साहसार्थद्विगुणं दण्डं दद्यात् । 'यावत् हिरण्यमुपयोक्ष्यते साह-
सकरणार्थं तावद् दास्यामि' इत्युक्त्वा यः साहसं कारयति, स चतुर्गुणं
साहसार्थचतुर्गुणं, दण्डं दद्यात् । य इति । 'एतावद् हिरण्यं दास्यामि' इति
प्रमाणं साहसार्थदेयद्रव्येयत्ताम्, उद्दिश्य निर्दिश्य, कारयति, स यथोक्तं
हिरण्यं, दण्डं च दद्यात् । इति बार्हस्पत्याः ।

स्वमतमाह — स इति । सः कारयिता, कोपं, मदं चित्तविभ्रमं, मो-
हम् अज्ञानं वा, अपदिशेच्चेत् कारणाया हेतुं कथयेच्चेद्, एनं कारयितारं,
यथोक्तवद्दण्डं कर्तृसमानदण्डं कुर्यात् । इति कौटल्यः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकावाह — दण्डकर्मस्वित्यादि । सर्वेषु दण्डकर्मसु
दण्डविधिषु, रूपं तत्सङ्गं दण्डादुपरि नियतमाह्यं द्रव्यं, विद्यात् जानीयात् ।

प्रजानां दोषबाहुल्याद् राज्ञां वा भावदोषतः ।
रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थाये तृतीयाधिकरणे

सप्तदशोऽध्याय साहसम्,
आदितश्चतुस्मत्तितम ॥

रूपं कियद्, अष्टपणं शते दण्डपणशतेऽष्टपणात्मकम् । शतावरेषु शतन्यूनेषु दण्डकर्मसु, व्याजीं तत्सज्ञं दण्डद्रव्यादुपरि नियतग्राह्यं द्रव्यं, विद्यात् । व्याजी किमात्मिका, पञ्चपणं शते शते पञ्चपणात्मिकाम् । शतमिति मान्त-पाठश्चिन्त्य ॥

प्रजानामिति । तासां, दोषबाहुल्यान्निमित्ताद्, राज्ञा वा भावदोषतः तासामदुष्टत्वेऽपि राज्ञा धनलिप्सालक्षणचित्तवृत्तिदोषान्निमित्ताद् वा, कल्प्यमाने इति शेषः, रूपव्याज्यौ अधर्मिष्ठे धर्मिष्ठे न भवतः । अतस्तदकल्पनानुकूलं राजभिः प्रजाभिश्चाचरितव्यमित्यभिप्रायः । अत एवाह— धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृतेति । यथाविहितो दण्ड एव तु धर्म्यः स्मृतिषु कथितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थाये तृतीयाधिकरणे

सप्तदशोऽध्याय साहसम्,
आदितश्चतुस्मत्तितम ॥

७२ प्रक वाक्पारुष्यम्।

वाक्पारुष्यमुपवादः कुत्सनमभिभर्त्सनमिति ।

शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादेन काणखञ्जादिभिः सत्ये त्रिपणो दण्डः । मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः ।

शोभनाक्षिदन्त इति काणखञ्जादीनां स्तुतिनिन्दायां द्वादश-
पणो दण्डः ।

कुष्ठोन्मादक्लैब्यादिभिः कुत्सायां च । सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु
द्वादशपणोत्तरा दण्डास्तुल्येषु । विशिष्टेषु द्विगुणः । हीनेष्वर्धदण्डः ।
परस्त्रीषु द्विगुणः । प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।

वाक्पारुष्यमिति सूत्रम् । वक्तव्यवचन वाक्पारुष्यम् । तच्च तद्दण्ड-
श्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

तत् त्रिधा विभजते — वाक्पारुष्यमित्यादि । उपवादोऽङ्गवैकल्या-
दिवचन, कुत्सन कुष्ठोन्मादादिवचनम्, अभिभर्त्सन घातादिभयोपदर्शनम् ।

शरीरेत्यादि । शरीर प्रकृति स्त्रीपुरुषादिलक्षणा श्रुत वृत्तिर्जनपद
इति पञ्च विषया वाक्पारुष्यस्य, तेषां शरीरादीनां मध्ये, काणखञ्जादिभिः
काण एकदृक् खञ्ज कोल. आदिना कुणिदन्तुरादिग्रहणम् एतैः काणखञ्ज-
कुणिशब्दैः शरीरोपवादेन, सत्ये काणत्वादौ यथार्थे सति त्रिपणो दण्डः ।
मिथ्योपवादे षट्पणो दण्डः ।

शोभनाक्षिदन्त इतीति । शोभनाक्ष शोभनदन्त इति रीत्या, का-
णखञ्जादीनां, स्तुतिनिन्दायां स्तुतिव्याजेन निन्दायां कृतायां, द्वादशपणो
दण्डः ।

कुत्सनविषयमाह — कुष्ठोन्मादक्लैब्यादिभिः कुत्सायां चेति । कुष्ठी
उन्मत्त क्लीब इत्यादिप्रकारेण कुत्सने च, द्वादशपणो दण्ड इति वर्तते ।
सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु कुष्ठादिसत्यत्वे तन्मिथ्यात्वे कुष्ठ्यादीन् प्रति कल्य
इत्यादिरीत्या स्तुतिनिन्दायां च, द्वादशपणोत्तरा उत्तरोत्तरद्वादशपणाधिका
द्वादशपणश्चतुर्विंशतेषु षट्त्रिंशत्पण. इत्येवरूपा दण्डा भवन्ति, तुल्येषु
समानेषु विषये । विशिष्टेषु गुणाधिकेषु विषये, द्विगुण दण्डः । हीनेषु अर्ध-
दण्डः । परस्त्रीषु विषये द्विगुणः । प्रमादमदमोहादिभिः कुत्सायाम् अर्धदण्डाः ।
उक्ताः सर्वे दण्डा अर्धहीनाः ।

कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सकाः सन्निकृष्टाः पुमांसश्च प्रमाणम् । क्लीब-
भावे स्त्रियः मूत्रफेनः अप्सु विष्ठानिमज्जनं च ।

प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्य
त्रिपणोत्तराः दण्डाः । पूर्वेणापरस्य द्विपणाधराः । कुब्राह्मणादिभिश्च
कुत्सायाम् ।

तेन श्रुतोपवादो वाग्जीवनानां, कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः,
प्राग्घूणकगान्धारादीनां च जनपदोपवादा व्याख्याताः ।

यः परम् “एवं त्वां करिष्यामि” इति करणेनाभिभर्त्सयेदक-
रणे, यस्तस्य करणे दण्डः ततोऽर्धदण्डं दद्यात् ।

कुत्सनस्य सत्यासत्यविषयत्वनिर्णयप्रमाणपेक्षायामाह — कुष्ठोन्माद-
योश्चिकित्सका इत्यादि । क्लीबभावे, स्त्रिय, मूत्रफेन अनुपलभ्यमानो मूत्रे
फेन, अप्सु विष्ठानिमज्जनं च, प्रमाणम् ।

प्रकृतिविषयस्योपवादस्य दण्डमाह—प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यशूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्येत्यादि । अन्तावसायिना चण्डालेन
शूद्रस्य, शूद्रेण वैश्यस्य वैश्येन क्षत्रियस्य क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य चोपवादे, उ-
त्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः दण्डाः । पूर्वेण अपरस्य उपवादे द्विपणाधरा उत्तरो-
त्तरद्विपणाधराः दण्डाः । कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्साया, द्विपणाधरा इत्येव ।

प्रकृत्युपवाददण्डविधानं श्रुतोपवादादिध्वतिदिशति—तेनेति । उक्तेन
प्रकृत्युपवादेन, वाग्जीवनानां श्रुतोपवादः विद्याकुत्सनं, कारुकुशीलवानां वृत्त्यु-
पवाद जीविकाकुत्सनं, प्राग्घूणकगान्धारादीनां हूणका नाम जनपदविशेष
कामगिर्युत्तरतोवृत्तिरुदीच्य तस्य पूर्वावयव प्राग्घूणका भाषाया तु ‘चण्डा-
(ल)राष्ट्रमि’त्युक्तम् । गान्धारा प्रसिद्धा तदादीनां जनपदोपवादाश्च जनपद-
दोषोद्भावनेन कुत्सनानि च, व्याख्याता । प्राग्घूणकेति चायं भाषापाठः । अर्थ-
शास्त्रस्यादर्शे तु क्वचित् प्राकारणकारयोर्मध्ये वर्णस्यैकस्य लेखनस्थानमुत्सृष्टम् ।
क्वचित् प्राणकेति पाठः ।

अभिभर्त्सनविषयमाह—य इति । य परम् अन्यम्, ‘एवं त्वां करि-
ष्यामि’ इति ‘तव पादं भङ्ग्यामि भुजं भङ्ग्यामी’त्येव, करणेन शरीरावयवेन,
अभिभर्त्सयेत् तर्जयेत्, अकरणे उक्तस्याक्रियाया, तस्य अभिभर्त्सकस्य, करणे
यो दण्डः ‘पाणिपाददन्तभङ्गे’ इत्यादिना दण्डपारुष्ये वक्ष्यमाणः, ततोऽर्ध-
दण्डं दद्यात् ।

अशक्तः कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, द्वादशपणं दद्यात् ।

जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थं दद्यात् ।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसङ्घयोः ।

आक्रोशाद् देवचैत्यानाम् उत्तमं दण्डमर्हति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

अष्टादशोऽध्याय वाक्पारुष्यम्,

आदित पञ्चसप्ततितम ॥

अशक्त इति । उक्तपादभङ्गादिकरणाशक्त, कोप मद मोह वा, अपदिशेत् पादभङ्गादेरुक्तिकारण वदेच्चेद्, द्वादशपण दण्ड स दद्यात् । शक्तस्य कोपाद्यपदेशो न स्वीकार्य इत्याभिप्रायः ।

जातवैराशय इति । तथाभूत, अपकर्तुं शक्तश्च जनः, उक्तविधमभिभर्त्सनं कुर्वन्नेति शेषः, यावज्जीविकावस्थ यावज्जीवस्थेयम् आस्वमरणप्रतिभुवं, दद्याद् धर्मस्थेभ्य इत्यर्थम् ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — स्वदेशग्रामयोरिति । तयोः, आक्रोशात् निन्दनात्, पूर्वं दण्ड पूर्वसाहसम् अर्हति । जातिसङ्घयोः अर्थात् स्वीययोः, आक्रोशात् मध्यम मध्यमसाहसं दण्डम्, अर्हति । देवचैत्यानाम् आक्रोशाद् उत्तमम् उत्तमसाहस दण्डम्, अर्हति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे

अष्टादशोऽध्याय वाक्पारुष्यम्,

आदित पञ्चसप्ततितम ॥

७३ प्रक दण्डपारुष्यम् ।

दण्डपारुष्यं स्पर्शनमवगूर्णं प्रहतमिति ।

नाभेरधःकायं हस्तपङ्कमस्मपांसुभिरिति स्पृशतस्त्रिपणो दण्डः ।

तैरेवामेध्यैः पादष्ठीविकाभ्यां च षट्पणः । छर्दिमूत्रपुरीषादि-
भिर्द्वादशपणः । नाभेरुपरि द्विगुणाः । शिरसि चतुर्गुणाः समेषु ।

विशिष्टेषु द्विगुणाः । ह्रीनेषु अर्धदण्डाः । परस्त्रीषु द्विगुणाः ।
प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।

पादवस्त्रहस्तकेशावलम्बनेषु षट्पणोत्तरा दण्डाः ।

पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाव्यासनेषु पूर्वः साहसदण्डः । पात-
यित्वापक्रमतोऽर्धदण्डाः ।

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात् तदस्य छेदयेत् । अवगूर्णे
निष्क्रयः, स्पर्शोऽर्धदण्डः । तेन चण्डालाशुचयो व्याख्याताः ।

दण्डपारुष्यमिति सूत्रम् । दण्डग्रहणं हस्तादेऽप्युपलक्षणम् । दण्डहस्ता-
दिभिः प्रहरणमिति सूत्रार्थः ।

तस्य त्रीन् प्रकारानाह — दण्डपारुष्यमिति । स्पर्शनं केवलं परा-
मर्शनम्, अवगूर्णम् उद्यमनं, प्रहतं ताडनम् ।

नाभेरित्यादि । तस्य, अधः कायं हस्तपङ्कमस्मपांसुभिः तत्प्रकारैश्च,
स्पृशतः । त्रिपणो दण्डः ।

तैरेवामेध्यैरिति । हस्तादिभिरेवाशुद्धैः, स्पृशतः, पादष्ठीविकाभ्यां च
पादेन मुखकफादिनिरसनेन च, स्पृशतः, षट्पणः । छर्दिमूत्रादि स्पष्टम् ।

समेषु दण्डमुक्त्वा उत्कृष्टादिष्वह — विशिष्टेष्वित्यादि ।

पादेत्यादि । पादादीनां ग्रहणेषु, षट्पणोत्तरा यथोत्तरं षट्पणाविका
पादग्रहणे षट् वस्त्रग्रहणे द्वादश हस्तग्रहणेऽष्टादश केशग्रहणे चतुर्विंशतिरिति
रीत्या दण्डाः ।

पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाव्यासनेष्वित्यादि । अवमर्दने परिवेष्टने
कज्जलादिलेपने भूषणकर्षणे देहोपर्यारुहोपवेशने च, पूर्वः साहसदण्डः । पात-
यित्वापक्रमतः भूमौ निपात्यापक्रमणाद्, अर्धदण्डः अर्धप्रथमसाहसदण्डः ।

शूद्र इत्यादि स्पष्टम् । अवगूर्णं इति । हस्ताद्यङ्गोद्यमने, निष्क्रयः
एकाङ्गवधनिष्क्रयः कण्टकशोधने वक्ष्यमाणो दण्डः । स्पर्शः उद्यतहस्तादिना
स्पर्शनमात्रे, अर्धदण्डः । अर्धनिष्क्रयः । तेन उक्तविविक्ता, चण्डालाशुचयः

हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः । पादेन द्विगुणः । दुःखोत्पादनेन द्रव्येण पूर्वः साहसदण्डः । प्राणाबाधिकेन मध्यमः ।

काष्ठलोष्टपाषाणलोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः । शोणितोत्पादने द्विगुणः अन्यत्र दुष्टशोणितात् ।

मृतकल्पमशोणितं घृतो हस्तपादपाराञ्चिकं वा कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपाददन्तभङ्गे कर्णनासाच्छेदने व्रणविदारणे च अन्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः ।

सक्थिग्रीवाभञ्जने नेत्रभेदने वा वाक्यचेष्टाभोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः । समुत्थानव्ययश्च । विपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत । चण्डालप्रभृतयोऽशुचयः अर्याद् ब्राह्मणाभिहननं स्वाङ्गेन कुर्वाणा व्याख्याता विहितदण्डा वेदितव्या । अनया रीत्या तेषामपि दण्डा यथोचितमूढा इत्यर्थः ।

अवगूर्णविधिमाह—हस्तेनेत्यादि । करेण अवगूर्णे उद्यमने, त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः । पादेनावगूर्णे, द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः । दुःखोत्पादकेन द्रव्येण कण्टकादिना, अवगूर्णे, पूर्वः साहसदण्डः । प्राणाबाधिकेन प्राणबाधाकरेण सर्पादिना, अवगूर्णे, मध्यमः साहसः ।

काष्ठेत्यादि । काष्ठादीना षण्णामन्यतमेन, दुःखम् अशोणितम् अरक्तम्, उत्पादयतः, चतुर्विंशतिपणो दण्डः । शोणितोत्पादने, द्विगुणः अष्टाचत्वारिंशत्पणः । अन्यत्र दुष्टशोणिताद् दुष्टशोणितातिरिक्ते विषये, कुष्ठादिदुष्टशोणितोत्पादने तु न द्विगुणः, किन्तु अर्धमौचित्यात् ।

मृतकल्पमिति । मृततुल्यत्व यथा भवेत् तथा, अशोणितम् अरक्तं, घृतं, हस्तपादपाराञ्चिका हस्तस्य पादस्य वा पराञ्चिका पराञ्चनम् अन्यथाभाव सन्धिविघटनमिति यावत् । परोपसृष्टाङ्गचेष्टात्वर्थनिर्देशे ष्वुल् । पाराञ्चिकमिति पाठे त्वर्थव्युत्पत्तिं चिन्त्ये । ता वा कुर्वतः, पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपादेत्यादि । पाण्यादिभङ्गे, कर्णनासाच्छेदने, दुष्टव्रणव्यतिरेकेण व्रणानामुद्भेदने च, पूर्वः साहसदण्ड इति वर्तते ।

सक्थीत्यादि । ऊरुकण्ठभङ्गे नेत्रभेदने वा वचनसञ्चरणाभ्यवहरणशक्तिप्रतिबन्धेषु च मध्यमः साहसदण्डः । समुत्थानव्ययश्च यथावत्कार्यक्रियापाटव समुत्थान तन्प्रत्यापत्त्यर्थो व्ययश्च, अपराविना देयः । विपत्ताविति । मरणे, कण्टकशोधनाय कण्टकशान्त्यर्थं नीयेत ।

महाजनस्यैकं घ्नतः प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः ।

पर्युषितः कलहोऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्य इत्याचार्याः ।

नास्त्यपकारिणो मोक्ष इति कौटल्यः ।

कलहे पूर्वागतो जयति; अक्षममाणो हि प्रधावति । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । पूर्वं पश्चाद् वागतस्य साक्षिणः प्रमाणम् । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा ।

घाताभियोगमप्रतिब्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः ।

कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः ।

क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः ।

महाजनस्येति । जनसमूहस्य, एक जन, घ्नतः, प्रत्येक द्विगुणो दण्डः । एकस्यैकं घ्नतो यो दण्डस्तद्विगुणो दण्डः ।

पर्युषित इति । चिरातीतः, कलहः, अनुप्रवेशो वा हृतद्रव्यायत्तीकरणं वा, नाभियोज्यः । अभियोज्यमर्थो न भवति । इत्याचार्याः ।

कलहानुप्रवेशलक्षणापराधकारिणः अपराधः पर्युषित इत्येतावता मोक्षं न भवति, किन्तु चिरादपि सोऽभियोज्य एवेत्येव स्वमतमाह — नास्त्यपकारिण इत्यादि ।

कलह इति । कलहे, पूर्वागतः पूर्वावेदकः, जयति । कुतः हि यतः, अक्षममाणः प्रधावति परकृतमाबाधमसहमानो धर्मस्थायावेदयितुं त्वरितः पूर्वं गच्छति, अर्थात् पश्चादागतः पराजयते । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्य इति । पूर्वागमनं पश्चादागमनं वा यद्यकिञ्चित्करं, किं तर्हि तत्त्वनिर्णयसाधनमित्याकाङ्क्षायामाह — पूर्वं पश्चाद्वेत्यादि । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वेति । साक्ष्यभावे घातदर्शनेन तत्त्वनिर्णयः । घातादर्शने लिङ्गैः कलहस्याभ्यूहनम् ।

घाताभियोगमिति । घातविषयमभियोगः, तदहरेव तस्मिन्नेव दिने, अप्रतिब्रुवतः, पश्चात्कारः पराजयः ।

कलह इत्यादि । कलहायमानयोर्द्वयोर्द्रव्यमपहरतोऽन्यस्य दशपणो दण्डः । अपहृतद्रव्यप्रत्यानयनं तु सिद्धमेव । इह 'द्विशतपणो दण्डः' इति तु भाषानुसारेण पाठोऽनुमेयः ।

क्षुद्रकेत्यादि । क्षुद्रकद्रव्यहिंसायाः क्षुद्रकद्रव्याणां पुष्पफलादीनां

स्थूलकद्रव्यहिसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः ।

वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्डहिसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः ।

परकुड्यमभिघातेन क्षोभयतस्त्रिपणो दण्डः । छेदनभेदने पट्-
पणः । पातनभञ्जने द्वादशपणः प्रतीकारश्च ।

दुःखोत्पादनं द्रव्यमन्यवेश्माने प्राक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः ।
प्राणाबाधिकं पूर्वः साहसदण्डः ।

क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो द्विपणो वा दण्डः ।
शोणितोत्पादने द्विगुणः ।^१

महापशूनामेतेष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः, समुत्थानव्ययश्च ।

पुरोपवनवनस्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पणः ।
क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः । पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः ।
स्कन्धवधे पूर्वः साहसदण्डः । समुच्छित्तौ मध्यमः ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डः । पुण्यस्थानतपोवन-
श्मशानद्रुमेषु च ।

हिसाया कलहकारिभिरुपहनने, तच्च हिसित क्षुद्रद्रव्य च स्वामिने देयमिति
शेषः । तावच्च तत्परिमाणं द्रव्यं च दण्डो भवति ।

स्थूलकेत्यादि । कालायसादिस्थूलकद्रव्यहिसाया, तच्च, द्विगुण-
तद्रव्यद्विगुणो दण्डश्च ।

वस्त्राभरणेत्यादि शोणितोत्पादने द्विगुण इत्येतदन्तं सुबोवम् ।
'पातनभञ्जने द्वादशपणः' इति कचिन्न पठ्यते ।

महापशूनामिति । गवादीनाम्, एतेष्वेव स्थानेषु दुःखोत्पादनादिषु
क्षुद्रपशूक्तेषु विषयेषु, द्विगुणो दण्डः । समुत्थानव्ययश्च तत्स्वस्थीकरणार्थो
व्ययश्च देयः ।

पुरोपवनेत्यादि । प्ररोहच्छेदने पल्लवच्छेदने, स्कन्धवधे प्रधानभ-
ञ्जने । समुच्छित्तौ उन्मूलने । शेष स्पष्टम् ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्त्विति । पुष्पादिमत्सु स्तम्बेषु वल्लीषु
च विषये प्ररोहच्छेदनादौ, अर्धदण्डः । वनस्पत्युक्तदण्डः गार्धम् । पुण्यस्थान-
तपोवनश्मशानद्रुमेषु च, अर्धदण्ड इति सबध्यते ।

*एतदुपरि 'व्रणविदारणे चतुर्गुणः । शाखाङ्गच्छेदनेऽष्टचत्वारिंशत्पणः ।' इत्येतावान्
ग्रन्थः पठनीयो भाति भाषानुसरणे ।

सीमवृक्षेषु चैत्येषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।
त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च ॥

इति कैटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे
एकोनविंशोऽध्याय दण्डपारुष्यम्,
आदितप्यट्सप्ततितम ॥

सीमवृक्षेष्वित्यादिरध्यायान्तलोकः सुबोधः ॥

इति कैटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया धर्मस्थीये तृतीयाविंशो
एकोनविंशोऽध्याय दण्डपारुष्यम्,
आदित पट्सप्ततितम ॥

७४, ७५ प्रक द्यूतसमाह्वय, प्रकीर्णकानि ।

द्यूताध्यक्षो द्यूतमेकमुखं कारयेत् । अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डः गूढाजीविज्ञापनार्थम् ।

द्यूताभियोगे जेतुः पूर्वः साहसदण्डः । पराजितस्य मध्यमः । बालिशजातीयो ह्येष जेतुकामः पराजयं न क्षमते इत्याचार्याः । नेति कौटिल्यः पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन राजानमभिसरिष्यति । प्रायशो हि कितवाः कूटदेविनः ।

द्यूतसमाह्वयमिति सूत्रम् । द्यूतम् अक्षशलाकाद्यप्राणिक्रीडा समाह्वयो मल्लमेषकुक्कुटादिप्राणिदेवन तयो समाहारो द्यूतसमाह्वय, तत्सबद्धो व्यवहारो दण्डश्चाभिधेयत इति सूत्रार्थः । पारुष्यप्रसङ्गात् सर्वविधपारुष्यविसवादादि-दोषनिदानस्यास्येह कथनसङ्गतिः ।

द्यूताध्यक्ष इति । स, द्यूतम् एकमुखम् एकमार्गम् एकस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः, कारयेत् । अन्यत्र प्रदेशान्तरे, दीव्यत द्वादशपणो दण्डः । ननु च द्यूतमेव तावान्निन्दित प्रतिषिद्धं च शास्त्रेषु — ‘प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद् देवनसमाह्वयम्’ इति, ‘प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा द्यूतं राष्ट्रे निवारयेद्’ इति च स्मृतौ, ‘अक्षैर्मा दीव्य’ इति चान्नाये । तत् कुतोऽस्य प्रवर्तनविधिः कुतस्तथा चैकमुखत्वनियमनामित्याशङ्कामपाकर्तुमेकमुखत्वनियमस्य प्रयोजनमाह — गूढाजीविज्ञापनार्थमिति । गूढाजीविनस्तस्करसाहसिकादयो लोककण्टका तज्ज्ञापनार्थम् । अयमाशयः — प्रतिपेवातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवदयं द्यूतसमाह्वयस्य विधिः । तच्च लोककण्टकप्रायजनभूयिष्ठसेव्य सुरापानवदधर्मरूपमप्येकमुखतया प्रवर्त्यमानं कण्टकज्ञानसाधनाभूय तदुद्धरणरूपवर्मान्तरोपायता प्रतिपद्यत इति तदेकमुखत्वनियमोऽप्युपपद्यत इति ।

द्यूताभियोगे जेतुरित्यादि । द्यूतविषयमभियोगं द्यूतजेता कुर्वन् पूर्वसाहसदण्डं, द्यूतपराजितस्तद्विगुणदण्डं मध्यमसाहसम् । पराजितस्य दण्डाधिक्ये अधर्म्यजयकामुकता हेतुरित्याह — बालिशजातीयो हीत्यादि । बालिशजातीयो मूर्खप्रायः । नेति कौटिल्य इत्याचार्यमतप्रतिषेधे कारणमाह — पराजितश्चेदिति । स चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत, न कश्चन राजानमभिसरिष्यति न कोऽपि पराजितो जेतुकृतमात्मदुःखं राज्ञे निवेदयितुमागमिष्यति । माभिसरतु को दोष इति चेत् तत्राह — प्रायशो हि कितवाः कूटदेविनः

तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकणीरक्षांश्च स्थापयेयुः ।

काकण्यक्षणांमन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः । कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डः, जितप्रत्यादानम् । उपधौ स्तेयदण्डश्च ।

जितद्रव्याध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत, काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च । द्रव्याणामाधानं विक्रयं च कुर्यात् । अक्षभूमिहस्तदोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः ।

तेन समाह्वयो व्याख्यातः अन्यत्र विद्याशिल्पसमाह्वयादिति ।

इति । प्रायेण हि धूर्ता कपटदेवनशीलाः । अतश्च तेभ्य एकान्तजयिभ्य आपततोऽनर्थजातात् कूटानभिज्ञतया नित्यपराजयिनामानिर्मोक्ष एदापद्येतेत्यमिप्राय ।

तेषामिति । केतवानाम्, अध्यक्षः, द्यूतकर्मप्रत्यवेक्षका, शुद्धा कूट-रहिता, काकणी कपर्दान्, अक्षाश्च पाशकाश्च तथाविधान्, स्थापयेयुः, देवनार्थम् ।

काकण्यक्षणांमिति । तेषाम्, अन्योपधाने अन्येषा स्थापितातिरिक्तानां तज्जातीयानाम् उपधाने, द्वादशपणो दण्डः । इहान्यशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समास आर्षः । कूटकर्मणीति । कपटाक्षान्सिद्धौ, पूर्व साहसदण्डः, जितप्रत्यादानं जितद्रव्यापहरणं च । उपधा स्थापितेऽप्येवाक्षादिषु रेखाव्यत्ययकरणलक्षणे व्याजे मणिमन्त्रादिना बुद्धिवञ्चनाया वा, स्तेयदण्डश्च, चकारात् पूर्वोक्तं च ।

जितद्रव्यादिति । जिताद् द्रव्याद्, अध्यक्षः, पञ्चकं शतम् आददीत शते विंशतिभागं गृह्णीयात्, आत्मवृत्त्यर्थम् । काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयकाकण्य कपर्दा अक्षाः पाशका अरला चर्मपट्टिकाजातीया साधनभेदाः शलाका दन्तादिमण्यो दीर्घचतुरश्राः काकण्यादीनां देवनसाधनानाम् अवक्रयभाटकम्, उदकभूमिकर्मक्रयं च, आददीत, जेतुमकाशात् । द्रव्याणाम् आधानं विक्रयं च कुर्याद् द्यूतकरैराधीयमानानि विक्रीयमाणानि च द्रव्याणि स्वीकुर्यात् । अक्षभूमिहस्तदोषाणां च अक्षदोषस्य भूमिदोषस्य हस्तदोषस्य च, अप्रतिषेधने प्रतिषेधाकरणे, द्विगुणः स्वादेयद्रव्यभागद्विगुणः, दण्डः, अध्यक्षस्य ।

अप्राणिद्यूतोक्तं दण्डविधानं द्विपदचतुष्पदादिप्राणिद्यूते विद्याशिल्पसमाह्वयातिरिक्तेऽतिदिशति — तेनेत्यादि ।

प्रकीर्णकं तु । याचितकावक्रीतकाहितकनिक्षेपकाणां यथादेश-
दाने, यामच्छायासमुपवेशसंस्थितानां वा देशकालातिपातने,
(देयं ब्राह्मणं साधयतः प्रतिवेशानुवेशयोरुपरि निमन्त्रणे च
णो दण्डः ।

सन्दिष्टमर्थमप्रयच्छतो, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतो, रूपा-
न्योपरुद्धां गच्छतः, परवक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य, समुद्रं
न्दतः, सामन्तचत्वारिंशत्कुलया बाधामाचरतश्चाष्टचत्वारिंश-
दण्डः ।

प्रकीर्णकानीति सूत्रम् । प्रकीर्णानि विक्षिप्तानि परिशिष्टानि च, तत्र
किञ्चित् विवाहसंयुक्तादिशेष किञ्चित् किञ्चिदध्यक्षप्रचारकण्टकशेष-
म् । तान्युच्यन्त इति सूत्रार्थः ।

प्रकीर्णकं त्विति । प्रतिपाद्यत इति शेषः । याचितकेत्यादि । याचि-
तकाहितकानि प्रतीतानि, निक्षेपको भूपणादिनिर्माणार्थमर्पित सुव-
त्तेषां, यथादेशकालम्, अदाने, द्वादशपणो दण्डः । यामच्छायास-
स्थितानां वा देशकालातिपातने 'नक्तममुकयामे दिवामुकच्छायाणा-
चामुकदेशे सम्भूयोपवेष्टव्यमि'त्येव कृतसंकेतानां समुपवेशव्यवस्थानां
तिक्रामणे वा द्वादशपणो दण्डः । इदं समयस्यानपाकर्मशेषम् । गु-
। गुल्मतारणभृति नदीतारणभृति च, ब्राह्मण साधयतः ब्राह्मणात् प्र-
दत्तः, द्वादशपणो दण्डः । प्रतिवेशानुवेशयोरुपरि निमन्त्रणे च प्रति-
वेमुखगृहम् अनुवेशोऽनन्तरगृहं तयोर्विद्यमानं श्रोत्रियमतिक्रम्यान्वस्य
च, द्वादशपणो दण्डः ।

सन्दिष्टमिति । प्रतिश्रुतमर्थमप्रयच्छतः, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतः
गनस्य, रूपार्जीवा गणिकाम्, अन्योपरुद्धां गच्छतः, अष्टचत्वारिंश-
दण्डः । इदं साहसशेषम् । परवक्तव्यं परपरीवादगोचरं, पण्यं क्रीणा-
ष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदमस्वामिविक्रयशेषम् । समुद्रं मुद्रया युक्तं
द्वेन्दतः, अष्टचत्वारिंशत्पणः । इदं साहसशेषम् । सामन्तचत्वारिंश-
सामन्तिकानां चत्वारिंशतः कुलानां बाधाम् आचरतश्च, अष्टचत्वा-
दण्डः । इदं वास्तुकशेषम् ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने, विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्याधि-
चरतः, चण्डालस्यार्यां स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो, निष्का-
रणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् वृषलप्रव्रजितान् देवपितृ-
कार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्म चायुक्तस्य, क्षुद्र-
पशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनो, दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वः सा-
हसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योभ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिनेययोः शिष्या-
चार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः
पूर्वः साहसदण्डः । कान्तारे मध्यमः । तन्निमित्तं भ्रेषयत उत्तमः ।
सहप्रस्थायिष्वन्येष्वर्धदण्डः ।

पुरुषमबन्धनीयं बध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो बालम-
प्राप्तव्यवहारं बध्नतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः । पुरुषापराधविशेषेण
दण्डविशेषः कार्यः ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययन इति । कुलसाधारणं धनं गृहीत्वापल-
पने, विधवा छन्दवासिनीं स्वच्छन्दवर्तिनीमकामा, प्रसह्याविचरत बलाद्
गच्छतः, चण्डालस्य आर्यां स्पृशतः, प्रत्यासन्नम् अनतिक्रम्यम् आपदि अन-
भिधावत अभिधाव्यारक्षतः, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन्
शाक्यान् क्षपणकादींश्च वृषलप्रव्रजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः, शत्यो दण्डः
शतपणदण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वत इति । आधिकारणिका. साक्ष्याद्यनु-
योगं शपथपूर्वं यमनुतिष्ठन्ति स शपथवाक्यानुयोगः । तं धर्मस्थाननुज्ञातं कुर्वतः,
युक्तकर्म चायुक्तस्य अनधिकृतस्याधिकृतकर्म कुर्वतश्च, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वो-
पघातिनः, दास्या गर्भम् औषधेन पातयतश्च स्त्रायतश्च, पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोरित्यादि । सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये त्यजतः सङ्घसा-
ह्याश्रयेण प्रस्थित रोगादिवशाद् ग्रामान्तरे त्यक्त्वा गच्छतः सार्थमुख्यस्य ।
शेषः सुबोधम् । कान्तारे मध्यम इति । दुर्गमेशरण्ये त्यजतो मध्यमसाहसः ।
तन्निमित्तं भ्रेषयतः कान्तारत्यागेन निमित्तेन विगतजीवितं कुर्वतः, उत्तमसा-
हसः । सहप्रस्थायिषु अन्येषु सार्थान्तर्गतेषु विषये, अर्धदण्डः ।

पुरुषमित्यादि । सुबोधम् ।

तीर्थकरस्तपस्वी व्याधितः धृतिपासाध्वक्लान्तस्तिरोजनपदो
दण्डखेदी निष्किञ्चनश्चानुग्राह्याः ।

देवब्राह्मणतपस्विस्त्रीबालवृद्धव्याधितानामनाथानामनभिसरतां
धर्मस्थाः कार्याणि कुर्युः । न च देशकालभोगच्छलेनातिहरेयुः ।

पूज्या विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मातिशयतश्च पुरुषाः ।

एवं कार्याणि धर्मस्थाः कुर्युरच्छलदर्शिनः ।

समाः सर्वेषु भावेषु विश्वास्या लोकसम्प्रियाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे विंशोऽध्याय

द्यूतसमाह्वय प्रकीर्णकानि । आदित सप्तमसति-

तमोऽध्याय । एतावता कौटलीयस्यार्थ-

शास्त्रस्य धर्मस्थीय तृतीयम

धिकरण समाप्तम् ॥

तीर्थकर इत्यादि । तीर्थकर दानोदकदृष्ट दानशीलः । तिरोजन-
पदः अन्यजनपदागतः । दण्डखेदी बहुकृत्वोऽनुभूतदण्डः ।

देवब्राह्मणेत्यादि । देवादीनां सप्तानाम्, अनाथानां योगक्षेमचिन्त-
करहितानाम्, अनभिसरता स्वदुःखनिवेदनाय धर्मस्थमनभिगच्छता, कार्याणि,
धर्मस्थाः कुर्युः । देशकालभोगच्छलेन देशादिव्याजेन, न चातिहरेयुः अना-
थद्रव्यं नातीव हरेयुः ।

साक्ष्यादिभावेनोपगच्छन्तः पुरुषास्तत्तद्विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मणाम-
तिशयानुरोधेन धर्मस्थैर्माननीया इत्याह— पूज्या इत्यादि ।

एवं कार्याणीत्यादि. श्लोक स्पष्टार्थः ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

धर्मस्थीयाधिकरणं तार्तीयिकमपूर्यत ॥

इति श्रीवश्विर्मण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपर्णातीरवर्तितरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनुर्महामहोपाध्याय

गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया श्री

मूलाख्याया धर्मस्थीये तृतीयाधिकरणे विंशोऽध्याय

द्यूतसमाह्वयं प्रकीर्णकानि । धर्मस्थीय

तृतीयमधिकरणं समाप्तम् ॥

कण्टकशोधनं — चतुर्थधिकरणम् ।

७१ अथ कण्टकशोधनम् ।

प्रदेष्टारस्वयत्नोऽप्युक्तः । कण्टकशोधनं कुर्युः ।

अर्थप्रकारः । कण्टकशोधनं तारः सन्निवेशः स्ववित्तकारवः श्रेणीप्रमाणा निक्षेपः । निक्षेपः । श्रेणी निक्षेपं भजेत् । निर्दिष्ट-
देशकालकार्यं च । निर्दिष्टदेशकालकार्यपदेशम् ।

अथ चतुर्थं कण्टकशोधनं नाम निक्षेपप्रकारमाह । कण्टकानां क-
ण्टका प्रजापीडाकरतां कण्टकतुल्या कारुण्यवदेहकादयः तेषां शोधनं
तेभ्यः प्रजापीडाकरणं न भवेत् तथा तच्छमनं कण्टकशोधनम् । तदस्मि-
न्नाधिकरणे प्रस्तुतम् ।

तत्र प्रथमं सूत्रम् — कारुकरक्षणमिति । नाटिन्धमतक्षायस्कारादयः
कारुका तेभ्यः प्रजानां रक्षणमिति सूत्रार्थः ।

प्रदेष्टार इति । कण्टकशोधनाधिकृताः प्रदेष्टार इत्याख्यायन्ते । ते
त्रयस्त्रयः, अमात्या आनपदत्वाग्रमात्यगुणयुक्ताः, कण्टकशोधनं कुर्युः । इह
वीप्सा कण्टकशोधनस्थानेषु सर्वेष्वपि प्रदेष्टृत्वं प्रतिपत्त्यर्थाः ।

कीदृग्गुणा कारवः निक्षेपं प्रहीतुमर्हन्तीत्याह — अर्थेत्यादि । अर्थ-
प्रकारः । अर्थानुपेतप्रकारः । शुचिस्वभावा इत्यर्थः अर्थनीयस्वभावा वा, अप्र-
तीकारा इति काचित्के पाठे अनाशयनीयप्रतीकारा इत्यर्था वाच्ये । कारु-
शासितार वदना काल्पनामवश्चरणामुपरि स्थिता कर्तव्योपदेष्टारः, सन्निक्षे-
प्तारः । प्रानिवेशितानुमधिकृतानि निक्षेपप्रवृत्तप्रत्यर्पणव्यवहर्तारः, स्ववित्त-
कारवः स्वधनेनापि भूषणशिल्पकारिणः, एतेन भक्षितानि क्षेपनिष्क्रयार्पणशक्त-
त्वलक्षणा वनप्रत्तामाह । श्रेणीप्रमाणाः श्रेणीभिधेयाः, उक्तविशेषणपञ्चक-
युक्ताः, निक्षेपः गुह्येषु । निषण्णं प्रहीतुमरणदीर्घप्रवासादिना निक्षेपहानिभ-
वेत् श्रेणी निक्षेपं भजेत् भागशो दद्यात् । निर्दिष्टदेशकालकार्यं चेति ।
अयं देशोऽयं काल उक्तं च कार्यं वस्तुस्वरूपमित्येव निर्दिष्टं व्यवस्थापितं देशा-
दिकं यस्य तत् तथागतं, कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकालकार्यपदेशं कर्म
कुर्युरिति वर्तते । अर्थाद् यद् बहुतरंगदेशकालक्रमाध्यम् अनन्योच्छेद्यनाना-
वैचित्र्ययोगकमनीयतया स्वरूपतो निर्दिष्टमशक्यं च भवति, तत् कर्म ।

कान्तानिपातने पादलीनं धेतुं तद्विष्णुः । तद्विष्णुः ॥ १ ॥ अथ श्रेष्ठ-
पनिपाताभ्यां नष्टं निवृत्तं वाऽऽनन्दः ॥ २ ॥ अथ श्रेष्ठ-
नाशस्तद्विष्णुः ॥ ३ ॥

दण्डः ।

कम्बलद्वारा हिमालय

चतुर्गणो दण्डः । मृत्प्रागरिवर्तने मूल्यद्विगुणाः । अथैवमिति श्रुत्वा जया-
ख्यातम् ।

कालानिपातन इत्यादि । निर्दिष्टकालातिक्रमे पाठहीन वेतन, तद्वि-
गुणश्च दण्डः । अन्यत्र श्रेषोपनिपाताभ्यामिति । श्रेषो व्यालकृत उपप्लव
उपनिपातो दैवाग्न्यादिकृत तदतिरिक्तेन निमित्तेन, नष्टम् अत्यन्तनाश गत,
विनष्टं वा एकदेशलुप्तं वा, अभ्यावहेयुः निर्यातयेयुः । कार्यस्य अन्यथाक-
रणे निर्दिष्टप्रकारातिरिक्तप्रकारेण करणे, वेतननाशः तद्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवायकर्माह — तन्तुवाया इति । कुविन्दका , दशैकादशिक सूत्र वर्धयेयुः दशपलस्य सूत्रस्य सकाञ्चिकमेकादशपलाधिकमुत सूत्र दद्युः । वृद्धि-
च्छेदे छेदद्विगुणो, दण्डः ।

वानवेतनमाह—सूत्रमूल्यं वानवेतनमिति । ऊतिकर्मणो वेतन सू-
त्रमूल्य यावत् तावद् दातव्यम् । क्षौमकौशेयानां वानवेतनम् अध्यर्धगुण
सूत्रमूल्यमार्धगुणम् । पत्रोर्णाकिम्बलदुकूलानां वानवेतनं द्विगुणं सूत्रमूल्यद्वि-
गुणम् ।

भानहीने इति । निर्दिष्टायामविस्तारदानौ, हीनावहीन हीनम्याव-
हीनम् अर्थादष्टहस्तायामचोदनाया सप्तहस्तायामवानेऽष्टमाशहीन वानवेतन,
देयम् । तद्विगुणश्च दण्ड अयथोक्तवानकारिणो भवति । तुलाहीने इति ।
अन्तरालसूत्रन्यूनताया, हीनचतुर्गुणो दण्ड । सूत्रपरिवर्तने दत्त सूत्रमपह-
त्यान्यस्य सूत्रस्य प्रतिनिधाने, मूल्यद्विगुण , दण्डः । एष एवैकसूत्रवानवि-
धिद्विसूत्रवानेऽपि ऊह्य इत्याह — नेन द्विपटवानं व्याख्यायामिति ।

ऊर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोमच्छेदश्च ।

रजकाः काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु वस्त्राणि नेनिज्युः । अन्यत्र नेनिजतो वस्त्रोपघातं षट्पणं च दण्डं दद्युः ।

मुद्गराङ्कादन्यद् वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं दद्युः । परवस्त्र विक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो दण्डः । परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च ।

मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं चैकरात्रोत्तरं दद्युः ।

पञ्चरात्रिकं तनुरागं, षड्रात्रिकं नीलं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं, गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं जात्यं वासः सप्तरात्रिकम् । ततः परं वेतन-हानिं प्राप्नुयुः ।

ऊर्णातुलाया इति । शतपलाया ऊर्णाया पञ्चपलो विहननच्छेद विहनन पिञ्जन शोधन तन्निमित्तश्छेदः । रोमच्छेदश्च पञ्चपलः, वाननिमित्तः ।

रजककर्माह — रजका इत्यादि । ते, काष्ठफलकश्लक्ष्णशिलासु काष्ठफलकेषु मसृणशिलासु च, वस्त्राणि नेनिज्यु शोधयेयु । अन्यत्र खरशिलादौ नेनिजत नेजन कुर्वन्त, णिजेरभ्यस्ताच्छतरि जसि रूपमिदम् । वस्त्रोपघात, षट्पण दण्ड च दद्युः ।

मुद्गराङ्कादित्यादि । मुद्गरायुधप्रतिमोपराजितात् । शेष सुबोधम् ।

अर्पितवस्त्रप्रत्यर्पणकालनियमं तदतिक्रमे दण्डं चाह — मुकुलावदा-तमिति । मुकुलवन्मसृणसित, शिलापट्टशुद्ध शिलापट्टस्वच्छं, धौतसूत्रवर्णं क्षालितसूत्रधवल, प्रमृष्टश्वेत च अत्यन्तधवल च, एव चतुष्प्रकारधावर्यं वस्त्रम्, एकरात्रोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षया एकरात्राधिकप्रत्यर्पणकालमुत्तरोत्तरं यस्मिं स्तत् तथाभूत दद्युः । तत्राद्य मुकुलावदातमेकरात्रेण प्रत्यर्पणीयं द्वितीयं त्रिरात्रेण तृतीयं त्रिरात्रेण चतुर्थं चतुरात्रेणेति व्यवस्था ।

रञ्जनार्थान् दिवसानाह — पञ्चेत्यादि । तनुरागं शोणशिलावृक्ष-त्वग्योगसाधितकषायरञ्जनीय वस्त्रं, पञ्चरात्रिकं पञ्चरात्रेण देयम् । नीलं नील्या महारसया रक्तं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठारक्तं पुष्पं कुङ्कुमकुसुम्भशेफालिकादि-लाक्षा अलक्तं । मञ्जिष्ठा अञ्जनवल्लिकाख्या आभिः रञ्जितं, षड्रात्रिकम् ।

श्रद्धेया रागविवादेषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः ।

पराध्यानां पणो वेतनं मध्यमानामर्धपणः, प्रत्यवराणां पादः ।

स्थूलकानां माषद्विमाषकं द्विगुणं रक्तकानाम् । प्रथमनेजने चतुर्भागः क्षयः । द्वितीये पञ्चभागः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याताः ।

सुवर्णकाराणाम् । अशुचिहस्ताद् रूप्यं सुवर्णमनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः, विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्ता-

गुरुपरिकर्म बहुशिल्पम्, अत एव यत्नोपचार्य यत्नसमकार्य, जात्य प्रशस्तं, वास नेत्रादि, सप्तरात्रिक सप्तरात्रप्रत्यर्पणीयम् । तत पर विहितकालातिक्रमे वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया इति । आत्ता, कुशला रागगुणपरीक्षानिपुणा, रागविवादेषु वेतनं कल्पयेयुः ।

रागवेतनमाह—पराध्यानामिति । प्रशस्तानां रागाणां, पणो वेतन, म्यमानाम् अर्धपण, प्रत्यवराणां अधमाना पाद पादपण ।

निर्णेजनभृतिमाह—स्थूलेत्यादि । स्थूलकानां निर्णेजने माषद्विमाषक माषकं द्विमाषक वा वेतनम् अधममध्यमोत्तमानुसारेण कल्प्यम् । रक्तकानां द्विगुणं द्विमाषकचतुर्माषकादि पूर्ववत् । नेजनावृत्तिकृतमर्धक्षयमाह—प्रथम-नेजन इति । तत्र, चतुर्भाग क्षयः क्रयणकालिकमूल्यस्य चतुर्भागो हीयते । द्वितीये नेजने, पञ्चभागः क्षयः, अर्थात् प्रथमनेजनमूल्यस्य । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनया रीत्या तृतीयादौ नेजने द्वितीयादिनेजनमूल्यादेः षड्भागादिः क्षयो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याता इति । तुन्नवाया सौचिका । तैरपि वस्त्राणां सप्तरात्रेण प्रत्यर्पणं, विनाशितानां प्रथमनेजनाद्यनुसारेण चतुर्भागादि-हीनमूल्यदानं च रजकवत् कर्तव्यमित्यर्थः ।

सुवर्णकाराणामिति । सम्बद्धमभिधीयत इति शेषः । अर्थात् तत्प्र-तारणपरिहारोपायोऽभिधीयते । अशुचिहस्तादिति । अशुचयो दासकर्मकरा-दयः तद्वारेण, सरूप भूषणाद्याकारयुक्त, रूप्य सुवर्णं च, अनाख्याय सौव-र्णिकमनिवेद्य क्रीणता, द्वादशपणो दण्डः । विरूपं तत् क्रीणता चतुर्विंशति-

दष्टचत्वारिंशत्पणः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनकयेषु स्तेयदण्डः । कृत-
भाण्डोपधौ च ।

सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः । रूप्यधरणान्माषकम-
पहरतो द्वादशपणः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

वर्णोत्कर्षमसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो दण्डः । तयो-
रपचरणे रागस्यापहारं विधात् ।

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य । सुवर्णस्याष्टभागः । शिक्षाविशेषेण
द्विगुणा वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

ताम्रवृत्तकंसवैकुण्ठकारकूटानां पञ्चकं सप्तं वेतनम् । ताम्र-
पणः । चोरहस्तात् क्रीणताम्, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । प्रच्छन्नविरूप
मूल्यहीनकयेषु स्तेयदण्ड इति । अन्याविदितं विनाशितरूपं रूप्यसुवर्णं
हीनेन मूल्येन क्रीणानस्य चोरदण्डः । कृतभाण्डोपधौ च निर्मितभाण्डपरिव-
र्तने च, स्तेयदण्ड इति वर्तते ।

सुवर्णादिति । तस्मात्, माषकं सुवर्णबोडश भागम् । अपहरतः, द्वि-
शतो द्विशतपणो दण्डः । रूप्यधरणात् धरणप्रमाणाद् रूप्यात्, माषकमप-
हरतः, द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण द्वि-
माषकाद्यपहारे दण्डद्वैगुण्यादिकं कल्पनीयमित्यर्थः ।

वर्णोत्कर्षादि । वर्णोत्कर्षम्, असाराणां हीनवर्णानां, साधयतः, योगं वा
सरिरसारयोगं वा साधयतः, पञ्चशतो दण्डः । तयोरिति । कृत्रिमवर्णोत्कर्-
षस्य असारमुक्तस्य वेत्थेतयोः, रागस्य वर्णस्य, अपचरणे व्यादिभ्यभिपक्षेण-
जापगमने, अपहारं विधात् ।

कर्मवेतनमाह — जापको वेतनं रूप्यधरणस्येति । धरणप्रमाणस्य
रूप्यस्य शिल्पकरणे रूप्यमाषक एको वेतनम् । सुवर्णस्य बोडशमाषकमि-
तस्य स्वर्णस्य शिल्पे, अष्टभागः सुवर्णमापस्याष्टमांशः, वेतनम् । शिक्षाविशे-
षेण शिल्पवैचित्र्येण, द्विगुणा वा वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति ।
अनेन प्रकारेण गुरुशिल्पकरणे वेतनवृद्धिः कल्पनीया ।

ताम्रवृत्तकंसवैकुण्ठकारकूटानामिति । ताम्रादीनां पद्यानां, पञ्चकं
सप्तं तुल्यप्रमाणस्य कर्मणि पञ्चपेणं वेतनम् । कमाणि क्षयमानमाह — ताम्र-

पिण्डो दशभागक्षयः । पलहीने हीनद्विगुणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । काकणी चास्य पलवेतनम् । कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः । काकणीद्वयं चास्य पलवेतनम् । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रा । पणान्माषकमुपजीवतो द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्यतो निर्यापयतो वा सहस्रं दण्डः । कोशे प्रक्षिपतो वधः ।

सरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन् । द्वौ राजा रत्नं च । रत्नापहार उत्तमो दण्डः ।

पिण्ड इति । दशभागक्षय कर्मकरणे दशभागहानिर्भवति । पलहीन इत्यादि । कर्मण्येकपलहानौ, हीनद्विगुणो दण्डः । एव द्विपलादिहानौ दण्डविधिरूढ इत्याह — तेनोत्तरं व्याख्यातमिति ।

सीसत्रपुपिण्ड इत्यादि । सुबोधम् ।

रूपदर्शकरयेति । पणपरीक्षको रूपदर्शक तस्य, स्थिता वर्तमाना, पणयात्रामकोप्याम् अदूषणीय पणव्यवहार, कोपयत दूषयतः, कोप्यामकोपयतः दूषणीयामदूषयत, द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रेति । गजदेय शते पञ्चभागं दत्त्वा पणयात्रा कुर्यात् । पणादिति । पणात् माषकम् उपजीवत एकस्मिन् शुद्धे पणे माषमेक हरतः लक्षणाध्यक्षस्य, द्वादशपणो दण्डः । एवमुपजीवनबहुत्वे दण्डबहुत्वमूह्यमित्याह — तेनोत्तरमित्यादि ।

कूटरूपमिति । कपटनाणक, कारयत, प्रतिगृह्यतः, स्वीकुर्वतः, निर्यापयतो वा निर्गमयतो वा, सहस्र पणसहस्र, दण्डः । कोशे प्रक्षिपत अकूटरूपे सह मिश्रयत, वधः ।

सरकेत्यादि । सरकपासुधावकाः सरक रत्न खनिषु रत्नसम्पृक्तपासुधावनकर्मकरा, सारत्रिभागं तत्कर्मलब्धसारवस्तुत्रिभाग लभेरन् । द्वौ सारत्रिभागौ, रत्नं च, राजा लभेत । रत्नापहारे उत्तमो दण्डः, सरकपासुधावकानाम् ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं निवेत्ता लभेत । द्वादशमंशं भृतकः ।

शतसहस्राद्धर्वं राजगामी निधिः । ऊने षष्ठमंशं दद्यात् ।

पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्वकरणेन समग्रं लभेत । स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः । प्रच्छन्नादाने सहस्रम् ।

भिषजः प्राणाबाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः । कर्मापराधेन विपत्तौ मध्यमः । मर्मवेधवैगुण्यकरणे दण्ड-पारुष्यं विद्यात् ।

कुशीलवा वर्षारान्त्रिमेकस्था वसेयुः । कामदानमतिमात्रमेकस्या-तिवादं च वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः । कामं देशजा-तिगोत्रचरणमैशुनापहाने नर्मयेयुः ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेष्विति । खन्यादीनामनर्हहस्तगतानां राज्ञे निवेदनेषु, षष्ठम् अंशं, निवेत्ता निवेदयिता, लभेत । भृतकः खन्यादिनिवेद-नवृत्तिः, द्वादशमंशं, लभेत ।

निधिः कियद्भव्यमानाद्धर्वं राजगामीत्याह — शतसहस्रादित्यादि । तावत्पणमानपर्यन्तस्तूपलब्धगामीत्यर्थः । ऊने, षष्ठम् अंशं, दद्याद् राज्ञे ।

पौर्वपौरुषिकमिति । पितृपितामहादयः पूर्वपुरुषा तैः स्थापितं, निधिं, जानपदः, शुचिः सद्वृत्तः, स्वकरणेन साक्ष्यलेख्यादिभिः स्वत्वविभावेन, समग्रं लभेत शतसहस्रातिगमपि । स्वकरणाभावे पञ्चशतो दण्डः । प्रच्छन्नादाने अप्रकाश्यः स्वायत्तीकरणे, सहस्रं दण्डः ।

प्राणबाधाकरः रोगमनिवेद्य राज्ञे रोगिणः चिकित्सतो वैद्यस्य तद्विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, चिकित्सादोषेण तद्विपत्तौ मध्यमः इत्याह — भिषजः इत्यादि । मर्मवेधवैगुण्यकरण इति । मर्माणि शस्त्रक्रियान्यथाकरणे, दण्ड-पारुष्यं विद्यात् तदाख्येन विवादपदेन भिषजमभियुज्जीत, भिषक्क्रियादोषेण रोगिणो यदङ्गमुपहतं तद् भिषजः उपहन्यादित्यर्थः ।

कुशीलवा इति । लङ्घनप्लवनगीतादिवृत्तयः, वर्षारान्त्रिः वर्षाकालिक-रात्री, एकस्था वसेयुः एकं स्थानमाश्रित्य वसेयुः, न तु स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन्तः स्ववृत्तिमनुतिष्ठेयुः, तदनुष्ठाने हि मतिः कर्षकाणां तदासङ्गात् कृषि-कर्मणे वर्षाकालकरणीयस्योपघातः स्यादिति । कामदानमतिमात्रमिति । प्रीतिवशात् केनचित् न्याय्या मात्रामतिक्रम्य दीयमानं द्रव्यं, वर्जयेयुः

कुशीलवैश्वारणा भिक्षुकाश्च व्याख्याताः । तेषामयश्शूलेन या-
वतः पणानभिवदेयुः, तावन्तः शिफाप्रहारा दण्डाः ।

शेषाणां कर्मणां निष्पत्तिवतनं शिल्पिनां कल्पयेत् ।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्कारुक्षुशीलवान् ।

भिक्षुकान् कुहकांश्चान्यान् वारयेद् देशपीडनात् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

प्रथमोऽध्याय कारुकरक्षणम्,

आदितोऽष्टमः ततितम ॥

न स्वीकुर्यु । एकस्यातिवाद च बहुषु मये एकस्यातिस्तुति च, वर्जयेयु ।
तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्ड । काममिति । देशजातिगोत्रचरणमैथुनापहाने
चरण शाखाध्येता शेष प्रतीत, देशजात्याद्यपहासादिपरिहारे सति, काम
नर्मयेयुः विनोदयेयु प्रेक्षकान् ।

कुशीलवोक्तमेव विवान चारणाना भिक्षुकाणा च द्रष्टव्यमित्याह —
कुशीलवैरित्यादि । चारणा अङ्गविक्षेपमात्रकर्तार । तेषा निर्धनाना दण्डे
विशेषमाह — तेषामिति । तेषाम्, अयश्शूलेन हृदयतोदकत्वाद् अयश्शूल-
तुल्येन परमर्मोद्धाटनेन निमित्तेन, यावत पणान्, अभिवदेयु दण्डत्वेन विद-
ध्युर्धर्मस्था, तावन्त विहितपणतुल्यसख्या, शिफाप्रहारा दण्डा वनदण्ड-
प्रतिनिधय कार्या ।

शिल्पिनामुक्तातिरिक्तकर्मविषय निष्पत्तिवतनमूहनीयमुक्तदिशेत्याह —
शेषाणामित्यादि ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह—एवमित्यादि । चोरान् अचोराख्यान् चोर-
कर्म कुर्वाणानप्यचोरसज्ञान् । कुहकान् ऐन्द्रजालिकान् ॥

इति कौटलायार्थशास्त्रव्याख्याया कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

प्रथमोऽध्याय कारुकरक्षणम्,

आदितोऽष्टमः ततितम ॥

७७ प्रक वैदेहकरक्षणम् ।

संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धाना-
माधानं विक्रयं वा स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत, पौतवाप-
चारात् ।

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः । पलहीनातिरिक्ते
द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः । द्विकर्षहीनातिरिक्ते षट्पणो
दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः । कर्षहीनातिरिक्ते त्रिपणो
दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् ।

वैदेहकरक्षणांमिति सूत्रम् । वैदेहका वणिन कण्टकेषु प्रधाना ,
तेभ्यो जनपदस्य रक्षणमभिधीयते इति सूत्रार्थः । 'वणिक्कारुकुशीलवानि'ति
वणिक्प्रस्तावात् तद्रक्षणप्रकारो व्युत्पाद्यते ।

संस्थाध्यक्ष इति । विपणिमार्गाध्यक्षः, पण्यमन्थाया पण्यशालाया,
पुराणभाण्डानां पुराणानां वान्यादिपण्यानां, पुराणत्वोक्तिः कालपरिवाससमा-
वितगुणयोगार्थः, स्वकरणविशुद्धानां विभावितस्वत्वानाम् एतच्च चोरितत्व-
परिहारार्थम् । आदानं ग्रहणं प्रवेशनम्, आवागमनं निवेशनं, विक्रयं वा,
स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि च परिमाण्यादीनि द्रोणाढकादीनि च, अवेक्षेत
परीक्षेत, पौतवापचारात् पौतवदोषं परिहर्तुम् ।

परिमाणीद्रोणयोरिति । तुलादण्डधान्यमानविशेषयोः अर्धपलही-
नातिरिक्तम् अर्धपलन्यूनत्वमर्धपलाधिकत्वं च, अदोषः दोषाभावः । पलहीना-
तिरिक्ते एकपलहानौ तदतिरेके वा, द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा द्विप-
लहान्यतिरेके चतुर्विंशतिपणो दण्डः इत्यादिरूपा, दण्डवृद्धिः व्याख्याता ।

तुलाया इत्यादिस्तुलाया आढकस्येत्यादिराढकस्य चार्धकर्षैककर्ष-
न्यूनातिरिक्तविषयविधानग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

अनुक्तानां तुलाविशेषमानविशेषाणां हीनातिरिक्तविषयविधानमुक्त-
दिशानुमेयमित्याह — तुलामानविशेषाणामित्यादि ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां विक्रीणानस्य
त एव द्विगुणा दण्डः ।

गण्यपण्येष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।

काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृन्मयं सूत्रवल्करोममयं वा जात्य-
मित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्टगुणो दण्डः ।

सारभाण्डमित्यसारभाण्डं, तज्जातमित्यतज्जातं, राढायुक्तमुप-
धियुक्तं समुद्रपरिवर्तिमं वा विक्रयाधानं नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चा-
शत्पणो दण्डः, पणमूल्यं द्विगुणः, द्विपणमूल्यं द्विशतः । तेनार्धवृद्धौ
दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रयक्रयोपघातं वा स-
म्भूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यामिति । तुलाविशेषेण भाजन्यादिना
मानविशेषेण च प्रस्थकुडुवादिनातिरिक्तेन, क्रीत्वा, हीनाभ्या ताभ्या, विक्री-
णानस्य, त एव द्वादशपणादय एव, द्विगुणा दण्डः ।

गण्यपण्येष्विति । तेषु विषये, पण्यमूल्येषु अष्टभागम् अपहरत
षण्णवतिर्दण्डः ।

काष्ठादिमय पण्यं निकृष्ट श्रेष्ठव्यपदेशेन विक्रयमाधानं च कुर्वतो मूल्या-
ष्टगुणो दण्ड इत्याह — काष्ठेत्यादि ।

सारेत्यादि । सारभाण्डमित्यसारभाण्डं कर्पूरादिकमकृत्रिमं सारपण्य-
मित्युक्त्वा तत् कृत्रिम, हीनमूल्य पणावरमूल्य, विक्रयाधानं नयतः, तज्जात-
मित्यतज्जातं तद्देशजमित्युक्त्वा अतद्देशज, हीनमूल्य विक्रयाधानं नयतः,
राढायुक्तं राढा शोभा तथा गुणवद्वत्तलक्षणात् श्रेष्ठरत्नयुक्तम् अर्थात् कृत्रिम
मौक्तिकादिक, हीनमूल्य विक्रयाधानं नयतः, उपधियुक्तं कृत्रिमपण्यमिश्र,
हीनमूल्य विक्रयाधानं नयतः, समुद्रपरिवर्तिमं समुद्रस्य सम्पुटस्य पूर्वदर्शि-
तस्य परिवर्तेन कृतं कस्मिंश्चित् समुद्रे पण्यं प्रदर्शयान्यस्मात् समुद्राद् उद्घु-
तमित्यर्थः, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । पण-
मूल्यम् एकपणमूल्यम् असारभाण्डादिक, विक्रयाधानं नयतः, द्विगुणः उक्त-
दण्डद्विगुणो दण्डः । द्विपणमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, द्विशतः । तेन उक्तप्र-
कारेण, अर्धवृद्धौ त्रिपणचतुष्पणादिपण्यमूल्यवृद्धौ, दण्डवृद्धिः व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनामिति । कारूणा शिल्पिना च, कर्मगुणापकर्षम् 'एव-
ङ्गुणकं भाण्डं निर्मातव्यमिति'त्युक्ते 'तादृग्गुणं मा कुर्वि'ति प्रतिषेधेन कर्मगुण-

वैदेहकानां वा सम्भूय पण्यमवरुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां क्रीणतां वा सहस्रं दण्डः ।

तुलामानान्तरमर्घवर्णान्तरं वा । धरकस्य मायकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः । तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः ।

यन्निमृष्टमुपजीवेयुः, तदेपां दिवसमञ्जातं सङ्ख्याय वणिक् स्थापयेत् । केतुविक्रेत्रोरन्तरपतिनमदायादन्यं भवति । तेन धान्यपण्यहानिं, सम्भूय ऐकमत्येन, समुत्थापयताम्, आजीव लाभ, सम्भूय समुत्थापयताम् एकपणवेतन कर्म पणद्वयवेतन कल्पयता, विक्रयक्रयोपघात वा विक्रयोपघात वा स्वपण्यविक्रये मूल्यातिरेचनेनोपघात वा क्रयोपघात वा परपण्यस्वीकरणे मूल्यपातनेनोपघात वा, सम्भूय समुत्थापयता, सहस्र दण्ड पणसहस्र प्रत्येक दण्ड ।

वैदेहकानां वेति । वणिजा च, सम्भूय ऐकमत्येन, पण्यम् अवरुन्धताम् अन्यत्र विक्रेतुमविमृजताम्, अनर्घेण अयुक्तेन मूल्येन, विक्रीणता, क्रीणता वा, सहस्र दण्ड प्रत्येकम् ।

तुलेत्यादि । तुलामानान्तरम् आयमान्यादितुलाभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषः प्रस्थादिमानविशेषभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषश्च, अर्घवर्णान्तरं वा मूल्यभेदनिमित्तो लाभविशेषश्च, पुस्तके लेख्यम् इति वाक्यशेषः । धरकस्य तुलाधारकस्य, मायकस्य वा, पणमूल्यादष्टभागम् एकपणमूल्यस्याष्टमांशप्रमाणं तुलामानान्तरं, हस्तदोषेण, आचरत कुर्वत, द्विशतो दण्डः । तेन उक्तविधिना, द्विशतोत्तरा चतुर्भागाद्याहरणे द्विगुणादिका, दण्डवृद्धिः व्याख्याता ।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणामिति । धान्यादीनां, समवर्णोपधाने तुल्यवर्णहीनमूल्यवान्यादिभिर्गिश्रणे, द्वादशपणा दण्डः ।

यन्निमृष्टमिति । यत् निमृष्टम् उपजीयत्वेनानुमतम् उपजीवेयु विक्रेत्रादयः । तद् एषा दिवसमञ्जातं प्रतिदिनोत्पन्नं, सख्याय सख्याया परिच्छिद्यं, वणिक् स्थापयेत् सम्याव्यक्षं प्रकल्पयेत् । केतुविक्रेत्रोरन्तरपतिनमिति । केतुविक्रेतृशब्दौ क्रयविक्रयोपलक्षकौ, क्रये विक्रये च पण्यानां संस्थाध्यक्षेण स्वयं क्रियमाणेऽन्तरागतमधिकं धनम्, अदायादन्यं दायादनानर्हम् अन्याविभाज्यं भवति केवलराजप्राप्त्यमेव भवतीत्यर्थः । आदायादन्य-

निचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः । अन्यथानिचिनमेपां पण्याव्यक्षो गृह्णीयात् । तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम् ।

अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शत-
माजीवं स्थापयेत् । परदेशीयानां दशकम् । ततः परमर्घं वर्धयतां
क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद् द्विशतो दण्डः । तेना-
र्घवृद्धौ दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

सम्भूयक्रये चैषाम् अविक्रीते नान्यं सम्भूयक्रयं दद्यात् । पण्यो-
पघाते चैषामनुग्रहं कुर्यात् पण्यबाहुल्यात् ।

पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत । तेष्वविक्रीतेषु
नान्ये विक्रीणीरन् । तानि दिवसवेतनेन विक्रीणीरन् अनुग्रहेण प्र-
जानाम् ।

मिति वृद्धपाठो मातृकासु चिन्त्यार्थः । अदायाद्यमित्येव वा पाठः शुद्धः स-
म्भाव्यते । तेनेति । धान्यपण्यनिचयाश्च, तेन सस्थाध्यक्षेण, अनुज्ञाता
कुर्युः । एषाम् अन्यथानिचिनम् अननुज्ञातनिचितं, पण्याध्यक्षो गृह्णीयात् ।
तेनेति । तेन निचितेन, धान्यपण्यविक्रये विषये, प्रजानाम् अनुग्रहेण व्यवहरेत्
प्रजानामुपकारो यथा स्यात् तथा समाचरेदित्यर्थः ।

किं तन्निसृष्टमित्याह—अनुज्ञातक्रयादुपरि चेति । स्वीकरणकालि-
कादर्धादुपरि, एषा वणिजा, स्वदेशीयानां स्वदेशभवानां, पण्यानां, पञ्चकं
शतम् आजीवं स्थापयेत् शते पञ्चपणिकं लाभं व्यवस्थापयेत् । परदेशीयानां
पण्यानां, दशकं शतं शते दशपणिकं लाभं स्थापयेत् । ततः परम् उक्तलाभा-
दाधिकम्, अर्घं मूल्यं, वर्धयतां, क्रये विक्रये वा, भावयतां लाभमुत्पादयतां,
पणशते पञ्चपणात् पणपञ्चकमात्रलाभभावनादपि, द्विशतो दण्डः । तेनेति ।
उक्तविधिना, अर्घवृद्धौ अर्घवर्धनेन लाभवर्धने, दण्डवृद्धिः व्याख्याता पणशते
दशपणभावनाच्चतुश्शतो दण्डः इत्यादिरीत्या दण्डस्य वृद्धिः व्याख्याता ।

सम्भूयेत्यादि । एषा वणिजा, सम्भूयक्रये सम्भूयक्रीते, अविक्रीते अकृत-
विक्रये सति, अन्यं सम्भूयक्रयं, न दद्यात् अर्थाद् वणिगन्तरेभ्यः । पण्योपघाते
च जलाग्न्यादिजनिते पण्यदूषणे, एषा सम्भूयक्रयकारिणाम्, अनुग्रहम् उपकारं,
कुर्यात्, पण्यबाहुल्यात् पण्यानां बहुत्वे मतिः । इदमुत्तरवाक्येन वा सम्बध्यते ।

पण्याध्यक्ष इति । स, सर्वपण्यानि, एकमुखानि विक्रीणीत एक-
विक्रेतृद्वारेण विक्रीणीत । तेषु सर्वपण्येषु, अविक्रीतेषु सत्सु, अन्ये पूर्वाङ्गी-

देशकालान्तरितानां तु पण्यानां —

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।

व्ययानन्यांश्च सङ्ख्याय स्थापयेदर्धमर्धवित् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

द्वितीयोऽध्याय वेदेहकरक्षणम्,

आदित एकोनाशीतितम ॥

कृतविक्रयकर्मभ्योऽतिरिक्ता , न विक्रीणीरन् । तानि पण्यानि दिवसवेतनेन दिवसवेतनदानेन, विक्रीणीरन्, प्रजानाम्, अनुग्रहेण आनुकूल्येन ।

देशकालव्यवहितपण्यविषयमाह — देशकालान्तरितानां तु पण्यानामिति । इदं प्रक्षेपमित्यादिवक्ष्यमाणश्लोकान्वयि । देशव्यवहितानां कालव्यवहितानां च पण्यानां, प्रक्षेपं वस्तुमूल्यं, पण्यनिष्पत्तिम्, इदमियता कालेन निष्पद्यत इत्यमुमर्थं, शुल्कं, वृद्धिम्, अवक्रयं शकटबलीवर्गादिभाटकम्, अन्यान् व्ययांश्च, सङ्ख्याय, अर्धं, स्थापयेत् कल्पयेत्, अर्धवित् अर्धविधानाभिज्ञं सस्थाध्यक्ष ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

द्वितीयोऽध्याय वेदेहकरक्षणम्,

आदित एकोनाशीतितम ॥

७८ प्रक उपनिपातप्रतीकारः ।

दैवान्यष्टौ महाभयानि — अग्निरुदकं व्याविर्दुर्भिक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा रक्षांसीति । तेभ्यो जनपदं रक्षेत् ।

ग्रीष्मे बहिरधिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः । दशकुलीसङ्ग्रहेणाधिष्ठिता वा । नागरिकप्रणिधावग्निप्रतिषेधो व्याख्यातः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च ।

बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कारयेत् ।

वर्षारात्रमनूपग्रामाः पूरवेलासुत्सृज्य वसेयुः । काष्ठवेणुनावश्चावगृहीयुः ।

उपनिपातप्रतीकार इति सूत्रम् । उपनिपाता नाम दैव्योऽन्यादि-निमित्ता विपदः, तेषां प्रतीकारोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । कण्टकास्तावद् द्विविधा मनुष्यकण्टका देवकण्टकाश्चेति । तत्र मनुष्यकण्टका कारुकादय उक्ताः, देवकण्टकास्त्वधुनोच्यन्ते ।

दैवान्यष्टावित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेष्वष्टसु अग्नितो रक्षणप्रकारमाह — ग्रीष्म इति । तस्मिन्, ग्रामा, अधिश्रयण पाकस्याल्याश्चुल्लया निवेशन, बहिः गृहबहिर्देशे, कुर्युः । दशकुलीसङ्ग्रहेण दशकुलीरक्षकेण गोपनाम्ना, रक्षकेणेत्येव भाषापाठः । अधिष्ठिता वा 'इहाधिश्रयणं कर्तव्यमिति' चोदिता वा, कुर्युः । नागरिकप्रणिधा, अग्निप्रतिषेधः अग्निभयपरिहारविविधः, व्याख्यातः 'अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे' इत्यादिनोक्तः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च व्याख्यातः 'मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तं पुरमग्निरन्यो न दहती'त्यादिनोपदिष्टः ।

बलीत्यादि । पर्वसु पूर्णिमादिषु, बलिहोमस्वस्तिवाचनैः भूतबलिभिः रक्षाहोमैः शान्तिकैः स्वस्तिवाचनैश्च, अग्निपूजा कारयेत् ।

अथ जलप्रतिषेधमाह — वर्षारात्रमिति । वर्षाकालिकरात्री, अनूपग्रामा जलप्रायप्रदेशवासिनः, पूरवेलासु उत्सृज्य जलप्रवाहसन्निकृष्टं तटं परिहृत्य, वसेयुः । इह वर्षापूर्वपदकाद् रात्रिशब्दाद् अक्षप्रत्ययोऽन्वेष्य । रात्रिमिति वा पाठः । काष्ठवेणुनावश्च काष्ठं वेणुनावश्च जलप्रवाहतरणार्थाः, अवगृहीयुः सगृहीयुः ।

उह्यमानमलाबूदतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तारयेयुः । अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः अन्यत्र प्लवहीनेभ्यः ।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत् ।

मायायोगविदो वेदविदो वर्षमभिचरेयुः ।

वर्षावग्रहे शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत् ।

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः । औषधैश्चिकित्सकाः, शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्धतापसाः ।

तेन भरको व्याख्यातः । तीर्थाभिषेचनं महाकच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं देवरात्रि च कारयेत् ।

उह्यमानमिति । प्रवाहेण नीयमान बाहुतरणाक्षमम्, अलाबूदतिप्लवगण्डिकावेणिकाभि अलाबूस्तुम्बीफलं दृति चर्मभस्त्रा प्लव उडुप गण्डिका तरुप्रकाण्डक वेणिका जलतरणसाधनभेद ताभि, तारयेयु । अनभिसरता तारयितुमनभिगच्छता, द्वादशपणो दण्ड । अन्यत्र प्लवहीनेभ्य इति । तरणसाधनहीनाश्चेदनभिसरन्तो नापराध्यन्तीत्यर्थ ।

पर्वसु चेति । अमावास्यादिपु, नदीपूजा कारयेत् जलविपत्प्रशमार्थम् ।

मायायोगविद इति । शैवादयो मान्त्रिका, वेदविदः अथर्ववेदिनपुणा, वर्षम् अतिवृष्टिम्, अभिचरेयु जपहोमादिना प्रशमयेयु ।

वर्षावग्रह इति । वृष्टिप्रतिबन्धे सति, शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजा इन्द्रजाह्नवीशैलसमुद्रपूजा, कारयेत् ।

अथ व्याधिभयप्रतीकार । व्याधिस्तावद् द्विविधः कृत्रिमोऽकृत्रिमश्च । आद्य औपनिषदिकोक्तविषयमविषाम्बवादिदोषप्रभवः, द्वितीयो धातुदोषज । तत्र कृत्रिमव्याधिभयम् औपनिषदिकोक्तैर्विधानैः प्रतिकुर्यु, अकृत्रिमव्याधिभयं मिषज औषधैः सिद्धतापसाश्च शान्तिकर्मभिर्व्रतोपवासादिभिः प्रतिविद्व्युरित्याह — व्याधिभयमित्यादि ।

तेनेति । उक्तेन व्याधिभयप्रकारेण, भरको मारीनामा महाव्याधिः, व्याख्यात उक्तप्रतीकारः । विशेष त्वाह — तीर्थाभिषेचनमिति । गङ्गादितीर्थस्नानं, महाकच्छवर्धनं समुद्रपूजनं, गवां श्मशानावदोहनं श्मशाने दोहनं, कबन्धदहनं तण्डुलसक्तुनिर्मितस्य कबन्धस्य श्मशाने दहनं, देवरात्रि च देव क्वचित् स्थानेऽर्चयित्वा रात्रिजागरणं च, कारयेत् ।

पशुव्याधिमरके स्थानान्यर्थनीराजनं स्वदैवतपूजनं च कारयेत् ।

दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण । भक्तसंविभागं वा । देशनिक्षेपं वा । मित्राणि वा व्यपाश्रयेत । कर्शनं वमनं वा कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात् । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत । धान्यशाकमूलफलावापान् सेतुषु कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा ।

भूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः । तेषां ग्रहणहिसाया द्वादशपणो दण्डः । शुनामनिग्रहे च अन्यत्रारण्यचरेभ्यः ।

पशुव्याधिमरक इति । पशूना गजाश्वादीना व्याधौ मरके च, स्थानानि भिन्नस्थानस्थितौ, अर्थनीराजन नीराजनद्रव्यैर्नीराजन, स्वदैवतपूजनं च कारयेत् । तत्र गजस्य स्वदैवत सुब्रह्मण्यः, अश्वस्याश्विनौ, गो पशुपति, महिषस्य वरुणः, वीसरस्य वायु, अजस्याग्निरिति बोद्धव्यम् ।

दुर्भिक्षभयप्रतीकारमाह—दुर्भिक्ष इति । दुर्भिक्षसमये, राजा, बीजभक्तोपग्रहं प्रजाना बीजभक्ताभ्यामनुकूलाचरणं कृत्वा, अनुग्रहं कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा दुर्गकर्म सेतुनिर्माणकर्म वा, भक्तानुग्रहेण भक्तदानेन, कुर्यात् । भक्तसंविभागं वा दुर्गसेतुकर्माभावेऽपि केवलान्नदानं, कुर्यात् । देशनिक्षेपं वा अनन्तरदेशे तद्देशराजान्तिके 'प्रजा इमा मे कञ्चित् कालं रक्षित्वा प्रत्यर्पये'त्युक्त्वा प्रजानि क्षेपणं वा, कुर्यात् । मित्राणि वा धनदानाद्युपकारक्षमाणि, व्यपाश्रयेत प्रजाभक्तार्थम् । कर्शनं निरुपयोगजनानां तत्काले देशान्तरप्रेषणेनाल्पत्वकरणं, वमनं वा सुभिक्षविदेशप्रेषणं वा, कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यामि ते । सस्यसमृद्धम्, अन्यविषयं वा अन्यदेशं वा, सजनपदो जानपदमहितो, यायात् उपजीवनार्थम् । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत, मत्स्यपक्षिकूर्मादिजलचरजन्तुभक्षणेन जीवनार्थम् । धान्यशाकमूलफलावापान्, सेतुषु कुर्वीत जलाधारान् निर्माय तत्र कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा मृगादीनां वधारम्भान् वा, कुर्वीतेति वर्तते ।

भूषिकप्रतीकारमाह—भूषिकभय इति । तस्मिन्नुत्पन्ने, मार्जारनकुलोत्सर्गः मार्जाराणां नकुलानां चोत्सर्गः गृहेषु स्वैरसञ्चारघटनां कर्तव्या । तेषां मार्जारनकुलानां, ग्रहणहिसाया ग्रहणे हिसने वा, द्वादशपणो दण्डः । शुनाम् अनिग्रहे च परोपद्रवादिनिवारणे च, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्रारण्यचरेभ्य इति । वनेचराणां शुनामनिग्रहे दण्डाभावः ।

स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेत् । उपनिषद्योगयुक्तानि वा । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत । शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च मूषिकपूजाः कारयेत् ।

तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृजेत् । मदनकोद्रव-पूर्णान्यौदर्याणि वा ।

लुब्धकाः श्वगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः । आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्त्युः । अनभिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिनः ।

पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । तेन मृगपक्षिसङ्घग्राहप्रतीकारा व्याख्याताः ।

स्नुहीत्यादि । स्नुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि, विसृजेद् विकिरेत्, तानि हि भक्षयित्वा मूषिका म्रियेरन्निति । उपनिषद्योगयुक्तानि वा उपनिषदुक्तौषध-युक्तानि वा, धान्यानि विसृजेत् । मूषिककर वा प्रयुञ्जीत अमुकगृहे प्रति-दिनमेतावन्तो मूषिका देया इति मूषिकरूप कर वा कल्पयेत् । शान्तिं वा मूषिकशमनार्थं जपहोमादिकर्म वा, सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च पूर्णिमादिषु च, मूषिकपूजा कारयेत् ।

उक्तरीत्या शलभभयपक्षिभयक्रिमिभयानां प्रतीकारा द्रष्टव्या इत्याह—
तेन शलभेत्यादि ।

व्यालभयप्रतीकारमाह— व्यालभय इति । व्याला हिंस्रमृगाः व्या-घ्रादयः तत्कृते भये, मदनरसयुक्तानि उपनिषदुक्तेन मदनरसेन युक्तानि, पशुशवानि पशूनां गोमहिषमेपादीनां तद्वक्ष्याणां शवानि कुणपान्, प्रसृजेत् तद्गोचरे क्षिपेत् । मदनकोद्रवपूर्णानि वनकोद्रवेण वरकेण च पूर्णानि, औद-र्याणि वा पशुकोष्ठान् वा, प्रसृजेत् । व्याला हि तद्वक्षणान्म्रियन्ते ।

लुब्धका इति । व्याधा, श्वगणिनो वा श्वभिर्मृगान् ये ग्राहयन्ति ते वा, कूटपञ्जरावपातैः कपटकुलायैः तृणादिच्छन्नैः पातनगर्तैश्च, चरेयुः व्यव-हरेयुः । आवरणिनः सावरणाः, शस्त्रपाणयस्तीक्ष्णाः, व्यालान् अभिहन्त्युः । अनभिसर्तुरिति । व्यालेन द्रुह्यमाणं दृष्ट्वानभिगच्छतः, द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिन इति । व्यालं हतवते द्वादशपणं पारितोषिकं देयम् ।

पर्वसु चेति । स्फुटार्थम् ।

सर्पभये मन्त्रैरोपधिभिश्च जाङ्गलीविदश्चरेयुः । सम्भूय वोप-
सर्पान् हन्युः । अथर्ववेदविदो वाभिचरेयुः । पर्वसु च नागपूजाः का-
रयेत् । तेनोदकप्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो वा कर्माणि
कुर्युः । पर्वसु च वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः चैत्य-
पूजाः कारयेत् । चरुं वश्चराम इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः ।

सर्वत्र चोपहतान् पितेवानुगृहीयान् ।

मायायोगविदस्तस्माद् विषये सिद्धतापन्नाः ।

वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोवने चतुर्थ्याविक्रमणे

तृतीयोऽध्याय उपनिपातप्रतीकार ।

आदितोऽशीतितमः ॥

सर्पप्रतीकारमाह — सर्पभय इति । तस्मिन् सति, मन्त्रैः गारुडा-
दिभिः, ओषधिभिश्च विषघ्नीभिः, जाङ्गलीविदः विषचिकित्सितकुशलाः, चरेयुः
प्रतीकारव्यवहारं कुर्युः । सम्भूय वा, उपसर्पान् दृष्टिगोचरमुपगतान् सर्पान्,
हन्युः अर्थात् पौरा । अथर्ववेदविदो वा अभिचारमन्त्राभिजा वा, अभिचरेयुः
मन्त्रप्रयोगैः सर्पान् हन्युः । पर्वसु च नागपूजाः सर्पपूजाः, कारयेत् । तेन
उक्तप्रकारेण, उदकप्राणिभयप्रतीकाराः व्याख्याताः नक्कादिजलचरप्राणिभयस्य
प्रतिविधय ऊह्याः ।

रक्ष.प्रतीकारमाह—रक्षोभय इति । तस्मिन् सति, अथर्ववेदविदो,
मायायोगविदो वा, रक्षोघ्नानि रक्षोघातकराणि, कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च कृष्ण-
चतुर्दश्यष्टम्यादिषु च, वितर्दिच्छत्रोल्लोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः वितर्दि-
वेदिका छत्रमातपत्रम् उल्लोपिका भक्ष्यभेदः हस्तपताका क्षुद्रध्वजः छागोपहारः
छागबलिदानम् इत्येतैः, चैत्यपूजाः चिताङ्के रक्षपूजाः, कारयेत् । चरुं वश्च-
राम इति युष्मभ्य हविः पचाम इत्येव वदन्तः सन्तः, सर्वभयेषु अहोरात्रं नक्त-
न्दिव, चरेयुः सञ्चरेयुः ।

सर्वत्र चेति । सर्वेषु भयेषु, उपहतान् पीडितान् जनान्, पितेव अनु-
गृहीयाद्, राजा ।

श्लोकमाह — मायेत्यादि । तस्मात् विपत्प्रतीकारकरणेन जनाः सर्व-
थानुग्राह्या इत्येतस्मात् कारणात् । शेष सुबोधम् ॥

इति कौटिल्यार्थशास्त्रव्याख्याया कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
तृतायोऽध्याय उपनिषातप्रतीकार,
आदितोऽर्शातितम ॥

७९ प्रक गूढाजीविना रक्षा ।

समाहर्तृप्रणिधौ जनपदरक्षणमुक्तम् । तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः ।

समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रव्रजितचक्रचरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकचिकित्सकोन्मत्तमूकबधिरजडान्यवैदेहककारुणिलिपकुशीलववेशशौण्डिकापूपिकपाकमांसिकौदनिकव्यञ्जनान् प्रणिदध्यात् । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां च शौचाशौचं विद्युः । यं चात्र गूढजीविनं शङ्केत, तं सत्रिसवर्णेनापसर्पयेत् । धर्मस्थं प्रदेष्टारं वा विश्वासोपगतं सत्री ब्रूयात् — असौ मे बन्धुरभियुक्तः, तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत् तथा कुर्यात्, उपदाग्राहक इति प्रवास्येत ।

तेन प्रदेष्टारो व्याख्याताः ।

गूढाजीविनां रक्षेति सूत्रम् । गूढाजीविन प्रच्छन्नलञ्चग्रहणजीविनाः कूटसाक्ष्यादय तेषा रक्षा वारण प्रतिक्रियाभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्रकटकण्टकाः प्रच्छन्नकण्टका इति द्विविधेषु कण्टकेषु कार्वादिप्रकटकण्टकरक्षण पूर्वमुक्त प्रच्छन्नकण्टकरक्षण त्वधुनोच्यते ।

समाहर्तृप्रचारे जनपदरक्षणस्योक्तत्वात् पुनरपि रक्षणप्रस्तावः किमर्थ इत्याशङ्क्य गूढकण्टकेभ्यो रक्षणस्यानुक्तस्याभिधानार्थ इत्यभिप्रायवानाह — समाहर्तृप्रणिधावित्यादि ।

गूढकण्टकपरिज्ञानार्थमपसर्पप्रणिधानमाह — समाहर्तेत्यादि । सिद्धतापसेत्यादिपदे चक्रचर. अश्वस्तनिकः, प्रच्छन्दक. स्वच्छन्दचर, वेशो वेश्यावाटचर, शेषा. प्रतीता, । त इत्यादि । ते सिद्धतापसादिव्यञ्जना. प्रणिहिता, ग्रामाणा ग्राममुख्यानाम्, अध्यक्षाणा च, शौचाशौचं विद्युः । यं चेति । अत्र ग्राममुख्येषु अध्यक्षेषु च, य गूढजीविनं शङ्केत. त, सत्रिसवर्णेन सत्रिणा सवर्णेन, अपसर्पयेत् सापसर्प कुर्यात् । धर्मस्थ, 'प्रदेष्टार वे'ति प्रक्षिप्तं प्रतिभाति । विश्वासोपगत विश्वस्त, सत्री प्रणिहित, ब्रूयात् । वचनप्रकार — असौ मे बन्धुरित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेनेति । उक्तेन धर्मस्थविधानेन, प्रदेष्टार कण्टकशोधनाधिकृता, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्री ब्रूयात् — असौ जाल्मः प्रभूतद्रव्यः,
तस्यायमनर्थः । तेनैनमाहारयस्वेति । स चेत् तथा कुर्याद्, उत्कोचकः
इति प्रवास्येत ।

कृतकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातानर्थवैपुल्येन आरभेत ।
ते चेत् तथा कुर्युः, कूटसाक्षिण इति प्रवास्येरन् ।

तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः ।

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा संवननकारकं मन्येत,
तं सत्री ब्रूयात्—अमुष्य भार्या स्नुषां दुहितरं वा कामये । सा मां
प्रतिकामयताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत् तथा कुर्यात्
संवननकारक इति प्रवास्येत ।

तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ ।

यं वा रसस्य वक्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्याहारव्यवहारिणं
वा रसदं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात् — असौ मे शत्रुस्तस्योपघातः

ग्रामकूटमिति । ग्राममुख्यम्, अध्यक्ष वा, सत्री ब्रूयात्, किमिति,
असौ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी, प्रभूतद्रव्य प्रचुरधन । तस्य अयम् अनर्थ
आपतित इति रूप । तेन उपस्थितानर्थापदेशेन, एन धनिकम्, आहार-
यस्व अर्थात् मांभ्वा, इति । स चेदित्यादि स्पष्टम् ।

कूटसाक्षिणरीक्षणमाह— कृतकाभियुक्तो वेति । मृषाभियुक्त सत्री,
कूटसाक्षिण अभिज्ञातान् शङ्कितान्, अर्थवैपुल्येन प्रभूतधनार्पणोपधया, आ-
रभेत प्रलोभयेत् । ते चेदित्यादि स्पष्टम् ।

तेनेति । उक्तेन कूटसाक्षिविवानेन, कूटश्रावणकारका अगृहीत एव
ऋणे 'ऋणममुकेन मत्तकाशादेतावद् गृहीतमि'त्येव मृषार्थं प्रातिवेशिकानानु-
वेशिकाश्च साक्ष्यार्थं ये श्रावयन्ति त एते कूटश्रावयितार, व्याख्याताः उक्त-
विधाना बोद्धव्या ।

य वेत्यादि । य वा पुरुष, मन्त्रयोगमूलकर्मभिः मन्त्रोपायैरौषधप्रयो-
गैश्च, श्माशानिकैर्वा श्मशानकरणीयकर्मभिर्वा, संवननकारक वशीकरणकर्तार
मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्, किमिति, अमुष्य भार्यामित्यादि । सुबोधम् ।

तेनेत्यादि । कृत्याभिचारशीलौ कृत्याशीलः पिशाचावेशनकर्ता अभि-
चारशीलो मन्त्रप्रयोगेण मारणशीलः ।

क्रियताम् अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत् तथा कुर्याद्, रसद इति प्रवास्येत ।

तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः ।

यं वा नानालोहक्षाराणाम् अङ्गारभस्त्रासन्दंशमुष्टिकाधिकरणी-
बिम्बटङ्कमूषाणामभीक्षणं क्रेतारं मषीभस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं कर्मा-
रोपकरणसंवर्गं कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन संव्यवहारेण
चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । प्रज्ञातः कूटरूपकारक इति प्रवास्येत ।

तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च व्याख्यातः ।

आरब्धारस्तु हिंसाया गूढाजीवास्त्रयोदश ।

प्रवास्या निष्क्रयार्थं वा दद्युर्दोषविशेषतः ॥

इति काटलीयाथशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

चतुर्थोऽध्यायः गूढाजीविना रक्षा,

आदित एकाशीतितमः ॥

यं वा रसस्येत्यादि । रमस्य विषस्य । भेषज्याहारव्यवहारिण भेष-
जाभ्यवहार्ययोर्विषोपयोजनशीलम् । शेष सुगमम् ।

तेनेति । उक्तेन रसदविधानेन, मदनयोगव्यवहारी मदनयोग मद-
जनकौषधदानोपाय तद्व्यवहारी, व्याख्यातः ।

यं वेति । य वा, नानालोहक्षाराणा नानाजातीयाना लोहाना क्षा-
राणा च, अङ्गारादीनाम् अङ्गारो निर्वाणाम्निमिन्धन भस्त्रा ध्मानद्वतिः सन्दश-
कङ्कमुखः मुष्टिका कर्मारोपकरणभेद अधिकरणी लोहाभिघाताधार बिम्बः
प्रतिमा टङ्कः दारण मूषा ताम्राद्यावर्तनी इत्येतासाम्, अभीक्षण क्रेतार, मषी-
भस्मधूमदिग्धहस्तवस्त्रलिङ्गं मध्याद्युपलिप्तहस्तवस्त्रचिह्नं, कर्मारोपकरणसंवर्गम्
अयस्कारकर्मसाधनसम्पन्न, कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन, संव्य-
वहारेण च परस्परव्यवहारेण च, अनुप्रविश्य आश्रित्य, प्रज्ञापयेत् ईदृग्व्या-
पारोऽयमिति राज्ञे निवेदयेत् । प्रज्ञातः तथा विदितः, कूटरूपकारक इति,
प्रवास्येत ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, रागस्यापहर्ता स्वर्णादिवर्णकस्य हानिकर्ता,
कूटसुवर्णव्यवहारी च, व्याख्यातः उक्तविधानो द्रष्टव्यः ।

आरब्धारस्त्विति । हिसाया लोकोपद्रवस्य, आरब्धार कर्तार,
 गृढाजीवा त्रयोदश धर्मस्थः प्रदेष्टा ग्राममुख्य अध्यक्षः कूटसार्क्षा कूटश्रावक
 सवननकर्ता कृत्याशील, अभिचारशील रसद मदनयोगव्यवहर्ता कूटरूप-
 कर्ता कूटसुवर्णव्यवहारीत्युक्तास्त्रयोदशसत्या, प्रवाम्या स्वदेशान्निष्कासायि-
 तव्या । दोषविशेषतो निष्क्रयार्थं वा दद्युः अपराधतारतम्येन दण्डं च दद्युः ॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्याया कण्टकशोधने चतुर्थ्याविकरणे

चतुर्थोऽध्यायः गृढाजीविना रक्षा,

आदित एकाशीतितमः ॥

८० प्रक सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् ।

सत्रिप्रयोगाद्ध्वं सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभयेयुः । प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोधकान्, रंवननमन्त्रेण पारतल्पिकान् ।

तेषां कृतोत्साहाना महान्तं सङ्घमादाय रात्रावन्यं ग्राममुद्दिश्यान् ग्रामं कृतकस्त्रीपुरुषं गत्वा ब्रूयुः — इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम् । कृच्छ्रः परग्रामो गन्तुम् इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वाराण्यपोह्य, 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः । अन्तर्धानमन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनमिति सूत्रम् । सिद्धव्यञ्जना मुण्डजटिलादयः पूर्वोक्ताः तैः माणवानां चोरपारदारिकादीनां कुपुरुषाणां प्रकाशनमिति सूत्रार्थः । कण्टकविशेषपरिज्ञानोपायः सत्रिप्रयोग उक्तः, अपर इदानीमभिधीयते ।

सत्रिप्रयोगादिति । तत ऊर्ध्वं, सिद्धव्यञ्जना माणवा, माणवविद्याभिः प्रस्वापनान्तर्धानादिकारिभिः कुमन्त्रैः, प्रलोभयेयुः, अर्थात् कण्टकान् । तत्र विशेषमाह — प्रस्वापनेत्यादि । प्रतिरोधकान् चोरान् । पारतल्पिकान् पारदारिकान् ।

तेषामित्यादि । तेषां प्रतिरोधकपारतल्पिकानाम् । कृतोत्साहाना स्वव्यापाराकुतोभयानुष्ठानमार्गप्रदर्शकसिद्धलाभजनितोत्साहानाम्, महान्तं सङ्घमादाय रात्रौ अन्यं ग्रामम् उद्दिश्य, प्रस्थिता इति शेषः, अन्यम् उद्दिष्टग्रामादितरं, ग्रामं, कृतकस्त्रीपुरुषं कृतका कृत्रिमाः स्वप्रवृत्त्यानुकूल्याय उत्तसकेताः स्वविधेया स्त्रीपुरुषा यस्मिन्त तथाभूतः, गत्वा ब्रूयुः । किमिति, इहैव अस्मिन्नेव ग्रामे, विद्याप्रभावः प्रस्वापनादिमन्त्रमहिमा, दृश्यताम् । परग्रामो गन्तुं कृच्छ्रः श्रमवशाद् विदूरत्वाच्चाशङ्क्य इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारार्गलापोहनमन्त्रेण, द्वाराण्यपोह्य पर्वसङ्केतापोहितार्गलेष्वेव द्वारेषु अर्गलापोहनमभिनीय, प्रविश्यतामिति ब्रूयुः । अन्तर्धानमन्त्रेण, जाग्रता जाग्रत्वेऽपि सकेतवशादपश्यन्तमिवात्मानमभिनयताम्, आरक्षिणा मध्येन, माणवान् अतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण, रक्षिणः, प्रस्वापयित्वा अस्वपत एव स्वापाभिनयं कारयित्वा, शय्याभिः रक्षिशयनीयवर्त्मना, माणवैः सञ्चारयेयुः । प्रस्वापयित्वेति

शय्याभिर्माणवैः सञ्चारयेयुः । संवननमन्त्रेण भार्याव्यञ्जनाः परेषां
माणवैः संमोदयेयुः ।

उपलब्धविद्याप्रभावानां पुरश्चरणाद्यादिशेयुरभिज्ञानार्थम् ।

कृतलक्षणद्रव्येषु वा वेश्मसु कर्म कारयेयुः, अनुप्रविष्टान् वैकत्र
ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः ।
गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननुयुञ्जीत ।

पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टास्तथैव कर्म कारयेयुः
ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत् — चोरग्रहणीं वि-
द्यामधीते राजा; तस्योपदेशादिमे चोरा गृहीताः; भूयश्च ग्रहीष्यामि;
वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः इति ।

ल्यबकरण समासाविवक्षया । प्रतिरोधकप्रत्यायकमुक्त्वा पारतल्पिकप्रत्यायक-
माह — संवननेत्यादि । संवननमन्त्रेण, परेषा भार्याव्यञ्जना परदारच्छल
धारिणी. पूर्वदत्तसकेता एव वनिता., माणवै, संमोदयेयु वशीकरणाभिनय-
द्वारेण सङ्गसुखमनुभावयेयु ।

उपलब्धविद्याप्रभावानामिति । एव प्रत्यक्षदृष्टमन्त्रमहिम्ना, पुरश्च-
रणादि पुरश्चरणप्रभृतिक मन्त्रसिद्ध्यङ्ग कर्म, आदिशेयु, अभिज्ञानार्थ स्मर-
णार्थम् ।

कृतलक्षणद्रव्येषु वेति । कृतस्वामिचिह्नद्रव्योपेतेषु, वेश्मसु, कर्म
चौर्यं, कारयेयु, पूर्वोक्तान् गृहीतमन्त्रान् माणवान् । अनुप्रविष्टान् वा अन्तः
प्रविष्टाश्च, एकत्र कचिद् गृहे, ग्राहयेयु ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेष्विति । कृतलक्षणद्रव्याणा मुष्टाना
क्रयणविक्रयणाधीकरणावसरेषु, योगसुरामत्तान् वा भेषजयुक्तमद्यपानमत्तान्
वा, ग्राहयेयु. । गृहीतान् तथाग्रहण प्राप्तान् माणवान्, पूर्वापदानसहायान्
पूर्वकृतानि चौर्याणि चौर्यसहायाश्च, अनुयुञ्जीत पृच्छेत् ।

पुराणचोरव्यञ्जना वेति । पुरातनतस्करच्छद्मानो वा भूत्वा, चोरान्
अनुप्रविष्टाः, तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव, कर्म कारयेयु. ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतानिति । ग्रहण प्राप्ताश्चोरान्, समाहर्ता पौरजानपदाना द-
र्शयेत् । किं कृत्वा, चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजेत्याद्युक्त्वा ।

यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात् , तमेपां प्रत्यादिशेद् — एष राज्ञः प्रभाव इति ।

पुराणचोरगोपालकव्याधश्वगणिनश्च वनचोराटविकाननुप्र-
विष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेप्वेनानभियोजयेयुः ।
अभियोगे गूढबलैर्घातयेयुः, मदनरसयुक्तेन वा पथ्यादनेन । अनुगृही-
तलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः प्रहवणेषु योगसुरामत्तान्
वा ग्राहयेयुः ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।

सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥

इति काटलीयार्थशास्त्र कण्टकशब्दे चतुर्थविकरणे

पञ्चमोऽध्याय सिद्धव्यञ्जनेर्माणवप्रकाशनम् ,

आदितो द्यशीतितम् ॥

यं चात्रेति । यं च जनम् , अत्र पुरादौ, शम्याप्रतोदादीनाम् अप-
हर्तारं युगकीलकतोत्रादीनां चोरयितारम् , अपसर्पोपदेशेन जानीयात् , तम् ,
एषा पौरजानपदानां, प्रत्यादिशेत् प्रज्ञापयेत् , किं कृत्वा, एष राज्ञः प्रभाव
इति अत्यल्पविषयस्यापि चौर्यस्येदं परिज्ञानं राज्ञो माहात्म्यकृतमित्युक्त्वा ।

वनचोरग्रहणोपायमाह—पुराणचोरेत्यादि । पुराणचोरा गोपालका
व्याधा श्वगणिनश्च, राजपुरुषभूता इति शेष , वनचोराटविकान् वनचोरान्
अटवीचरान् पुलिन्दादींश्च, अनुप्रविष्टा , प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु प्रभू-
तानि प्रचुराणि कूटानि फालानि हिरण्यानि कुप्यभाण्डानि च भेषु तेषु तथाभू-
तेषु, सार्थव्रजग्रामेषु वणिक्सङ्घगतागतमार्गेषु गोष्ठेषु ग्रामेषु च, एनान् वनचोरा-
टविकान् , अभियोजयेयु चौर्यायोद्योजयेयु । अभियोगे आरब्धे सति, गूढबलै
गूढसैन्यैः, घातयेयु । मदनरसयुक्तेन मोहजनकविषयुक्तेन, पथ्यादनेन वा
पथिभोजनेन वा, घातयेयु । अनुगृहीतलोप्त्रभारान् उपगृहीतमुष्टद्रव्यभारान्,
आयतगतपरिश्रान्तान् दीर्घाध्वगमनपरिखिन्नान् , अत एव प्रस्वपन्त एनान् ,
ग्राहयेयु । प्रहवणेषु तुष्टिभोजनदानेषु, योगसुरामत्तान् वीर्यवन्मद्यपानमत्तान्
वा, ग्राहयेयु ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह — पूर्ववच्चेति । समाहर्ता, पूर्ववत् पूर्वोक्तपु-
र्राष्ट्रचोरवत् , एनान् वनचोराटविकान् , गृहीत्वा, राज्ञः सर्वज्ञख्यापनं 'चोर-

ग्रहणी विद्यामधीते राजा सर्वश्रोत्रान् जानाति तत्प्रभावादिमे चोरा गृहीता ।

इत्येव सर्वज्ञत्वख्यापन, कारयन्, राष्ट्रवासिषु, प्रत्ययेद् दर्शयेत् ॥

इति माटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया कण्टकशोधने चतुर्थीधिकरणे

पञ्चमोऽध्याय सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्,

आदितो वशीतितम् ॥

८१ प्रक शङ्कारूपकर्माभिग्रह ।

सिद्धप्रयोगादूर्ध्व शङ्कारूपकर्माभिग्रहः ।

क्षीणदायकुटुम्बमल्पनिवेशं विपरतिदेशजातिगोत्रनामकमापदेशं प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं मामसुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रसक्तमतिव्ययकर्तारं पुश्चलीद्यूनशौण्डिकेषु प्रसक्तमभीक्षणप्रवासिनमविज्ञातस्थानगमनमेकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं प्रच्छन्ने मामिषे वा देशे बहुमन्त्रसन्निपात सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारम् अन्तर्गृह-नित्यमभ्यधिगन्तारं कान्तापरं परपरिग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेदमनामभी-

शङ्कारूपकर्माभिग्रह इति सूत्रम् । आत्मन परान् प्रति परेयामा-त्मान प्रति चेति शङ्का द्विरूपा रूप लोप्त्रं कर्म मन्धिच्छेदादि एतैर्लिङ्गेभि-ग्रह. चोराणां ग्रहणमभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

गूढाजीविना रक्षा प्रकान्ता । तत्र सिद्धव्यञ्जनादिभिर्गृहीतुं शक्यानां गूढाजीविना ग्रहणप्रकार उक्तः, तदग्राह्याणां शङ्कारूपकर्मभिर्ग्रहणप्रकार इदानीमुच्यते ।

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वमिति । सिद्धव्यञ्जनप्रयोगात् परतः, शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, वक्ष्यत इति क्रियाव्याहारः ।

शङ्काभिग्रह तावदाह — क्षीणदायकुटुम्बमिति । दाय कुलकमागतं द्रव्यं कुटुम्ब कृषि तदुभय क्षीणं यम्य त तथाभूतम्, अल्पनिवेशं भक्तव्ययापर्याप्तभृति कर्मानुसूतनिहीनभृति वा, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशम् अन्यथाकल्पितदेशजात्यादिव्यवहारः, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणम् अन्याविदितवृत्त्यर्थकर्मणः, मामसुरादिष्वष्टसु, प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्तम्, अतिव्ययकर्तारं, पुश्चलीद्यूनशौण्डिकेषु प्रसक्तम्, अभीक्षणप्रवासिनः पौनः पुन्यप्रवासशीलम्, अविज्ञातस्थानगमनं क तिष्ठति क गच्छतीत्यन्याविदितस्थानगमनम्, एकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं विजने वने गृहारां च विकालं चरणशालं, प्रच्छन्ने मामिषे वा देशे बहुमन्त्रसन्निपातम् अन्यदर्शनागोचरे देशे मामिषे सद्रव्ये वनिकगृहनिकटदेशे वा बहुमन्त्रयन्त बहुकृत्वो गच्छन्त च, सद्यः क्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं व्रणकारणोद्भेदशङ्कया रहसि चिकित्सयितारम्, अन्तर्गृहनित्यं गर्भगृहनित्योपविष्टम्, अभ्यधिगन्तारम् आगच्छन्तोऽभिमुखं झडिति गत्वा प्रतिनिवर्तमानं, कान्तापरं स्त्रीलोलं, परपरिग्रहाणां परपरिज-

क्षणप्रष्टारं कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्ग विरात्रे छन्नकुड्यच्छायास-
ञ्चारिणं विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं जातवैराशयं हीनकर्मजाति
विगूह्यमानरूपं लिङ्गेनालिङ्गिनं लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं
स्वकर्मभिरपदिष्टं नागरिकमहामात्रदर्शने गूहमानमपसरन्तमनुच्छ्वा-
सोपवेशिनमाविशं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शस्त्रहस्तमनुष्यसम्पातत्रासिनं
हिंस्रस्तेननिधिनिक्षेपापहारवरप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केतेति श-
ङ्काभिग्रहः ।

रूपाभिग्रहस्तु । नष्टापहतमविद्यमानं तज्जातव्यवहारिषु निवे-
दयेत् । तच्चेन्निवेदितमासाद्य प्रच्छादयेयुः, साचिव्यकरदोषमाप्नुयुः ।

नाना, परस्त्रीद्रव्यवेशमनाम् अभीक्षणप्रष्टारं, कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्ग मार-
णचौर्यादिगर्हितकर्मोपयोगिषु शस्त्रेषु उपकरणेषु परिचयवन्तः, शास्त्रेत्यपि
पाठः । विरात्रे अर्धरात्रे, छन्नकुड्यच्छायासञ्चारिणं छन्न यथा भवति तथा
कुड्यच्छायाया सञ्चरणशीलं, विरूपद्रव्याणां विनष्टस्वरूपाणां द्रव्याणाम्,
अदेशकालविक्रेतारम् अदेशे अकाले च विक्रयकारिणं, जातवैराशयं, हीन-
कर्मजाति, विगूह्यमानरूपं छाद्यमानस्वरूपं, लिङ्गेनालिङ्गिनम् अनुपात्तलिङ्गि-
चिह्नं लिङ्गित्रतेन युक्तं, लिङ्गिनं वा भिन्नाचारम् उपात्तलिङ्गिचिह्नं वा लिङ्गित्र-
तरहितं, पूर्वकृतापदानं पूर्वमन्यत्र कृतचौर्यं, स्वकर्मभिरपदिष्टं परदारग्रहणा-
दिभिः स्यात्, नागरिकमहामात्रदर्शने नगररक्षिपुरुषस्य महामात्रस्य च दर्शने,
गूहमानमपसरन्तं स्वरूपं छादयन्तं निलीयं चरन्तं च, अनुच्छ्वासोपवेशिनं
तूष्णीं बहिर्भूम्यादावुपवेशनशीलम्, आविशं भीति, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं
शुष्कः क्षामं भिन्नं अयथाप्रकारश्च स्वरो मुखवर्णश्च यस्य तं तथाभूतं, शस्त्र-
हस्तमनुष्यसम्पातत्रासिनं शस्त्रपाणिपुरुषागमनभीरुकम्, एवम्भूतैर्विशेषणैर्य-
थासम्भव युक्तं जनं, हिंस्रस्तेनादीनां हिंस्रो घातुक स्तेनश्चोर निधिनिक्षेपा-
पहारो निधिनिक्षेपयोरपहर्ता वरप्रयोगं वरं क्रोधस्तन्निमित्तः प्रयोगः शस्त्र-
प्रयोगो यस्य स तथाभूतं गूढाजीवीं प्रतीतं इत्येतेषाम् अन्यतमं, शङ्केतं ।
'वरो ना भूपजामात्रोर्देवादेरीप्सिते ऋधि' इति केशवः । इति शङ्काभिग्रह-
इति । व्याख्यात इति शेषः ।

रूपाभिग्रहस्त्विति । वक्ष्यत इति शेषः । नष्टापहतमिति । प्रमाद-
ग्रष्टं चोरेणापहतं द्रव्यम्, अविद्यमानं, तज्जातव्यवहारिषु तज्जातिद्रव्यव्य-

अजानन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन । न चानिवेद्य संस्था-
ध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं वा कुर्युः ।

तच्चेन्निवेदितमासाद्येत, रूपाभिगृहीतमागमं पृच्छेत् — कुतस्ते
लब्धम् इति । स चेद् ब्रूयाद् — दायाद्यादवाप्तममुष्माल्लब्धं, क्रीतं
कारितमाधिप्रच्छन्नम् अयमस्य देशः कालश्चोपसम्प्राप्तः, अयमस्यार्धः
प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च इति, तस्यागमसमाधौ मुच्येत ।

नाष्टिकश्चेत् तदेव प्रतिमन्दध्यात्, यस्य पूर्वा दीर्घश्च परि-
भोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति विद्यात् । चतुष्पदानामपि हि
वहारिषु, निन्दयेत् । निवेदितम् आसाद्य प्रच्छादयेयुश्चेत्, साचिव्यकरदोष
चौर्यसाहाय्यकारिदण्डम्, आप्नुयुः । अजानन्त अमुकस्येदमित्यविदन्त,
अस्य द्रव्यस्य, अतिसर्गेण अर्पणेन, मुच्येरन् अपराधमुक्ता स्युः । न चेति ।
संस्थाध्यक्षस्य पण्यसंस्थाविकारिण, अनिवेद्य, पुराणभाण्डानाम्, आधान
विक्रय वा, न च कुर्युः ।

तच्चेदिति । निवेदितं तद् नष्टापहतम्, आसाद्येत चत्, रूपाभिगृहीत
जनम्, आगमं पृच्छेत् — कुतस्ते लब्धमिति । स चेद् ब्रूयात्, किमिति,
दायाद्यादवाप्तं दायादभावाल्लब्धम्, अमुष्माल्लब्धं, क्रीतं, कारितं नवनिर्मा-
पितम्, अधिप्रच्छन्नम् आधीकरणवशादियन्त कालमप्रकाशतया गीतम्,
अयम् अस्य देश अस्यार्धस्याय साक्षी यद्वा अस्याय प्रदेशः उपसम्प्राप्त
उपसम्प्राप्तिमान्, अस्याय कालश्च उपसम्प्राप्तिमान्, अयम् अयम् अर्धो रूप-
मूल्यम्, इदं प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च इदमस्य सुवर्णकर्षादिमानम् इदमस्य
चिह्नम् इदमस्य प्रकृतिमूल्यम्, इति, तर्हीति शेषः, तस्य द्रव्यस्य, आगम
समाधौ आगमसमर्थने सति, मुच्येत रूपाभिगृहीत । अन्यथा तु तस्य चोर-
दण्ड इत्यर्थम् ।

नाष्टिकश्चेदिति । नाष्टिकोऽभियोक्ता, तदेव प्रतिमन्दध्यात् रूपाभि-
गृहीतप्रयुक्तमेव समागमं यदि प्रतिमन्दधीत, यस्य रूपाभिगृहीतनाष्टिकयो-
रन्यतरस्य, पूर्वा, दीर्घश्च, परिभोगः अनुभवः, शुचिर्वा देश विश्वास्यवचनश्च
साक्षी, तस्य द्रव्यमिति, विद्यात् निर्णयेत् । न च तदीयत्वमसम्भावितमि-
त्याह — चतुष्पदानामपि हीति । तेषामपि हि भिन्नयोन्यादिप्रसूतानां, रूप-
लिङ्गसामान्यम् आकृतिमादृश्यं चिह्नमादृश्यं च, भवति । एव स्थिते इति

रूपलिङ्गसामान्यं भवति, किमङ्गपुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्या-
भरणभाण्डानाम् इति ।

स चेद् ब्रूयात् — याचितकमवक्रीतकमाहितकं निक्षेपमुपनिधिं
वैयापृत्यभर्मं वामुष्येति, तस्य अपसारप्रीतसन्धानेन मुच्येत ।

नैवम् इत्यपसारो वा ब्रूयाद्, रूपाभिगृहीतः परस्य दानकार-
णमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राह
कोपदेष्टृभिरुपश्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत् ।

उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभोपलिङ्गनेन
शुद्धिः । अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् । अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत
इति रूपाभिग्रहः ।

शेष , एकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां, कुप्याभरणभाण्डानां कुप्यनिर्मितभूषणपा-
त्राणां, किमङ्गपुन किमु वक्तव्यं, तेषां रूपलिङ्गसामान्यं सुतरां भवतीत्यर्थः ।
इति अतः कारणात् ।

स चेदिति । स रूपाभिगृहीतः, याचितक याच्यया लब्धम्, अवक्री-
तक भाटकगृहीतम्, आहितकम् आधित्वेन गृहीत, निक्षेपं भूषणभाण्डनिर्मा-
णार्थं निक्षिप्तम्, उपनिधिं रक्षणाय विश्वासाद् दत्त, वैयापृत्यभर्मं वा कर्मण
कृतस्य दत्ता भूति वा, अमुष्येति ब्रूयाच्चेत् अमुकपुरुषसम्बन्धीत्येव वदेच्चेत्,
अर्थान्नाष्टिकार्यित रूप, तस्य द्रव्यस्य, अपसारप्रतिसन्धानेन मदीयमेवेदं
याचितकादीत्यपसारपुरुषकृतेनाभ्युपगमेन, मुच्येत, अर्थात् स ।

नैवमित्यपसारो वा ब्रूयादिति । न मे याचितकादीत्यपसारो यदि
वदेत्, रूपाभिगृहीतः, परस्य अपसारस्य, दानकारणम्, आत्मनः प्रतिग्रह-
कारणम्, उपलिङ्गनं वा लिङ्गैरभिज्ञापनं च, प्रतिसमानयेत् निरूपयेत्, कै ,
दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिः उपश्रोतृभिर्वा, वाशब्दश्चार्थः । तत्र
निबन्धको लेखकः, उपदेष्टा लेखनीयवाक्यवक्ता, शेषाः प्रणीताः ।

उज्झितेत्यादि । उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य उज्झित विस्मृत
वस्त्राभरणादि प्रनष्ट स्वयूथच्युत गोमहिषादि निष्पतितं छन्नापसृत दासीदासादि
तस्योपलब्धस्य, देशकाललाभोपलिङ्गनेन देशादीनां विभावेन, शुद्धिः अभि-
योक्तुः । अशुद्धः अविभावितदेशादिः स, तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् यत्
स्वीयमित्युक्तं तत्समम् अन्यच्च तत्समपरिमाणं दण्डं दद्यात्, अभियोक्ता ।

कर्माभिग्रहस्तु । मुषितवेश्मनः प्रवेशनिष्कसनमद्वारेण, द्वारस्य सन्धिना बीजेन वा वेधम्, उत्तमागारस्य जालवातायननीववेधम्, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधम् उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायमुपदेशोपलभ्यम् अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणमभ्यन्तरकृतं विद्यात् । विपर्यये बाह्यकृतम् । उभयत उभयकृतम् ।

अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यमनिनं क्रूरसहायं तस्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां वा परिचारकजनं वा तद्विधाचारमतिस्वप्नं निद्राक्लान्तमाधिक्लान्तमाविग्रं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं अनवस्थितमतिप्रलापिनमुच्चारोहणसैरब्धगात्रं विलूननिघृष्टभिन्नपाटित-
अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत देशाद्युपलिङ्गनेन स्वत्वस्याविभावेन, चौर्यदण्डभाग्भवति । इति रूपाभिग्रह इति । व्याख्यात इति शेषः ।

कर्माभिग्रहस्त्विति । उच्यत इति शेषः । चौर्यं नाम त्रिविधम् — आभ्यन्तरकृतं बाह्यकृतम् उभयकृतमिति । तत्राभ्यन्तरचौर्यमाह — मुषितवेश्मन इति । चोरितगृहस्य, अद्वारेण पश्चाद्वारेण प्रवेशनिष्कसनं प्रवेशो निर्गमनं च, द्वारस्य सन्धिना सुरुङ्गया बीजेन वेधसाधनेन वा वेधनिर्माणम्, उत्तमागारस्य उपरिभूमिकाया जालवातायननीववेधम् आनायगवाक्षवलीकभेदनम्, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधपदन्यासस्थानकरणं, गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायं कुड्यगूहितस्य द्रव्यनिक्षेपस्य ग्रहणप्रत्युपायभूतम्, उपदेशोपलभ्यम् उपदेशैकविज्ञेयम्, अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणम् अन्तर्गतकुड्यच्छेदपासूत्करपरिमर्दनमाधनम्, उपखननं वा कुड्यसमीपभूखननं वा, अभ्यन्तरकृतम् आभ्यन्तरजनकृतं, विद्याद् अभ्यूहेत् । विपर्यये उक्तलक्षणचैपरीत्ये, बाह्यकृतं विद्यात् । उभयत उभयलक्षणसत्त्वे, उभयकृतं विद्यात् ।

अभ्यन्तरकृतत्वशङ्काया परीक्षणमाह — अभ्यन्तरजनकृतं चौर्यमित्यूहे सति, पुरुषं आसन्नं आभ्यन्तरं, परीक्षेत, कथं भूतं परीक्षेत, व्यसनिनं द्यूतमद्यप्रसक्तं, क्रूरसहायं क्रूरास्त्यक्तात्मानस्तेषां सहायं, तस्करोपकरणसंसर्गं, स्त्रियं वा दरिद्रकुलम्, अन्यप्रसक्तां स्त्रियं वा, परिचारकजनं वा तद्विधाचारम् अन्यस्त्रीप्रसक्तम्, अतिस्वप्नमोषणानन्तरदिवसेऽतिमात्रनिद्रां, निद्राक्लान्तं स्वापाभावश्रान्तम्, आधिक्लान्तम्, आविग्रं भीतं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम्, अनवस्थितम्, अतिप्रलापिनम्, उच्चारोहण-

शरीरवस्त्रं जातकिणसंरब्धहस्तपादं पांसुपूर्णकेशनखं विलूनभुग्नकेश-
नखं वा सम्यक्स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्तपादं वा पां-
सुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेशनिष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्य
गन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं परीक्षेत । चोरं पारदारिकं वा विद्यात् ॥

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।

कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरण

षष्ठोऽध्यायः शङ्कारूपकर्माभिग्रहः ,

आदितस्त्रयशातितमः ॥

सरब्धगात्रम् उच्चारोहणपरवशवपुषः, विलूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रमि-
त्यादि विशेषणसप्तकं स्फुटार्थम् । पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपः पांसुषु
पङ्क्तिलेषु च स्वपादमदृशचरणन्यासः, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा प्रवेशनिर्गमनयोर्वा,
तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदः सुषितवेष्टमगतेन माल्यमद्यगन्धेन
समानगन्धं वस्त्रच्छेदेन समानवस्त्रच्छेदं विलेपनस्वेदेन तुल्यविलेपनस्वेदम् ।
चोरं पारदारिकं वा विद्यादिति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं परीक्ष्य तस्कर इति
वा पारतल्पिक इति वा जानीयात् ॥

विविशेषः श्लोकेनाह — सगोपस्थानिक इति । गोपो दशकुलीपञ्च-
कुलोरक्षकः स्थानिको दुर्गजनपदचतुर्भागरक्षी ताभ्या सहितः, प्रदेष्टा कण्टक-
शोधनाविकृतः, बाह्यं चोरमार्गणं कुर्यात् । नागरिकश्च, अन्तर्दुर्गे दुर्गान्तर्भागे,
निर्दिष्टहेतुभिः, चोरमार्गणं कुर्यात् ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाः कण्टकशोधन चतुर्थाधिकरणे

षष्ठोऽध्यायः शङ्कारूपकर्माभिग्रहः ,

आदितस्त्रयशातितमः ॥

८२ प्रक आशुमृतकपरीक्षा ।

तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत ।

निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं
सव्यञ्जनकण्ठ पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ।

तमेव सङ्कुचितबाहुसक्थिमुद्धन्धहतं विद्यात् ।

शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्धत्तनाभिमवरोपितं विद्यात् ।

निस्तब्धगुदाक्षं सन्दष्टजिह्वमाध्मातोदरमुदकहतं विद्यात् ।

शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठै रश्मिभिर्वा हत विद्यात् ।

सम्भग्नस्फुटितगात्रमवक्षिप्तं विद्यात् ।

आशुमृतकपरीक्षेति सूत्रम् । अन्तरेण व्रणाभिधातादिकमकाण्डे मृत
आशुमृतक तस्य परीक्षाभिधीयत इति सूत्रार्थः । द्रव्यापहारिण कण्ठका
प्रागुक्ता , प्राणापहारिण इदानीमुच्यन्ते ।

तैलेत्यादि । आशुमृतक, तैलाभ्यक्त परीक्षेत तस्य कायमखिल तैले-
नाभ्यक्त कृत्वा परीक्षेत । तैलाभ्यञ्जने हि कृते गूढाः प्रहारा व्यक्तीभवन्तीति
तद्यक्तीभावानुरूपा परीक्षा प्रवर्तत इति ।

निष्कीर्णमूत्रपुरीषमिति । निस्सृतकीर्णमूत्रपुरीष, वातपूर्णकोष्ठत्वक्क
वातपूर्णमुदर त्वक् च यस्य त, शूनपादपाणि प्रवृद्धपादपाणिम्, उन्मीलिताक्षम्
अमीलितनेत्र, सव्यञ्जनकण्ठ सचिह्न पतितत्वरूपचिह्नयुक्त कण्ठो यस्य तम्,
इत्थम्भूत जन, पीडननिरुद्धोच्छ्वासहत कण्ठपीडनकृतेनोच्छ्वासनिरोधेन हत
विद्यात् ।

तमेवेति । उक्तलक्षणमेव, सङ्कुचितबाहुसक्थि प्राप्तसंकोचभुजोरुम्,
उद्धन्धहतम् उलम्बनहत, विद्यात् ।

शूनेत्यादि । शूनपाणिपादोदरम्, अपगताक्षम् अन्तर्मग्नचक्षुषम्,
उद्धत्तनाभिम् उद्धत्तनाभिम्, अवरोपित शूलारोपित, विद्यात् ।

निस्तब्धगुदाक्षमिति । गुदमाक्षि च निर्गत यस्य त, सन्दष्टजिह्वम्,,
आध्मातोदर शूनोदरम्, उदकहत विद्यात् ।

शोणितानुसिक्तमित्यादि । स्फुटार्थम् ।

संभग्न्यादि । अवक्षिप्त प्रामाणादिपातितम् ।

श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्माणं फेनोपदिग्ध-
मुखं विषहतं विद्यात् ।

तमेव सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् ।

विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवान्तविरिक्तं मदनयोगहतं विद्यात् ।

अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्धन्धनिकृत्त-
कण्ठं विद्यात् ।

विषहतस्य भोजनशेषं पयोभिः परीक्षेत । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्र-
क्षिप्तं चिटचिटायदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्तं विद्यात् । दग्धस्य हृदयम-
दग्धं दृष्ट्वा वा ।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत । दुःखोप-
हतमन्यप्रसक्तं वा स्त्रीजनं, दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम् ।
तदेव हतोद्धस्य परीक्षेत ।

श्यावपाणीत्यादि । श्यावशब्द कपिशार्थः । विषहत वत्सनाभादि-
म्यावरविषहतम् ।

तमेवेति । श्यावपाणिपाददन्तनखत्वादियुक्तमेव ।

विक्षिप्तेत्यादि । विक्षिप्तवस्त्रगात्र वस्त्र गात्र च तत इतो विसारित येन
तम् । मदनयोगहत मदकर रसदानहत विद्यात् ।

निष्कीर्णत्यादिनोक्तेषु कारणेषु अन्यतमदर्शनेन हतमनुमिनुयात्,
हन्त्रा वा स्वदण्डभयादुलम्बनच्छिन्नकण्ठमनुमिनुयादित्याह—अत इत्यादि ।

विषहतस्येत्यादि । हृदयादुद्धृत्य हृदयदेशात् खण्डमवदाय । चिट-
चिटायत् चिटचिटाशब्द कुर्वत् ।

विषदपरिज्ञानोपायमाह — तस्येति । विषहतस्य, परिचारकजन, वा-
ग्दण्डपारुष्यातिलब्ध वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याभ्या पीडित, मार्गेत अन्विष्येत्,
तथाभूतो हि परिजन स्वामिनो विषदायी सम्भाव्यत इति । दुःखोपहत-
मिति । तथाभूत, स्त्रीजनम् । अन्यप्रसक्त वा पुरुषान्तरसक्त वा स्त्रीजन, मार्गे-
तेति वर्तते । दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तार वा ‘अमुकेन विभक्तव्यो दायस्तस्य
मरणे निवृत्तो मामभिगमिष्यती’त्यभिमानवन्त तस्य स्त्रीजनो मद्भोग्यो भवि-
ष्यतीत्यभिमानवन्त च वा, बन्धु मार्गेत । तदेव यथोक्तमेव, हतोद्धस्य हत्वो-
लम्बिनस्य, परीक्ष ।

स्वयमुद्धदस्य वा विप्रकारमयुक्त मार्गेत ।

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रतिपक्षद्वेषः पण्यसस्था समवायो वा विवादपदानामन्यतमं वा रोषस्थानम् । रोषनिमित्तो घातः ।

स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा चोरैरर्थनिमित्तं सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत । येनाहूतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमि-
मानीतो वा, तमनुयुञ्जीत । ये चास्य हतभूमावासन्नचरास्तानेकैकशः
पृच्छेत् — केनायमिहानीतो हतो वा कः सशस्त्रः सङ्गूहमान उद्विग्नो
वा युष्माभिर्दृष्ट इति । ते यथा ब्रूयुस्तथानुयुञ्जीत ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छदम् ।

वस्त्रं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ॥

अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।

कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ॥

स्वयमुद्धदस्य वेति । स्वयमुल्लम्बनमृतस्य, विप्रकारम् अयुक्त मात्रा-
तिग पीडन, मार्गेत केन कीदृशमुत्पादितमित्यन्विष्येत् ।

सामान्यतः परमारणनिमित्तान्याह — सर्वेषां वेति । जनसामान्यस्य,
रोषस्थानं कोपहेतु, स्त्रीदायाद्यदोष स्त्रीनिमित्तो दायादत्वनिमित्तश्च दोष,
कर्मस्पर्धा राजकुलनियोगापचारादिकृतः सधर्ष, प्रतिपक्षद्वेषः शत्रुवैर, पण्य-
सस्था वाणिज्यम् अपचारादिद्वारेण, समवायो वा समूहो वा प्राधान्यमङ्गद्वारेण,
विवादपदानाम् अन्यतम वा पूर्वोक्तानां विवाहसयुक्तादीनामेकतम वा, भव-
तीति शेषः । रोषनिमित्तो, घातः वधः ।

स्वयमिति । आत्मना हतस्य, आदिष्टपुरुषैः स्वनिशुक्तपुरुषैर्वा हतस्य,
चोरैः अर्थनिमित्तं धनार्थं हतस्य, सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य हतादन्यास्मिन्
वैरवद्वि. 'स एवायमि'ति सादृश्याद् मिथ्याबुद्धिं कृत्वा हतस्य, घातम्, आस-
न्नेभ्यः हतप्रत्यासन्नजनेभ्यः, परीक्षेत अन्विष्य जानीयात् । येनाहूत इत्यादि ।
सङ्गूहमान छन्नचरः । उद्विग्न भीतः । शेषः सुबोधम् ।

अनाथस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनाथस्य मृतस्य, शरीरस्थम्,
उपभोग माल्यादि, परिच्छद छत्रोपानहादि, वस्त्रं, वेष जटिलमुण्डितत्वादि,
विभूषा वा, दृष्ट्वा, तद्व्यवहारिणः माल्याद्युपभोगव्यवहर्तृन् मालाकारादीन्,

रज्जुशस्त्रविषैर्वापि कामक्रोधवशेन यः ।
 घातयेत् स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ॥
 रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।
 न श्मशानविधिस्तेषां न सम्बन्धिक्रियास्तथा ॥
 बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात् प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।
 तद्गतिं स चरेत् पश्चात् स्वजनाद् वा प्रमुच्यते ॥
 संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।
 याजनाध्यापनाद् यौनात् तैश्चान्योऽपि समाचरन् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
 सप्तमोऽध्याय आशुमृतकपरीक्षा,
 आदितश्चतुरशीतितम ॥

अनुयुज्जीत पृच्छेत्, किं किं, सयोग सख्य, निवास, वासकारण, कर्म च वृत्ति
 च, व्यवहारं च दानादानक्रियानुष्ठान च, अर्थाद्धतस्य । ततो मार्गेण घात-
 कान्वेषणम्, आचरेत् ॥

रज्जुशस्त्रेत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । रज्जुना गुणेन, पुस्त्वमार्ष,
 'रज्ज्वा वे'ति पाठ एव वा प्रमादाद् विरूपितः । सम्बन्धिक्रियाः ज्ञाति-
 कार्याणि निवपनानि । शेष सुगमम् । रज्जुवस्त्रेति कापि पाठः ॥

बन्धुस्तेषामित्यादि । तेषाम् आत्मघातिनाम् । स पश्चात् तद्गतिं
 चरेत् आत्मघातिप्रेतक्रियाकर्ता देहान्ते आत्मघातिगतिं प्राप्नुयात् । स्वजनाद्
 वा प्रमुच्यते स्वजनपरित्यक्तश्च भवति, अर्थात् पतितत्वेन हेतुना ॥

संवत्सरेणेति । पतितेन सह, याजनाध्यापनात्, यौनाद् विवाह-
 सम्बन्धाच्च, समाचरन् व्यवहरन्, सवत्सरेण वर्षेणैकेन, पतति । तैश्च पतित-
 संसर्गपतितैश्च, समाचरन् व्यवहरन्, अन्योऽपि, सवत्सरेण पतति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रस्याध्यायस्य कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे
 सप्तमोऽध्याय आशुमृतकपरीक्षा,
 आदितश्चतुरशीतितम ॥

८३ प्रक वाक्यकर्मानुयोग ।

मुषितसन्निधौ बाह्यानामभ्यन्तराणां च साक्षिणमभिशस्तस्य देशजातिगोत्रनामकर्मसारसहायनिवासाननुयुञ्जीत । तांश्चापदेशैः प्रतिसमानयेत् । ततः पूर्वस्याहः प्रचारं रात्रौ निवासं च आ ग्रहणादिति अनुयुञ्जीत । तस्यापसारप्रतिसन्धाने शुद्धः स्यात् । अन्यथा कर्मप्राप्तः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमग्राह्यः शङ्कितकः, पृच्छाभावादन्यत्रोपकरणदर्शनात् ।

अचोरं चोर इत्यभिव्याहरतश्चोरसमो दण्डः, चोरं प्रच्छादयतश्च ।

वाक्यकर्मानुयोग इति सूत्रम् । वाक्येन कर्मणा च शङ्काभिगृहीतस्य अनुयोगोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । शङ्कादिलिङ्गानां व्यभिचारसम्भवाद् वस्तुतोऽचोरस्यापि दण्डभयादिनानृतवादित्वदर्शनाच्च चोरत्पनिर्णयाय वाक्यकर्मानुयोगः प्रस्तूयते ।

मुषितसन्निधाविति । चोरहतधनस्य जनस्य सन्निधौ, बाह्यानाम् अभ्यन्तराणां च सन्निधौ, साक्षिणम्, अभिशस्तस्य शङ्काभिगृहीतस्य, देश, जाति, गोत्र, नाम, कर्म, सार धन, सहाय निवास चेत्येतान् देशादीन् अष्टौ, अनुयुञ्जीत । तांश्चेति । अभिशस्तदेशादीन्, अपदेशैः निमित्तरूपपात्तिभिः, प्रतिसमानयेत् पर्यालोचयेत् सुष्ठु न वेति । तत इति । पश्चात्, पूर्वस्य अह प्रचार, रात्रौ निवास च शयन च, आ ग्रहणात् यावदभिशस्तग्रहणकालम्, इत्यनुयुञ्जीत अनुयोगोचितेन प्रकारेण पृच्छेद्, अभिशस्तम् । तस्य अभिशस्तस्य, अपसारप्रतिसन्धाने अपरावापसरणकारणोपलब्धौ, शुद्धः स्याद्, अभिशस्तः । अन्यथा कर्मप्राप्तः कृतापराधः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमिति । तिसृषु रात्रिषु अतीतानु, शङ्कितकः, अग्राह्य ग्रहीतु योग्यो न भवति, कस्मात्, पृच्छाभावात् मोषणदिवसपूर्वदिवसादिचरितस्य विस्मृतिसम्भवेन प्रश्नायोगात्, अन्यत्रोपकरणदर्शनात् मोषणसाधनानामचोरगृहेषूपलम्भसम्भवाच्च ।

अचोरमिति । त, चोर इति अभिव्याहरतः प्रदेष्टादेः, चोरसमो दण्डः । चोर प्रच्छादयतश्च तम् अचोर इत्यभिव्याहरतश्च, अथवा चोर गृहान्तरवस्थाप्याप्रकाशयतश्च, चोरसमो दण्डः ।

चोरेणाभिशस्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः स्यात् । शुद्धं परिवासयतः पूर्वं साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नमुपकरणमन्त्रिसहायरूपवैयापृत्यकरान् निष्पादयेत् । कर्मणश्च प्रवेशद्रव्यादानांशविभागैः प्रतिसमानयेत् ।

एतेषां कारणानाम् अनभिसन्धाने विप्रलपन्तमचोरं विद्यात् । दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे यदृच्छया सन्निपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन गृह्यमाणो दृष्टः चोरभाण्डस्योपवासेन वा यथा हि माण्डव्यः कर्मक्लेशभयादचोरः 'चोरोऽस्मि' इति ब्रुवाणः ।

तस्माद् समाप्तकरणं नियमयेत् ।

मन्दापराधं बालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमामकाशितं दुर्बलं वा न कर्म कारयेत् ।

चोरेणाभिशस्त इति । चोरेणान्यश्चोर इत्युक्तः, वैरद्वेषाभ्याम् अपदिष्टकः वैरेण द्वेषेण च निमित्तेन कृताभिशसन इति विभावितश्चेत्, शुद्धः स्यात् । शुद्धः, परिवासयतः अमोचयतः प्रदेष्टुः, पूर्वं साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नमिति । शङ्कागृहीतम्, उपकरणादीन् पञ्च, निष्पादयेत् पृष्ठा साधयेत् । तत्र रूपं लोपत्र, शेषं प्रतीतम् । कर्मणश्च प्रवेशेत्यादि । चौर्यार्थं द्रव्यरक्षागृहे केन केन प्रवेशः कृतः केन द्रव्यं गृहीतं कस्य कियानशविभाग इति प्रवेशादिप्रश्नैस्तत्त्वं विचारयेत् ।

एतेषां कारणानामिति । उक्तानां चोरत्वसाधकानाम्, अनभिसन्धाने अपरिचिन्तने, विप्रलपन्त भयादिना विरुद्धवाचिनमपि, अचोरं विद्यात् । किमर्थं परीक्षायत्नो महानुपदिश्यत इत्यत्राह — दृश्यते हीत्यादि । चोरभाण्डस्योपवासेन मुष्टद्रव्यस्य समीपस्थित्या । माण्डव्यः आणिमाण्डव्यो नाम महर्षिः । स क्लिष्टाचोर एव राजपुरुषताडनादिक्लेशभीत्या चोरमात्मानं वदन् विनैव परीक्षा तं चोरं मन्यमानेन राज्ञा शूलमारोपित इति महाभारते कथानुसन्धेया ।

तस्मादिति । अदण्ड्यदण्डप्रणयनं मा प्रसाङ्गीदिति हेतोः, समाप्तकरणं सम्यग् बहुप्रकारपरीक्षावधारितापराधं, नियमयेत् दण्डयेत् ।

मन्दापराधमित्यादि । अल्पापराधम् । अत्याशितम् अतिमात्रमुक्तानम् । आमकाशितम् अजीर्णानम् ।

तुल्यशीलपुंश्चलीपावादिकथावकाशभोजनदातृभिरपसर्पयेत् ।
एवमतिमन्दध्यात् । यथा वा निक्षेपापहारे व्याख्यातम् ।

आप्तदोषं कर्म कारयेत् । न त्वेव स्त्रियं गर्भिणी सूतिकां वा
मासावरप्रजाताम् । स्त्रियास्त्वर्थकर्म । वाक्यानुयोगो वा ।

ब्राह्मणस्य सत्रिपरिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्च । तस्यातिक्रम
उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च कर्मणा व्यापादनेन च ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कं — षड् दण्डाः, सप्त कशाः, द्वावुपरि-
निबन्धौ, उदकनालिका च ।

चोरादीन् कथं जानीयादित्याह — तुल्यशीलेत्यादि । तुल्यशीला-
दिभिः तुल्यशीला, समानवृत्ता पुश्चल्यो बन्धक्य पावादिका प्रवदन-
चारिण दक्षभाषा कथावकाशभोजनदातार कथादातार कथका अवकाश-
दातारो भोजनदातारश्च इत्येतैः, अपसर्पयेत् अपसर्पे कृतैर्जानीयात्, अर्था
चोरादीन् । एवमतिमन्दध्यान् उक्तेन प्रकारेण तान् वञ्चयेत् । ज्ञानोपायान्तर-
मन्यत्रोक्त चेहातिदिशति — यथावेति । निक्षेपापहारे, यथा व्याख्यात 'क्षीण-
दायकुटुम्बमि'त्यादिना निरूपित, तथा वा जानीयादिति वाक्यशेषः ।

निश्चितापराधस्य दण्डमाह — आप्तदोषमिति । निश्चितापराध, कर्म
कारयेत् । गर्भिण्या स्त्रिया प्रसूतायाश्चानतीतमासाया न दण्ड इत्याह —
न त्वेवेत्यादि । स्त्रियास्त्वर्थकर्ममिति । पुंसो यावद् दण्डकर्म विहित तस्यार्धं
स्त्रिया । वाक्यानुयोगो वा वाचा परिभाषण वा कर्तव्यम् अर्धस्याप्ययोगे ।

ब्राह्मणम्येति । तस्य, श्रुतवतो विदुषः, तपस्विनश्च, सत्रिपरिग्रह
सत्रिभिः परिग्रहण तथा परिग्रहणेन ततश्च पर्यटनक्लेशयोजनेति यावत्,
अर्थाद् दण्डः । तस्यातिक्रम इति । उक्तदण्डातिरिक्तदण्डकरणे, कर्तुः, कार-
यितुश्च, उत्तमो दण्ड उत्तमसाहस, कर्मणा, व्यापादनेन च द्रोहचिन्तनेन
च हेतुना ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कमिति । लोकव्यवहारप्रसिद्धानि चतुष्प्र-
काराणि दण्डकर्माणि भवन्ति । षड् दण्डा दण्डाघाता षडित्येकः प्रकारः,
सप्त कशा कशाप्रहारा इति द्वितीय, द्वौ उपरिनिबन्धौ हस्तयोः पृष्ठतः
कृत्वा संश्लेषितयोर्बन्धनं तेन सह शिरसो बन्धनं चेति द्विरूप बन्धनमिति
तृतीय, उदकनालिका च नासायाः सलवणोदरनिषेचनं च इति चतुर्थः ।

परं पापकर्मणां नववेत्रलताद्वादशकं, द्वावूरुवेष्टौ, विशतिर्नक्त-
माललताः, द्वात्रिंशत् तलाः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची
हस्तस्य, यवागूपीतस्य, एकपर्वदहनमङ्गुल्याः, स्नेहपीतस्य प्रतापन-
मेकमहः, शिशिररात्रौ बल्बजाग्रशय्या चेत्यष्टादशकं कर्म ।

तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरण प्रधारणमवधारणं च खरपट्टादा-
गमयेत् ।

दिवसान्तरमेकैकं च कर्म कारयेत् ।

पूर्वकृतापदानं, प्रतिज्ञायापहरन्तम्, एकदेशदृष्टद्रव्यं, कर्मणा

अन्यत् पापकर्मणा चतुर्दशभेद दण्डनकर्माह — परं पापकर्मणा-
मिति । परम् उक्तचतुष्कातिरिक्त, पापकर्मणा, नववेत्रलताद्वादशक नवह-
स्तदीर्घबन्धलतया द्वादश प्रहाग, द्वौ ऊरुवेष्टौ द्वाभ्या रज्जुभ्या पादयोर्वेष्टन
तेन सह शिरसोऽपि वेष्टनमिति द्विप्रकारावूरुवेष्टौ, विशतिर्नक्तमाललता वि-
शति करञ्जलताप्रहारा, द्वात्रिंशत् तलाः चपेटाघाता, द्वौ वृश्चिकबन्धौ वाम-
करस्य वामपादस्य च पृष्ठतः संयोज्य बन्धनमित्येको वृश्चिकबन्ध दक्षिण-
करस्य दक्षिणपादस्य च तथा संयोज्य बन्धनमित्यपर इत्येव द्वौ, उल्लम्बने
च द्वे संयुक्तबद्धकरद्वयस्य ऋजूर्ध्वलम्बन संयुक्तबद्धपादद्वयस्योर्ध्वलम्बन चेति
द्विप्रकारे उल्लम्बने, सूची हस्तस्य करस्य नखे सूचीप्रवेशन, यवागूपीतस्य
यवागूपानस्य कारणेति शेष, यवागू पाययित्वा मूत्रनिरोधनेनावस्थापनमि-
त्यर्थ । अङ्गुल्या एकपर्वदहन, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहरिति पायितसर्पिष
आतपेऽग्नौ वैकदिनप्रतापन, शिशिररात्रौ बल्बजाग्रशय्या च जलसिक्तबल्ब-
जाग्रशय्याशायन च. इत्यष्टादशक पूर्वोक्तचतुष्केण सहाष्टादशावयवक, कर्म ।

तस्येति । उक्तस्य कर्मण, उपकरण रज्ज्वादि, प्रमाण दण्डकशा-
धायाम, प्रहरण वेत्रनक्तमालादि, प्रधारण दण्डनीयस्य स्थापनप्रकार, अव-
धारण च शरीरानुगुणदण्डप्रकारनिर्धारण च, खरपट्टात् कर्तृनामप्रासिद्धाच्चौर्य-
शास्त्राद्, आगमयेद् अधीयीत ।

दिवसान्तरमित्यादि । दण्डित दिवसव्यवधानेनैकैक कर्म कृच्छ्र-
व्यापार, कारयेत् । इत्युत्सर्ग ।

विशेषविधिमाह—पूर्वेत्यादि । पूर्वकृतापदान पूर्वकृतचौर्य, प्रतिज्ञाया-
पहरन्तम् अपहरिष्यामीति प्रतिश्रुत्यापहरन्तम्, एकदेशदृष्टद्रव्यं नष्टद्रव्यैक

रूपेण वा गृहीतं, राजकोशमवस्तृणन्तं, कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तमभ्यस्तं वा कर्म कारयेत् ।

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभिशस्ताङ्को ललाटे स्याद् व्यवहारपतनाय । स्तेये श्वा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे भग, सुरापाने मद्यध्वजः ॥

ब्राह्मणं पापकर्माणमुद्धुष्याङ्ककृतत्रणम् ।

कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थ्याधिकरणे

अष्टमोऽध्याय वाक्यकर्मानुयोग ,

आदेत पञ्चाशीतितम ॥

देशयुक्ततयोपलब्ध, कर्मणा गृहीतम् अद्वारप्रवेशनिर्गमसन्धिच्छेदनादिकर्म-
युक्तत्वेन दृष्ट, रूपेण वा गृहीत लोप्त्रयुक्त गृहीत, राजकोशम् अवस्तृणन्त
राजधनमवच्छादयन्त, कर्मवध्य वा कृतमहापराध वा, राजवचनात्, समस्तं
समुदितं, व्यस्त तद्विपरीतम्, अभ्यस्त वा आवृत्त वा, कर्म कारयेद् यावत्प्रा-
णवियोगम् । स एष क्षत्रियादीना दण्डविधि ।

ब्राह्मणस्य विधिमाह—सर्वापराधेष्वित्यादि । वधताडनादिना दण्डेन
न योज्य । कस्तर्हि तस्य दण्डस्तत्राह—तस्येति । ब्राह्मणस्य, अभिश-
स्ताङ्क , ललाटे स्यात् कर्तव्य , किमर्थ, व्यवहारपतनाय व्यवहारात् पतनाय
प्रच्युतये अज्ञानात् तेनान्य सहव्यवहार मा कार्षीदित्येतदर्थमित्यर्थ । अप-
राधभेदेनाङ्कभेदानाह स्तेय इति । तत्र, श्वा अभिशस्ताङ्क कर्तव्य., मनुष्य-
वधे कबन्ध , गुरुतल्पे गुरुदारगमने, भग योनिः, सुरापाने मद्यध्वज ॥

श्लोकमाह—ब्राह्मणमित्यादि । उद्धुष्य पापकर्माणुक इति पुरग्रा-
मादिषु सघोषण दर्शयित्वा । निर्विषय कुर्यात् स्वदेशान्निष्कासयेत् ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया कण्टकशोधने चतुर्थ्याधिकरणे

अष्टमोऽध्याय वाक्यकर्मानुयोग ,

आदित पञ्चाशीतितम ॥

८४ प्रक सर्वाधिकरणरक्षणम् ।

समाहर्तृप्रदेष्टारः पूर्वमध्यक्षाणामध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं वापहरतः शुद्धवधः ।

फलगुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्गु द्रव्यमुपस्करं वा पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं माषमूल्यादूर्ध्वमा पादमूल्यादित्य-
पहरतो द्वादशपणो दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः ।
आ त्रिपादमूल्यादिति पट्त्रिंशत्पणः । आ पणमूल्यादित्यष्टचत्वारिं-
शत्पणः । आ द्विपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः । आ चतुष्पणमू-
ल्यादिति मध्यमः । आ अष्टपणमूल्यादित्युत्तमः । आ दशपणमूल्या-
दिति वधः ।

सर्वाधिकरणरक्षणमिति सूत्रम् । सर्वेषाम् अविकरणानां धनोत्पत्ति-
स्थानानाम् अधिकरणस्थाना वा समाहर्त्रादीनां रक्षणं धनहरणाद् वारणं सर्वा-
धिकरणरक्षणं, तदुच्यते इति सूत्रार्थः । जानपदादिकण्टकशोधनमुक्तम् ।
राजधनापहारिशोचनमधुनाभिधीयते ।

समाहर्तृप्रदेष्टार इति । समाहर्तारः प्रदेष्टारश्च, पूर्वः कार्यारम्भात्
प्राक्, अध्यक्षाणाम्, अध्यक्षपुरुषाणां च, नियमनं व्यवस्थापनं, कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्य इति । खनिकर्मान्तेभ्यः रत्नस्वर्णरजतादिकर्म-
स्थानेभ्यः सारकर्मान्तेभ्यः चन्दनागुर्वादिकर्मस्थानेभ्यः, सारं रत्नं वा, अपह-
रतः, शुद्धवधः वनदण्डमिश्रो घातदण्डः ।

फलगुद्रव्यकर्मान्तेभ्य इति । कार्पासादिद्रव्यकर्मान्तेभ्यः, फल्गु
द्रव्यम्, उपस्करं वा वेश्वारं वा, अपहरतः इति वर्तते । पूर्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वेति । जीरकाजमोदाद्युत्पत्तिभूमिभ्यः, राजपण्यं, माष-
मूल्यादूर्ध्वम्, आ पादमूल्यात् पादः पणचतुर्भागश्चतुर्भाषाः आ चतुर्भाषमूल्यात्,
इत्येवम् अपहरतः, द्वादशपणो दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति । चतुर्भाष-
मूल्यादूर्ध्वमष्टमाषमूल्यान्तम्, अपहरतः, चतुर्विंशतिपणः । आ त्रिपादमू-
ल्यादिति पट्त्रिंशत्पणः इत्यादि आ दशपणमूल्यादिति वधः इत्येतदन्तः
सुबोधम् ।

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्करापहारेष्वर्धमूल्येष्वेत एव दण्डाः ।

कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः ।

चोराणामभिप्रार्पणे चित्रो घातः । इति राजपरिग्रहेषु व्याख्यातम् ।

बाह्येषु तु प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेश्मापणेभ्यः कुप्यभाण्डमुपस्करं वा मापमूल्यादूर्ध्वमा पादमूल्यादित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः । गोमयप्रदेहेन वा प्रलिप्यावघोषणम् । आ द्विपादमूल्यादिति षट्पणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणम् । आ त्रिपादमूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावघोषणं, शरावमेखलया वा । आ पञ्चमूल्यादिति द्वादशपणः, मुण्डनं प्रव्राजनं वा । आ द्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन प्रव्राजनं वा । आ चतुष्पणमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः । आ पञ्चपणमूल्यादिति अष्टचत्वारिंशत्पणः । आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः । आ विंशतिपणमूल्यादिति

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्य इति । कोष्ठागारात् पण्यागारात् कुप्यागाराद् आयुधागाराच्च, कुप्यभाण्डोपस्करापहारेषु, अर्धमूल्येषु अर्धमापमूल्यादिद्विमापमूल्यान्तेषु विषये, एत एव द्वादशपणादयो, दण्डा ।

कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्य इति । ताभ्य, चतुर्भागमूल्येषु काकणीमूल्येषु मापमूल्यान्तेषु अपहृतेषु विषये, एत एव द्विगुणा दण्डा चतुर्विंशतिपणाष्टाचत्वारिंशत्पणादय ।

चोराणामभिप्रार्पणे इति । स्वयमपहृतवतामेव राजपुरुषाणा चोरापहरणच्छलकत्पने, चित्रो घातः क्लेशवधः । इति अनेन प्रकारेण, राजपारेग्रहेषु राजकीयेषु प्रदेशेषु, व्याख्यातम् ।

बाह्येषु त्वित्यादि । बाह्येषु राजकीयातिरिक्तेषु पौरजानपदक्षेत्रादिषु । शेष सुगमम् । चोरस्य निर्वनत्वे दण्डप्रकारमाह — गोमयप्रदेहेन वेति । गोशकृदुपलेपेन, प्रलिप्य देह प्रकर्षेण लेप्त्वा, अवघोषण पटहघोषणपुरस्सरनगरमभित सञ्चारणम् । आ द्विपादमूल्यादित्यादि । स्पष्टम् । शरावमेखलया वेति । अवघोषणमिति वर्तते, शरावो मृद्भाण्डविशेष, प्रोतशरावरशना कण्ठे बद्ध्वा पूर्ववन्नगरमभितः सञ्चारण गोमयभस्माभावपक्षे दण्ड

द्विशतः । आ त्रिंशत्पणमूल्यादिति पञ्चशतः । आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति साहस्रः । आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।

प्रसह्य दिवा रात्रौ वान्तर्यामिकमपहरतोऽर्धमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः । प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव दण्डाः ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्राकर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः । यथापराधं वा ।

धर्मस्थश्चेद् विवदमानं पुरुषं तर्जयति, भर्त्सयत्यपसारयति, अभिग्रसते वा, पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । वाक्पारुष्ये द्विगुणम् ।

इत्यर्थः । आ पणमूल्यादिति द्वादशपण इत्यादि आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वध इत्यन्त वाक्यजातं स्पष्टार्थम् । यदत्र चतुर्निंशतिपणदण्डासामर्थ्ये मुण्डीकृत्येष्टकाखण्डप्रक्षेपेण देशात् बहिर्निष्कासनमुक्तं, तत् षट्त्रिंशत्पणादिसहस्रपणान्तदण्डासामर्थ्ये दण्डाप्रपेक्षान्यायेन सिद्धं द्रष्टव्यम् ।

प्रसह्येति । बलात्कारेण, दिवा रात्रौ वा, अन्तर्यामिक यामान्तरालकालरक्षाव्याप्तम्, अपहरतो मुण्णत, अर्धमूल्येषु मापमूल्यादूर्ध्वमित्याद्युक्तमूल्यापेक्षयार्धमूल्येषु अर्थादूर्ध्वमापमूल्यप्रभृतिषु द्विमापमूल्यान्तेषु विषये, एत एव पूर्वोक्तास्त्रिपणादय एव ववान्ता, द्विगुणा अर्थात् षट्पणादयः, दण्डा । इह द्विगुणा इति पाठो नास्तीति भाषाम्बरसतो गम्यते । अन्तर्यामिकमेव दिवा रात्रौ वा प्रसह्य शस्त्रपाणेमुण्णतो मापचतुर्भाग(काकणी)मूल्यादि मापमूल्यान्तेषु विषयेऽपि यथोक्ता एव दण्डा इत्याह—प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्येत्यादि ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनामिति । कुटुम्बिन सुवर्णाध्यक्षादेर्ग्राममुख्यस्य समाहर्तृश्वेत्येतेषां चतुर्णां, कूटशासनमुद्राकर्मसु कपटलेख्यकर्मसु कपटलक्षणकर्मसु च, पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाश्चत्वारो यथाक्रमं भवन्ति । यथापराधं वा अपराधानुगुण्येन वा दण्डाः ।

धर्मस्थशोधनमाह — धर्मस्थश्चेदित्यादि । तर्जयति शिरः कम्पनतर्जनीनिर्देशादिना भीषयति । भर्त्सयति वचनेन भीषयति । अपसारयति अपसरन्तं प्रयोजयति । अभिग्रसते भक्षयति उपजीवतीत्यर्थः । पूर्वं साहसदण्डं

पृच्छयं न पृच्छति, अपृच्छयं पृच्छति, पृष्ट्वा वा विसृजति, शिक्षयति, स्मारयति, पूर्वं ददाति वेति, मध्यममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । देयं देशं न पृच्छति, अदेयं देशं पृच्छति, कार्यमदेशेनातिवाहयति, छलेनातिहरति, कालहरणेन श्रान्तमपवाहयति, मार्गापन्न वाक्यमुत्क्रमयति, मतिमाहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति, तारितानुशिष्टं कार्यं पुनरपि गृह्णाति, उत्तममस्मै साहसदण्डं कुर्यात् । पुनरपराधे द्विगुणं, स्थानाद् व्यवरोपणं च ।

लेखकश्चेदुक्तं न लिखति अनुक्तं लिखति, दुरुक्तमुपलिखति, सूक्तमुल्लिखति, अर्थोत्पात्ति वा विकल्पयतीति, पूर्वमस्मै साहसदण्डं कुर्यात्, यथापराधं वा ।

प्रथमसाहसम् । वाक्पारुष्ये द्विगुणमिति । विवदमान प्रति परुषवाक्यप्रयोगे लक्तद्विगुण दण्ड कुर्यात् ।

भूयो धर्मस्थापराधानुल्लिखति -- पृच्छयमिति । पृच्छार्हं साक्षिणम्, इह दण्डादित्वाद् यत् । न पृच्छति । प्रच्छन्नमित्यपि पाठः । अपृच्छय पृच्छानर्हं विवादिवन्ध्वादिक, पृच्छति । पृष्ट्वा वा विसृजति अदत्तोत्तरमेवोपेक्षते । शिक्षयति वक्तव्यमध्यापयति । स्मारयति वक्तव्यं विस्मृतमभिज्ञापयति । पूर्वं ददाति वा वाक्यस्य वक्तव्यस्य पूर्वांशं शेषपूर्णानुगुणं सूचयति वा । इति एव, चेष्टमानायेति शेषः, अस्मै धर्मस्थाय, मध्यमं साहसदण्डं कुर्यात् । देयं देशं न पृच्छतीति । विभाव्यवस्तुविभावनायावश्यापेक्ष्यं साक्षिणं न पृच्छति । अदेयं देशं तद्विपरीतं साक्षिणं, पृच्छति । कार्यम्, अदेशेन अतिवाहयति साक्षिणं विनैव निर्णयति । छलेन अतिहरति सत्यवादिनमपि साक्षिणं छलवाक्येन अपराधयति । कालहरणेन श्रान्तं, कृत्वेति शेषः, अपवाहयति परावर्णयति । मार्गापन्न वाक्यम् अपरित्यक्तक्रमं साक्षिवाक्यम्, उत्क्रमयति त्यक्तक्रममित्याचष्टे । मतिमाहाय्यं साक्षिभ्यो ददाति । तारितानुशिष्टं विचारितनिर्णीतं, कार्यं, पुनरपि गृह्णाति विचारणार्थम् । अस्मै एव चेष्टमानाय धर्मस्थाय, उत्तमं साहसदण्डं कुर्यात् । पुनरपराधे कृते, द्विगुणम् अर्थाद् दण्डनम् । स्थानाद् व्यवरोपणं च निरसनं च ।

लेखकशोधनमाह — लेखकश्चेदित्यादि । दुरुक्तमुपलिखति उक्तमसाधु साधूकृत्य लिखति । सूक्तम् उल्लिखति सुष्ठूक्तमसाधूकृत्य लिखति । अर्थोत्पात्तिं वा विकल्पयति साम्यसिद्धिं वान्यथयति । शेषं सुगमम् ।

वर्मस्थः प्रदेष्टा वा हैरण्यमदण्ड्यं क्षिपति, क्षेपद्विगुणमरमै दण्डं कुर्यात् । हीनातिरिक्ताष्टगुणं वा । शारीरदण्डं क्षिपति, शारीरमेव दण्डं भजेत । निष्क्रयद्विगुणं वा । यं वा भूतमर्थं नाशयत्यभूतमर्थं करोति तदष्टगुणं दण्डं दद्यात् ।

धर्मस्थीयाचारकान्निस्मारयतो बन्धनागाराच्छय्यासनभोजनो-
च्चारसञ्चारं रोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च ।

चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः साहसदण्डः
अभियोगदानं च । बन्धनागागन् सर्वस्वं वधश्च ।

बन्धनागागध्यक्षस्य मरुद्वकमनाख्याय-चारयतश्चतुर्विंशतिपणो
दण्डः । कर्म कारयतो द्विगुणः । स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रु-
न्धनः पणवतिर्दण्डः । परिक्रेशयत उत्कोचयतो वा मध्यमः साहस-
दण्डः । घ्नतः साहस्रः ।

वर्मस्थ इति । वर्मस्थ, प्रदेष्टा वा, अदण्ड्य, हैरण्य क्षिपति हिरण्य
दण्डयति चेत्, अस्मै दण्डयित्रे, क्षेपद्विगुण क्षिप्तदण्डद्विगुण, दण्ड कुर्यात् ।
हीनातिरिक्ताष्टगुणं वेति । न्याय्यदण्डाद्हीनदण्डकरणे न्याय्यदण्डादतिरि-
क्तदण्डकरणे च हीनदण्डादधिकदण्डाच्च अष्टगुण दण्ड कुर्यात् । शारीर-
दण्ड क्षिपति हस्तच्छेदादिरूप दण्डम् अदण्ड्ये यदि प्रयुक्ते, शारीरमेव दण्ड
हस्तच्छेदादिरूप तमेव, भजेत । निष्क्रयद्विगुण वा तत्तच्छारीरदण्डस्थानीय-
धनदण्डद्विगुण वा दण्डं, भजेत । न्याय्यार्थनाशने अन्याय्यार्थसाधने च
नाशितसाधिनार्थाष्टगुण दण्ड दद्यादित्याह — यं वा भूतमर्थमित्यादि ।

बन्धनाध्यक्षशोचनमाह वर्मस्थीयादिति । वर्मस्थपरिकल्पितात्,
चारकात् सरोधागारात्, निस्सारयतः लञ्चग्रहणेन तद्गतान् बहिः सञ्चारयत,
बन्धनागारात् कारागृहात् निस्सारयतः, रोधबन्धनेषु रोधागारेषु बन्धनागा-
रेषु च शय्यासनभोजनोच्चारसञ्चारं शयनीयासनभोजनानि मूत्रपुरीषोत्सर्ग-
स्यानं च, कर्तुं, कारयितुश्च, त्रिपणोत्तरा उत्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः, दण्डाः ।

चारकादिति । धर्मस्थीयमरोधगृहात्, अभियुक्तं मुञ्चतः, निष्पा-
तयतो वा निष्पतनप्रतिकूलानाचरणान्निष्पतनं प्रयोजयतश्च, मध्यमः साहस-
दण्डः, अभियोगदानं च अभियुक्तदेयद्रव्यदानं च । बन्धनागारात् प्रदेष्टृकारा-
गृहात्, अभियुक्तं मुञ्चत इति वर्तेत, सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

मरुद्वकं जन बन्धनागागध्यक्षाननुज्ञया चारयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः,
तद्विगुणं कर्म कारयत इत्याह — बन्धनागाराध्यक्षस्येत्यादि । स्थानान्य-

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामाधिचरतः पूर्वः सा-
हसदण्डः । चोरडामरिकभार्या मध्यमः । संरुद्धिकामार्यामुत्तमः । स-
रुद्धस्य वा तत्रैव घातः । तदेवाव्यक्षेण गृहीतायामार्यायां विद्यात् ।
दास्यां पूर्वः साहसदण्डः ।

चारकमाभित्त्वा निष्पातयतो मध्यमः । भित्त्वा वधः । बन्धना
गारात् सर्वस्व वधश्च ॥

एवमर्थचरान् पूर्व राजा दण्डेन शोधयेत् ।

शोधयेयुश्च शुद्धाम्ते पौरजानपदान दमैः ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशावने चतुर्थ्याधिकरण

नवमोऽध्यायः सर्वाधिकरणरक्षणम्

आदित्त षडशातितम ॥

त्वामित्यादि । स्थानान्यत्वं स्थानं दम् । परिक्लेशयत ताडनादिना दुन्वत ।
उत्कोचयत उत्कोचवनं दापयत । शेषं स्पष्टम् ।

परिगृहीतामिति । क्रयाधिगता, दासीम्, आहितिका वा, संरुद्धिका
बन्धनागाररुद्धाम्, अविचरतो गच्छत, पूर्व साहसदण्ड । चोरडामरिकभार्या
चोरभार्या डमरगतकभार्या च, अविचरतः, मध्यम । संरुद्धिकाम्, आर्या कुल-
स्त्रियम्, अविचरत, उत्तम । तत्रैव सरुद्धस्य वा बन्धनागार एव सरु-
द्धस्य च अर्थात् पूर्वोक्ता स्त्रीराविचरत, घातः वधः । तदेवेति । वधरूप
विधानमव, अव्यक्षेण, गृहीतायाम् अविचरितायाम्, आर्यायां, विद्यात् । दा-
स्याम्, अव्यक्षेण गृहीतायामिति वर्तते, पूर्वः साहसदण्डः, अव्यक्षस्य ।

चारकमिति । वर्मस्थीयसरोधागारम्, अभित्त्वा निष्पातयत अर्थात्
मरुद्ध, मध्यम साहसदण्ड । भित्त्वा निष्पातयत, वधः । बन्धनागारात्
निष्पातयत, सर्वस्व सर्वस्वहरण, वधश्च दण्डः ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह—एवमिति । अनेन प्रकारेण, अर्थचरान्
राजार्यव्यवहाराविकृतान्, राजा, दण्डेन शोधयेत् । ते च अर्थचराश्च, शुद्धाः,
भूत्वेति शेषः, पौरजानपदान्, दमैः दण्डैः, शोधयेयुः ॥

इति कान्तायार्थशास्त्रव्याख्यायां कण्टकशावने चतुर्थाधिकरणे

नवमोऽध्यायः सर्वाधिकरणरक्षणम्,

आदित्त षडशातितम ॥

८५ प्रक एकाङ्गवधनिष्क्रय ।

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेऽपराधे सन्दशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः । द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः । तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः । चतुर्थे यथाकामी वधः ।

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्वसूकरस्तेयेषु हिसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाग्रच्छेदनं वा । चण्डालारण्यचरणामर्धदण्डाः ।

पाशजालकूटावपातेषु बद्धानां मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः ।

एकाङ्गवधनिष्क्रय इति सूत्रम् । एकाङ्ग हस्त पादः अङ्गुलिः कर्ण इत्येवमादि तस्य वधश्छेदनम् एकाङ्गवधः । तद्युक्तो निष्क्रयः तत्प्रतिनिधिर्धन-दण्डः । एकाङ्गवधनिष्क्रयः सोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये 'शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्क्रयद्विगुणं वा' इत्युक्तम् । कस्मिन्नपराधे शारीरदण्डः, स कस्याङ्गस्य, कियान् वा तस्य निष्क्रय इत्येतत् नोक्तम् । तदिह प्रतिपाद्यत इति सङ्गतिः ।

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणामिति । तीर्थघात तीर्थे वस्त्राद्यपहर्ता ग्रन्थिभेदः बन्धच्छेत्ता सन्निच्छेदको वा ऊर्ध्वकरः पुटच्छेदकः गृहोर्ध्वपटलादौ प्रवेशद्वारकृद् वा एषा त्रयाणां, प्रथमे, अपराधे, सन्दशच्छेदनं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं, दण्डः । वा अथवा सन्दशच्छेदाभावपक्षे, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । द्वितीये अपराधे, पणस्य छेदनं पणशब्देन व्यवहारसाधनाङ्गुलिलक्षणात् सर्वाङ्गुलिच्छेदनं, शत्यो वा दण्डः । शतपणो वा निष्क्रयः । तृतीये अपराधे, दक्षिणहस्तवधः, चतुश्शतो वा दण्डः निष्क्रयरूपः । चतुर्थेऽपराधे, यथाकामी वधः शुद्धश्चित्रो वा यथेच्छम् ।

पञ्चविंशतीत्यादि । पञ्चविंशतिपणावरेषु पञ्चविंशतिपणाधस्तनमूल्येषु । हिसाया वा अर्थात् कुक्कुटादीनाम् । अर्धदण्डाः सप्तविंशतिपणात्मकाः ।

पाशजालकूटावपातेष्वित्यादि । पाशः कर्णिका जालमानायः कूटावपातः तृणादिच्छन्नो मृगपातनार्थो गर्तः इत्येतेषु । तच्च तावच्च दण्डः अपहृतं च अपहृतसममन्यचेति द्वितयं दण्डः ।

मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । बिम्बविहारमृगपक्षि-
स्तेये हिसायां वा द्विगुणो दण्डः ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः ।
स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः । कृषिद्रव्यापहारे च ।

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद् वा निक्षेपं गृहीत्वा-
पसरतः कन्धरावधो, द्विशतो वा दण्डः ।

चक्रयुक्तां नावं क्षुद्रपशुं वापहरत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः ।

कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतु-
श्शतो वा दण्डः ।

स्तेनपारदारिकयोः साचिव्यकर्मणि स्त्रियाः सङ्गृहीतायाश्च
कर्णनासाच्छेदनं, पञ्चशतो वा दण्डः । पुंसो द्विगुणः ।

महापशुमेकं दासं दासीं वापहरतः प्रेतभाण्डं वा विक्रीणानस्य
द्विपादवधः, पद्मशतो वा दण्डः ।

मृगद्रव्यवनादित्यादि । मृगवनात् चन्दनादिपण्यद्रव्यवनाच्च । बिम्ब-
विहारमृगपक्षिस्तेये बिम्बो नानावर्णं कृकलासः विहारमृगं क्रीडामृगं कृष्ण-
सारादि विहारपक्षी शुकादि तेषां स्तेये ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनामित्यादि । कारु स्थूलशिल्पकारी
शिल्पी सूक्ष्मशिल्पकर्ता कुशीलव चारण. तपस्वी तापस. एतेषाम् । कृषिद्र-
व्यापहारे हलादिचौर्ये ।

अननुज्ञातप्रवेशस्य दुर्गं प्रविशत, प्राकारच्छिद्रान्निक्षेपमपहृत्यापसरत
इत्यनयो, कन्धरावध. अर्थात् पादपश्चाद्वागगतसिराद्वयच्छेदनं दण्डः. द्विश-
तपणो वा निष्क्रय इत्याह — दुर्गमित्यादि ।

चक्रयुक्तामित्यादि । धनयुक्ता शस्त्रयुक्ता वा ।

कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिण इत्यादि । काकण्य-
क्षादयो द्यूतसमाह्वये उक्ताः । कूटकाकण्यक्षादिकारिण. हस्तविषम हस्तकौ-
शलात् काकण्यक्षादिचारवैषम्यकरणं तत्कारिणश्च ।

स्तेनपारदारिकयोरिति । साचिव्यकर्मणि साहाय्यकरणे । स्त्रियाः
सङ्गृहीतायाश्चेति चकारात् साचिव्यकर्तुर्जनस्य च । द्विगुणः सहस्रपणः ।

महापशुमित्यादि । महापशुर्गुवाश्चमहिषादि । प्रेतभाण्डं शवमुत्प-
ादिकम् । द्विपादवध. चरणद्वयच्छेदनम् ।

वर्णोत्तमानां गुरुणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाद्यारो-
हणे चैकहस्तपादवधः सप्तशतो वा दण्डः ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजाद्विष्टमादिशतो
द्विनेत्रभेदिनश्च योगाञ्जनेनान्धत्वमष्टशतो वा दण्डः ।

चोर पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा
लिखतः कन्यां दासी वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांस-
विक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः । मानुषमांसविक्रये
वधः ।

देवपशुप्रतिमामनुप्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमं
दण्डः शुद्धवधो वा ॥

पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् ।

अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥

उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेष्टा दण्डकर्मणि ।

राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थ्याधिकरणे

दशमोऽध्याय एकाङ्गवधनिष्कयः,

आदित समाशीतितम ॥

वर्णोत्तमानामित्यादि । हस्तपादलङ्घने हस्तेन पादेन वा ताडने ।
एकहस्तपादवधः एकस्य हस्तस्य पादस्य च छेदनम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिन इति । ब्राह्मणोऽहमिति वादिन शूद्रस्य,
देवद्रव्यम् अवस्तृणत अवच्छाद्यापहरतः, राजद्विष्टम् आदिशत राज्ञोऽनिष्ट
मरणपरचक्राक्रमणादिक भविष्यत् कथयतो दैवज्ञादे, द्विनेत्रभेदिनश्च, योगा-
ञ्जनेनान्धत्वम् अन्धङ्कुरणौषधयुक्ताञ्जनलेपेनान्ध्यजननम्, अष्टशतो वा दण्डः
निष्कयार्थः ।

चोरमित्यादि । मोक्षयतः बन्धनान्मोचयतः । सहिरण्यम् अपहरतः
अलङ्कारेण सहित यथा भवति तथा हरतः । कूटव्यवहारिणः धूपितरज्जितादि-
कपटस्वर्णव्यवहर्तुः । विमांसविक्रयिणश्च अभक्ष्यं सुगालादिमांसं विक्रेतुश्च ।
वामहस्तद्विपादवधः सव्यहस्तच्छेदनं पादद्वयच्छेदनं च ।

देवेत्यादि । देवसम्बन्धिपश्यादिनवकहर्तुः, उत्तमो दण्डः । शुद्धवधो
वा अङ्गेशमारण वा ।

प्रान्ते श्लोकावाह—पुरुषमित्यादि । प्रदेशा, राज्ञश्च, प्रकृतीनाम्
अमात्यादीना च, अन्तरास्थित. मध्यस्थ सन्, पुरुषं च, अपराध च,
कारण च, गुरुलाघवं पुरुषादिगौरवलाघवम्, अनुबन्धम् आयति, तदात्वं
च तत्कालफल च, देशकालौ च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, दण्डकर्मणि उत्तमावर-
मव्यत्वम् उत्तमत्व प्रथमत्व मध्यमत्व च कल्पयेत् ॥

इति काटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

दशमोऽध्याय एकाङ्गवधनिष्कय ,

आदित समाशीतितम ॥

८६ प्रक शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः ।

कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । सप्तरात्रस्यान्तः मृते शुद्धवधः
पक्षस्यान्तरुत्तमः । मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च ।

शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । मदेन हस्तवधः । मोहेन द्विशतः ।
वधे वधः ।

प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः । भैषज्येन मध्यमः । परि-
क्लेशेन पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावधोषकावस्कन्दकोप-
वेधकान् पथिवेश्मप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान्
वा शूलानारोहयेयुः ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प इति सूत्रम् । शुद्ध. अक्लेशमारण चित्रः
क्लेशमारणम् इति द्विप्रकारो दण्डविधिरुच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये वध
प्रस्तुतः । स कस्मिन्नपराधे कीदृशं कर्तव्यं इत्येतदिहाभिधीयते ।

कलहे घ्नत इत्यादि । मृते अर्थाच्छस्त्रादिप्रहते । समुत्थानव्ययश्च
चिकित्सनादिव्ययश्च ।

शस्त्रेणेति । तेन प्रहरतः, उत्तमो दण्डः । मदेन बलदर्पेण, प्रहरतः,
हस्तवधः । मोहेन क्रोधेन, प्रहरतः, द्विशतः पणशतद्वयदण्डः । वधे कृते
मतिः, वधः हन्तुः ।

प्रहारेणेत्यादि । भैषज्येन औषधेन, गर्भं पातयत इति सम्बध्यते ।
परिक्लेशेन कृच्छ्रकर्मानुष्ठापनेन ।

प्रसभेत्यादि । प्रसभस्त्रीपुरुषघातकः बलात्कारेण स्त्रियो पुरुषस्य वा
घातकः प्रसभाभिसारकः स्त्रीहठाभिसरणकर्ता प्रसभनिग्राहकः बलाज्जानपद-
कर्णनासादिच्छेदकर्ता अवधोषकः 'हरिष्यामि हनिष्यामी'त्येवमवधोषणकर्ता
अवस्कन्दकः बलान्नगरग्रामादेर्द्रव्यापहारकः उपवेधकः भित्तिसन्धिच्छेदनेन
चौर्यकर्ता इत्येतान्, पथिवेश्मप्रतिरोधकान् पान्थविश्रमशालापानीयशालयो-
श्चौर्यकारकान्, राजहस्त्यश्वरथानां राजसम्बन्धिना गजाश्वसहितानां रथानां
हिंसकान्, स्तेनान् वा तेषामेव चोरान् वा, शूलान् वध्यारोपणशस्त्रविशेषान्
आरोहयेयुः, आरोपयेयुरिति कचित् पाठः ।

यश्चैनान् दहेदपनयेद् वा स तमेव दण्डं लभेत्, साहसमुत्तमं वा ।

हिंस्रस्तेनानां भक्तवासोपकरणमभिमन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसूतमो
दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने । हिंस्रस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्,
समन्त्रमाददेत् ।

राज्यकामुकमन्तःपुरप्रधर्षकमटव्यमित्रोत्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्ड-
कोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत् ।

ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेत् ।

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वात्वक्छिरःप्रादीपिकं
घातयेत् । तेषामाक्रोशे जिह्वाच्छेदः । अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः ।

यदृच्छाघाते पुंसः, पशुयूथस्तेये च शुद्धवधः । दशावरं च यूथं
विघ्नात् ।

यश्चैनानित्यादि । एनान् शूलारोपणमारितान् ।

हिंस्रस्तेनानामिति । हिंसाणां स्तेनानां च, भक्तवासोपकरणमभि-
मन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसु भक्तदाने वासस्थानदाने उपकरणदाने अग्निदाने मन्त्र-
दाने वैयापृत्यकर्मणि कैङ्कर्यकरणे च, उत्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने
हिंस्रस्तेना इत्यपरिज्ञानाद् भक्तदानादौ उपालम्भः दण्डः । हिंस्रस्तेनानाम्
असमन्त्रं पुत्रदारं सहमन्त्रणरहितान् पुत्रान् दारांश्च, विसृजेद् निरपराधत्वात् ।
समन्त्रं पुत्रदारम्, आददेत् अपराधित्वेन गृह्यत्वा दण्डयेत् ।

राज्यकामुकमित्यादि । अटव्यमित्रोत्साहकम् अटर्वाचराणां पुलिन्दा-
दीनाम् अमित्राणाम् उत्साहजनकम् । दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं दुर्गराष्ट्रवासिनां से-
नायाश्च कोपोत्पादकम् । शिरोहस्तप्रादीपिकं घातयेत् शिरसि हस्ते च दीपि-
नप्रदीपं कृत्वा मारयेत् ।

ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेदिति । राज्यकामुकादिश्चद् ब्राह्मणः तं तमोगृहं
प्रवेशयेत् ।

मातृपितृपुत्रादि । अत्वक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत् त्वग्वियोजिते शिर-
स्यग्निं दीपयित्वा मारयेत् । तेषामाक्रोशे मात्रादीनां निन्दने । अङ्गाभिरदने
नखादिना मात्राद्यङ्गविलेखने, तदङ्गाद् मोच्यः करादिकमङ्गं यत् तेषां विले-
खितं तेनाङ्गेन विलेखनकर्ता वियोज्यः ।

यदृच्छया पुरुषवधे पशुयूथचौर्ये चाङ्केशमारणं दण्ड इत्याह — यदृ-
च्छाघात इत्यादि । यूथमानमाह — दशावरमित्यादि ।

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तत्रैवाप्सु निमज्जनम् । अनुदकमुत्तमः
साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं मध्यमः ।

विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषघ्नीमपः प्रवेशयेदगर्भिणीम् ।
गर्भिणी मासावरप्रजाताम् ।

पतिगुरुप्रजाघातिकाम् अग्निविषदां सन्धिच्छेदिकां वा गोभिः
पादयेत् ।

विवीतक्षेत्रखलवेश्मद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना दाहयेत् ।

राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य ब्राह्मणमहानमाव-
लेहिनश्च जिह्वामुत्पादयेत् ।

प्रहरणावरणस्तेनमनायुधीयमिपुभिर्घातयेत् । आयुर्धायस्यो-
त्तमः ।

उदकधारणमिति । जल वारयन्त सेतु, भिन्दत, तत्रैव सेतौ, अप्सु
निमज्जन दण्डः । अनुदक सेतु, भिन्दत, उत्तम साहसदण्ड । भग्नोत्सृष्टक
स्वय भग्नमसस्कृतविमृष्ट, सेतु भिन्दत, मध्यम साहसदण्ड ।

विषदायकमिति । तादृश, पुरुष, स्त्रिय च, पुरुषघ्नी पुरुषघातिनीम्,
अप प्रवेशयेद्, अगर्भिणी मा चेद् गर्भिणी न भवति । गर्भिणी मासा-
वरप्रजातामिति । मा चेद् गर्भिणी, प्रसवानन्तरमेकमासेऽनीते तामप्सु प्रवे-
शयेत् ।

पतिगुरुप्रजाघातिकामित्यादि । सन्धिच्छेदिका सन्धि छित्त्वा चौर्य-
कारिणीम् । गोभिः, पादयेत् पादाघातेन मारयेत् । 'प्रातिपदिकाद्धान्वयः'
इत्यादिना पादशब्दात् पादाघातवृत्तेर्णिच् ।

विवीतक्षेत्रेत्यादि । विवीतक्षेत्राद्यादीपनकर्ताम् ।

राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरिति । तयोः, अनिष्टप्रवृत्तिकस्य, प्र-
णाद्यनिष्टवार्ताप्रसारकस्य, ब्राह्मणमहानमावलेहिनश्च ब्राह्मणमहानमादत्रमपहृत्य
भुञ्जानस्य च, जिह्वाम्, उत्पादयेत् छिन्धात् ।

प्रहरणावरणस्तेनमिति । आयुर्म्यावरणस्य च नास्ति, अनायु-
धीयम् अनन्त्रजीविनम्, इपमि वानयेत् । आयुर्धायस्योत्तमं स चेदायुधादि
चोर आयुधजीवी तस्योत्तममाह्वय ।

मेढ्रफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत् ।

जिह्वानासोपघाते सन्दंशवधः ॥

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।

अक्लिष्टानां तु पापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः ॥

इति फोटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

एकादशोऽध्याय शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प ,

आदितोऽष्टाशीतितम ॥

मेढ्रफलोपघातिन इति । लिङ्गाण्डयो रतिसामर्थ्यभञ्जकस्य, तदेव मेढ्रफलमेव, छेदयेत् ।

जिह्वानासोपघात इति । जिह्वाया रसास्वादनशक्त्युपघाते नासाया गन्धग्रहणशक्त्युपघाते च, सन्दंशवधः कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदन दण्डः ॥

प्रान्ते श्लोकमाह — एत इति । एत उक्ता क्लेशदण्डा , महात्मना मन्वादीना, शास्त्रेषु, अनुगता अनुज्ञाता विहिता । अक्लिष्टानाम् अदुष्कृताणा-मल्पानामित्यर्थः, पापानां, शुद्धवधः अक्लेशदण्डः, धर्म्यं न्याय्यं, स्मृतः ॥

इति फोटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया कण्टकशोधने चतुर्थाधिकरणे

एकादशोऽध्याय शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प ,

आदितोऽष्टाशीतितम ॥

८७. प्रक. कन्याप्रकर्म।

सवर्णमप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो हस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः।
मृतायां वधः।

प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो द्विशतो वा दण्डः।
पितुश्चावहीनं दद्यात्।

नच प्राकाम्यमकामायां लभेत। सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो
दण्डः, स्त्रियास्त्वर्धदण्डः।

परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुश्शतो वा दण्डः, शुल्कदानं च।
सप्तार्तिवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानां प्रकृत्य प्राकामी स्यात्,
नच पितुरवहीनं दद्यात्। ऋतुप्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति।

कन्याप्रकर्मोते सूत्रम्। कन्यायाः योनिक्षतेन दूषणमित्यर्थः। दण्ड-
प्रस्तावात् तन्निमित्तो दण्डविधिरेहोच्यते।

सवर्णामित्यादि। अप्राप्तफलाम् अनुद्विजपुष्पाम्। मृतायां योनिक्षत-
वशेन प्रमीतायां सत्याम्।

प्राप्तफलामित्यादि। मध्यमाप्रदेशिनीवधः ज्येष्ठातर्जन्योश्छेदः। पि-
तुश्च, अवहीनं नष्टं तत्प्रार्थितं, दद्यात्।

नचेत्यादि। अकामायां कन्यायां, प्राकाम्यम् इच्छापूर्तिं, नच लभेत।
अतो दण्डमात्रलाभफलं तद्रमणमित्युपदेशः। सकामायामिति। इच्छन्त्यां
तस्यां, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। स्त्रियाम्, अर्धदण्डः सप्तविंशतिपणः।

परशुल्कावरुद्धायामिति। परशुल्कग्रहणपत्तिवद्धायां कन्यायां, हस्त-
वधः, चतुश्शतो वा दण्डः, अर्थात् प्रकुर्वतः। शुल्कदानं च पूर्वदत्तशुल्काय
परस्मै कर्तव्यं, पक्षद्वयेऽपि।

सप्तार्तिवप्रजातामिति। सप्त अतिवानि प्रजातानि यस्यास्तां तथो-
भूतां, वरणादूर्ध्वम् अलभमानां कृतवरणं पुरुषं तावन्नं कालमनासादयन्तीं,
प्रकृत्य, प्राकामी प्राकाम्यवान् यथेच्छभोक्ता, स्यात्। नच पितुः, अवहीनं
शुल्कं, दद्यात्। कुतः, ऋतुप्रतिरोधिभिः आर्तवर्णैस्तत्कैर्निमित्तभूतैः, स्वा-
म्याद् अपक्रामति स्वामित्वादपैति, पिता।

त्रिवर्षप्रजातार्तवायास्तुल्यो गन्तुमदोषः । ततः परमतुल्योऽप्य-
नलङ्कृतायाः । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत ।

परमुद्दिश्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः । नच प्राकाम्यमका-
मायां लभेत ।

कन्यामन्या दर्शयित्वा न्यां प्रयच्छतः शत्यो दण्डस्तुल्यायां,
हीनायां द्विगुणः ।

प्रकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः शुल्कव्ययकर्मणी च
प्रतिदद्याद् अवस्थाय । तज्जातं पश्चात् कृता द्विगुणं दद्यात् ।

अन्यशोणितोपधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिशंसिनश्च पुंसः ।
शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत । नच प्राकाम्यमकामायां लभेत ।

त्रिवर्षप्रजातार्तवाया इति । वर्षत्रयोपजातरजस्काया विषये, तुल्यो
गन्तुम् अदोष. सजातीयस्ता गच्छन् निदोषे । तत परं वर्षत्रयादूर्ध्वम्,
अतुल्योऽपि गन्तुम् अदोष, अनलङ्कृताया पितृद्रव्यरहिताया. विषये ।
पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेतेति । पितृद्रव्यसहिताया ग्रहणे चौर्यदण्ड प्रा-
प्नुयात् ।

परमुद्दिश्येत्यादि । योऽभिप्रेत. स एवाहोमत्यात्मान व्यपदिश्य त-
दन्यस्य कन्या विवहतां द्विशतो दण्ड । नच कामचारमकामाया तस्या
विन्देत ।

कन्यामन्यामित्यादि । तुल्याया सजातीयाया सत्याम् । हीनाया हीन-
जार्तीयाया सत्याम् ।

प्रकर्मण्यकुमार्या इति । अकुमार्या. दत्ताया अक्षतयोने क्षतयोनी-
करणे, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्ड । शुल्कव्ययकर्मणी च पूर्वप्रतिग्रहोत्तुदत्त शुल्क
तत्कृत कर्मव्यय च, प्रतिदद्याद्, अवस्थाय विवाहप्रतिभुवे । पश्चात् कृता
द्वितीयानन्तरं तृतीयेन स्वीकृता, तज्जात दण्ड, द्विगुणम् अष्टोत्तरशतपण,
दद्यात् ।

अन्यशोणितोपधान इति । क्षतयोनित्वप्रदर्शनार्थम् अत्यरुधिरस्य
स्वयम्भलेपने, द्विशतो दण्ड . मिथ्या । मिथ्याभिशंसिनश्च पुंस अक्षतयोनि-
मव क्षतयोनिरिति मिथ्यावदत्त पुरुषस्य च, द्विशतो दण्ड । शुल्कव्यय-
कर्मणी च जीयेत शुल्क कर्मव्यय च दाप्येत । नच प्राकाम्यमित्यादि
पनीतम् ।

स्त्री प्रकृता सकामा समाना द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकर्त्री द्विगुणम् । अकामायाः शतयो दण्डः आत्मरागार्थं, शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत् ।

बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिर्शंसने च द्विगुणो दण्डः ।

प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः, ससुवर्णमुत्तमः । बहूनां कन्या-
पहारिणा पृथग् यथोक्ता दण्डाः ।

गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कं मातु-
र्भोगः षोडशगुणः ।

दासस्य दास्या वा दुहितरमदासी प्रकुर्वतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः
शुल्काबन्ध्यदानं च । निष्क्रयानुरूपां दासी प्रकुर्वतो द्वादशपणो
दण्डः वस्त्राबन्ध्यदानं च ।

साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः ।

स्त्रीति । सकामा, समाना तुल्यजानीया स्त्री, प्रकृता क्षतयोनिता नीता,
द्वादशपणं दण्ड दद्यात् । प्रकर्त्री तद्योनिक्षतिकर्त्री, द्विगुणं चतुर्विंशतिपण
दद्यात् । अकामायाः शतयो दण्ड इत्यादि । अनिच्छन्त्या एव पुसा स्वरागार्थं
प्रकर्मणि कार्यमाणे, कारयितु शतयो दण्ड । शुल्कदानं च । स्वयं प्रकृता
स्वयं कृतयोनिक्षति, राजदास्य राजदासीभाव, गच्छेत् ।

बहिरिति । ग्रामस्य, बहिर्देशे विजने, प्रकृताया सत्या, द्विगुणं चतु-
र्विंशतिपण. दण्ड, स्त्रियाः । मिथ्याभिर्शंसने च प्रकृत्य न प्रकृतेति मिथ्यावादे
च द्विगुणो दण्ड, पुस ।

प्रसह्य कन्यामित्यादि । उत्तम माहमदण्ड । पृथग् प्रत्येकम् ।

गणिकादुहितरमिति । ता, प्रकुर्वत, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्ड । शुल्क
मातुर्भोगः षोडशगुणः शुल्क मात्रे देयम् उक्तदण्डषोडशगुणं चतुष्पञ्च-
धिकाष्टशतपणात्मकं भवति ।

दासस्य दास्या वेत्यादि । शुल्काबन्ध्यदानं च शुल्काभरणयोर्दानं
च । निष्क्रयानुरूपा दास्यमोक्षणानुरूपा रूपादिमत्तया ।

साचिव्यावकाशदान इति । कन्याद्वपणं प्रति साहाय्यदाने प्रदेश-
दाने च, कर्तृसमः दूषकदण्डतुल्यः, दण्डः ।

प्रोषितपतिकामपचरन्ती पतिवन्धुस्तत्पुरुषो वा सङ्गृह्णीयात् ।
सङ्गृहीता पतिमाकाङ्क्षेत । पतिश्चेत् क्षमेत, विसृज्येतोभयम् । अक्ष-
मायां स्त्रियाः कर्णनासान्छेदनम् । वधं जारश्च प्राप्नुयात् ।

जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः । हिरण्येन मुञ्चत-
स्तदष्टगुणः ।

केशाकेशिकं सङ्ग्रहणम् । उपलिङ्गनाद् वा शरीरोपभोगानां,
तज्जातेभ्यः, स्त्रीवचनाद् वा ।

परचक्राटवीहृतामोघप्रव्यूढामरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां प्रेतभा-
वात्सृष्टा वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा यथासम्भाषितं समुपभुञ्जीत ।
जातिविशिष्टाकामामपत्यवती निष्क्रयेण दद्यात् ॥

प्रोषितपतिकामित्यादि । अपचरन्ती व्यभिचरन्तीम् । तत्पुरुष
पतिभृत्य । सङ्गृह्णीयात् नियम्य रक्षेत् । आकाङ्क्षेत प्रतीक्षेत । उभय विसृ-
ज्येत जारो जारिणी च न दण्ड्येत ।

जारमित्यादि । अभिहरत व्यभिचारगोपनार्थमभिवदत । हिरण्येन
मुञ्चतस्तदष्टगुण इति । हिरण्यमुत्कोच गृहीत्वा जार मुञ्चतो रक्षिपुरुषस्य
गृहीतहिरण्याष्टगुणो दण्डः ।

सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह — केशाकेशिकं संग्रहणमिति । परस्परकेश-
ग्रहणपुरस्सरारब्धा कामकेलिः केशाकेशि तदेव केशाकेशिक, तत् प्रत्यक्षदृष्ट
कर्तृभूत, सङ्ग्रहण, बोधयतीति शेषः । उपलिङ्गनाद् वा शरीरोपभोगानां कस्तृ-
र्याद्युपभोगलिङ्गदर्शनाद् वा, सङ्ग्रहणं जानीयात् । तज्जातेभ्यः तद्विषयेङ्गित-
ज्ञेयं जानीयात् । स्त्रीवचनाद् वा परामृष्टस्त्रीवाक्याद् वा जानीयात् ।

दण्डानहं परस्त्रीग्रहणप्रकारमाह — परचक्राटवीहृतामिति । परच-
क्रापङ्कताम् आटविकृता च, ओघप्रव्यूढा नदीप्रवाहनीताम्, अरण्येषु दुर्भिक्षे
वा त्यक्ता, प्रेतभावात्सृष्टा वा रोगोन्मूर्च्छनात् मृतत्वबुद्ध्या परित्यक्ता वा,
परस्त्रियं, निस्तारयित्वा विपदुत्पीर्णां कृत्वा, यथासम्भाषितं समुपभुञ्जीत परस्पर-
भविदनुरोधेन भार्याकृत्य दासीकृत्य वा सम्यग् उपभुञ्जीत । इह निस्तारयि-
त्येति समामाकरणमात्रम् । जातिविशिष्टा जात्युत्कर्षवतीम्, अकामा सजाति-
त्येष्टाकामाम्, अपत्यवती, निष्क्रयेण दद्यात् निस्तरणश्रमवेतनग्रहणेन
नरम्वाभिनर्पयेत् ॥

चोरहस्तानदीवेगाद् दुर्भिक्षाद् देशविभ्रमाद् ।
 निस्तारयित्वा कान्तारान्नष्टां त्यक्तां मृतेति वा ॥
 भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथामम्भापितं नरः ।
 न तु राजप्रतापेन प्रमुक्तां स्वजनेन वा ॥
 न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।
 ईदृशी त्वनुरूपेण निष्क्रयेणापवाहयेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोभने चतुर्थोक्तिकरणे

द्वादशोऽध्यायः कन्याप्रकर्म

आदित एकाननवतितम ॥

— —

अध्यायान्ते श्लोकानाह — चोरहस्तादित्यादि । राजप्रतापेन स्व-
 जनेन वा प्रमुक्ता राजकोपत्यक्ता स्वजनपरित्यक्ता वा । न तु भुञ्जीतेत्यत्र म-
 बन्धनीयम् । एव तृतीयश्लोकप्रवर्धेऽपि न च भुञ्जीतेति योजनीयम् । दृष्ट्याग-
 उत्तमजातिम् अनिच्छन्ती पूर्वापत्यवतीं च । अपवाहयेत् अपनाययेत् । प्रदाप-
 येदिति कापि पाठः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशोभने चतुर्थोक्तिकरणे

द्वादशोऽध्यायः कन्याप्रकर्म

आदित एकाननवतितम ॥

— —

८८ प्रक अतिचारदण्ड ।

ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा सङ्ग्रामयत उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं म
ध्यमः, वैश्य पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः ।

स्वयंग्रसितारो निर्विषयाः कार्याः ।

परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यम । दिवा
रात्रौ वा मशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः ।

भिक्षुकवैदेहकौ मत्तान्मत्तौ बलादापदि चातिगन्धिकृष्टाः प्रवृत्त-
प्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात् ।

स्ववेश्मनो विरात्रादूर्ध्व परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः ।
परवेश्मनो मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ।

अतिचारदण्ड इति सूत्रम् । अतिचारस्य अभक्ष्यमक्षणागम्यागमना
देर्दण्डोऽभिवीयत इति सूत्रार्थः । चोरादिकृष्टकशोधनकथनानन्तरमवशिष्ट
स्ववर्मयतिक्रमिणा कृष्टकानां शोधनमिह प्रतिपाद्यते ।

ब्राह्मणमपेयमित्यादि । संग्रामयत संग्राममान प्रयोनयत । शेष
स्फुटम् ।

स्वयंग्रसितार इत्यादि । विनैव परग्रेणाम अपेयामद्यग्रामिन, नि-
र्विषया कार्या देशान्निष्कामयितव्या ।

परगृहाभिगमन इत्यादि । मशस्त्रस्य प्रविशत शस्त्रसहितस्य परगृह
प्रविशत ।

भिक्षुकवैदेहकाविति । ता, मत्तान्मत्तौ बलान् मधुपानविकृतचित्त-
विभ्रान्तचित्तश्चेत्येतौ वशत्कारेण, आपदि च आपत्तमग्रे आपन्नाश्च, अतिस
न्निकृष्टा बान्धवा, प्रवृत्तप्रवेशाश्च साहसदण्डप्रवेशाश्च, अदण्ड्या अर्थात्
परगृह प्रविशन्त । कदा, अन्यत्र प्रतिषेधाद् गृहजनप्रतिषेधाभावे ।

स्ववेश्मन इति । स्वगृहस्य, विरात्रादूर्ध्व रात्रियामापगमात् परत,
परिवार्य प्राकारकुड्यादिकम्, आरोहत, पूर्व साहसदण्डः । परवेश्मन,
परिवार्यमारोहतो, मध्यम । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ग्रामवृत्तिमुपवनवृत्तिं च
भित्त्वा ग्राममुपवन च प्रविशतश्च, मध्यम इति संबध्यते ।

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः । सुपितं प्रवासितं त्रैपा-
मनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु वा सुपितं प्रवासितं
विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां चोररज्जुकः । तथाप्यगुप्तानां
सीमावरोधविचयं दद्युः । असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा ।

दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमनपाश्रयमप्रतिच्छन्नं
श्वभ्रं कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्तसेवने वाहने का-
ष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु याने हस्तिना च मङ्गहने 'अ-
पेहि' इति प्रक्रोशन्नदण्डयः ।

ग्रामेष्वन्तरित्यादि । सार्थिका वणिजो यदि ग्रामान्तर्वसेयुः, तर्हि
स्ववशस्थितं सारद्रव्यं तद्ग्राममुख्यायावेधैव वसेयुः । सुपितं, प्रवासितं च
अन्यत्र नीतं च, एषां सार्थिकानाम्, अनिर्गतं रात्रौ नक्तं ग्रामादवहिर्गतं,
ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु ग्रामसीमासु, सुपितं, प्रवासितं, द्रव्यं, विवी-
ताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां प्रदेशानां, चोररज्जुकः चोरग्रहणनियुक्तः,
दद्यात् । तथाप्यगुप्तानां तेन प्रकारेणाप्यरक्षितानां, सीमावरोधविचयं दद्युः
यस्य सीमायां मोषणं जातं तत्सीमास्वामी यथा विचयं कुर्यात् तथावसरे
दद्युः । असीमावरोधे सीमावरोधस्याप्यभावे, पञ्चग्रामी दशग्रामी वा अर्थात्
मोषणदेशनिकटवर्तिनी, दद्यात् मुष्टं प्रत्यानीय प्रतिपादयेत् ।

दुर्बलमिति । दुर्बलं जीर्णदीर्णकुड्यं, वेश्म गृहं, कृत्वा, शकटम् अनु-
त्तब्धमूर्धस्तम्भम् अनुद्धृतशिरःस्थूणं, कृत्वा, शस्त्रम्, अनपाश्रयम् अमन्य-
ग्वद्धोर्ध्वाधारं, कृत्वा, अप्रतिच्छन्नम् अमृत्पूरितं, श्वभ्रं गतं, कूपं, कूटा-
वपातं वा कूटगतं वा, कृत्वा, हिंसायां, दण्डपारुष्यं तद्विहितं दण्डं, विद्यात्
हिसितुः ।

वृक्षच्छेदन इति । वृक्षस्य छेदनावसरे, दम्यरश्मिहरणे दम्यरश्म्य-
बन्धनावसरे, चतुष्पदानाम्, अदान्तसेवने वाहने अदान्तशिक्षणार्थं वाहने,
काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु कलहायनानयोरन्योन्यं प्रति काष्ठ-
लोष्टादिप्रेरणनावसरेषु, याने हस्तिना च गजमारुह्य गमनावसरे च, सङ्गहने
छिन्नवृक्षसङ्गहनादितोऽङ्गभङ्गादिप्रसङ्गे, 'अपेहि'ति प्रक्रोशन्, सङ्गहनाप्राप्तेः प-
र्वमेव 'अपसरापसरे'ति प्रकर्षेण क्रोशन्, अदण्डयः ।

हस्तिना रोपितेन हतो द्रोणान्नं कुम्भं मार्यानुलेपनं दन्त-
प्रमार्जनं च पटं दद्यात् । अश्वमेधावभृथस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध
इति पादप्रक्षालनम् । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः ।

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामिनः पूर्वः सा-
हसदण्डः । प्रतिकुष्टस्य द्विगुणः ।

शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः ।

देवपशुमृषभमुक्षाणं गोकुमारीं वा वाहयतः पञ्चशतो दण्डः ।
प्रवासयत उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामादाने तच्च तावच्च
दण्डः । प्रवासने च, अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः ।

हस्तिना रोपितेन हत इति । गजेन तद्धमनमार्गाभिमुखशयनको-
पितेन हतः, द्रोणान्नं द्रोणपरिमाणमोदनं, कुम्भं मद्यकुम्भं, मार्यानुलेपनं,
दन्तप्रमार्जनं पटं च दन्तसक्तासृक्प्रमृष्टिसाधनं वस्त्रं च, दद्यात् हस्तिने । तेन
हस्तिनकाशादात्मघातमिच्छता पूर्वसज्जितं द्रोणान्नादिकं तन्मरणानन्तरं त-
दीयो बन्धुर्दद्यादित्यर्थः । कस्मादेवं हन्ता पूज्यत इत्यत्राह — अश्वमेधाव-
भृथस्नानेनेति । अश्वमेधयज्ञान्तस्नानेन, तुल्यः तुल्यपुण्यः, हस्तिना वधः
इति हेतोः, पादप्रक्षालनं हस्तिनः पूजाविशेषोऽयमित्यर्थः । अरोषयितृवधे
हस्त्यागेहस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्याह — उदासीनेत्यादि ।

शृङ्गिणेति । शृङ्गिणा गवादिना, दंष्ट्रिणा वा श्वादिना वा, हिंस्यमानम्,
अमोक्षयतः, स्वामिनः हिंसकस्वामिनः, पूर्वः साहसदण्डः । ‘हिंसन्तं वारये’-
त्यप्रतिकुष्टस्यायं दण्डः, प्रतिकुष्टस्य त्वाह — प्रतिकुष्टस्य द्विगुण इति ।

शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामिति । ताभ्याम्, अन्योन्यं शृङ्गिणा दंष्ट्रिणं दंष्ट्रिणा
शृङ्गिणं च, घातयतः, तच्च तावच्च तन्मूल्यं तत्परिमाणमन्यच्च द्रव्यं, दण्डः ।

देवपशुमिति । देवसम्बन्धिनं पशुम्, ऋषभम्, उक्षाणं देवगोवृन्दसे-
कारं पुङ्गवं, गोकुमारीं वा, वाहयतः हरतः, पञ्चशतो दण्डः । प्रवासयतः
मारयतः, उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणामिति । ऊर्णादिदानोपकारिणां,
क्षुद्रपशूनां भेषादीनाम्, आदाने अपहरणे, तच्च तावच्च दण्डः । प्रवासने च,
तच्च तावच्च दण्डः । अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः, देवपितृकार्यार्थं प्रवासने तु न
दोषः ।

छिन्ननस्यं भग्नयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं च प्रत्यासरट्वा चक्रयुक्त
यानपशुमनुष्यसम्बाधे वा हिमायामदण्ड्यः । अन्यथा यथाक्तं मानु-
षप्राणिहिसायां दण्डमभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवरे प्राणिदानं च ।

बाले यातरीति, यानस्थः स्वामी दण्ड्यः । अस्वामिनि यानस्थः
प्राप्तव्यवहारो वा याता । वालाविष्टितमपुरुषं वा यानं राजा हरत् ।

कृत्याभिचाराभ्या यत् परमापादयेत्, तदापादयितव्यः ।

कामं भार्यायामनिच्छन्त्या कन्याया वा दारार्थिना भर्तरी
भार्याया वा संवननकरणम् । अन्यथा हिमाया म यमः माहमदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनी मातुलानीमाचायानी स्नुषा दृष्टितः भगिनी

छिन्ननस्यमिति । छिन्नवर्त्तवदनासारं जुहो मन्त्रयग मन्त्रोपान्तदा
रुक्, तिर्यक्प्रतिमुखागतं च तिर्यगागतमभिमुखागतं च प्रत्यासरट्वा वा पश्चा
दपसरद् वा, चक्रयुक्तं शकटं, यत्र भवति तदेति शेषः । यानपशुमनुष्यसम्बाधे
वा ततइतो गच्छता यानपश्चार्दना भ्रमणशकटं वा, हिमाया पशुमनुष्यसम्बाधे
सम्भवे, अदण्ड्यः शाकटिकः । अन्यथा छिन्ननस्यत्वाद्यभावः, मानुषप्राणिनि
साया, यथोक्तं दण्डमभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवरे न तत्कृत्यादिना
प्राणिदानं च, कार्यम् ।

बाले यातरीति । यन्तरि अप्राप्तव्यवहारो यातः, यानस्थः स्वामी
दण्ड्यः, शकटनिमित्तप्राणिहिसामम्भवे । अस्वामिनि यान, यानस्थः दण्ड्यः
प्राप्तव्यवहारो याता वा यन्ता वा दण्ड्यः । वालाविष्टितमपुरुषं वेति ।
बालयन्तृकं प्रधानपुरुषपरहितं वा, यान, राजा हरत् ।

कृत्याभिचाराभ्यामिति । ताभ्यां, यद् कारणस्तन्मनसादि परम
अन्यजनम्, आपादयेत् प्रापयेत्, तद, आपादयितव्यं । अर्थात् कृत्याभिचारा-
कारकः ।

भार्यायामनिच्छन्त्या विषयं भर्तुं संवननकरणं, कन्यायायानं लन्त्या
दारार्थिना संवननकरणं, भर्तरी अनिच्छन्ति भार्याया संवननकरणं नाभ्यनु-
जानाति — कामं भार्यायामित्यादि । अन्यथा उक्तानिर्निमित्तवत्, हि
साया संवननादिना हिंसने, मन्थनं माहमदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीमित्यादि । मातुलानी मानुलमायाम् । माचाया

वाधिचरतस्त्रिलिङ्गच्छेदनं वधश्च । सकामा तदेव लभेत । दासपरिचारकाहितकभुक्ता च ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां, क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं वैश्यस्य । शूद्रः कटाग्निना दह्येत । सर्वत्र राजभार्यागमने कुम्भीपाकः ।

श्वपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्, श्वपाकत्वं वा शूद्रः । श्वपाकस्यार्यागमने वधः, स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् ।

प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणो दण्डः । सकामा तदेव लभेत ।

रूपार्जीवायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः ।

बहूनामेकामधिचरतां पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।

स्त्रियमयोनौ गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः । पुरुषमधिमेहतश्च ॥

मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।

दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः ॥

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्गुणोऽम्भसि ।

वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥

नाम् आचार्यपत्नीम् । त्रिलिङ्गच्छेदन मेढूमुष्कच्छेदनम् । सकामा तदेव लभेतेति । मातापितृभगिन्यादि सकामा चेत् त्रिलिङ्गच्छेदन सस्तनभगच्छेदन, वध च, लभेत । दासपरिचारकाहितकभुक्ता च तदेव लभेत तुल्यन्यायाद् दामानिरपि तदेव लभेत ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायामिति । तस्या स्वतन्त्राया, क्षत्रियस्य गन्तु, उत्तम. साहसदण्ड. । सर्वम् सर्वस्वहरण, वैश्यस्य दण्ड । शूद्र. ब्राह्मणी-गन्ता कटाग्निना दह्येत अग्निप्रदीपनेन नगर परिगमय्य दग्धव्य । सर्वत्र क्षात्रयादिषु सर्वेषु विषये, राजभार्यागमने, कुम्भीपाक तप्तभ्राष्ट्रभर्जन दण्डः ।

श्वपाकीगमन इत्यादि पुरुषमधिमेहतश्चेत्येतदन्त वाक्याष्टक सु-
बो ॥

मैथुन इत्यादि । तिर्यग्योनिषु गवादियोनिषु । अनात्मन. दुरात्मन. ।
द्विगुण चतुर्विंशतिपण ॥

अदण्ड्यदण्डन इति । दण्डानर्हस्य दण्डने, राज्ञो दण्ड त्रिंशद्गुण,
गृहानाद् दण्डान्, स कस्ये दातव्य, अम्भसि वरुणाय प्रदातव्य. जले वरु-
णमुद्दिश्य प्रक्षेप्य । नत पर ब्राह्मणेभ्य, प्रदातव्य. ॥

तेन तत् पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।

शास्ता हि वरुणो राज्ञा मिथ्या व्याचरता नृपु ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रे कण्टकशासन चतुर्थमधिकरणम् अथादशः अध्यायः

अतिचारदण्ड , आदत नवतितम ।

एतावता कोटलीयस्यार्थशास्त्रस्य कण्टकशासन

चतुर्थमधिकरणम् समाप्तम् ॥

तेनेति । तेन तथा प्रदानेन, राज्ञो दण्डापचारजं दण्डान्यथापणयन-
जनितं, तत् पापं, पूयते शोधयते । लूयत इति पाठे छिद्यत इत्यर्थः । कस्माद्
वरुणाय दानेन राजपापं पूयते, हि यस्मान्न कारणान्न, वरुण , नृपु मिथ्या
अनृतं, व्याचरता विविधमाचरता, राज्ञा, जायता शासकः । मिथ्या न
चरताम्' इत्यपि पाठः ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीभूलाख्यानभाजन ।

इत्थं चतुर्थमधिकरणं पूर्णं कण्टकशासनम् ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाचार्य श्रीभूलाख्यानभाजन

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्याभ्युदयस्य

गणपतिशास्त्रिण कृतिषु ॥ अथादशः अध्यायः श्री

मूलार्याया कण्टकशासन चतुर्थमधिकरणम् अथादशः

अध्यायः अतिचारदण्ड आदत नवतितम ॥

इति कण्टकशासनं नाम चतुर्थं

मधिकरणम् समाप्तम् ॥

राज्योपघातिनस्तु बल्लभाः संहता वा ये मुख्य्याः प्रकाशम-
शक्याः प्रतिपेक्षुं दृष्ट्याः, तेषु धर्मरुचिरुपाशुदण्डं प्रयुज्जीत ।

दूष्यमहामात्रभ्रातरं सन्कृतं मन्त्री प्रोत्साह्य राजानं दर्शयेत् ।
तं राजा दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण दृष्ट्यै विक्रमयेत् । शस्त्रेण रमेन
वा विक्रान्तं तत्रैव घातयेत्, भ्रातृघातकोऽयमिति ।

तेन पारशवः परिचारिकापुत्रश्च व्याख्यातो ।

प्रणिधान, मिद्धि छेद — शत्रुच्छेदहेतुत्वात् मिद्धिरित्याख्यायत. कृत्यपक्षो
पग्रहो वा कृत्याः शत्रो कृद्वल्लुब्धमीनादयस्तेषां स्वीकारश्च, मिद्धि शत्रु-
च्छेदहेतुत्वात् । तत्स्वीकार कथं कर्तव्यं यथोक्तं पुरस्तात् पर्व गदपुरुषप्र-
णिध्युक्तेन प्रकारेण कर्तव्यं । कोऽसौ, उपजापोऽपमर्षो वा । यथा च पार-
ग्रामिके वक्ष्याम इति । तर्गलम्भाधिकरणीयपारग्रामिकप्रस्तात् उपजापोप-
सर्पप्रणिधिप्रकरणयोर्य प्रकारं वक्ष्यामस्तेन न प्रकारेणोपजापोऽपमर्षो वा
कर्तव्यं ।

राज्योपघातिन आह — राज्योपघातिनस्त्विनि । राज्योपहन्तारः,
बल्लभा अभ्यक्षा, संहता वा मुख्य्या संहत्यकृतकमत्यसंकेता भ्रमात्यादयः
प्रधानपुरुषाश्च, ये, प्रकाशमशक्याः प्रतिपेक्षुं राज्योपघातकप्रवृत्तेः साक्षाद्
वारयितुमशक्या, अत एव दृष्ट्या कथमप्युपहन्तार्या भवन्ति, तेषु धर्म-
रुचि उपघातकपरिहारेण राज्यमेवमचिकीर्ष, उपाशुदण्डं तृर्णादण्डं, प्रयु-
ज्जीत ।

उपाशुदण्डप्रयोगप्रकारमाह — दूष्यमहामात्रभ्रातरमित्यादि । दूष-
णीयस्य हस्त्यारोहाभ्यक्षस्य भ्रातरमलब्धदायाश सन्कारपूर्वं मन्त्री स्वभ्रातृस-
काशाद् भेदयित्वा, 'कण्टकशोवनाविकारं ते राजा दास्यती'ति प्रोत्साह्य राजानं
दर्शयेत् । तमिति । तथा दर्शितं, दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण दूष्यत्रिप्रहार्थश-
स्त्रभटाद्युपकरणद्रव्यदानेन, दृष्ट्यै, विक्रमयेद् विक्रमाय प्रेरयेत् । शस्त्रेण, रमेन
वा, विक्रान्तं भ्रातरि प्रयुक्तविक्रमं न, तत्रैव तस्मिन्नेवापराधे निमित्ते, भ्रातृ-
घातकोऽयमिति प्रख्याप्येति शेषः, घातयेत् ।

तेन पारशव इत्यादि । उक्तेन प्रकारेण महामात्रस्यावरवर्णापुत्रं परि-
चारिकापुत्रं च प्रोत्साहितानीत दूष्यद्रव्योपभोगातिसर्गेण पितरि विक्रान्त का-
त्वा पितृघातकोऽयमिति प्रख्याप्य घातयेदित्यर्थः ।

दूष्यं महामात्रं वा सात्राणोत्साहितो भ्राता दायं याचेत । तं दूष्य-
गृहप्रतिद्वारि सात्रानुपशयानमन्यन् वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् —
हताऽयं दायकामुकः इति । ततो हतपक्ष परिगृह्येतरं निगृहीयात् ।

दूष्यममीपस्था वा सत्रिणा भ्रातरं दायं याचमानं घातेन परि-
भर्त्सयेयुः । न सात्राविति समानम् ।

दूष्यमहामात्रयोर्वीर्यः पुत्रः पितुः, पिता वा पुत्रस्य दारानधि-
चरति भ्राता वा भ्रातृभेतयोः कापटिकमुखः कलहः पूर्वण व्याख्यातः ।

दूष्यमहामात्रपुत्रमात्मसम् सावितं वा सत्री — 'राजपुत्रस्त्वं शत्रु-
भयादिह न्यस्तोऽमि' इत्युपचरेत् । प्रतिपन्नं राजा रहसि पूजयेत् —
प्राप्तयोश्च गत्यकालं यदा महामात्रमभ्यासाभिपिच्छामि इति । तं सत्री

प्रकारान्तरमात्र — दूष्यं महामात्रं वेत्यादि । अन्यत्र वा दूष्यगृह-
प्रतिद्वारि निरिक्तपक्षे ॥ । पीदण हिम्याचारश्चारेभेदो गूढपुरुषप्रणिध्युक्तः ।
ह । पक्ष पारगुण । इत्यत्र भूय पुत्रमात्रगर्दीन् आनाय्य । इतर निगृहीयात्
महामात्र धा ५५५ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥ ५५५ ॥

प्रकारान्तरमात्र — दूष्ये यदि । दूष्यममीपस्थाः दूष्यसेवकलिङ्गाः ।
घातेन परिभर्त्सयेयुः 'दायगुणैश्च अन्यथा हता इतिप्याम इति वादेनोद्वेज-
येयुः । तं सात्राविति समानमिति । 'न सत्री दूष्यगृहप्रतिद्वारि उपशयानम-
न्यत्र ना वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् -- हताऽयं दायकामुक इति, ततो हत-
पक्ष परिगृह्य गत्यागत् निगृहीयादि' इत्यन्तः परीक्षामिहापि तुल्य द्रष्टव्यमि-
त्यर्थः ।

दूष्यमहामात्रयोर्वीर्यः । इत्यर्थः महामात्रस्य वा, य पुत्र पितुर्दारान्
अधिचरति अभिगच्छति, पिता वा पुत्रस्य दारान् अधिगच्छति, भ्राता वा
भ्रातुर्दारान् अधिगच्छति, तयोः पितापुत्रगार्भात्रोर्ता, कापटिकमुखः कलहः
कापटिकार्यचारप्राणिभान्धारकः कलहः, पूर्वण पूर्वोक्तेन प्रकारेण, व्याख्यातः ।
तत्रान्यतरेणान्यतरस्य वधे कृते शेषवत् प्राग्वद् द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरमात्र — दूष्यमहामात्रपुत्रमित्यादि । दूष्यस्य महामा-
त्रस्य च पुत्रस्य, सात्मसम्भाविन शौर्यैर्द्वार्यादिगुणसम्पन्नमन्य, सत्री उप-
चरेत्, इत्यमिति, 'राजपुत्रस्त्वं शत्रुभयाद् इह महामात्रे न्यस्तोऽमी'ति ।
प्राप्तपन्न सत्रिचनमङ्गीकृत्यागत, राजा रहसि पूजयेत्, किमित्युक्त्वा, 'प्राप्त -

महामात्रवधे योजयेत् । विक्रान्तं तत्रैव घातयेत् — पितृघातकोऽयम् इति ।

भिक्षुकी वा दूष्यभार्या सांवननिकीभिरोषधीभिः संवास्य रसेनातिसन्दभ्यात् । इत्याप्यप्रयोगः ।

दूष्यमहामात्रमटवी परग्रामं वा हन्तुं, कान्तारव्यवहिते वा देशे राष्ट्रपालमन्तपालं वा स्थापयितुं, नागरस्थानं वा कुपितमवग्रहीतुं, सार्थातिवाह्यं प्रत्यन्ते वा सप्रत्यादेयमादातुं फल्गु बलं तीक्ष्णयुक्तं प्रेषयेत् । रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जना वा हन्युः — अभियोगे हतः इति ।

योवराज्यकाल त्वा, महामात्रमयात् महामात्रो राज्यकामुकस्त्वामभिषिक्त सद्यो हन्यादिति शङ्कया, नाभिगिञ्जामीत्युक्त्वा । त राजकृतोपजापप्रवण, सत्री, महामात्रवध, योजयेत् । विक्रान्तं हतपितृक, तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते, घातयेद् राजा पितृघातकोऽयमिति ख्यापयन्निति शेष । हतेऽपि दूष्ये हन्तुर्वभोऽयमुपदिश्यते स कालान्तरे मतार्थवेदी भूत्वा शत्रुर्मा भूदित्येतदर्थम् ।

भिक्षुकी वेति । त वा, चारभूता, दूष्यभार्या दूष्यस्य महामात्रादेभार्या मन्दमोन्दर्या, सावगनिकीभिः सवननफलाभि, ओषधीभिः, निमित्तभूताभि, स्वगततयाप्रिवेति प्रयागान्पुणताख्यानेनेत्यर्थ । सवास्य आत्मपरिचर्यं कारयित्वा समन विषेण, अतिगन्दध्यात् वञ्चयेत्, सवननौषधव्याजेन विष भार्याद्वारा प्राणयित्वा दूष्य हन्यादित्यर्थ । इत्याप्यप्रयोग इति । एवं क्रियमाणमतिमन्वानम् आप्यप्रयोग इत्याख्यायते ।

दूष्यमहामात्रमिति । दूष्य महामात्रम्, अटवीम् अटवीपाल, परग्राम वा पाण्ड्रामिकां वा, हन्तुं, कान्तारव्यवहिते वा देशे दुर्गमारण्यान्तरिते देशे वा, राष्ट्रपाल स्थापयितुम्, अन्तपाल वा स्थापयितुं, नागरस्थान वा, कुपितम्, अवग्रहीतुं नियन्तुं, प्रत्यन्ते वा परराष्ट्रसन्धौ वा, सार्थातिवाह्यं सार्थातिवाहनयोग्यं स्थल, सप्रत्यादेयं प्रत्यादेयं परेण पूर्वं गृहीतं पुनः प्रतिग्रहीतव्यं स्थल तत्सहितम्, आदातुं, फल्गु बलम् अल्प सैन्य, तीक्ष्णयुक्तं तीक्ष्णैरुपेत, प्रेषयेत् । रात्रौ दिवा वा युद्धे प्रवृत्ते, तीक्ष्णाः प्रतिरोधकव्यञ्जना चोरवेष्टास्तीक्ष्णाः, नृ, अभियोगे युद्धे हत इति ख्यापयन्त । अर्थात् पूर्वोक्तं हन्तुं । तत्र वा । वाप्यप्रयोग इति ।

यात्राविहारगतो वा दूष्यमहामात्रान् दर्शनायाह्वयेत् । ते गूढ-
शस्त्रैस्तीक्ष्णैः राह प्रविष्टा मध्यमकक्षायामात्मविचमन्तयः प्रवेशनार्थं
दद्युः । ततो दौवारिकाभिगृहीतास्नीदणा 'दूष्यप्रयुक्ताः स्मः' इति
ब्रूयुः । ते तदभिविख्याप्य दूष्यान् हन्युः । तीक्ष्णस्थाने चान्ये वध्याः ।

बहिर्विहारगतो वा दूष्यान् आसन्नावासान् पूजयेत् । तेषां
देवीव्यञ्जना वा दुःस्त्री रात्रावावासेषु गृह्येतेति समानं पूर्वेण ।

दूष्यमहामात्रं वा 'सूदा भक्षकारो वा ते गोभनः' इति स्तवेन
भक्षभोज्यं याचेत, बहिर्वा कचिदध्वगतः पानीयम् । तदुभयं रसेन
योजयित्वा प्रतिस्वादने ताववोपयोजयेत् । तदभिविख्याप्य 'रसदा-
वि'ति घातयेत् ।

उपायान्तरमाह—यात्राविहारगतो वेत्यादि । अयमर्थः — राजकुल-
मशस्त्रेण प्रवेष्टव्यमित्याघोषेण स्थिते जातु प्रस्तुतयात्राविहारो दूष्यमहामात्रान्
राजा दर्शनायाह्वयेत् । ते मह राजकुल निगूढशस्त्रास्तीक्ष्णा राजदत्तपूर्व-
मकेता प्रविश्य प्रथमद्वारमतीत्य द्वितीयकक्षयाद्वारं गत्वा द्वाराधिकृतैः सश-
स्त्राशस्त्रपरीक्षणं कुर्वद्भिः 'कुतो यूय सशस्त्राः' इति पृष्ट्वा 'नृपातवधाय महा-
मात्रेण प्रेरिता वयम्' इति वदेयुः । ततस्त दोषं प्रख्याप्य महामात्रान् राजा
घातयेत्, तीक्ष्णानां स्थाने चान्यास्तीक्ष्णापदेशेन घातयेदिति ।

बहिरित्यादि । बहिर्विहारगतं दुर्गबाह्यग्रामनगरादिदर्शनार्थं गतः,
दूष्यान्, आसन्नावासान् राजवामस्थानाभ्यर्णस्थानवासिनः, पूजयेत् पौन-
पुनिकसन्दर्शनसम्भाषणराम्भोजनादिना रात्कुर्यान् स्नेहख्यापनार्थम् । स्नेह-
ख्यापनं तु वक्ष्यमाणो वयप्रयोगः पारगार्थिकमहावराविनिमित्तो न द्वेषनिमित्तः
इति लोकप्रत्ययार्थम् । तेषां देवीव्यञ्जना वा दुःस्त्री रात्रावावासेषु गृह्ये-
तेति । पुश्चर्ला काञ्चिद् राजभार्याव्यञ्जना कृत्वा रात्रौ दूष्याणामावासेषु सम्प्रेष्य
स्वगृहादर्शनसम्भाषिनयेन स्वनिवासासन्नगृहेषु सपदि स्वभटैः कारितान्वेषणा
कृत्वा दूष्यगृहाद् राजा ग्राहयेत् । इति समानं पूर्वेणेति । एवमादि पूर्वो-
क्तेन तुल्यं, तच्च — तमिमं देवीकामुक्तवदोषं ख्यापयन् दूष्यान् घातयेदि-
त्येवरूपम् ।

प्रकारमन्यमाह — दूष्यमहामात्रमित्यादि । शोभनं सुपुङ्गवी । या-
चेत राजा । बहिर्वा मृगयाप्रदेशे वा । तदुभयं रसेन योजयित्वा महामात्रदत्त

पय हिरण्यं वा, वल्लभाद् वा हिरण्यमाहारय, वल्लभकन्यां वा प्रमह्य
नय । दुर्गसेतुवणिकपथशून्यनिवेशखनिद्रव्यह स्तिवनकर्मणामन्यतमं वा
कारय, राष्ट्रपाल्यमन्तपाल्यं वा । यश्च त्वा प्रतिषेधयेन्न वा ते साहाय्यं
दद्यात् स बन्धव्यः स्यात् इति । तथैव इतरेषां प्रेषयेन् 'अमुष्या-
विनयः प्रतिषेद्धव्यः' इति । तमेतेषु कलहस्थानेषु कर्मप्रतिघातेषु वा
विवदमानं तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा प्रच्छन्नं हन्युः । तेन दापणेन
नियन्तव्याः ।

पुराणां ग्रामाणां कुलानां वा दूष्याणां सीमाक्षेत्रखलवश्म-
र्यादासु द्रव्योपकरणसस्यनाहनहिंमासु प्रेक्षाकृत्यान्गवेषु वा समुत्पन्ने
कलहे तीक्ष्णैरुत्पादिते वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा व्र्युः — एवं क्रि-
यन्ते येऽमुना कलहायन्ते इति । तेन दापणेन नियन्तव्याः ।

ष्मिन्नित्यादि । इतीत्यनन्तरम् उक्तेति शेषः । सैन्यमुत्थापय सैन्याममवाय-
योग्यं जनं सगृह्णीष्व । वल्लभाद् अध्यक्षात् । दुर्गसेतुवणिकपथशून्यनिवेशख-
निद्रव्यहस्तिवनकर्मणां दुर्गसेतुवणिकपथकर्माणि प्रतीतानि शून्यनिवेशकर्म-
जाङ्गले नवगृहादिसन्निवेशनकर्म खनिकर्म आकरकर्म द्रव्यवनकर्म दार्वानिवन-
कर्म हस्तिवनकर्म हस्तिवनाध्यक्षकर्म तेषाम् । राष्ट्रपाल्य राष्ट्रपालकर्म । अन्त-
पाल्यम् अन्तपालकर्म । आन्तपाल्यमिति पठितुं युक्तम् । बन्धव्यः बद्ध्वा
नेतव्यः । तथैवेतरेषां प्रेषयेदित्यादि । पूर्वोक्तो यत्र प्रेष्यते तत्रत्यानामपि
'अमुष्य प्रेष्यमाणस्योन्मर्यादा प्रवृत्तयो वार्यन्तान्' इति वाचिक धैर्यप्रद
प्रेषयेत् । तमेतेष्वित्यादि । एतेषु सैन्यहिरण्योत्थापनादिषु कलहकारणेषु सन्दि-
ष्टदूष्यपुरुषारब्धेषु कर्मविशेषेषु वा विसर्वादिन पूर्वदूष्य तीक्ष्णाः शस्त्रप्रयोगेण
रहसि हन्युः । तच्च नियुक्तराजपुरुषघातापराध सन्दिष्टदूष्येष्वारोप्य तेऽपि
हन्तव्याः ।

पुराणामित्यादि । पुराणामकुलानां दूष्याणां च पुरादिसन्निधिक्षेत्रखल-
वश्मसीमाविषये हिरण्यवस्त्रमस्ययानोपघातविषये नृत्तदर्शनविवाहाद्युत्सवस-
म्बद्धे च कलहे सज्जाते तीक्ष्णनिष्पादिते वा तथाविधे कलहे तीक्ष्णाः प्रच्छन्न
काश्चिद् दूष्यान् शस्त्रेण हत्वा तदन्येषु दूष्येषु तं घातदोषं नामनिर्देशपूर्व-
मारोपयेयुः — 'अमुनामुना सह कलहायमानानां गतिरीदृशी'ति प्रवदन्तः ।
तद्दोषापदेशेन च तान् दूष्यान् राजा दण्डयेत् ।

येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहाः तेषां क्षेत्रखलवेश्मान्या-
दीपयित्वा बन्धुसम्बन्धिषु वाहनेषु वा तीक्ष्णाः शस्त्रं पातयित्वा तथैव
ब्रूयुः — अमुना प्रयुक्ताः स्मः इति । तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ।

दुर्गराष्ट्रदूष्यान् वा सत्रिणः परस्परस्यावेशनिकान् कारयेयुः ।
तत्र रसदा रसं दद्युः, तेन दोषेणेतरे नियन्तव्याः ।

भिक्षुकी वा दूष्यराष्ट्रमुग्व्यं दूष्यराष्ट्रमुग्व्यस्य भार्या स्नुषा
दुहिता वा कामयत इत्युपजपेत् । प्रतिपन्नस्याभरणमादाय स्वामिने
दर्शयेत् — असौ ते मुख्यो यौवनोत्सिक्तो भार्या स्नुषां दुहितरं वा-
भिमन्यते इति । तयोः कलहो रात्रौ । इति समानम् ।

दूष्यदण्डोपनतेषु तु युवराजः सेनापतिर्वा किञ्चिदपकृत्याप-
क्रान्तो विक्रमत । ततो राजा दूष्यदण्डोपनतानेव प्रेषयेत् फल्गुबल-

येषां वा दूष्याणां जातमूलाः कलहा इत्यादि । कलहमूलभूतानां
दूष्याणां क्षेत्रखलवेश्मानि तीक्ष्णा गृहीता मन्दीष्य बन्धून् सम्बन्धिनो वाह-
नानि वा शस्त्रेण हत्वा प्रागुक्तरीत्या त दण्डोपनतेषु दूष्येषु नामनिर्देशपूर्वमा-
रोपयेयुः — ‘अमुनामुना सह कलहायमानानां गतिरीदृशी, वयं ह्यमुनामुना
प्रयुक्ता एवमकार्ष्मे’ति । तद्विषयदेशेन च तान् दूष्यान् राजा दण्डयेत् । तीक्ष्ण-
दण्डस्तु ‘तीक्ष्णस्थाने चान्ये व-या’ इत्युक्तदिशार्थान् भिद्व इत्यत्र नोक्त ।

दुर्गराष्ट्रदूष्यान् वेत्यादि । दुर्गराष्ट्रवास्तव्यान् परस्परवैरिणो दूष्यान्
सन्धिकरणेन परस्परं सङ्गमय्य मात्रपुरुषा परस्परगृहानिधीन् कारयेयुः । भो-
जनप्रसङ्गे च विषं दापयित्वा दूष्यान् घातयेयुः । घातितानां प्रतिपक्षान्तु
दूष्यास्तेनैव रसदानदोषेण गता नियमयेत् ।

भिक्षुकी वेत्यादि । भिक्षुकी दूष्यराष्ट्रमुग्व्यं दूष्यराष्ट्रमुग्व्यस्यान्यस्य,
भार्या स्नुषा दुहिता वा कामयत इति, उपजपेत् भिक्षुकीबोधनं कुर्यात् । प्रति-
पन्नस्य अङ्गीकृततदुपजापस्य दूष्यस्य आभरणम् अभिगन्तव्यस्त्रीसत्कारार्थत्वा-
पदेशेन गृहीत्वा स्त्रीसम्बन्धिने दूष्यराष्ट्रमुग्व्याय दर्शयेत् — अमुकनामा मुख्यो
यौवनदृष्टस्त्वदीया कामयत इति वदन्ती । ततो रात्रौ तया स्त्रीगृहमानीते
कामुके तस्य स्त्रीबन्धोश्च कलहः प्रवर्त्यते । कामुके च हते तेनापराधेन का-
मुकघातकं दूष्यं हन्यात् ।

दूष्यदण्डोपनतेषु निवर्ति । दण्डोपनता बलतोऽथ कृता दण्डोपन-
तवृत्तप्रकरणवक्ष्यमाणचरितास्तेषु दूष्यभूतेषु विषये, युवराज, सेनापतिर्वा,

तीक्ष्णयुक्तानिति समानाः सर्व एव योगाः । तेषां च पुत्रेष्वनुक्षिपन्सु
यो निर्विकारः स पितृदायं लभेत । एवमस्य पुत्रपौत्राननुवर्तते राज्य-
मपास्तपुरुषदोषमिति ॥

स्वपक्षे परपक्षे वा तूष्णीन्दण्डं प्रयोजयेत् ।

आयत्यां च तदात्वे च क्षमावानविशङ्कितः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

प्रथमोऽध्याय दाण्डकर्मिकम् ,

आदित एकनवतितम ॥

किञ्चिदपकृत्य तज्जनपदोपघातमल्प कृत्वा, अपक्रान्तो विक्रमेत अनत्या-
क्रामन् विक्रम दर्शयेत् । तत तदनु, राजा, दूष्यदण्डोपनतानेव अन्यान्,
फलगुबलतीक्ष्णयुक्तान् प्रेषयेत् । अर्थाद् दूष्यै सह सवित्करणार्थम् । इति सर्व
एव योगा एवम्प्राया सर्वेऽभ्युपाया, समाना पूर्वोक्ततुल्या । सविन्निमित्त-
कलहप्रवर्तना, तीक्ष्णैर्दूष्याणा राजप्रेषिताना प्रच्छन्नवध, तस्य सन्वेयदूष्यकृ-
तत्वख्यापन, तेन निमित्तेन तेषा निग्रहणमित्येवञ्जातीयमूहनीयमित्यभिप्राय ।
तेषां चेति । तथा मारिताना दूष्याणा, पुत्रेषु, अनुक्षिपन्सु निन्दत्सु मध्ये,
यो निर्विकारः द्रोहचिन्तनरहित, सः पितृदायं लभेत अर्थाद् दूष्योद्धर्तु-
स्तद्राज्यप्रभविष्णुता प्राप्तस्य राज्ञ इच्छया । न केवल पुत्रः नत्पुत्रपौत्रपरम्प-
रापि निर्विकारतायामेव राज्यं लभेतेत्याह— एवमस्येत्यादि । अपास्तपुरुष-
दोषमिति क्रियाविशेषणम् । पुरुषदोष पुरुषस्य सविकारत्वम् । तद्योगे तु
राज्यं स्ववशे स्थापयेत् प्रभविष्णुरित्यर्थः । इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तौ ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — स्वपक्षे परपक्षे वेत्यादि । सुगमम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

प्रथमोऽध्याय दाण्डकर्मिकम् ,

आदित एकनवतितम ॥

अरण्यजातं श्रोत्रियस्वं च परिहरेत् । तदप्यनुग्रहेण क्रीणीयात् ।

तस्याकरणे वा समाहर्तुपुरुषा ग्रीष्मे कर्षकाणामुद्वापं कारयेयुः । प्रमादावस्कन्नस्यात्ययं द्विगुणमुदाहरन्तो बीजकाले बीजलेख्यं कुर्युः । निष्पन्ने हरितपक्वादानं वारयेयुः अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यां देवपितृपूजादानार्थं गवार्थं वा । भिक्षुकग्रामभृतकार्यं च राशिमूलं परिहरेयुः ।

स्वसस्यापहारिणः प्रतिपातोऽष्टगुणः । परसस्यापहारिणः पञ्चाशद्गुणः सीतात्ययः स्ववर्गस्य, बाह्यस्य तु वयः ।

सामान्यजानपदादिव बलित्वेन गृह्णीयात् । बीजभक्तशुद्धं च बीजभोजनार्थं पयोक्तव्यावशिष्टं च धान्यं, हिरण्येन क्रीणीयात् ।

अरण्यजातमिति । वनोत्पन्नं धान्यं वरकादि, श्रोत्रियस्वं च छान्दसव्रीह्यादिकं च, परिहरेत् न तु विभजेत् । तदपि धान्यम्, अनुग्रहेण बीजभक्तार्थापेक्षितपरिहारेण, क्रीणीयात् ।

तस्याकरणे वेति । श्रोत्रियेण कृष्यकरणे, आकारणे इति पाठे श्रोत्रियेणाह्वानेऽभ्यनुज्ञाने कृते इत्यर्थः, समाहर्तुपुरुषा, ग्रीष्मे, कर्षकाणाम्, उद्वापम् उद्वापनकर्म, कारयेयुः । प्रमादावस्कन्नस्य कर्षकानवधानविनष्टस्य, द्विगुणम्, अत्ययं दण्डम्, उदाहरन्तः सविलेख्ये कथयन्तः, बीजकाले बीजावापकाले, बीजलेख्यं बीजसम्बद्धं लेख्यं, कुर्युः । निष्पन्ने फलिते बीजे, हरितपक्वादानम् आमस्य पक्वस्य च फलस्य ग्रहणं, वारयेयुः, अर्थात् कर्षकाणाम् । तत्रापवादः—अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यामित्यादि । शाकमुष्टिर्हरितमुष्टिः कटभङ्गमुष्टिः हस्तच्छिन्नधान्यमुष्टिः, देवपितृपूजादाननिमित्ते गोनिमित्ते च यच्छाकमुष्टिग्रहणं यच्च कटभङ्गमुष्टिग्रहणं तदुभयमपहाय । भिक्षुकग्रामभृतकार्यं चेति । भिक्षुकार्यं ग्रामभृतकार्यं च, राशिमूलं राश्यधस्तलगतं धूलिवान्यं, परिहरेयुः प्रकल्पयेयुः ।

स्वसस्यापहारिण इति । स्वकृष्यमाणक्षेत्रसस्यहर्तुः, प्रतिपातो दण्डः, अष्टगुणः अपहृतसस्यमूल्यादष्टावृत्तिः, कार्यं इति शेषः । परसस्यापहारिणः अनन्तरक्षेत्रगतसस्यहर्तुः, पञ्चाशद्गुणः, सीतात्ययः क्षेत्रसस्यापहारनिमित्तो दण्डः, स्ववर्गस्य स्वग्रामस्थस्य सतः । बाह्यस्य तु ग्रामान्तरवाग्निः पुनः परसस्यापहारिणः, वधः ।

चतुर्थमंशं धान्यानां षष्ठं वन्यानां तूलाक्षाक्षौमवल्ककार्पास-
रौमकौशेयकौषधगन्धपुष्पफलशाकपण्यानां काष्ठवेणुमांसवल्हुराणां च
गृहीयुः । दन्ताजिनस्यार्धम् । अनिसृष्टं विक्रीणानस्य पूर्वः साहस-
दण्डः ।

इति कर्षकेषु प्रणयः ।

सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवाळाश्वहस्तिपण्याः पञ्चाशत्कराः ।
सूत्रवस्त्रताम्रवृत्तकंसगन्धभैषज्यशीधुपण्याश्चत्वारिंशत्कराः । धान्यरस-
लोहपण्याः शकटव्यवहारिणश्च त्रिंशत्कराः । काचव्यवहारिणो महा-
कारवश्च विंशतिकराः । क्षुद्रकारवो बन्धकीपोषकाश्च दशकराः । काष्ठ-
वेणुपाषाणमृद्भाण्डपक्वान्नहरितपण्याः पञ्चकराः । कुशीलवा रूपा-
जीवाश्च वेतनार्धं दद्युः । हिरण्यरुमकर्मण्यानाहारयेयुः । न चैषां
कञ्चिदपराधं परिहरेयुः । ते ह्यपरगृहीतमभिनीय विक्रीणीरन् ।

चतुर्थमिति । धान्यानाम् अनननिष्पन्नानां, चतुर्थमंशं गृहीयुः । षष्ठम्
अंशं, वन्यानां वनभवधान्यानां, तूलादीनां द्वादशानां, काष्ठादीनां चतुर्णां च,
गृहीयुः । तत्र शाकं दशविधमुक्तचरं, वल्हुरं शुष्कमांसं, शेषं प्रमिद्धम् ।
दन्ताजिनस्य गजदन्तस्य गवादित्वचश्च, अर्धं गृहीयुः । अनिसृष्टं स्वच्छन्द-
विनियोगानर्हं राजभोगमित्यर्थः, विक्रीणानस्य पूर्वं साहसदण्डः ।

इति कर्षकेषु प्रणय इति । अनेन प्रकारेण कर्षकविषया प्रार्थना
व्याख्याता ।

सुवर्णेत्यादि । सुवर्णरजताद्यष्टपण्या, पञ्चाशत्करा पञ्चाशद्भाग-
कराः । सूत्रवस्त्रताम्राद्यष्टकपण्या, चत्वारिंशत्कराः चत्वारिंशद्भागकराः ।
धान्यरसलोहपण्या इत्यादि । ब्रीहिशाल्यादि धान्यं तैलघृतादि रसम् अय-
स्ताम्रादिकं लोहं च शकटवाह्यं कृत्वा क्रयविक्रयानुष्ठानं कुर्वन्तस्त्रिंशद्भाग-
कराः । काचव्यवहारिणो विजातिमणिव्यवहरणवृत्तयः, महाकारवश्च सुवर्ण-
कारुमहानौकारुप्रभृतयश्च, विंशतिकरा विंशतिभागकराः । क्षुद्रकारवो तक्षा-
यस्काररजकादयः, बन्धकीपोषकाश्च वेश्यातुल्याः कुलम्बियो बन्धक्यः तत्पो-
षकाश्च, दशकराः स्वार्जितदशभागकराः । काष्ठेत्यादि । काष्ठादिषट्कपण्या,
पञ्चकराः । कुशीलवा नटनर्तकादयः, रूपाजीवाश्च वेश्याश्च, वेतनार्धं स्वा-
र्जितस्यार्धं, दद्युः । हिरण्येत्यादि । अकर्मण्यान् वाणिज्यादिकर्मसु अव्यापृतान्

इति व्यवहारिषु प्रणयः ।

कुक्कुटसूकरमर्धं दद्यात् । क्षुद्रपशवः षड्भागम् । गोमहिषाश्व-
तरखरोष्ट्राश्च दशभागम् । बन्धकीपोषका राजप्रेष्याभिः परमरूपयौव-
नाभिः कोशं संहरेयुः ।

इति योनिपोषकेषु प्रणयः ।

सकृदेव न द्विः प्रयोज्यः । तस्याकरणे वा समाहर्ता कार्यमप-
दिश्य पौरजानपदान् भिक्षेत । योगपुरुषाश्चात्र पूर्वमतिमात्रं दद्युः ।

वणिगादीन्, हिरण्यकरम् एकवराटकलक्षण कर प्रातिशीर्षिकम्, आहारयेयु
दापयेयु । न चैषां कश्चिदपराधं परिहरेयुरिति । वणिकृतक्षादीनाम् अ-
व्यापारलक्षणमपराध नैवोपेक्षेरन् । स्वकर्मसु अव्यापारो नाम नोपेक्षणीयोऽर्थः,
किन्तु तमपराधपक्षे निक्षिप्य तद्वण्डत्वबुद्ध्या वा हिरण्यकरस्तेभ्यो ब्राह्म एवे-
त्यभिप्रायः । न च तेषामव्यापार प्रत्यययोग्य इत्याह— ते ह्यपरगृहीतमभि-
नीय विक्रीणीरन्निति । ते हि स्वीयमेव पण्यम् अस्वीयमित्यपदिश्य विक्री-
णीरन् ।

इति व्यवहारिषु प्रणय इति । एवम्प्रकारा क्रयविक्रयानुष्ठायिविषया
करप्रार्थना ।

अथ तिर्यग्योनिपोषकेषु प्रणयमाह — कुक्कुटसूकरमिति । कुक्कुट-
सूकरशब्दौ तत्पोषकोपलक्षकौ कुक्कुटपोषका सूकरपोषकाश्च, अर्धं स्ववर्धि-
ताना कुक्कुटसूकराणाम् अर्धभाग, दद्यात् । क्षुद्रपशवः अजाविप्रभृतिपोषकाः,
षड्भागम् अजाव्यादीना षष्ठ भाग, दद्युः । गोमहिषाश्वतरखरोष्ट्राश्च गोमहिष-
वेसरगर्दभक्रमेलकपोषकाश्च, दशभाग दद्युः । बन्धकीपोषका, राजप्रेष्याभिः
परमरूपयौवनाभिः स्वपोषिताभिर्द्वारभूताभिः, कोशः, संहरेयुः सञ्चिनुयुः ।

इति योनिपोषकेषु प्रणय इति । व्याख्यात इति शेषः ।

स चायं करप्रणयः सकृदेव प्रयोक्तव्यः । न तु द्विः । प्रजाकोषभयादि-
त्याह — सकृदेव न द्विः प्रयोज्य इति । तस्याकरणे वेति । तथा प्रणयस्य
करणायोगपक्षे, समाहर्ता विषयबलाधिकृतः, कार्यमपदिश्य अमुककार्यं साध-
नीयमस्तीति व्यपदिश्य, पौरजानपदान्, भिक्षेत याचेत । योगपुरुषाश्च कृत-
व्याजसक्तेता समाहर्तृपुरुषाश्च, अत्र समाहर्तृव्यपदिष्टे कार्ये विषये, पूर्वम्,
अतिमात्रम् अमितं धनं, दद्युः । एतेन, प्रदेशेन प्रकारेण, राजा पौरजानपदान्

एतेन प्रदेशेन राजा पौरजानपदान भिक्षेत । कापटिकाश्चैनानल्पं प्रयच्छतः कुत्सयेयुः । मारतो वा हिरण्यमाढ्यान् याचेत । यथोपकारं वा स्ववशा वा यदुपहरेयुः । स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चैषां हिरण्येन प्रयच्छेत् । पापण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोग्यं देवद्रव्यं वा कृत्यकराः प्रेतस्य दग्धगृहस्य वा हस्ते न्यस्तमित्युपहरेयुः ।

देवताध्यक्षो दुर्गराष्ट्रदेवतानां यथास्वमेकस्थं कोशं कुर्यात् । तथैव चाहरेत् । दैवतचैत्यं सिद्धपुण्यस्थानभौमवादिकं वा रात्रावुत्थाप्य यात्रासमाजाभ्यामाजीवेत् । चैत्योपवनवृक्षेण वा देवताभिगमनमनार्तवपुष्पफलयुक्तेन स्थापयेत् । मनुष्यकरं वा वृक्षे रक्षोभयं

भिक्षेत । कापटिकाश्च गृहपुरुषभेदा, एतान् पौरजानपदान्, अल्प धन, प्रयच्छत, कुत्सयेयु निन्दयेयु । मारतो वा तत्तद्धनबलानुसारेण वा, हिरण्य धनम्, आढ्यान् धनिनो, याचेत । यथोपकार वा उपकारानुगुण्येन वा, स्ववशा वा यद् उपहरेयु, तद् गृह्णीयादिति वाक्यशेषः ।

स्थानच्छत्रवेष्टनविभूषाश्चेति । स्थानमध्यक्षपद छत्र श्वेतातपत्र वेष्टनमुष्णीष विभूषा कनकवलयोदिरित्येताश्च बहुमानचिह्नभूता, एषाम् आढ्यानां, हिरण्येन वनग्रहणेन, प्रयच्छेत् । पापण्डसङ्घद्रव्यमिति । पापण्डद्रव्य सङ्घद्रव्य च, अश्रोत्रियभोग्य श्रोत्रियभोग्यव्यतिरिक्तं देवद्रव्य वा रक्षणीय, कृत्यकरा, प्रेतस्य दग्धगृहस्य वा हस्ते न्यस्तमिति यस्य हस्ते रक्षणाय निक्षिप्तं स प्रसीत अथवा तस्य गृहं दग्धमिति, वदन्त इति शेषः, उपहरेयु यस्मादुपलभ्य राजान्निकेऽर्पयेयुः ।

देवताध्यक्ष इति । स वा, दुर्गराष्ट्रदेवतानां दुर्गगतदेवतानां राष्ट्रगतदेवतानां च, कोशं वन, यथास्व यथायथम्, एकस्थं परचक्रभयाद्यपदेशेनैकस्थानगतं, कुर्यात् । तथैव चाहरेत् राजान्निकेऽर्पयेत् । दैवतचैत्यं दैवतवेदि, सिद्धपुण्यस्थानभौमवादिकं वा सिद्धे प्रतीते पुण्यस्थाने भौमवादिकं भूमिमुद्धियाविर्भूतं स्वयम्भूलिङ्गमिति वादेन युक्तं, रात्रौ विजने, उत्थाप्य रचयित्वा, यात्रासमाजाभ्यामाजावन तत्रोत्सवकरणेन जनमेलकप्रवर्तनेन च धनदेवार्थमुपहारयन्नपहरेत् । चैत्यादिषु देवसान्निध्यविश्वासार्थमद्भुतकल्पनमाह — चैत्योपवनवृक्षेण चैत्यादि । चैत्यारामगते वृक्षविशेषे कस्मिंश्चित्

प्ररूपयित्वा सिद्धव्यञ्जनाः पौरजानपदानां हिरण्येन प्रतिकुर्युः । सुरु-
ङ्गायुक्ते वा कूपे नागमनियतशिरस्कं हिरण्योपहारेण दर्शयेद् नाग-
प्रतिमायामन्तश्छिद्रायाम् । चैत्यच्छिद्रे वल्मीकच्छिद्रे वा सर्पदर्शन
आहारेण प्रतिबद्धसंज्ञं कृत्वा श्रद्धधानानादर्शयेत् । अश्रद्धधानानामा-
चमनप्रोक्षणेषु रसमवपाय्य देवताभिशापं ब्रूयात् । अभित्यक्तं वा
दंशयित्वा । योगदर्शनप्रतीकारेण वा कोशाभिसंहरणं कुर्यात् ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रभूतपण्यान्तेवासी व्यवहरेत् । स यदा
पण्यमूल्ये निक्षेपप्रयोगैरुपचितः स्यात् तदैव रात्रौ मोषयेत् ।

पुष्प फल च प्रयत्नादनृतावुत्पादित दर्शयित्वा देवतासान्निध्यमहिमकृतमिद-
मिति प्रख्यापयेत् । मनुष्यकर वा वृक्षे रक्षोभयमित्यादि । सिद्धव्यञ्जना
रात्रौ पितृवनादिगते वृक्षे रक्षोवेषेण स्थित्वा 'मह्य मनुष्य एकैको दिने दिने
करत्वेन दातव्य अन्यथा सर्वान् युगपत् खादेयम्' इत्येव स्वयं श्रावयित्वा
रक्षसा श्रावितमिति प्रख्याप्य निर्दिष्टमनुष्यबलिकस्य तथाविधस्य रक्षोभयस्य
प्रतीकारार्थं पौरजानपदेभ्यः प्रभूत हिरण्यमुत्थाप्य राज्ञ उपहरेयुः । सुरुङ्गा-
युक्ते वेति । भूविवरयुक्ते, कूपे, नागम्, अनियतशिरस्कं त्रिशिर्ष-पञ्चशीर्षादि
सर्पं कृत्रिम, हिरण्योपहारेण अद्भुतनागदर्शनार्थं द्रष्टृदेयतया स्वकल्पितस्य
हिरण्यकस्य ग्रहणेन, दर्शयेद् दिदृक्षुभ्यः, कुत्र दर्शयेत्, नागप्रतिमायाम्
अन्तश्छिद्रायाः सत्यसर्पावस्थानयोग्यान्तस्सुषिरवत्याम् । चैत्यच्छिद्रे वल्मीक-
च्छिद्रे वा देवचैत्यभित्यादिगते रन्ध्रे तद्गतवल्मीकविवरे वा, सर्पदर्शने यद-
च्छोपजाते सति, तं सर्पम्, आहारेण आहार आहरणम् आयत्तीकरणं तत्मा-
धनभूतेन मन्त्रेणौषधेन वा, प्रतिबद्धसंज्ञं निरुद्धगतिं, कृत्वा, श्रद्धधानान् आद-
र्शयेद् अर्थाद् देवतासान्निध्यप्रभावकृतमिदमगमनं सर्पस्येति ब्रुवन् । अश्रद्धा-
नानाम् आचमनप्रोक्षणेषु प्राशनस्नानेषु, रसम् अवपाय्य तन्मोहोत्पादनपर्याप्त-
मात्रं विषम् उपयोज्य, देवताभिशापं ब्रूयात् नागदेवताकोपकृतं तन्मोहनं ख्या-
पयेत् । अभित्यक्तं वेति । वधयोग्यं देवनिन्दकं वा, दंशयित्वा रात्रौ सर्पेण
दष्टं कारयित्वा, देवताभिशापं ब्रूयादिति सम्बध्यते । योगदर्शनप्रतीकारेण वा
औपनिषदिकोक्तविषचिकित्सारम्भेण वा, कोशाभिसहरणं कुर्याद्, दष्टपक्षाद्
धनं गृहीत्वेत्यर्थम् ।

वैदेहकव्यञ्जनो वेति । स वा, प्रभूतपण्यान्तेवासी प्रचुरपण्यं प्रचुरा-
न्तेवासी च, व्यवहरेत् क्रयविक्रयानुष्ठानं कुर्यात् । स यदा, पण्यमूल्ये वाणि-

एतेन रूपदर्शकः सुवर्णकारश्च व्याख्यातौ ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहारः प्रवहणनिमित्तं याचितकमवक्रीतकं वा रूप्यसुवर्णभाण्डमनेकं गृहीयात् । समाजे वा सर्वपण्यसन्दोहेन प्रभूतं हिरण्यसुवर्णमृणं गृहीयान्, प्रतिभाण्डमूल्यं च । तदुभयं रात्रौ मोपयेत् ।

साध्वीव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिर्दृष्ट्यानुन्मादयित्वा तासामेव वेश्म स्वभिगृह्य सर्वस्वान्याहरेयुः ।

दूष्यकुल्यानां वा विवादे प्रत्युत्पन्ने रसदाः प्रणिहिता रसं दद्युः । तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः ।

ज्यघने, निक्षेपप्रयोगै आढ्यविस्त्रम्भादन्यकृतैर्धननिक्षेपैर्वृद्ध्यर्थं ऋणार्पणैश्च, उपचितं प्रवृद्धं, स्यात्, तदा, एन वैदेहकव्यञ्जन, रात्रौ, मोपयेत् चोरमुपिन कुर्यात् मोषणच्छलेन राजा तदीयं धनमपहरेदित्यर्थः ।

एव रूपदर्शने रूपदर्शकेन सुवर्णपरीक्षणादौ सुवर्णकारेण च छलं कारयित्वा धनाभिसहरणं कुर्यादित्याह — एतेन रूपदर्शक इत्यादि ।

वैदेहकव्यञ्जनो वा प्रख्यातव्यवहार इति । स वा प्रतीतक्रयविक्रयानुष्ठानं, प्रवहणनिमित्तं तुष्टिभोजननिमित्तं, याचितकम्, अवक्रीतकं वा, रूप्यसुवर्णभाण्डं रूप्यभाण्डं सुवर्णभाण्डं च, अनेकं गृहीयात् । समाजे वा जनसमुदायसन्निधाने वा, सर्वपण्यसन्दोहेन सकलपण्यभाण्डममूहप्रदर्शनेन, प्रभूतं हिरण्यसुवर्णम् ऋणं गृहीयात्, अर्थात् पण्यसन्दोहमिमं विक्रीय प्रत्यर्पयिष्यामीत्युक्त्वा । प्रतिभाण्डमूल्यं च गृहीयात् प्रतिपण्यस्य श्रोतव्यमप्यमाणस्य मूल्यं च प्रतिपण्यक्रेतृभ्यो गृहीयात् । तदुभयं गृहीतं द्वयं, रात्रौ, मोपयेत् मोषणच्छलेनापहरेत् ।

साध्वीत्यादि । साध्वीव्यञ्जनाभिः, स्त्रीभिः दृष्ट्यान् राजद्वेषित्वेन हेतुना दूषणार्हान् जनान्, उन्मादयित्वा रञ्जयित्वा, तासामेव, वेश्मसु गृहेषु, अभिगृह्य सर्वस्वानि आहरेयुः ।

दूष्यकुल्यानां वेति । तेषां, विवादे दायप्रभृतिविषये, प्रत्युत्पन्ने, रसदा प्रणिहिताः सूदादिवेषेण प्रयुक्ताः, रसं दद्युः विवदमानेष्वन्यतमाय । तेन दोषेण रसदानदोषारोपेण, इतरे रसमारितादन्ये दृष्ट्या, पर्यादातव्याः सर्वस्वहारयितव्याः ।

दूष्यमभित्यक्तो वा श्रद्धेयापदेशं पण्यं हिरण्यनिक्षेपमृणप्रयोगं दायं वा याचेत । दासशब्देन वा दूष्यमालम्बेत । भार्यामस्य स्नुषां दुहितरं वा दासीशब्देन भार्याशब्देन वा । तं दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रौ उपशयानमन्यत्र वा वसन्तं तीक्ष्णो हत्वा ब्रूयात् — हतोऽयमित्थं कामुक इति । तेन दोषेणेतरे पर्यादातव्याः ।

सिद्धव्यञ्जनो वा दूष्यं जम्भकविद्याभिः प्रलोभयित्वा ब्रूयात् — अक्षयं हिरण्यं राजद्वारिकं स्त्रीहृदयमरिव्याधिकरमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म जानामि इति । प्रतिपन्नं चैत्यस्थाने रात्रौ प्रभूतसुरामासगन्ध-मुपहारं कारयेत्, एकरूपं चात्र हिरण्यं पूर्वनिखातम् । प्रेताङ्गं प्रेत-शिथुर्वा यत्र निहितः स्यात् ततो हिरण्यमस्य दर्शयेदत्यल्पमिति च ब्रूयात् । 'प्रभूतहिरण्यहेतोः पुनरुपहारः कर्तव्य इति, स्वयमेवैतेन हिर-

दूष्यमिति । अभित्यक्तो वा वधो वा, दूष्य, श्रद्धेयापदेश लोकप्र-त्यययोग्यसम्बन्धव्यपदेश, पण्य हिरण्यनिक्षेपम् ऋणप्रयोग दाय वा, याचेत । दासशब्देन वा दूष्यम् आलम्बेत मम दास इति वा दूष्य व्यपदिशेत् । भार्याम्, अस्य दूष्यस्य, स्नुषा दुहितर वा दासीशब्देन भार्याशब्देन वा, आलम्बेत । त यथोक्तमभित्यक्त, दूष्यगृहप्रतिद्वारि रात्रौ उपशयानम् अन्यत्र वा वसन्त तीक्ष्ण. हत्वा, ब्रूयात् प्रख्याप्यापसरेत्, किमिति — हतोऽयम् इत्थं कामुक इति । तेन दोषेण तीक्ष्णकृतेनाभित्यक्तवधदोषेणारोपितेनेत्यर्थः, इतरे दूष्याः, पर्यादातव्या. सर्वस्व हारयितव्या ।

सिद्धव्यञ्जनो वेति । स वा, दूष्य, जम्भकविद्याभि मायाविद्याभि, प्रलोभयित्वा, ब्रूयात्, किमिति, अक्षय हिरण्य निधिदर्शन, राजद्वारिक-राज-बशीकरण, स्त्रीहृदय स्त्रीहृदयाकर्षणम्, अरिव्याधिकरम्, आयुष्यम् आयु-ष्कर, पुत्रीय वा पुत्रोत्पत्तिनिमित्त वा, कर्म जानामि इति । प्रतिपन्नं तद्वाक्य विश्वस्त दूष्यं, चैत्यस्थाने श्मशानादौ, रात्रौ, प्रभूतसुरामासगन्धम्, उपहार देवताबलिदानं, कारयेत् । एकरूपं च, अत्र चैत्यस्थाने, हिरण्य, पूर्वनिखात पूर्वं निखाय निवेशित, कारयेत् । प्रेताङ्गं, प्रेतशिथुर्वा यत्र, निहितं स्थापित स्यात्, तत तस्मिन् प्रदेशे, हिरण्यम्, अस्य दूष्यस्य, दर्शयेत्, अत्यल्पमिति च ब्रूयात् अत्यल्पोपहारेणात्यल्प हिरण्यमेकरूपात्मक लब्धमिति च कथ-येत् । प्रभूतहिरण्यहेतोः, पुनरुपहार भूय. प्रभूतबलिः कर्तव्यः, इति अतः

प्येन श्वोभूते प्रभूतमौपहारिकं क्रीणीही'ति । तेन हिरण्येनौपहारिक क्रये गृह्येत ।

मातृव्यञ्जनया वा 'पुत्रो मे त्वया हत' इत्यवरूपितः स्यात् । संसिद्धमेवास्य रात्रियागे वनयागे वनक्रीडायां वा प्रवृत्तायां तीक्ष्णा विशस्याभित्यक्तमतिनयेयुः ।

दूष्यस्य वा भृतकव्यञ्जनो वेतनहिरण्ये कूटरूपं प्रक्षिप्य प्ररूपयेत् ।

कर्मकारव्यञ्जनो वा गृहे कर्म कुर्वाणः स्तेनकूटरूपकारकोपकरणमपनिदध्यात् । चिकित्सकव्यञ्जनो वा गरमगरापदेशेन ।

कारणात् स्वयम् एतेन हिरण्येन, श्वोभूते प्रभूतम् औपहारिकम् उपहारार्थं द्रव्यं क्रीणीहि इति ब्रूयात् । तेन हिरण्येन औपहारिकक्रये, क्रियमाण इति शेषः, गृह्येत अर्थाद् दूष्यो राजपुरुषैः । तेन दोषेण सर्वस्वहरणादिकं तु समानं पूर्वेण ।

मातृव्यञ्जनया वेति । मातृवेषया वा, पुत्रो मे त्वया हत इति, अवरूपितः मिथ्यादर्शितः, स्यात् अर्थाद् दूष्यः । अपराधलिङ्गार्थमाह — संसिद्धमेवेति । अस्य दूष्यस्य, रात्रियागे, वनयागे, वनक्रीडायां वा, प्रवृत्तायां, तीक्ष्णाः, संसिद्धमेव अभित्यक्तं मरणसंजितमेव वध्यः, विशस्य मारयित्वा, अतिनयेयुः दूष्यप्रवर्तितरात्रियागादिप्रदेशे निदध्यात् । तेन दोषेण दूष्यमारणादिकमार्थम् । एवमुत्तरत्रापि ।

दूष्यस्य वेति । तस्य वा, भृतकव्यञ्जनः, वेतनहिरण्ये कूटरूपं कपटपणादिकं, प्रक्षिप्य स्वयं क्षिप्त्वा, प्ररूपयेत् स्वामिनः कूटरूपप्रक्षोभारं निरूपयेत् ।

कर्मकारेत्यादि । कर्मकारवेषो वा, गृहे कर्म कुर्वाणः, स्तेनकूटरूपकारकोपकरणं चोरकपटनाणकनिर्माणकोपकरणं, अपनिदध्यात् प्रच्छन्नं निदध्यात्, अर्थाद् दूष्यस्य गृहे । उपनिदध्यादित्यपि पाठः । चिकित्सकव्यञ्जनो वेति । भिषग्वेषो वा, गरं विषम्, अग्रापदेशेन विषह्रौषधव्याजेन, उपनिदध्यात्, अर्थाद् दूष्यस्य हस्ते । गदमगदापदेशेनेति पाठः रोगोद्धृतु-मौषधापदेशेनेत्यर्थः ।

प्रत्यासन्नो वा दूष्यस्य सत्री प्रणिहितमभिषेकभाण्डममित्रशा-
सनं च कापटिकमुखेन आचक्षीत, कारणं च ब्रूयात् ।

एवं दूष्येष्वधार्मिकेषु च वर्तेत । नेतरेषु ॥

पक्कं पक्कमिवारामात् फलं राज्यादवाप्नुयात् ।

आत्मच्छेदभयादामं वर्जयेत् कोपकारकम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

द्वितीयोऽध्याय कोशाभिसहरणम्,

आदितो द्विनवतितम ॥

प्रत्यामन्नो वा दूष्यस्येति । दूष्यस्य बन्धुर्वा सत्री गूढपुरुषवि-
शेष , प्रणिहित दूष्यस्य गृहे अपनिहितम् , अभिषेकभाण्डम् , अमित्रशासन
च शत्रुलेख्य च, कापटिकमुखेन कापटिकाख्यगूढपुरुषविशेषमुखेन, आचक्षीत
कथयेत् । कारणं च ब्रूयात् 'हत्वा राजानं तच्छत्रु राज्येऽभिषेक्तुमयं यतत'
इत्येवरूपम् ।

त एते कोशाभिसहरणोपाया दूष्येषु अधार्मिकेषु च प्रयोक्तव्याः, न
तु धार्मिकेष्वित्याह — एवं दूष्येष्वित्यादि ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — पक्कमिति । आरामात्, पक्कं परिणत फल-
मिव, राज्यात् पक्कं फलं दोषपरिपाकयुक्तमर्थाद् दुष्टजनस्वामिकं धनम्, अवा-
प्नुयात् । आत्मच्छेदभयाद्, आमम् अपक्कमदोषयुक्तं धनं, वर्जयेत् । कुत ,
कोपकारकं यस्मात् तादृशं धनं प्रकृतिकोपहेतुः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रस्याख्याया यागवृत्ते पञ्चमाधिकरणे

द्वितीयोऽध्याय कोशाभिसहरणम् ,

आदितो द्विनवतितम ॥

९१ प्रक भृत्यभरणीयम् ।

दुर्गजनपदशक्त्या भृत्यकर्म समुदयपादेन स्थापयेत्, कार्यसाधनसहेन वा भृत्यलाभेन । शरीरमवेक्षेत, न धर्मार्थी पीडयेत् ।

ऋत्विगाचार्यमन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजराजमातृराजमहिष्योऽष्टचत्वारिंशत्साहस्राः । एतावता भरणे नानास्वाद्यत्वमकोपकं चैषां भवति ।

दौवारिकान्तर्वेशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसन्निधातारश्चतुर्विंशतिमाहस्राः । एतावता कर्मण्या भवन्ति ।

कुमारकुमारमातृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिष-

भृत्यभरणीयमिति सूत्रम् । भृत्या नाम वीमचिवा शास्त्रमचिवा कर्मसचिवा इति त्रिप्रकारा तेषां भरणं पोषणमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं प्रकरणमित्यर्थः । असद्भृत्यानां शोचनकथनानन्तरं सद्भृत्यभरणस्य प्राप्तावमगत्वात् कथनम् ।

दुर्गजनपदशक्त्येति । दुर्गजनपदशक्त्यनुसारेण, भृत्यकर्म भृत्यभरणीयं, समुदयपादेन समुदयस्य सर्वदुर्गजनपदोत्थस्य वनपिण्डस्य चतुर्भागेन, स्थापयेत् । कार्यसाधनसहेन वा भृत्यलाभेन कार्यसाधनसमर्थस्य भृत्यस्य लाभो यावता धनेन भवति तावता वा अर्थात् समुदयपादाधिकृतापि वा, भृत्यकर्म स्थापयेत् । शरीरम् आयुशरीरम्, अवेक्षेत । धर्मार्थी न पीडयेत् धर्मं देवपितृकार्यनित्यदानादिकम् अर्थं दुर्गसेतुवाणिक्पयादिकर्मलक्षणं च नोपरुन्त्यात् ।

समुदयपादस्य भृत्यविशेषापेक्षया विनियोगविशेषानाह — ऋत्विगाचार्येत्यादि । ऋत्विगादयोऽष्टौ, अष्टचत्वारिंशत्साहस्रा अष्टचत्वारिंशत्सप्तपणा । एतावता द्रव्येण, भरणे, एणम् ऋत्विगार्त्तानां, नानास्वाद्यत्व बहुविधभोज्यभोग्ययुक्तत्वम्, अकोपकम् अकोपजनकं तृप्तिकरमित्यर्थः, भवन्ति ।

दौवारिकेत्यादि । दौवारिको द्वाराधिकृतः अन्तर्वेशिक अन्तःपुराधिकृतः प्रशास्ता आयुवाध्यक्षः समाहर्ता वान्यकरान्यक्षनेता सन्निधाना भाण्डागाराध्यक्ष इत्येते, चतुर्विंशतिसाहस्रा । एतावता धनेन, कर्मण्या कर्मयोग्या, भवन्ति ।

कुमारेत्यादि । कुमारादयोऽष्टौ द्वादशसाहस्राः । तत्र कुमारेऽध्यानुचर, कुमारमाता अशीतिजननेतेति भाषा, नायक पदातिनेना, पौर-व्यावहा-

द्राष्टृपालान्तपालाश्च द्वादशसाहस्राः । स्वामिपरिवन्धबलसहाया ह्येतावता भवन्ति ।

श्रेणीमुख्या हस्त्यश्वरथमुख्याः प्रदेष्टारश्च अष्टसाहस्राः । स्ववर्गानुकर्षिणो ह्येतावता भवन्ति ।

पत्त्यश्वगथहस्त्यध्यक्षाः द्रव्यहस्तिवनपालाश्च चतुस्साहस्राः ।

रथिकानीकस्थचिकित्सकाश्च दमकवर्धकयो योनिपोषकाश्च द्विसाहस्राः ।

कार्तान्तिकनैमित्तिकमौहूर्तिकपौराणिकसूतमागधाः पुरोहितपुरुषाः सर्वाध्यक्षाश्च साहस्राः ।

शिल्पवन्तः पादाताः सख्यायकलेखकादिवर्गः पञ्चशताः ।

रिक पुरगतव्यवहारचिन्तकः, कार्मान्तिक कृषिद्रव्यवनादिकर्मान्तनियुक्तः, मान्त्रिपरिषद् द्वादशमात्याः, राष्ट्रपालोऽन्तपालश्च । एतावता, स्वामिपरिवन्धबलसहाया स्वामिनः परिकरबलभूता सहायाश्च, भवन्ति ।

श्रेणीमुख्या इति । श्रेण्या सजातीयशिल्पिगणस्य मुख्या, हस्त्यश्वरथमुख्याः हस्त्याद्यैकैकमुख्या, प्रदेष्टारश्च कण्टकशोधनाधिकृताश्च, अष्टसाहस्राः । एतावता, स्ववर्गानुकर्षिणः स्ववर्गानुकूलनशीलाः, भवन्ति हि ।

पत्त्यश्वेत्यादि । पत्त्यध्यक्षादयश्चत्वारो द्रव्यवनपाला हस्तिवनपालाश्च चतुस्साहस्राः ।

रथिकेत्यादि । रथिकादयः पञ्च तत्र रथिको रथचर्याशिक्षकः अनीकस्थो गजाशिक्षकः अनीकपाठे अनीकस्थो लक्ष्यः चिकित्सको भिषक् अश्वदमकः अश्वशिक्षकः वर्धकिर्महातक्षा । योनिपोषकाश्च कुकुटसूकरादिसवर्धकाध्यक्षाश्च, द्विसाहस्राः ।

कार्तान्तिकेत्यादि । कार्तान्तिक स्त्रीपुरुषादिलक्षणदर्शनेनातीतानागतादेष्टा नैमित्तिकः शाकुनविचक्षणः मौहूर्तिको ज्योतिषिकः पौराणिकः पुराणवक्ता सूतः सारथिः मागधः स्तुतिपाठकः इत्येते षट्, पुरोहितपुरुषाः पुरोहितपरिकर्मिणः, सर्वाध्यक्षाश्च सर्वे सुरासूनामूत्राद्यध्यक्षाश्च, साहस्राः ।

शिल्पवन्त इति । चित्रकारादयः, पादाताः पदातिकर्मकुशलाः, सख्यायकलेखकादिवर्गः सख्यायको गणकः लेखको लिपिकर आदिपदाद् उन्मातृपरिमातृप्रभृतयः गृह्यन्ते तेषां वर्गः, पञ्चशताः ।

कुशीलवास्त्वर्धतृतीयशताः । द्विगुणवेतनाश्चैषां तूर्यकराः ।

कारुशिल्पिनो विंशतिशतिकाः ।

चतुष्पदद्विपदपरिचारकपारिकर्मिकौपस्थायिकपालकविष्टिबन्धकाः षष्टिवेतनाः ।

आर्ययुक्तारोहकमाणवकशैलखनकाः सर्वोपस्थायिन आचार्या विद्यावन्तश्च पूजावेतनानि यथार्हं लभेरन् पञ्चशतावरं सहस्रपरम् ।

दशपणिको योजने दूतः मध्यमः । दशोत्तरे द्विगुणवेतन आ योजनशतादिति ।

समानविद्येभ्यस्त्रिगुणवेतनो राजा राजसूयादिषु क्रतुषु, राज्ञः सारथिः साहस्रः ।

कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनाः साहस्राः ।

कुशीलवास्त्विति । ते, अर्धतृतीयशता. पञ्चाशदधिकद्विशतपणा । एषा कुशीलवाना मध्ये, तूर्यकरा प्रधानवाद्यकरा, द्विगुणवेतना. इतरापेक्षया ।

कारुशिल्पिन इति । ते, विंशतिशतिका विंशत्यधिकशतपणा ।

चतुष्पदेत्यादि । चतुष्पदसम्बन्धी परिचारक अनुचर पारिकर्मिक प्रधान तथा द्विपदपरिचारक. द्विपदपारिकर्मिक औपस्थायिक. शरीरपरिचारक पालको गवादिरक्षक विष्टिबन्धकश्चेत्येते, षष्टिवेतना ।

आर्येत्यादि । आर्य शीलाभिजनसम्पन्न सत्पुरुष युक्तारोहक अविद्येयहस्त्यश्वारोहणसमर्थ, माणवक कुपुरुषो वृद्धचोरादि शैलखनक शिल्पकर इत्येते, सर्वोपस्थायिन आचार्या गान्धर्वाचार्या., विद्यावन्तश्च धर्मार्थादिशास्त्रकुशलाश्च, पूजावेतनानि पूजायुक्तानि वेतनानि, यथार्हं लभेरन् । कियत्, पञ्चशतावर सहस्रपरम् ।

दशपणिक इति । मध्यमः अमन्दाद्भुतगति, दूत, योजने दशपणिकः योजनगमने दशपणवेतन आ दशयोजनात् । दशोत्तरे दशयोजनादुपरि, आ योजनशतात्, द्विगुणवेतन प्रतियोजन विंशतिपणवेतन. ।

समानविद्येभ्य इति । समानविद्या मन्त्रिपुरोहिता तेभ्य, त्रिगुणवेतनः, राजा राजसूयादिषु क्रतुषु, आनीत इति शेषः । राज सारथिः, साहस्र सहस्रपणः, क्रतुषु ।

कापटिकेत्यादि । प्रतीतम् ।

ग्रामभृतकसत्रितीक्ष्णरसदभिधुक्क्यः पञ्चशताः ।

चारसञ्चारिणोऽर्धतृतीयशताः । प्रयासवृद्धवेतना वा ।

शतवर्गसहस्रवर्गाणामध्यक्षा भक्तवेतनलाभमादेशं विक्षेपं च कुर्युः । अविक्षेपे राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षावेक्षणेषु च । नित्यमुख्याः स्युरनेकमुख्याश्च ।

कर्मसु मृतानां पुत्रदारा भक्तवेतनं लभेरन् । बालवृद्धव्याधिताश्चैषामनुग्राह्याः । प्रेतव्याधितसूतिकाकृत्येषु चैषामर्थमानकर्म कुर्यात् ।

अल्पकोशः कुप्यपशुक्षेत्राणि दद्यात्, अल्पं च हिरण्यम् । शून्यं वा निवेशयितुमभ्युत्थितो हिरण्यमेव दद्यात्, न ग्रामं ग्रामसंजातव्यवहारस्थापनार्थम् ।

ग्रामभृतकेत्यादि । ग्रामभृतका रजकादयः । शेष प्रतीतम् ।

चारसञ्चारिण इति । ते, अर्धतृतीयशता पञ्चाशदधिकद्विशतपणवेतना । प्रयासवृद्धवेतना वेति । येषां वेतनमभिहितं ते सर्वे प्रयासानुरूप्येण यथोक्ताभ्यधिकवेतना वा कर्तव्याः ।

यथोक्तवेतनानां भृतकानामेकैकस्य शतवर्गस्य सहस्रवर्गस्य चैकैकमध्यक्ष कृत्वा तन्मुखेन भक्तवेतनदानं राजादेशानुष्ठानं समुचितकर्मनियोजनं च तत्तद्वर्गं कारयेदित्यभिप्रायेणाह — शतवर्गेत्यादि । अविक्षेप इति । व्यापारभावे, प्रथमान्तपाठोऽशुद्धः । राजपरिग्रहदुर्गराष्ट्ररक्षावेक्षणेषु च, कुर्युः अर्थादध्यक्षा स्व स्व वर्गम् । नित्यमुख्या स्युः तत्तद्वर्ग्याः स्वस्वमुख्याधीनप्रवृत्तिका भवेयुर्न तु जातु स्वतन्त्राः । अनेकमुख्याश्च बहुप्रधानाश्च, स्युः ।

कर्मस्विति । राजकर्मकरणावस्थाया, मृतानां, पुत्रदारा पुत्रा दाराश्च, भक्तवेतनं लभेरन् । बालवृद्धव्याधिताश्च, एषां मृतभृत्यानां पोष्यभूता इत्यर्थम् । अनुग्राह्याः, राज्ञा । प्रेतैत्यादि । अर्थमानकर्म अर्थदानबहुमानकर्म ।

अल्पकोश इति । तथाभूतो राजा, कुप्यपशुक्षेत्राणि, दद्यात्, दानीयेभ्यः । अल्पं च हिरण्यं सुवर्णादिकं तु स्वल्पं दद्यात् । शून्यं वा निवेशयितुम् अभ्युत्थितः शून्यं देशं ग्रामीकर्तुमुद्युक्तो राजा, हिरण्यमेव दद्यात्, निविशमानानामनुग्रहार्थं, न ग्रामं दद्यात् । किमर्थं, ग्राममजातव्यवहारस्थापनार्थम् अमुकग्रामं एतावद्धिरण्यमूल्यः अमुकग्रामोत्पन्नाद्धिरण्यादेतावद् देयमित्येवरूपस्य व्यवहारस्य प्रवर्तनार्थम् ।

एतेन भृतानामभृतानां च विद्याकर्मभ्यां भक्तवेतनविशेषं च कुर्यात् । षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वा हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात् ।

पत्न्यश्वरथद्विपाः सूर्योदये बहिः सन्धिदिवसवर्जं शिल्पयोग्याः कुर्युः । तेषु राजा नित्ययुक्तः स्यात् । अभीक्ष्णं चैषा शिल्पदर्शनं कुर्यात् । कृतनरेन्द्राङ्गं शस्त्रावरणमायुधागारं प्रवेशयेत् । अशस्त्राश्वरेयुरन्यत्र मुद्रानुज्ञातात् । नष्टं विनष्टं वा द्विगुणं दद्यात् । विध्वस्तगणनां च कुर्यात् ।

सार्थिकानां शस्त्रावरणमन्तपाला गृहीयुः, समुद्रमवचारयेयुर्वा । यात्रामभ्युत्थितो वा सेनामुद्योजयेत् । ततो वैदेहकव्यञ्जनाः सर्वपण्यान्यायुधीयेभ्यो यात्राकाले द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः । एवं राजपण्यविक्रयो वेतनप्रत्यादानं च भवति ।

एतेनेति । उक्तेन प्रकारेण, भृतानामभृताना च स्थिरभृतिकानाम् अस्थिरभृतिकाना च कर्मकराणां, विद्याकर्मभ्यां विद्याकर्मप्रकर्षानुसारेण, भक्तवेतनविशेषं च भोजनभृतितारतम्यं च, कुर्यात् । कियद्वेतनस्य कियद् भक्तमिति व्यवस्थामाह — षष्टिवेतनस्याढकं कृत्वेति । षष्टिपणवेतनस्य तण्डुलाढकमिति क्रममाश्रित्य, हिरण्यानुरूपं भक्तं कुर्यात् हिरण्यवृद्ध्यानुरूप्येण भक्तवृद्धिं कुर्यात् ।

पत्न्यश्वरथद्विपा इत्यादि । सन्धिदिवसवर्जम् अमावास्याद्यनध्यायदिवसान् वर्जयित्वा । शिल्पयोग्या विचित्रा. शस्त्रचर्याशिक्षा. । तेषु पत्न्यादिषु । नित्ययुक्तं नित्यामक्तं. । कृतनरेन्द्राङ्गं दत्तराजमुद्राचिह्नम् । शस्त्रावरणं शस्त्रावरणं च । अशस्त्राश्वरेयुरित्यादि । मुद्रानुज्ञातादन्यत्र मुद्रादानानुज्ञातसशस्त्रसञ्चारं राजपुरुषमपहाय । मुद्रानुज्ञानादित्यपि पाठः । नष्टं विनष्टं वेति । विस्मृतम् उपहतं च, शस्त्रावरणं, द्विगुणं दद्यात् । विध्वस्तगणनां च कुर्यादिति । आयुधशालादौ एतावन्ति शस्त्राणि ध्वस्तानीति गणयित्वा जानीयात् ।

सार्थिकानामिति । सार्थेन चरता परदेशागतानां, शस्त्रावरणम् अर्थान्मुद्रानुज्ञानरहितम्, अन्तपाला. गृहीयुः । समुद्रं मुद्रानुज्ञानयुक्तम्, अवचारयेयुः अवारितं विसृजेयुः । यात्रामभीति । युद्धयात्रामुद्दिश्य, उत्थित उद्यतं, सेनाम्, उद्योजयेत् समूहयेत् । ततः, वैदेहकव्यञ्जना राजप्रयुक्ता,

एवमवेक्षितायव्ययः कोशदण्डव्यसनं नावाप्नोति ।
इति भक्तवेतनविकल्पः ॥

सत्रिणश्चायुधीयानां वेश्याः कारुकुशीलवाः ।
दण्डवृद्धाश्च जानीयुः शौचाशौचमतन्द्रिताः ॥

इति कौटल्यार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
तृतीयोऽध्यायः, भृत्यभरणीयम्,
आदितस्त्रिनवतितमः ॥

सर्वपण्यानि सर्वाणि पण्यानि युद्धोपकरणभूतानि, आयुधीयेभ्यः अर्थान्निरूप-
करणेभ्यः, यात्राकाले, द्विगुणप्रत्यादेयानि दद्युः युद्धावसाने द्विगुणमेतानि
प्रत्यर्पणीयानीत्युक्त्वा ऋणत्वेन दद्युः । ईदृशदानम्यं फलमाह — एवमिति ।
अनेन प्रकारेण दाने, राजपण्यविक्रयः, वेतनप्रत्यादानं च दत्तवेतनप्रत्याप-
त्तिश्च, भवति सिध्यति ।

एवमिति । यथोक्तेन प्रकारेण, अवेक्षितायव्ययः राजा, कोशदण्ड-
व्यसनं धनदरिद्रतां सैन्यदरिद्रतां च, नावाप्नोति ।

इति भक्तवेतनविकल्प इति । व्याख्यात इति शेषः ॥

आयुधयोधिना शुचित्वमशुचित्वं च सत्रिणः वेश्याः कारवः कुशी-
लवाः पुराणभटाश्चाप्रमत्ता विश्रुतिरितीममर्थं श्लोकेनाह — सत्रिणश्चेत्यादि ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाः योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
तृतीयोऽध्यायः भृत्यभरणीयम्,
आदितस्त्रिनवतितमः ॥

९२ प्रक अनुजीविवृत्तम् ।

लोकयात्राविद् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयेत । यं वा मन्येत— यथाहमाश्रयेप्सुरेवमसौ विनयेप्सुराभिगामिकगुणयुक्त इति, द्रव्यप्रकृतिहीनमप्येनमाश्रयेत । न त्वेवानात्मसम्पन्नम् । अनात्मवान् हि नीतिशास्त्रद्वेषादनर्थ्यसंयोगाद् वा प्राप्यापि महदैश्वर्यं न भवति ।

आत्मवति लब्धावकाशः शास्त्रानुयोगं दद्यात् । अविसंवादादि स्थानस्थैर्यमवाप्नोति । मतिकर्मसु पृष्टः तदात्वे च आयत्यां च धर्मार्थ-

अनुजीविवृत्तमिति सूत्रम् । अनुजीविनो मन्व्यादय तेषा वृत्त स्वा-
मिन प्रत्यनुष्ठानमुच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे श्रुत्याना प्रस्तुतत्वा-
दिह तद्वृत्ताख्यानस्य साङ्गत्य स्पष्टमेव ।

कीदृग्गुणोऽनुजीवनाविकारी कीदृग्गुणमनुजीव्यमाश्रयेतेत्याकाङ्क्षाया-
माह — लोकयात्राविदिति । अर्थशास्त्राभिज्ञः, राजानम्, आत्मद्रव्यप्रकृति-
सम्पन्नम् आत्मसम्पन्नं द्रव्यप्रकृतिसम्पन्नं च, तत्रात्मसम्पन्नं 'महाकुलीनो दैव-
बुद्धिरित्यादिना प्रकृतिसम्पत्प्रकरणे वक्ष्यमाणयात्मसम्पदा युक्त, द्रव्यप्रकृति-
सम्पन्नं द्रव्यप्रकृतिभिरमात्यादिभिः पञ्चभिर्जनपदत्वादिगुणयोगिभिर्युक्त, प्रिय-
हितद्वारेण राज्ञः प्रियाश्च हिताश्च ये पुरुषास्तद्वारेण, आश्रयेत । राज्ञस्तथावि-
धस्यालम्भे त्वाह—यं वेति । यथा अहम् आश्रयेप्सु आश्रयार्थी, एवम् असौ,
विनयेप्सु विद्यावृद्धसयोगार्थी, आभिगामिकगुणयुक्त महाकुलीनत्वादिभि-
राभिगामिकगुणैर्युक्तः, इति यं वा मन्येत, एनं राजानं, द्रव्यप्रकृतिहीनमपि
सन्तम्, आश्रयेत । अनात्मसम्पन्नं तु आत्मसम्पन्नहितं तु, नैवाश्रयेत । तत्र
हेतुमाह — अनात्मवान् हीति । सः, नीतिशास्त्रद्वेषाद् अर्थाद् मौर्व्यप्राज-
पुरुषासयोगकृतात्, अनर्थ्यसंयोगाद् वा अनर्थ्यावहाना मृगयाच्युतस्त्रीपानाना
वाग्दण्डपारुष्यार्थदूषणाना नटनर्तकादीनां च संयोगाद् वा, प्राप्यापि महदैश्वर्यं
महदिति राज्यमुच्यते तदीश्वरत्वं पितृपैतामहं लब्ध्वापि, न भवति नश्यति ।

आत्मवतीत्यादि । आत्मसम्पन्ने आश्रये, लब्धावकाशः प्राप्तावसरः,
शास्त्रानुयोगम् अर्थशास्त्रादिविषयप्रश्नोत्तरं, दद्यात् । किमर्थमिदमित्याह —
अविसंवादादीत्यादि । स्वोक्तेऽर्थे शास्त्राविसंवादिनि हि सति निश्चिनशास्त्र-
ज्ञभावः स्थिरामधिकारपदे स्थितिमनुजीवी प्राप्नोति । लक्षणपरीक्षानन्तरं लक्ष्य-
परीक्षामाह — मतिकर्मसु पृष्ट इति । बुद्धिसाध्यकर्मविषयेऽनुयुक्तः, तदात्वं

संयुज्जतं समर्थं प्रवीणवदपरिपङ्गीरुः कथयेत् । ईप्सितः पणेत — धर्मार्थानुयोगम् अवशिष्टेषु बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारणं मत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारणमिति न कुर्याः । पक्षं वृत्तिं गुह्यं च मे नोपहन्याः । सज्ञया च त्वां कामक्रोधदण्डनेषु वारयेयम् इति ।

आयुक्तप्रदिष्टायां भूमावनुज्ञातः प्रविशेत् । उपविशेच्च पार्श्वतः सन्निकृष्टविप्रकृष्टः । वरासनं विगृह्यकथनमसभ्यमप्रत्यक्षमश्रद्धेयमनृतं च वाक्यमुच्चैरनर्माणि हासं वातष्ठीवने च शब्दवती न कुर्यात् । मिथः कथनमन्येन, जनवादे द्वन्द्वकथनं, राज्ञो वेपमुद्धतकुहकानां च, रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थनम्, एकाक्ष्योष्ठानिर्भोगं, भ्रुकुटीकर्म, वाक्यावक्षेपण

चायत्या च समर्थं तत्काले चोत्तरकाले च क्षम, धर्मार्थसंयुक्त, प्रवीणवत् मतिकर्मनिपुणैस्तुल्यम्, अपरिपङ्गीरु सभाकम्परहित, कथयेत् । ईप्सित इति । लक्ष्यलक्षणकोविदत्वमवधार्य राज्ञा स्वामात्यकर्मणे प्रार्थितोऽनुजीवी, पणेत सविद कुर्यात्, राज्ञा सह ! केन प्रकारेण, धर्मार्थानुयोगमविशिष्टेषु गुणोत्कर्षरहितेषु धर्मार्थप्रश्न, बलवत्संयुक्तेषु दण्डधारण, मत्संयोगे तदात्वे च दण्डधारण मत्सम्बद्धे विषये सद्यश्च दण्डप्रयोगम्, इति एवञ्जान्य, न कुर्या । पक्ष स्ववर्ग, वृत्ति व्यापार, गुह्यं च रहस्यं च, मे नोपहन्या । सज्ञया च अक्षिनिकोचभ्रूविकारादिचेष्टया च, त्वा, कामक्रोधदण्डनेषु कामक्रोधनिमित्तकेषु मिथ्यादण्डनेषु, प्रवर्तमानमिति शेष, वारयेयम्, इति अनेन प्रकारेण ।

आयुक्तप्रदिष्टायामिति । आयुक्ता अधिकारपदानियुक्ता तत्प्रवेशा ह्यायाम्, 'आदिष्ट प्रदिष्टायामि'त्यपपाठः । भूमौ अनुज्ञातः प्रविशेत् । उपविशेच्च पार्श्वतः राज्ञः पार्श्वे न त्वग्ने श्वासादिस्पर्शभयात् । कथम्भूत, सन्निकृष्टविप्रकृष्ट अनतिसन्निकृष्ट इत्यर्थः । खग्रन्थे 'विप्रकृष्टे'ति न पठ्यते । वरासनमिति । श्रेष्ठमासनम् । परासनमिति पाठेऽपि स एवार्थः । विगृह्यकथनम् आक्षिप्य कथनम्, असभ्यम् अश्लीलम्, अप्रत्यक्ष परोक्षार्थविषयम्, अश्रद्धेयम् अविश्वास्यम्, अनृतं च असत्यं च, वाक्यम्, उच्चैरनर्माणि हासं नर्मानवसरे उच्चैर्हसितं, शब्दवती वातष्ठीवने च सशब्दे उपर्यधोवातवृत्तिष्ठीवने च, न कुर्यात् । मिथः कथनमन्येनेति । राजसन्निधावन्येन रहासि मन्त्रण, जनवादे द्वन्द्वकथनं समूहवादे 'इदमेवं भवति न त्वद' इति विधिनिषेधादिकथनं, राज्ञो वेपम्, उद्धतकुहकानां च वेपम् उद्धतानां पाषण्डादीना

च ब्रुवति । बलवत्संयुक्तविरोधं स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिः सामन्तदूतैर्द्वेष्या-
पक्षावक्षिप्तानर्थैश्च प्रतिसंसर्गमेकार्थचर्या सङ्घातं च वर्जयेत् ॥

अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं प्रियहितैः सह ।

परार्थं देशकाले च ब्रूयाद् धर्मार्थसंहितम् ॥

पृष्टः प्रियहितं ब्रूयान्न ब्रूयादहितं प्रियम् ।

अप्रियं वा हितं ब्रूयाच्छृण्वतोऽनुमतो मिथः ॥

तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्याद् द्वेष्यादींश्च न वर्णयेत् ।

अप्रिया अपि दक्षाः स्युस्तद्भावाद् ये बहिष्कृताः ॥

च वेष, रत्नातिशयप्रकाशाभ्यर्थन राजवार्थमाणरत्नगतस्यातिशयस्य स्वस्मै प्रकाशनप्रार्थनम्, एकाक्ष्योष्ठनिर्भोगम् एकस्याक्षणं ओष्ठस्य च वक्रत्व, भ्रुकु-
टीकर्म भ्रूमङ्ग, वाक्यावक्षेपण च ब्रुवति राज्ञि कथयति सति मध्ये वाक्य-
कथन च, न कुर्यादिति वर्तते । बलवत्संयुक्तविरोधमिति । बलवत्सम्ब-
न्धिभिः सह विरोध, स्त्रीभिः, स्त्रीदर्शिभिः स्त्रीदर्शनशीलैरन्तर्वेशिकैः, साम-
न्तदूतैः विषयानन्तरनृपतिदूतैः, द्वेष्यापक्षावक्षिप्तानर्थैश्च राज्ञो द्वेष्यैरक्षिगतैः
अपक्षैरसहायैरुदासीनैः अवक्षिप्तैरपहृताथेमानैः अनर्थैर्नटनर्तकादिभिश्च, प्रति-
संसर्गं सख्यम्, एकार्थचर्यां बहूनामर्थिना मध्ये एकार्थानुष्ठानं, सङ्घातं च
सङ्घसमवायं च, वर्जयेत्, अर्थात् प्रधानामात्यादिः ॥

विधिशेषं श्लोकैराह— अहीनकालमित्यादि । राजार्थं राजप्रयोजनम्,
अहीनकालं ब्रूयात् विना कालविलम्बं सद्य एव कथयेत् । स्वार्थम् आत्मप्र-
योजनं, प्रियहितैः सह राज्ञः प्रियैर्हितैश्च जनैः सह, ब्रूयात्, परार्थं परस्य
प्रयोजनं, देशकाले समुचितेऽवसरे, ब्रूयात् । धर्मार्थसंहितमिति सर्वशेष-
यद्यद् ब्रूयात् तत् सर्वं धर्मेणार्थेन च संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥

पृष्ट इति । राज्ञानुयुक्तं, प्रियहितं ब्रूयात् । अहितं प्रियं न ब्रूयात् ।
अप्रियं वा हितं ब्रूयात् । कथंभूतस्य कथंभूतो ब्रूयात्, शृण्वतोऽनुमतो मिथं
ब्रूहीत्यभ्यनुज्ञातो रहसि श्रद्धयाकर्णयत ॥

अप्रियं हितमुच्यमानं न शृणुयादिति मन्यमानं किं कुर्यादिति सा-
धश्लोकेनाह— तूष्णीं वा प्रतिवाक्ये स्यादिति । प्रतिवाक्यदानप्रसङ्गे अप्रि-
यकथनभये सति मौनमवलम्बेत । द्वेष्यादींश्च न वर्णयेत् राज्ञो द्वेष्यादिवर्णनं
न कुर्यात् । कुत इत्याह— ये, तद्भावाद् बहिष्कृताः । राजच्छन्दाननुवर्तिनः

अनर्थ्याश्च प्रिया दृष्टाश्चित्तज्ञानानुवर्तिनः ।
 अभिहास्येष्वभिहसेद् घोरहासांश्च वर्जयेत् ॥
 परात् सङ्क्रामयेद् घोरं न च घोरं स्वयं वदेत् ।
 तितिक्षेतात्मनश्चैव क्षमावान् पृथिवीसमः ॥
 आत्मरक्षा हि सततं पूर्व कार्या विजानता ।
 अग्राविव हि संप्रोक्ता वृत्ती राजोपजीविनाम् ॥
 एकदेशं दहेदग्निः शरीरं वा परं गतः ।
 सपुत्रदारं राजा तु घातयेद् वर्धयेत वा ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
 चतुर्थोऽध्याय अनुजीविवृत्तम्,
 आदितश्चतुर्नवतितम ॥

ते दक्षा अपि अप्रियाः स्युः । चित्तज्ञानानुवर्तिन राजच्छन्दानुवर्तिन, अन-
 र्थ्याश्च अनर्थावहा नटनर्तकादयोऽपि, प्रिया दृष्टा ॥

अभिहास्येष्विति । हसति राज्ञि तदभिमुखहसनीयेष्वर्थेषु, अभि-
 हसेत् अभिमुखं हसेत् न तु काष्ठवन्निर्विकारस्तिष्ठेत् । घोरहासान् वर्जयेच्च ॥

परादिति । परद्वारेण, घोरम् अश्राव्यमर्थ, सक्रामयेत् राजान ग्राह-
 येत्, न च घोर स्वयं वदेत् । 'परे वदेदि'ति मूलमातृकार्पाठे तु परविषय
 इत्यर्थः । क्षमावान् पृथिवीसमः, आत्मनश्चैव, घोरम् उपनत, तितिक्षेन
 सहेत ॥

अग्निसेवनवद् राजसेवनं सुलभापायमिति कृत्वा तत् कुर्वता स्वात्म-
 रक्षाया प्रतिजागरितव्यमित्याह — आत्मरक्षा हीत्यादि ॥

अग्न्यपेक्षया राज्ञो व्यतिरेकमप्याह — एकदेशं दहेदग्निरित्यादि ।
 सुबोधम् ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
 चतुर्थाऽध्याय अनुजीविवृत्तम्,
 आदिनश्चतुर्नवतितम ॥

९३ प्रक समयाचारिकम् ।

नियुक्तः कर्मसु व्ययविशुद्धमुदयं दर्शयेत् ।

आभ्यन्तरं बाह्यं गुह्यं प्रकाश्यमात्ययिकमुपेक्षितव्यं वा कार्यम्
'इदमेवम्' इति विशेषयेच्च ।

मृगयायूतमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं चानुवर्तेत प्रशंसाभिः । आसन्नश्चारय
व्यसनोपघाते प्रयतेत । परोपजापातिसन्धानोपविभ्यश्च रक्षेत् ।

इङ्गिताकारौ चास्य लक्षयेत् । कामद्वेषहर्षदैन्यव्यवसायभयद्वन्द्व-
विपर्यासमिङ्गिताकाराभ्यां हि मन्त्रसंवरणार्थमाचरन्ति प्रज्ञाः ।

समयाचारिकमिति सूत्रम् । समयस्य व्यवस्थाया आचारेऽनुष्ठान
समयाचार तमधिकृत्य प्रवृत्तमित्यर्थः । पूर्वोऽध्याये मन्त्रिणा वृत्तमुक्तम् । तन्मृ-
लत्वात् कोशस्य राज्यफलत्वाच्च अर्थाविकारिणा वृत्तमिहोच्यत इति सज्जतिः ।

नियुक्तः कर्मस्त्विति । कर्मसु नियुक्तः समाहर्तुमन्निवातृप्रभृतिपुरुषः,
व्ययविशुद्धम्, उदयम् आयः, दर्शयेत् ।

आभ्यन्तरमिति । अभ्यन्तरमव दृग्गन्धस्पर्शस्त्विव, बाह्यं बहिर्भव जनप-
दसम्बन्ध इदमुभयविव कार्यं, गुह्यं प्रकाश्यम् आत्ययिकम् उपेक्षितव्यं वेति
चतुर्विधम्, इदमेवमिति विशेषयेत् इदमीदृशमिति राज्ञे निवेदयेत् लेभ्ये निवे-
शयेच्च । तत्र गुह्यं राजरहस्यादि, प्रकाश्यं राजसर्वज्ञत्वस्यापनादिक कोशा-
भिसंहरणोक्तम्, आत्ययिकं मद्योऽननुष्ठाने हीयमानम्, उपेक्षितव्यं मद्योऽन-
नुष्ठानेऽप्यहीयमानम् ।

मृगयायूतमद्यस्त्रीषु प्रसक्तं चेति । तथाविधं राजानम् अनुवर्तत
प्रशंसाभिः श्लाघावचनेरनुसरेत् । अनुवर्तनफलमाह—आसन्नश्च, अस्य राज्ञः,
व्यसनोपघाते, प्रयतेन प्रकर्षणोत्सहेन । परोपजापातिसन्धानोपविभ्यश्च पर-
प्रयुक्तात् उपजापाद् भेदात् अतिसन्धानाद् वञ्चनात् उपधेस्तीक्ष्णरसदादेश्च,
रक्षेत् ।

इङ्गिताकारौ चेति । इङ्गितमयथापूर्वमाचरणम् आकारो मुखरागादिः
ना च, अस्य, लक्षयेत् सूक्ष्मेक्षिकया जानीयात् । कामद्वेषहर्षदैन्यव्यवसायभ-
यद्वन्द्वविपर्यास कामादीना व्यत्ययेन प्रदर्शनम्, इङ्गिताकाराभ्यां प्रज्ञाः आच-
रन्ति हि । किमर्थमाचरन्ति, मन्त्रसंवरणार्थं मन्त्रगोपनार्थम् । अनौ दुर्लक्षौ
मतिमतापीङ्गिताकाराविति तद्दर्शनेऽवधानविशेषो देय इति भावः ।

दर्शने प्रसीदति । वाक्यं प्रतिगृह्णाति । आसनं ददाति । वि-
विक्ते दर्शयते । शङ्कास्थाने नातिशङ्कते । कथायां रमते । परज्ञाप्येष्व-
पेक्षते । पथ्यमुक्तं सहते । समयमानो नियुङ्क्ते । हस्तेन स्पृशति । श्ला-
घ्येनोपहसति । परोक्षे गुणं ब्रवीति । भक्ष्येषु स्मरति । सह विहारं
याति । व्यसनेऽभ्यवपद्यते । तद्भक्तीन् पूजयति । गुह्यमाचष्टे । मानं
वर्धयति । अर्थं करोति । अनर्थं प्रतिहन्ति इति तुष्टज्ञानम् ।

एतदेव विपरीतमतुष्टस्य । भूयश्च वक्ष्यामः—सन्दर्शने कोपः,
वाक्यस्याश्रवणप्रतिषेधौ, आसनचक्षुषोरदानं, वर्णस्वरभेदः, एकाक्षि-
भ्रुकुट्योष्ठनिर्भोगः, स्वेदश्च, श्वासस्मितानामस्थानोत्पत्तिः, परिमन्त्रणम्,

प्रीतिलिङ्गान्याह—दर्शनं इति । दर्शने, प्रसीदति तुष्यति । वाक्य
प्रतिगृह्णाति सादर शृणोति । आसनं ददाति । विविक्ते दर्शयते जनान्तरा-
प्रवेश्येऽन्तःपुरादावपि दर्शनावसरं ददाति । शङ्कास्थाने नातिशङ्कते, वि-
श्वासात् । कथायां सम्भाषणप्रबन्धे, रमते । परज्ञाप्येषु अपेक्षते अन्यैर्विज्ञा-
प्येषु कार्येष्वपि प्रियपुरुषसाचिव्यमिच्छति । परिज्ञाप्येष्विति पाठेऽप्येव
एवार्थः । पथ्यम् उक्तं सहते अर्थात् परुषमपि । समयमानो नियुङ्क्ते 'त्वमे
वेदं कर्तुमर्हसी'ति सस्मितं कार्यं प्रेरयति । हस्तेन स्पृशति स्पृशन् वक्ति ।
श्लाघ्येन उपहसति श्लाघनीयेन कर्मणा कृतेन सम्मुखे परिहसति । परोक्षे गुणं
ब्रवीति अप्रत्यक्षे श्लाघते । भक्ष्येषु स्मरति, सविभागार्थम् । सह विहारं सञ्चार
याति । व्यसने अभ्यवपद्यते तत्परिहारसाहाय्यमाचरति । तद्भक्तीन् पूजयति
तदनुरक्तान् बहुमन्यते । गुह्यं रहस्यम् आचष्टे । मानं वर्धयति उत्कृष्टप-
दारोपणादिना बहुमानमुपचिनोति । अर्थं करोति धर्मार्थकामलक्षणमीप्सितं
साधयति । अनर्थं प्रतिहन्ति निवारयति । इति तुष्टज्ञानम् उक्तप्रकारः प्रीत-
ज्ञानोपायः ।

एतदेव विपरीतमतुष्टस्येति । उक्तमेव दर्शनप्रसादादिकं विपरीतम्
अर्थादप्रसादादिकमतुष्टस्य ज्ञानोपायः । भूयश्च अधिकं च लिङ्गं, वक्ष्यामः ।
तन्निर्दिशति—सन्दर्शने कोप इत्यादि । स, वाक्यस्याश्रवणप्रतिषेधौ, आ-
सनचक्षुषोरदानम् आसनस्याप्रतिपादनं दृष्ट्याप्यसम्भावनं च, वर्णस्वरभेदः
वर्णभेदः स्वरभेदश्च, एकाक्षिभ्रुकुट्योष्ठनिर्भोगः, काकाक्ष्यवलोकनं भ्रूमङ्ग-
ओष्ठवक्त्रीकरणं च, स्वेदश्च, श्वासस्मितानामस्थानोत्पत्तिः दीर्घनिःश्वासानां

अकस्माद् व्रजनं, वर्धनम् अन्यस्य, भूमिगात्रविलेखनम्, अन्यस्योपतो-
दनं, विद्यावर्णदेशकुत्सा, समनिन्दा, प्रतिदोषनिन्दा, प्रतिलोमस्तवः,
सुकृतानवेक्षणं, दुष्कृतानुकीर्तनं, पृष्ठावधानम्, अतित्यागः, मिथ्या-
भिभाषणं, राजदर्शिनां च तद्वृत्तान्यत्वम् ।

वृत्तिविकारं चावेक्षेताप्यमानुषाणाम् ।

अयमुच्चैः शिञ्चतीति कात्यायनः प्रवव्राज ।

हासाना चाकारणोत्पत्तिः, परिमन्त्रणम् अन्येन सहमन्त्रणम्, अकस्माद् व्रजनं
प्रयोजनं विना गमनं, वर्धनमन्यस्य विहायेममितरस्यादरणं, भूमिगात्रविलेखनं
भूमौ गात्रे वा नखेन विलेखनम्, अन्यस्योपतोदनं परस्य ताडनं, विद्यावर्ण-
देशकुत्सा विद्यावर्णदेशानां तदीयानां निन्दनं, समनिन्दा तत्तुल्यकर्मणो निन्दा,
समदोषनिन्देत्यपि पाठः । प्रतिदोषनिन्दा तद्वत्तदोषसमानस्य दोषस्य निन्दा,
प्रतिलोमस्तव तद्विरुद्धवृत्तीनां श्लाघनं, सुकृतानवेक्षणं तेन सम्यक् कृतस्या-
गणनं, दुष्कृतानुकीर्तनम् असुष्ठुकृतस्यासकृत् सशब्दनं, पृष्ठावधानं प्रतिग-
च्छतस्तस्य पृष्ठतो विरोकनम्, अतित्यागः विसृष्टप्रत्यागतस्य कार्यापदेशेन
पुनः पुनर्विसर्जनं, मिथ्याभिभाषणं भावशून्यं सम्भाषणं, राजदर्शिनां तद्वृत्ता-
न्यत्वं च राजसेवकानां तस्मिन् वृत्तिभेदश्च ।

वृत्तीत्यादि । अमानुषाणामपि पक्ष्यादीनामपि अपिशब्दान्मनुष्याणा-
मपि, वृत्तिविकारं च वृत्तिभेदं च, अवेक्षेत लक्षयेत् ।

तत्र मानुषाणां तदवेक्षणमुदाहरति — अयमित्यादि । अयम् उदक-
सेचकः, उच्चैः ऊर्ध्वं, सिञ्चति इति हेतोः, कात्यायनः तदाह्यो राजमन्त्री,
प्रवव्राज राजानं परित्यज्य गतः । अत्रैष इतिहासः — पौण्ड्रदेशे किल सो-
मदत्तो नाम राजा कचिदपरावे निमित्ते स्वपुत्रं बन्वनागारे निवेशयितुं म-
न्त्रिणां कात्यायनेन सह समन्त्रितवान् । इममर्थमिङ्गिताकाराभ्यां तत्पदयो-
विज्ञाय पुत्रमन्यत्र निन्युः । राजा तु मन्त्रिणमेव मन्त्रभेत्तारं मन्यमानस्तद्व-
धाय स्वसेवकानादिदेशः । श्रुततदादेशरहस्यः कश्चिदुदकसेचकः आगच्छति
कात्यायने जलमूर्ध्वतो विकिरन्नमिच्छत् । मन्त्री च मद्देहजलविन्दुपातपरिहा-
रायाधः शनैः सेचनं ह्यो यावत् कृतवतोऽद्येदमुच्चैरुदकसेचनं किमपि मयि
राजप्रकोपसूचकं वृत्तिवैकृतमिति जानन् राजानं परित्यजेति ।

क्रौञ्चोऽपसव्यम् इति कणिङ्को भारद्वाजः ।

तृणमिति दीर्घश्चारायणः ।

शीता शाटीति घोटमुखः ।

हस्ती प्रत्यौक्षीदिति किञ्जल्कः ।

अयामानुषाणामाह — क्रौञ्च इति । कुङ्कुमा पक्षिविशेषः, अप-
सव्य, गत इति शेषः । इति हेतोः, कणिङ्कः तदस्य, भारद्वाज भारद्वा-
जगोत्रः, प्रवत्राजेत्यनुवर्तते । अयमिहेतिहासः — कोसलेषु किल परन्तपस्य
राज्ञोऽनुजीवी कणिङ्को नामार्थशास्त्रविचक्षण आसीत् । तस्य राजकुलगमने
क्रौञ्चं प्रदक्षिणं नित्यं गच्छेत् । कणिङ्कः कचिद दिवसे स्वस्मिन् अन्तःपु-
रस्थे सति समागत इति कृत्वा तं राजा कुञ्चन् निनिन्द । श्रुतवान्निन्दः क्रौ-
ञ्चस्तस्यापसव्यं गतः । तदपसव्यगमनानुमिनराजकोपश्च कणिङ्को राजानं परि-
त्यक्तवानिति ।

तृणमिति दीर्घश्चारायण इति । तृणमिति ज्ञात्वा चारायणगोत्रो
दीर्घः प्रवत्राजः । इदमिहेतिहासः — मगधेषु पुरा बालः कश्चिद् राजा बभूव ।
तस्याचार्यो दीर्घो नाम कश्चित् तत्पितुः प्रिय आसीत् । आगते तस्मिन् राज्ञो
माता स्वभर्तृभक्त्या तं प्रयुत्थानादिना नित्यमुपचचार । अथ पुत्रः प्राप्तव-
यस्को मात्रा क्रियमाणं दीर्घस्थोपचारमसहमानो मातरं कचिद् दिने पप्रच्छ —
'किमर्थं ब्राह्मणोऽयमुपचर्यते' इति । तं च राजमाता जगाद — 'विद्वानयम-
स्माकमाचार्यं पितुस्ते परमं स्निग्धो बहुमाननीयश्च ते । तमेन भक्त्यैवेलदाना-
दिना पूजये'ति । तच्छ्रुत्वा सद्य एव तृणपर्यवच्छन्नमन्नं कृत्वा तस्मै प्राय-
च्छत् । तेन परिज्ञाततदनादरो दीर्घस्तं परित्यक्तवानिति ।

शीता शाटीति घोटमुख इति । वस्त्रं शीतमित्यनेनेङितेन घोटमुखो
नामाचार्यः प्रवत्राजः । इहेदं पुरावृत्तम् — अवन्तिष्वशुमतो नाम राज्ञः पुत्रः
घोटमुखो नीतिविद्यामध्यापयन्नुवास । तस्मै च राजा कस्मिंश्चिन्निमित्ते जातु
चुक्राध । तमर्थं विदित्वा गुरुभक्तो राजपुत्र इङ्गितं स्वगुरवे दर्शयाम्बभूव ।
स हि स्नात्वा गच्छन् नियमेन वस्त्रं निष्पीडितं कण्ठे भरति । तस्मिन् दिने
स्नात्वा वस्त्रं शीतमिति वदन् वस्त्ररिक्तकण्ठो जगाध । अनेनेङितेन राज्ञः
आत्मनि भावविकारं ज्ञात्वा घोटमुखस्तं तत्याजेति ।

हस्ती प्रत्यौक्षीदिति किञ्जल्क इति । गजं पतिमित्येत्यतः ।
किञ्जल्कः प्रवत्राजः । तथाचेतिहासः — वज्रेण शतानन्दस्य राजोऽनुजीवी

रथाश्वं प्राशंसीदिति पिशुनः ।

प्रतिरवणे शुनः पिशुनपुत्रः । इति ।

अर्थमानावक्षेपे च परित्यागः । स्वामिशीलमात्मनश्च किलिबष-
मुपलभ्य वा प्रतिकुर्वीत । मित्रमुपकृष्टं वास्य गच्छेत् ॥

किञ्चलको नामाचार्य आसीत् । सोऽनुदिन राजौपवाह्य हस्तिन प्रतिलालय-
न्तमग्रे क्षणमुपलालय पश्चाद् राजकुल गच्छेत् । कदाचिद् राजा त हस्तिन-
मधिरूढ आचार्यद्रोहममन्त्रयत । श्रुतार्थो हस्ती पुष्करजलैराचार्यमसिञ्चत् ।
अपूर्वेण तेन जलमेकेङ्गितेन भावविकारमात्मनि राज्ञो विज्ञाय किञ्चलकस्तत
प्रव्रजित इति ।

रथाश्वं प्राशंसीदिति पिशुन इति । इयमिह कथा — पिशुनो
नामाचार्य उज्जयिन्या प्रद्योतस्य पुत्र पालक नीतिविद्यामध्यापयाम्बभूव ।
अथ समाप्तेऽध्यापने राजा पिशुनस्य धनमपहर्तुममन्त्रयत स्वपुत्रसन्निधौ ।
तच्छ्रुत्वा पुत्र आचार्यद्रोह परिजिहीर्षु स्यन्दनमश्वयुक्तमारुह्याचार्यस्याग्रे
स्थित्वा रथाश्वं श्लाघितवान् — अश्वोऽयमेकेनाह्वा त्रिंशत योजनानि गच्छे
दिति । तेनात्मगमन चोदित ज्ञात्वा पिशुनस्ततो गत इति ।

प्रतिरवणे शुनः पिशुनपुत्र इति । श्वभक्षणं श्रुत्वा पिशुनपुत्र प्रव्र-
जितः । अत्र चेदमैतिह्य — पिशुनस्याचार्यस्य पुत्रो बाल्य एवावीतनीति-
शान्मतत्त्व. राजानं सेवमानः स्थितः । राजा चैनं विद्वत्तम इत्यनुसरन्नवर्तत ।
कदाचिद् राजा मन्त्रयत — पिशुनपुत्रोऽयं बालत्वाद् मन्त्रिपदायोग्यः । अतः
आ योग्यवयं प्राप्तेर्बद्ध्वाय रक्षणीयः, अन्यथा देशान्तरं गच्छेदिति । मन्त्र-
णमिदं श्रुत्वा कुक्कुरः पिशुनपुत्रस्याग्रे बुक्कति स्म । तेनेङ्गितेन राजचित्तं
वैकृतमनुमाय पिशुनपुत्रः सद्य एव ततो गत इति । इतीति । एव वृत्तिवि-
कारं ज्ञात्वा राजानं त्यजेदित्यर्थः ।

अर्थमानावक्षेपे च परित्यागः इति । अर्थमानहानिकरं च राजानं
परित्यजेत् । स्वामीत्यादि । स्वामिशीलः राज्ञः स्वभावम्, आत्मनः किलिबष-
च अपराधः च, उपलभ्य पर्यालोच्य, प्रतिकुर्वीत वा राजकोपस्य प्रतिक्रिया
कुर्वीत वा राजानमपरित्यजन् । अस्य स्वामिनः, उपकृष्टं सन्निकृष्टं, मित्रं
गच्छेद् वा आश्रयेत वा स्वामिचित्तप्रसादनार्थम् ॥

तत्रस्थो दोषनिर्घातं मित्रैर्भर्तरि चाचरेत् ।
ततो भर्तरि जीवेद् वा मृते वा पुनराव्रजेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
पञ्चमोऽध्याय समयाचारिकम्,
आदितः पञ्चनवतितम ॥

तत्रस्थ इति । राजदुर्गस्थ, मित्रैर्मित्रद्वारेण, भर्तरि, दोषनिर्घातं
स्वापराधमार्जनम्, आचरेच्च । ततो दोषमार्जनानन्तर भर्तरि जीवेद् वा, मृते
भर्तरि पुनराव्रजेद् वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे
पञ्चमोऽध्याय समयाचारिकम्,
आदितः पञ्चनवतितम ॥

९४, ९५ प्रक. राज्यप्रतिसन्धानमेकैश्वर्यं च ।

राजव्यसनमेवममात्यः प्रतिकुर्वीत । प्रागेव मरणाबाधभयाद् राज्ञः प्रियहितोपग्रहेण मासद्विमासान्तरं दर्शनं स्थापयेद् 'देशपीडापहममित्रापहमायुष्यं पुत्रीयं वा कर्म राजा साधयति' इत्यपदेशेन राजव्यञ्जनमनुरूपवेलायां प्रकृतीनां दर्शयेत्, मित्रामित्रदूतानां च । तैश्च यथोचितां सम्भाषाम् अमात्यमुखो गच्छेत् । दौवारिकान्तर्वाशिकमुखश्च यथोक्तं राजप्रणिधिमनुवर्तयेत् । अपकारिषु च हेडं प्रसाद वा प्रकृतिकान्तं दर्शयेत् । प्रसादमेवोपकारिषु ।

आप्तपुरुषाधिष्ठितौ दुर्गप्रत्यन्तस्थौ वा कोशदण्डावेकस्थौ कारयेत्, कुल्यकुमारमुख्यांश्चान्यापदेशेन ।

राज्यप्रतिसन्धानमिति सूत्रम् । राज्यस्य प्रतिसन्धानं राजव्यसने सति तत्पुत्रादीनभिषिच्य परिचिन्तनम् । तदिहोच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वप्रक्रान्तमनुजीविवृत्तं मन्त्रिवृत्तात्मनार्थाधिकायात्मना च द्वाभ्यामध्यायाभ्यां प्रतिपादितं राजस्वास्थ्यदशायाम् । तदस्वस्थतायां मन्त्रिव्यापारोऽधुनाभिधीयते ।

राजव्यसनमिति । राज्ञो व्यसनमस्वास्थ्यम्, एवम् अनेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, प्रतिकुर्वीत । मरणाबाधभयात् प्रागेव, राज्ञः, प्रियहितोपग्रहेण प्रियहितजनोपसंग्रहेण प्रियहितवचनेन च, मासद्विमासान्तरं मासव्यवहितं द्विमासव्यवहितं च, दर्शनं दिदृक्षुर्दर्शनावसरदानं, स्थापयेत् नियमयेत् । केनापदेशेन स्थापयेत्, देशपीडापहम्, मित्रापहम्, आयुष्यमायुष्करं, पुत्रीयं पुत्रोत्पत्त्यर्थं वा, कर्म राजा साधयति इत्यपदेशेन । राजव्यञ्जनं राजचिह्नयुक्तं कमप्याप्तजनं कृत्वा, अनुरूपवेलायां प्रकृतिदर्शनयोग्ये समये, प्रकृतीनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत् । तैः सहावश्यकार्यतया प्रसक्ता सम्भाषा मन्त्रिमुखेन राजा कुर्यान्मौनव्रतमपदिश्येत्याह — तैश्च यथोचितमित्यादि । दिवसाष्टभागकरणीयतया पूर्वमुक्तं राज्ञो व्यापारं द्वाराधिकृतान्तपुराधिकृतमुखेनानुष्ठापयेदित्याह — दौवारिकेत्यादि । अपकारिष्विति । तेषु, हेडम् अनादर कोप, प्रसादं वा, प्रकृतिकान्तं प्रकृतिसम्मतं, दर्शयेत् । प्रसादमेव न तु हेडम्, उपकारिषु दर्शयेत् ।

दुर्गगतौ प्रत्यन्तभूमिगतौ च कोशदण्डावाप्तपुरुषरक्षितौ कृत्वा केनचिद् व्याजेनैकस्थानगतौ कारयेत् । तथा कुलीनान् राजकुमारान् राज्यमुख्याश्चैकस्थान् कारयेदित्याह — आप्तपुरुषाधिष्ठितावित्यादि ।

यश्च मुख्यः पक्षवान् दुर्गाटवीस्थो वा वैगुण्यं भजेत तमुपग्राहयेत्, बह्वाबाधां वा यात्रां प्रेषयेत् मित्रकुलं वा ।

यस्माच्च सामन्तादाबाधं पश्येत्, तमुत्सवविवाहहस्तिबन्धनाश्वपण्यभूमिप्रदानापदेशेन अवग्राहयेत्, स्वमित्रेण वा । ततः सन्धिमदूष्यं कारयेत् ।

आटविकामित्रैर्वा वैरं ग्राहयेत् । तत्कुलीनमवरुद्धं वा भूम्येकदेशेनोपग्राहयेत् ।

कुल्यकुमारमुख्योपग्रहं कृत्वा वा कुमारमभिषिक्तमेव दर्शयेत् । दाण्डकर्मिकवद् वा राज्यकण्टकानुद्धृत्य राज्यं कारयेत् ।

यदि वा कश्चिन्मुख्यः सामन्तादीनामन्यतमः कोपं भजेत, तम् 'एहि राजानं त्वा करिष्यामि' इत्यावाहयित्वा घातयेत् । आपत्प्रतीकारेण वा साधयेत् ।

यश्चेति । यश्च मुख्यः, पक्षवान् सहायान्, दुर्गाटवीस्थो वा दुर्गास्थोऽटवीस्थो वा, वैगुण्यं विक्रिया, भजेत, तम्, उपग्राहयेत् अनुकूलयेत् । बह्वाबाधा वा यात्रा बह्वापायदेशसाधनार्था यात्रा वा, प्रेषयेत् कारयेत् । मित्रकुलं वा प्रेषयेत् मित्रकुलं प्रति वा तत्साहाय्यार्थं प्रहिणुयात् ।

इत्थं स्वविषये कर्तव्यमुक्त्वा परविषये कर्तव्यमाह — यस्माच्चेति । यस्माच्च, सामन्ताद् भूम्यनन्तरात्, आबाधः पश्येत् सम्भावयेत्, तम्, उत्सवविवाहहस्तिबन्धनाश्वपण्यभूमिप्रदानापदेशेन उत्सवादिपञ्चकान्यतमव्याजेन, अवग्राहयेत् आनाय्यानुकूलयेत् । स्वमित्रेण वा स्वमित्रद्वारेण वा, तम् अवग्राहयेत् । ततः तन्मुखेन, सन्धिम् अदूष्यं कारयेत् ।

आटविकामित्रैर्वेति । आटविकैरमित्रैश्च वा, वैरं ग्राहयेत्, पूर्वोक्तस्य सामन्तस्य । तत्कुलीनं सामन्तकुलोत्पन्नम्, अवरुद्धं वा, भूम्येकदेशेन भूम्येकदेशदानेन, उपग्राहयेत् अर्थात् तद्द्वारेण तं सामन्तं दमयेत् ।

त एते राज्ञि प्रियमाणे व्यापारा । मृते तु कर्तव्यमाह — कुल्यकुमारमुख्योपग्रहमिति । राजकुल्याना राजकुमाराणा राष्ट्रमुख्याना चोपग्रहः, कृत्वा वा, कुमारम्, अभिषिक्तमेव दर्शयेत् । दाण्डकर्मिकवद् वा दाण्डकर्मिकोत्तरीत्या वा, राज्यकण्टकान् उद्धृत्य राज्यं कारयेत् ।

इत्थं स्वविषये कर्तव्यमुक्तम् । परविषये कर्तव्यमाह — यदि वेत्यादि । सामन्ताद्यन्यतमः कश्चिन्मुख्यो यदि कुप्येत्, तदा 'बालोऽयं राज्यानर्हः'

युवराजे वा क्रमेण राज्यभारमारोप्य राजव्यसनं ख्यापयेत् ।

परभूमौ राजव्यसने मित्रेणामित्रव्यञ्जनेन शत्रोः सन्धिमवस्थाप्यापगच्छेत् । सामन्तादीनामन्यतमं वास्य दुर्गे स्थापयित्वापगच्छेत् । कुमारमभिषिच्य वा प्रतिव्यूहेत । परेणाभियुक्तो वा यथोक्तमापत्प्रतीकारं कुर्यात् ।

एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति कौटल्यः ।

नैवमिति भारद्वाजः । प्रम्रियमाणे वा राजन्यमात्यः कुल्यकुमारमुख्यान् परस्परं मुख्येषु वा विक्रामयेत् । विक्रान्तं प्रकृतिकोपेन

प्रकृतिक्षोभपरिहारार्थं केवलमभिषिक्त । तद् आगच्छ त्वामेवामिषेक्ष्याम' इत्युक्त्वा तमानाय्य घातयेत् । यदि स नागच्छेत्, तदा आपत्प्रतीकारोक्तकल्पेन त साधयेत् ।

उक्तमविद्यमाने युवराजे । यदि स विद्येत, तर्हि तस्मै राज्यभार जीवत्येव राज्ञि अर्पयित्वा पश्चाद् राजमरणं ख्यापयेदित्याह — युवराजे वेत्यादि ।

इत्थं स्वभूमौ राजमरणे राज्यप्रतिसन्धानमुक्त्वा परभूमावाह — परेत्यादि । परभूमौ, राजव्यसने, अमित्रव्यञ्जनेन मित्रेण सह शत्रो सन्धिम्, अवस्थाप्य स्थापयित्वा, इत्थं परविषयगतकोशदण्डरक्षार्थं सविधानं कृत्वेत्यर्थः, अपगच्छेत् । सामन्तादीनाम् अन्यतमं वा, दुर्गे परकीये, स्थापयित्वा कोशदण्डरक्षार्थं नियुज्य, अपगच्छेत्, पश्चात्कोपाद्यपदेशेनेत्यर्थम् । कुमार युवराजम्, अभिषिच्य वा, प्रतिव्यूहेत शत्रुं प्रतियुध्येत । परेण शत्रुणा, अभियुक्तो वा, यथोक्त 'बाह्याभ्यन्तराश्चापद' 'दूयशत्रुसयुक्ता' 'अर्थानर्थसयुक्ता' इत्यभियास्यत्कर्माधिकरणगतसूत्रत्रयोक्तम् आवलीयसोक्तं च, आपत्प्रतीकारं कुर्यात् । इति राज्यप्रतिसन्धानं व्याख्यातम् । अथैकैश्वर्यमुच्यते ।

एकैश्वर्यमिति सूत्रम् । एकस्यैव राजपुत्रस्य एकानपत्रमैश्वर्यं कर्तव्यमित्येतदुच्यते इति सूत्रार्थः । राज्यप्रतिसन्धानमवस्तादुक्तम् । अमात्यस्यैश्वर्यप्रसङ्गे राजपुत्रस्यैव तत् कर्तव्यमित्यधुनाभिधीयते ।

एवमिति । अनेन प्रकारेण, अमात्यः, एकैश्वर्यं, कारयेत् अर्थाद् राजपुत्रस्य । इति कौटल्यः ।

नैवमिति भारद्वाज इति । अमात्यो राजपुत्रमेकेश्वरं न कुर्यादिति भारद्वाजो मन्यते । तर्हि स किं कुर्यात् तत्राह — प्रम्रियमाणे वेत्यादि । अयमर्थः — आसन्नमरणे राज्ञि कुल्यान् कुमारं राष्ट्रमुख्याश्च परस्परं वा

घातयेत् । कुल्यकुमारमुख्यानुपांशुदण्डेन वा साधयित्वा स्वयं राज्यं गृहीयात् । राज्यकारणाद्धि पिता पुत्रान् पुत्राश्च पितरमभिद्रुहन्ति; किमत्र पुनरमात्यप्रकृतिर्ह्येकप्रग्रहो राज्यस्य । तत् स्वयमुपस्थितं नावमन्येत । स्वयमारूढा हि स्त्री त्यज्यमानाभिशपतीति लोकप्रवादः ।

कालश्च सकृदभ्येति यं नर कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनस्तस्य कालः कर्म चिकीर्षितः ॥

प्रकृतिकोपकमधर्मिष्ठमनैकान्तिकं चैतदिति कौटल्यः । राजपुत्रमात्मसम्पन्नं राज्ये स्थापयेत् । संपन्नाभावे व्यसनिनं कुमारं राजकन्यां गर्भिणीं देवीं वा पुरस्कृत्य महामात्रान् सन्निपात्य ब्रूयात् — अयं वो निक्षेपः, पितरमस्यावेक्षध्वं सत्त्वाभिजनमात्मनश्च, ध्वजमात्रोऽयं, भवन्त एव स्वामिनः, कथं वा क्रियताम् इति ।

तथा ब्रुवाणं योगपुरुषा ब्रूयुः — कोऽन्यो भवत्पुरोगादस्माद् राज्ञश्चातुर्वर्ण्यमर्हति पालयितुम् इति । तथेत्यमात्यः कुमारं राजकन्यां

मुख्येषु वा विक्रमयेत् योधयेत् । विक्रान्त प्रकृतिकोपेन घातयित्वा कुल्यकुमारमुख्यास्तूष्णीन्दण्डेन वा घातयित्वा स्वयं राज्यं निष्कण्टकं हरेदमात्य । कुत, राज्यहेतोर्हि पिता पुत्रान् पुत्राश्च पितरमभिद्रुहन्ति, किमुतामात्यो राज्यैकनियामकः । तस्मात् स्वयमुपनत राज्यममात्यो न प्रत्याचक्षीत । रन्तु स्वयमुपगता हि स्त्री प्रत्याख्यायमाना पुरुषमभिशपतीति लोकवाददृष्टान्तेन श्रीरपि स्वयमुपस्थिता नोपेक्षणीयेति ।

अस्मिन्नर्थे श्लोकमप्युदाहरति — कालश्चेत्यादि । कर्मकरणाय चिरात् प्रनीक्ष्यमाण काल पुरुषः सकृदेव लभते, लब्धमुपेक्षित तु पुनर्न लभत इत्यतः स सर्वथा नोपेक्षणीय इत्यर्थः ।

तदिदं भारद्वाजमतं प्रतिक्षिपति — प्रकृतिकोपकमिति । प्रकृतिकोपकरम्, अधर्मिष्ठ धर्मापेक्षम्, अनैकान्तिक नियमेन कार्यासाधकं च, एतत् कुल्यकुमारमुख्यविक्रमणादिकम्, इति कौटल्यः । किं तर्ह्यमात्यः कुर्यादित्याह — राजपुत्रमात्मसम्पन्नमित्यादि । व्यसनिनः पानादिप्रसक्तमपि । महामात्रान् राष्ट्रमहत्तरान् युक्तमहत्तराश्च । सन्निपात्य एकत्र मेलयित्वा । निक्षेपो रक्षणीयपदार्थः । सत्त्वाभिजन पराक्रम कुलं च । ध्वजमात्रं पताकास्थानीयः ।

तथा ब्रुवाणमित्यादि । योगपुरुषाः समेलिताः श्राविताः पुरुषाः ।

गर्भिणीं दवीं वाधिकुर्वीत, बन्धुसम्बन्धिनां मित्रामित्रदूतानां च दर्शयेत् ।

भक्तवेतनविशेषममात्यानामायुधीयानां च कारयेत् । भूयश्चायं वृद्धः करिष्यतीति ब्रूयात् । एवं दुर्गराष्ट्रमुख्यानाभापेत, यथार्हं च मित्रामित्रपक्षम् । विनयकर्मणि च कुमारस्य प्रयतेत । कन्याया समानजातीयादपत्यमुत्पाद्य वाभिषिञ्चेत् । मातुश्चित्तक्षोभभयात् कुल्यमल्पसत्त्वं छात्रं च लक्षण्यमुपनिदध्यात् । ऋतौ चैनां रक्षेत् । न चात्मार्यं कञ्चिदुत्कृष्टमुपभोगं कारयेत् । राजार्थं तु यानवाहनाभरणवस्त्रस्त्रीवेश्मपरिवापान् कारयेत् ॥

यौवनस्थं च याचेत विश्रमं चित्तकारणात् ।

परित्यजेदतुप्यन्तं तुप्यन्तं चानुपालयेत् ॥

भवत्पुरोगात् त्वदधिष्ठातृकात् । तथेति योगपुरुषानुमतिं स्वीकृत्य । अधिकुर्वीत अभिषिञ्चेत् । बन्धुसम्बन्धिना बन्धूना सम्बन्धिना च ।

भक्तवेतनविशेषमिति । भक्तस्य वेतनस्य च विशेष पूर्वापेक्षयाधिक्यम्, अमात्यानाम् आयुधीयानां च, कारयेत् । भूयश्च बहुतर च, अयं कुमार, वृद्धः प्राप्तव्यवहारः, करिष्यतीति ब्रूयात् तदुत्साहार्थम् । एव दुर्गराष्ट्रमुख्यान् दुर्गमुख्यान् राष्ट्रमुख्याश्च, आभापेत । यथार्हं च यथोचितं च, मित्रामित्रपक्षम्, आभापेत । विनयकर्मणि च विद्याशिक्षणव्यापारे च, कुमारस्य, प्रयतेत । कन्याया राज्याभिषिक्ताया, समानजातीयात् पुरुषात्, अपत्यं पुमपत्यम्, उत्पाद्य वा, अभिषिञ्चेत् । मातुरिति । कुमारमातु, चित्तक्षोभभयात्, कुल्य कुलीनम्, अल्पसत्त्वम् अल्पौजस, छात्रं च, लक्षण्यं सौम्यलक्षणम्, उपनिदध्यात् मातु समीपे निदध्यात्, अर्थाद् देवतार्चनपरिकर्मपुराणश्रावणाद्यर्थे । ऋतौ च, एना रक्षेत् । न च, आत्मार्यं, कञ्चिद् उत्कृष्टम् अमात्यपदकलसाभ्याधिकम्, उपभोग, कारयेत् । राजार्थं तु, यानवाहनाभरणवस्त्रस्त्रीवेश्मपरिवापान् यानादिषट्कं परिवाप शयनासनादिकं च, कारयेत् ॥

यौवनस्थं चेति । प्राप्तयौवन सन्त कुमार, चित्तकारणात् तदभिप्रायज्ञानार्थं, विश्रमम् आत्मनोऽमात्यकर्मविश्रान्तिं, याचेत । अतुप्यन्तं परित्यजेत् याचितं त 'याही'ति वदन्त त्यक्त्वा गच्छेत् । तुप्यन्तं चानुपालयेत् 'मा याही'ति वदन्त, भूयोऽप्युपासीत ॥

निवेद्य पुत्ररक्षार्थं गूढसारपरिग्रहान् ।
 अरण्यं दीर्घसत्रं वा सेवेतारुच्यतां गतः ॥
 मुख्यैरवगृहीतं वा राजानं तत्प्रियाश्रितः ।
 इतिहासपुराणाभ्यां बोधयेदर्थशास्त्रवित् ॥
 सिद्धव्यञ्जनरूपो वा योगमास्थाय पार्थिवम् ।
 लभेत लब्ध्वा दूष्येषु दाण्डकर्मिकमाचरेत् ॥
 इति कौटलीयार्थशास्त्रे योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः
 राज्यप्रतिसन्धानम् एकैश्वर्यम्, आदित षण्णवतितम ॥
 एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य योगवृत्तं
 पञ्चममधिकरणं समाप्तम् ॥

निवेद्येति । पुत्ररक्षार्थं, गूढसारपरिग्रहान् गूढपुरुषान् मूलबलम् आप-
 दर्थं पितृपितामहादिस्थापित निविपरिग्रहं च, निवेद्य राजपुत्राय ज्ञापयित्वा,
 अरण्यं सेवेत, तपसे । दीर्घसत्रं वा दीर्घकालनिर्वर्त्य यज्ञं वा, सेवेत, अन-
 रण्ये । कथम्भूत, अरुच्यता गत अमात्यवृत्तौ अरुचिमत्त्वं प्राप्तः, अथवा
 राजानं प्रति द्वेष्यता गतः ॥

मुख्यैरिति । राजमातुलादिभिः, अवगृहीतं वा स्वायत्तीकृतं च राजानं,
 तत्प्रियाश्रितं तत्प्रियानेवाश्रितं, इतिहासपुराणाभ्यां, बोधयेद् धर्मार्थतत्त्व-
 मित्यर्थम् । कीदृशो बोधयेत्, अर्थशास्त्रवित् पुरुषार्थप्रतिपादकशास्त्राभिज्ञः ॥

तथा बोधयितुमशक्ये राज्ञि का गतिस्तत्राह — सिद्धव्यञ्जनरूपो
 वेति । सिद्धवेषधारी वा, योगम् आस्थाय वर्णकेशान्यथाकरणलक्षणं कपट-
 माश्रित्य, पार्थिवं राजानं, लभेत वशं कुर्यात् । लब्ध्वा वशं कृत्वा, दूष्येषु
 मातुलादिषु, दाण्डकर्मिकं तत्प्रकरणोपदिष्टं दाण्डकर्म, आचरेत् ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

योगवृत्ताधिकरणं पञ्चमं समपूर्यत ॥

इति श्रीवज्रिमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपणानीरवतितरुवाग्रहारा
 भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूतोमहामहोपाध्याय
 गणपतिशास्त्रिण कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया
 श्रीमूलाख्याया योगवृत्ते पञ्चमाधिकरणे षष्ठोऽध्यायः
 राज्यप्रतिसन्धानम् एकैश्वर्यम्, आदित षण्णवतितम ॥
 योगवृत्तं पञ्चमाधिकरणं समाप्तम् ॥

मण्डलयोनिः— षष्ठमधिकरणम् ।

९६ प्रक प्रकृतिसम्पद ।

स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः ।

इत्थ वैनयिकादिभिर्योगवृत्तपर्यन्तैः पञ्चभिरधिकरणैस्तन्त्रभागोऽभिहितः । आवाप इदानीमारभ्यते । तन्त्रमिति स्वराष्ट्रानुष्ठानस्य सज्ञा, आवाप इति परगामानुष्ठानस्य । तन्व्यन्ते विस्तार्यन्ते दुर्गसेतुकर्मवणिकपथशून्यनिवेशास्त्रनिद्रव्यहस्तिवनकर्माणि शक्तिसिद्धयो धर्मार्थकामाश्च विजिगीषुणास्मिन्निति तन्त्रव्युत्पत्तिः । आ समन्तात् परराष्ट्रेषु उप्यन्ते प्रयुज्यन्ते इत्यावापा सन्ध्यादय तदनुष्ठानमपि तद्विषयत्वादावाप इत्यावापव्युत्पत्तिः । अथवा आ समन्तात् परराष्ट्रप्रयोज्या सन्ध्यादय उप्यन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽत्रेत्यावापो मण्डलयोन्यादिसप्ताधिकरणसमुदाय उच्यते ।

तत्रादिममधिकरण मण्डलयोनिर्नाम । विजिगीष्वरिमध्यमोदासीनाः स्वचतुरवयव मण्डल, योनिरुत्तराधिकरणार्थस्य षाड्गुण्यस्य विषयः । मण्डलं च तद् योनिश्च मण्डलयोनिः । मण्डलात्मा षाड्गुण्यप्रकृतिरित्यर्थः । मण्डलं हि विजिगीष्यादिलक्षण परस्परानुष्ठेयस्य सन्धिविग्रहादेः षाड्गुण्यस्य प्रकृतिर्भवतीति ।

तत्र प्रथमं सूत्रम् — प्रकृतिसम्पद इति । प्रकृतयः स्वाम्यमात्यराष्ट्रदुर्गकोशदण्डमित्राणि, प्रकृष्ट परस्परमुपकुर्वन्तीति व्युत्पत्तेः, तासां सम्पद अपेक्षितगुणपुष्कलता इहोच्यन्ते इत्यर्थः । 'लोकयात्राविद् राजानमात्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नमाश्रयेत्' इत्युक्तमधस्तात् । तत्रेयमात्मसम्पद एषा प्रकृतिसम्पदिति विभागस्त्वधुना प्रदर्श्यते ।

प्रकृतीराह — स्वाम्यमात्येत्यादि । स्वाम्यादयः सप्त । तत्र स्वामी अमात्यादीनां पञ्चानां द्रव्यप्रकृतीनामधिपतिः । स द्विधा राजा युवराजश्चेति । अमात्याः बुद्धिसहाया, ते च त्रयश्चत्वारो द्वादश षोडश विंशतिरित्युक्ता मन्त्राधिकारे । जनपदो ग्रामादिभेदेनाष्टविधः । दुर्गम् 'अन्तर्द्वीपमि'त्यादिना विभक्तम् । कोशो रत्नसारफल्लगुप्यभेदाच्चतुर्विधः । दण्डश्चतुर्विधो रथगजतुरगपदातिभेदात् । मित्रं सहजकृत्रिमप्राकृतभेदेन त्रिप्रकारम् । सप्तैतानि अन्योन्यसहकारीणि त्रिविष्टब्धकवदन्योन्याश्रयाणि परस्परं प्रकृष्टमुपकुर्वन्तीत्यतः प्रकृतय इत्याख्यायन्ते ।

तत्र स्वामिसम्पत् । महाकुलीनो दैवबुद्धिसत्त्वसम्पन्नो वृद्धदर्शी धार्मिकः सत्यवागविसंवादकः कृतज्ञः स्थूललक्षो महोत्साहोऽदीर्घसूत्रः शक्यसामन्तो दृढबुद्धिरक्षुद्रपरिषत्को विनयकाम इत्याभिगामिका गुणाः ।

शुश्रूषाश्रवणग्रहणधारणविज्ञानोपापोहतत्त्वाभिनिवेशाः प्रज्ञागुणाः ।

शौर्यममर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः ।

वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमतिबलवानुदग्रः स्वग्रहः कृतशिल्पो

तेषु स्वामिनः प्राधान्यात् प्रथमं स्वामिसम्पदमाह — स्वामिसम्पदिति । उच्यत इति शेषः । सा च द्विविधा आभिगामिकगुणा इत्यात्मसम्पदिति च । तत्राभिगामिकान् गुणान् प्रथममाह — महाकुलीन इत्यादि । महाकुलीन सूर्यसोमादिवशोत्पन्न श्रुतशीलैश्वर्ययुक्तश्च, दैवबुद्धिसत्त्वसम्पन्नः दैवसम्पन्न दैव पौर्वदेहिक शुभकर्म अल्पप्रयत्नमात्रकार्यसिद्धचानुमेय तत्सम्पन्नः बुद्धिसम्पन्नः शुश्रूषाश्रवणादिबुद्धिगुणयुक्तः सत्त्वसम्पन्नश्च सत्त्व धैर्य व्यसनाभ्युदययोर्निर्विकारता तद्युक्तश्च, वृद्धदर्शी ज्ञानोत्कृष्टदर्शनशीलः, धार्मिको धर्मानुष्ठानपरः, सत्यवाक् तथ्यभाषी, अविसंवादक वचनकर्मणोस्तुल्यार्थः, कृतज्ञ उपकारस्मर्ता, स्थूललक्षो महेच्छो महादाता च, महोत्साहः प्रशस्तव्यवसायः, अदीर्घसूत्रः क्षिप्रकारी, शक्यसामन्तः पीडयितुं कर्शयितुं मुच्छेत्तुं च शक्याः विषयान्तरभूपा यस्य स तथाभूतः, दृढबुद्धिः अभेद्यनिश्चयः, दृढभक्तिरिति पाठे त्वभेद्यस्नेहः, अक्षुद्रपरिषत्को गुणवत्परिवारः, विनयकामः शास्त्रसंस्कारार्थी, इति षोडश, आभिगामिका गुणाः ।

शुश्रूषेत्यादि । शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा, श्रवण शब्दावगमः, ग्रहणमर्थावगमः, धारणम् अवगताविस्मरणं, विज्ञानं विशेषज्ञानम्, ऊहः ज्ञातस्यार्थस्थोपपत्तिपरिचिन्तनम्, अपोहो दुष्टपक्षपरित्यागः, तत्त्वाभिनिवेशः गुणवत्पक्षानुष्ठानम्, इति अष्टौ प्रज्ञागुणाः ।

शौर्यमिति । निर्भीकत्वम्, अमर्षः अक्षमा, शीघ्रता क्षिप्रक्रियत्व, दाक्ष्यं लङ्घनलवनादिनैपुण्यं च, उत्साहगुणाः चत्वारः ।

वाग्मीति । अभिसहितार्थसमर्पणक्षमवाक्यवक्ता, प्रगल्भः असभाकम्पवक्ता, स्मृतिमतिबलवान् स्मृतिरतीतविषया धी मतिरागामिगोचरा बल

व्यसने दण्डनायुपकारापकारयोर्दृष्टप्रतिकारी ह्रीमानापत्प्रकृत्योर्वि-
नियोक्ता दीर्घदूरदर्शी देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः सन्धिविक्रम-
त्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी संवृतोऽदीनाभिहास्यजिह्वभ्रुकुटीक्षणः
कामक्रोशलोभस्तम्भचापलोपतापपैशुन्यहीनः शक्कः स्मितोदग्राभि-
भाषी वृद्धोपदेशाचार इत्यात्मसम्पत् ।

अमात्यसम्पदुक्ता पुरस्तात् ।

शरीरेन्द्रियदार्ढ्यं तद्वान्, उदग्र चित्तोन्नतिमान्, स्ववग्रह अकार्यात् सुख-
निवार्यः, कृतशिल्प हस्त्यश्वप्रहरणविद्यानिपुणः, व्यसने दण्डनायः शत्रो-
र्देवमानुषव्यमनावसरे स्वसैन्यं तद्विजयाय प्रेषयिता आत्मनो व्यसनावसरे
स्वसैन्यं रक्षिता च, उपकारापकारयोर्दृष्टप्रतिकारी शास्त्रदृष्टप्रतिकारविधायी,
ह्रीमान् लज्जावान् अकार्यानुष्ठानविमुख इत्यर्थः । आपत्प्रकृत्योर्विनियोक्ता
आपद् दुर्भिक्षं प्रकृतिं स्वास्थ्यं सुभिक्षं तयोर्धान्यादिकं विनियोक्ता सुभिक्षे
सञ्चित्य दुर्भिक्षे विनियोक्तेत्यर्थः, अथवा आपदि प्रजाया च धान्यादिविनि-
योक्ता, दीर्घदूरदर्शी दीर्घकालसम्बद्धमर्थं प्रज्ञया द्रष्टुं दूरदेशसंबद्धमर्थं चार-
चक्षुषा द्रष्टुं च शीलमस्येति तथाभूतः, देशकालपुरुषकारकार्यप्रधानः स्वसै-
न्यस्य युद्धोचितो देशः कालः पुरुषकार उत्साहादिशक्तिलक्षणः कार्यं च
प्रधानं यस्य स तथाभूतः, सन्धिविक्रमत्यागसंयमपणपरच्छिद्रविभागी विभागो
विविच्य ज्ञानं तद्वान् विभागी स सन्ध्यादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । सन्धिवि-
भागी सन्धिप्रयोगाभिज्ञः विक्रमविभागी प्रकाशयुद्धादिप्रयोगज्ञः त्यागविभागी
यथादेशकालपुरुषदानसमर्थः संयमपणविभागी प्रजानुपपीडया गूढकोशाभिस-
हरणप्रवीणः परच्छिद्रविभागी शत्रोश्छिद्रं पानमृगयादिव्यसनमुपलभ्य तीक्ष्ण-
रसादिप्रयोगसमर्थः, संवृतः सरक्षिताभयस्थानो गूढमन्त्रश्च, अदीनाभिहासी
दीनानभिहासितुं शीलमस्य नास्तीति तथाभूतः गभीरहासी वा, अजिह्वभ्रुकु-
टीक्षणः अवक्रसौम्यवीक्षणः, कामादिसत्कहीनः तत्र स्तम्भ उत्सेकः चापलम्
अविवेकानुष्ठानम् उपतापः प्रजाद्रोहः, शेषं प्रतीतं, शक्कः प्रियवदः, स्मितो-
दग्राभिभाषी स्मितपूर्वोदाराभिभाषणशीलः, वृद्धोपदेशाचारः विद्यावृद्धोपदेशा-
नुसार्यनुष्ठानः, इत्यात्मसम्पत् ।

अमात्यसम्पदिति । सा, उक्ता पुरस्ताद् वैनयिकाधिकरणे ।

मध्ये चान्ते च स्थानवानात्मधारणः परधारणश्चापदि स्वारक्षः स्वाजीवः शत्रुद्वेषी शक्यसामन्तः पङ्कपाषाणोपरविषमकण्टकश्रेणी-
व्यालमृगाटवीहीनः कान्तः सीताखनिद्रव्यहस्तिवनवान् गव्यः पौरु-
षेयो गुप्तगोचरः पशुमान् अदेवमातृको वारिस्थलपथाभ्यामुपेतः सार-
चित्रबहुपण्यो दण्डकरसहः कर्मशीलकर्षकोऽबालिशस्वाम्यवरवर्णप्रायो
भक्तशुचिमनुष्य इति जनपदसम्पत् ।

दुर्गसम्पदुक्ता पुरस्तात् ।

धर्माधिगतः पूर्वैः स्वयं वा हेमरूप्यप्रायश्चित्तस्थूलरत्नहिरण्यो
दीर्घामप्यापदमनायति सहेतेति कोशसम्पत् ।

जनपदसम्पदमाह — मध्ये चान्ते च स्थानवानिति । मध्ये सी-
मायां च दुर्गवान्, आत्मधारण परधारणश्च स्ववास्तव्यजनस्वदेशागन्तुक-
जनोभयभरणक्षमधान्यादिप्रसोता, आपदि स्वारक्ष, विपत्समये शैलवननदीदुर्ग-
वत्तया सुकररक्षः, स्वाजीवः अल्पायासनिष्पाद्यवान्यादिमान्, शत्रुद्वेषी राज-
शत्रुद्वेषणशीलजनयुक्तः, शक्यसामन्त दुर्बलसामन्त, पङ्कपाषाणोपरविषम-
कण्टकश्रेणीव्यालमृगाटवीहीन पङ्काद्यष्टकराहेत तत्र कण्टकाश्चोरपारदारि-
कादयः क्षुद्रशत्रवः श्रेणी राजप्रत्यनीकवृत्तिर्जनसङ्घः शेष प्रतीतः, कान्तः
वृक्षौषधिनदीसरस्तटाकारामादिरमणीयः, सीताखनिद्रव्यहस्तिवनवान् सीता
कृष्यभूमिः खनिर्वज्रादिमणिसुवर्णाद्याकर द्रव्यवम शाकतिनिशजातीयसा-
रदारूत्पत्तिस्थान हस्तिवन गजारण्य तद्युक्तः, गव्य गोहितः, पौरुषेयः
पुरुषहितः, गुप्तगोचरो लुब्धकादिरक्षितभूमिः, पशुमान् गोच्छागादिबहुलः,
अदेवमातृक नद्यम्बुसम्पद्यमानव्रीहिपालितः, वारिस्थलपथाभ्याम् उपेतः जल-
मार्गस्थलमार्गयुक्तः, सारचित्रबहुपण्यः महार्धनानाजातीयबहुलक्रयवस्तुकः,
दण्डकरसहः दण्डोऽपराधप्रायश्चित्तधनं करो राजभागः तावुद्रिक्तावपि सहत
इति तथाभूतः, कर्मशीलकर्षकः अनलसकृषीवलः, अबालिशस्वामी अबालि-
शा बुद्धिमन्तः स्वामिनः स्वाम्यनिर्वाहका यस्मिन् स तथाभूतः, अवरवर्ण-
प्राय अधमवर्णबहुलः, भक्तशुचिमनुष्यः अनुरक्ता शुद्धाश्च मनुष्या यस्मिन्
स तथाभूतः, इति एव, जनपदसम्पत् ।

दुर्गसम्पदिति । सा, उक्ता पुरस्ताद् दुर्गविधानप्रकरणे ।

कोशसम्पदमाह — धर्माधिगत इति । न्यायार्जितः धान्यषड्भाग-
पण्यदशभागादिभिः शास्त्रविहितैरुपचित इति यावत्, कैः, पूर्वैः स्वयं व

पितृपैतामहो नित्यो वश्यस्तुष्टभृतपुत्रदारः प्रवासेष्वपि सम्पादितः सर्वत्राप्रतिहतो दुःखसहो बहुयुद्धः सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सहवृद्धिक्षायिकत्वादद्वैध्यः क्षत्रप्राय इति दण्डसम्पत् ।

पितृपैतामहं नित्यं वश्यमद्वैध्यं महल्लघुसमुत्थमिति मित्रसम्पत् ।

अराजबीजी लुब्धः क्षुद्रपरिषत्को विरक्तप्रकृतिरन्यायवृत्तिरयुक्तो व्यसनी निरुत्साहो दैवप्रमाणो यत्किञ्चनकार्यगतिरननुबन्धः क्लीबो नित्यापकारी चेत्यमित्रसम्पत् । एवंभूतो हि शत्रुः सुखः समुच्छेत्तुं भवति ॥

पूर्वभूपतिभिरात्मना वा, हेमरूप्यप्रायः सुवर्णरजतप्रचुर, चित्रस्थूलरत्नाहिरण्य. बहुविधानि बृहन्ति च रत्नानि हिरण्यानि च नाणकाश्च यस्मिन् स., दीर्घामप्यापदम् अनायतिं चिरकालानुवृत्तमपि दुर्मिक्ष धनानागम च, सहेत, अर्थात् कोश. । इति कोशसम्पत् ।

दण्डसम्पदमाह— पितृपैतामह इति । पितृपितामहक्रमायात., अत एव नित्य. स्थिरसेवी, वश्यो वशवर्ती, तुष्टभृतपुत्रदार सन्तृप्ता यथा स्युस्तथा राज्ञा पुष्टा पुत्रा दाराश्च यस्य स., प्रवासेष्वपि सम्पादित. प्रयाणकेष्वपि यथार्हभोगसम्पन्नः कृत., सर्वत्राप्रतिहत. कचिदप्यप्राप्तभङ्गः, तु खसह. प्रवासादिक्लेशसह, बहुयुद्ध. बहुसमरपरिचित., सर्वयुद्धप्रहरणविद्याविशारदः सर्वविधेषु युद्धेषु आयुधविद्यासु च प्रवीण., सहवृद्धिक्षायिकत्वाद् अद्वैध्य. स्वामिवृद्धौ वृद्धि. स्वामिक्षये क्षय इति स्वामिसमानवृद्धिक्षयत्वाद्धेतोर्द्वैध्यरहित भेदरहितः अभेद्य इत्यर्थ, क्षत्रप्रायः क्षत्रियप्रचुर, इति दण्डसम्पत् ।

मित्रसम्पदमाह — पितृपैतामहमिति । तथाभूत, नित्यम् अकृतक, वश्यम्, अद्वैध्य, महत् प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तियुक्त, लघुसमुत्थ काले सद्यस्साहाय्योद्यतम्, इति मित्रसम्पत् ।

मित्रसम्पत्प्रसङ्गादमित्रसम्पदमाह — अराजबीजीत्यादि । अराजबीजी अराजवश्य., लुब्ध, क्षुद्रपरिषत्क दुष्टपरिवार, विरक्तप्रकृति, अन्यायवृत्तिरयथाशास्त्रानुष्ठान., अयुक्त. अनुत्थान, व्यसनी, निरुत्साह, दैवप्रमाण पुरुषकारशून्य, यत्किञ्चनकारी अविवेकानुष्ठान., अगति. उच्छिन्नतायामाश्रयः, अननुबन्ध. असहाय., क्लीबो धैर्यहीन, नित्यापकारी च स्वजनपर-

अरिवर्जाः प्रकृतयः सप्तैताः स्वगुणोदयाः ।
 उक्ताः प्रत्यङ्गभूतास्ताः प्रकृता राजसम्पदः ॥
 सम्पादयत्यसम्पन्नाः प्रकृतीरात्मवान् नृपः ।
 विवृद्धाश्चातुरक्ताश्च प्रकृतीर्हन्यनात्मवान् ॥
 ततः स दुष्टप्रकृतिश्चातुरन्तोऽप्यनात्मवान् ।
 हन्यते वा प्रकृतिभिर्याति वा द्विषतां वशम् ॥
 आत्मवांस्त्वल्पदेशोऽपि युक्तः प्रकृतिसम्पदा ।
 नयज्ञः पृथिवीं कृत्स्नां जयत्येव न हीयते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे मण्डल्योनौ पञ्चाधिकरणे
 प्रथमोऽध्याय प्रकृतिसम्पद ,
 आदित सप्तनवतितम ॥

जनयोः, इत्यरिसम्पत् । एवंभूतो हीति । यथोक्तचतुर्दशगुणयुक्तो हि, शत्रु ,
 समुच्छेत्तु, सुख अनायासेन शक्य , भवति ॥

अरिवर्जा इति । चरमोक्तारि राजत्वात् स्वामिप्रकृतावन्तर्भूत वर्ज-
 यित्वा, एताः स्वाम्यादयः, सप्त, प्रकृतय , स्वगुणोदया स्वस्वगुणयुक्ता ,
 उक्ताः । प्रत्यङ्गभूताः परस्परोपकारकतया परस्पराङ्गभूताः, ताः, प्रकृताः
 स्वस्वकर्मसु व्यापृता सत्यो, राजसम्पद , उच्यन्त इति शेष ॥

सम्पादयतीति । आत्मवान् आत्मसम्पद्युक्त , नृप , असम्पन्ना.
 स्वस्वगुणसम्पद्रहिता , प्रकृतीः, सम्पादयति तत्सम्पन्ना. करोति । अनात्मवान्
 नृपः, विवृद्धाश्च गुणसमृद्धाश्च, अनुरक्ताश्च, प्रकृती , हन्ति ॥

तत इति । तद्दोषेण, दुष्टप्रकृति दुष्टा प्रकृतयो यस्य स तथाभूतः,
 अनात्मवान्, स. राजा, चातुरन्तोऽपि चतुस्समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरोऽपि सन्,
 प्रकृतिभिर्हन्यते वा, द्विषता, वशम् आयत्ततां, याति वा ॥

आत्मवांस्त्विति । प्रकृतिसम्पदा युक्त , नयज्ञ , आत्मवास्तु, अल्प-
 देशोऽपि स्वल्पभूम्यधिपोऽपि सन् , कृत्स्ना पृथिवीं जयत्येव, न हीयते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया मण्डल्योनौ पञ्चाधिकरणे
 प्रथमोऽध्याय प्रकृतिसम्पद ,
 आदित सप्तनवतितम ॥

९७. प्रक शमव्यायामिकम् ।

शमव्यायामौ योगक्षेमयोरीनिः ।

कर्मारम्भाणां योगाराधनो व्यायामः । कर्मफलोपभोगानां
क्षेमाराधनः शमः ।

शमव्यायामयोरीनिः षाड्गुण्यम् ।

क्षयः स्थानं वृद्धिस्तियुदयान्तस्य ।

मानुषं नयापनयौ । दैवमपानयौ ।

शमव्यायामिकमिति सूत्रम् । कर्मफलोपभोगानां क्षेमसाधनं शमः । व्यायामस्तु कर्मारम्भोपकरणानां कर्मयोगघटकः, तदुभयमस्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । शक्तिसिद्धियुक्तेन सम्पन्नप्रकृतिना विजिगीषुणा मण्डलेषु षाड्गुण्यं प्रयोक्ष्यमाणेन योगः क्षेम इति द्वयमवश्यं विज्ञातव्यम् । योगक्षेमयोश्च कारणं शमव्यायामाविनि तयोरिहाभिधानसङ्गतिः ।

शमव्यायामौ योगक्षेमयोरीनिरिति । अपर्वलाभो योगः तस्य व्यायामः कारणम्, आर्जितानां निर्विघ्नोपभोगः क्षेमः तस्य शमः कारणम् । यथासख्यमिह न विवक्षितम् ।

कर्मारम्भाणामिति । आरभ्यमाणानां कर्मणा स्वविषये दुर्गादीनां परविषये सन्ध्यादीनां च, योगाराधनं योगः कर्मकरपुरुषसम्बन्धस्तदपेक्षितोपकरणसम्बन्धश्च तत्साधकः, व्यायामः व्यायामपदार्थः । कर्मफलोपभोगानां कर्मणा पूर्वोक्तानां फलं स्वविषये रत्नमारफलकुप्यवान्यहिरण्यादि परविषये मित्रभूमिहिरण्यादि तस्य उपभोगः दृष्टादृष्टार्थां विनियोगः तेषां, क्षेमाराधनः क्षेमः सर्वविघ्नविघातः तत्साधकः, शमः शमपदार्थः ।

शमव्यायामयोरिति । षाड्गुण्यं षड् गुणाः सन्धिविग्रहादयः, शमः व्यायामयोः, योनिः कारणम् ।

क्षयः इति । क्षयोऽपचयः, स्थानं तादवस्थं, वृद्धिरुपचयः, इत्येते, तस्य षाड्गुण्यस्य, उदयाः फलानि ।

उदयानां प्रापकं च द्विरूपं कर्मं प्रतीतं — मानुषं दैवमिति । तद् विभजते — मानुषमिति । मानुषं कर्म, नयापनयौ नयश्चापनयश्चेति द्विप्रकारम् । दैवम्, अयानयौ अयश्चानयश्चेति द्विप्रकारम् ।

दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति । अदृष्टकारितं दैवम् । तस्मिन्निष्टेन फलेन गोगोऽयः । अनिष्टेनानयः ।

दृष्टकारितं मानुषम् । तस्मिन् योगक्षेमनिष्पत्तिर्नयः । विपत्तिरपनयः । तच्चिन्त्यम् । अचिन्त्यं दैवमिति ।

राजा आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नो नयस्याधिष्ठानं विजिगीषुः । तस्य समन्ततो मण्डलीभूता भूम्यनन्तरा अरिप्रकृतिः । तथैव भूम्येकान्तरा मित्रप्रकृतिः ।

दैवमानुषं हीति । दैवमानुषात्मक हि, कर्म, लोक यापयति लोकयात्रा वर्तयति । अदृष्टकारितं दैवमिति । अदृष्टेन धर्मात्मकेन वा अधर्मात्मकेन वा कारित, दैव भवति । तस्मिन् अर्थाद् धर्माददृष्टकारिते दैवे सति, इष्टेन फलेन अर्थलाभप्रियसङ्गमादिलक्षणेन, योग, अय इत्युच्यते । अनिष्टेन फलेनार्थहानिप्रियविरहादिलक्षणेन, योगः अनयशब्दवाच्यः, अर्थादधर्माददृष्टकारिते दैवे सति ।

दृष्टकारितं मानुषमिति । प्रभुमन्त्रोत्पादशक्तिहेतुकषाड्गुण्यप्रयोगप्रभव मानुष कर्म । तस्मिन् सति, योगक्षेमनिष्पत्तिः अपूर्वलाभकर्मफलोपभोगयोः सिद्धिः, नयः नयपदार्थः अर्थात् सन्ध्यादिसम्यक्प्रयोगः । विपत्तिरपनयः योगक्षेमनिष्पत्तिरपनयपदार्थः, अर्थात् सन्ध्याद्यसम्यक्प्रयोगः । तच्चिन्त्यमिति । मानुषं कर्म प्रत्यक्षत्वाद् विमृश्यानुष्ठेय योगक्षेमनिष्पत्तये विपत्तिपरिहाराय च । दैवम्, अचिन्त्य विम्रष्टुमशक्यमप्रत्यक्षत्वात् । इतिशब्दः शमव्यायामकथनपरिसमाप्त्यर्थः ।

अथ मण्डलं वक्तुं तदवविभूतं विजिगीषुमाह — राजेति । सः, आत्मद्रव्यप्रकृतिसम्पन्नः आत्मसम्पद्युक्तः अमात्यादिद्रव्यप्रकृतिपञ्चकसम्पद्युक्तश्च, तत्र महाकुलीनत्वादयो वृद्धोपदेशाचारत्त्वान्ता गुणाः पूर्वोक्ता आत्मसम्पत् । नयस्य सन्ध्यादिसम्यक्प्रयोगलक्षणस्य, अधिष्ठानम् आश्रयः, विजिगीषुः सामदानाद्युपायैः शत्रून् विजेतुमिच्छुः । तस्य विजिगीषोः, समन्ततः, मण्डलीभूता, भूम्यनन्तरा स्वभूम्यव्यवहिता भूमिः अव्यवहिता भूमी वा अर्थादव्यवहितभूम्यधिपतिः, अरिप्रकृतिः । तथैव, भूम्येकान्तरा देशेनैकेन व्यवहिता एकभूम्यव्यवहिता भूमी वा, मित्रप्रकृतिः ।

अरिसम्पद्युक्तः सामन्तः शत्रुः । व्यसनी यातव्यः । अनपाश्रयो दुर्बलाश्रयो वोच्छेदनीयः । विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वा । इत्यरिविशेषाः ।

तस्मान्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रम् अरिमित्रमित्रं चानन्तर्येण भूमीनां प्रसज्यते पुरस्तात् । पश्चात् पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासार इति ।

भूम्यनन्तरः प्रकृत्यमित्रः तुल्याभिजनः सहजः । विरुद्धो विरोधयिता वा कृत्रिमः ।

अथ शत्रुभेदाश्चत्वार उच्यन्ते — अरिसम्पद्युक्त इति । अरिसम्पदा 'अराजबीजी'त्यादिना पूर्वमुक्तया युक्तः, सामन्तः शत्रुः । व्यसनी यातव्य इति । शत्रुः मृगयादुर्भिक्षादिव्यसनवान् अभिषेणयितव्यः । अनपाश्रयः दुर्गमित्रहीनः, दुर्बलाश्रयो वा दुर्बलदुर्गमित्रो वा शत्रुः, उच्छेदनीयः । विपर्यये पीडनीयः कर्शनीयो वेति । अनपाश्रयत्वविपर्यये मध्यबलदुर्गमित्राश्रयत्वे पीडनीयोऽपकुर्वन्, दुर्बलाश्रयत्ववैपरीत्ये बलवदाश्रयत्वे कर्शनीयः धनदण्डकृशता नेतव्यः । इति चत्वारः, अरिविशेषाः ।

तस्मादित्यादि । शत्रोरनन्तरः, मित्रम् । तदनन्तरम् अरिमित्रः, तदनन्तरं मित्रमित्रः, तदनन्तरम् अरिमित्रमित्रं च, आनन्तर्येण अव्यवधानेन, भूमीनां, प्रसज्यते, पुरस्ताद् विजिगीषोररिमित्रोक्तुः प्रवृत्तस्याग्रतः । त एते एवंसंज्ञकाः पुरस्तात् पञ्च राजानः । पश्चात् किमञ्ज्ञका इत्याह — पश्चादित्यादि । विजिगीषोः पृष्ठतः, पार्ष्णिग्राहः अनन्तरं पार्ष्णिग्राहसंज्ञः शत्रुमित्रः विजिगीषोः पार्ष्णिः शत्रुहिताय गृह्णातीति व्युत्पत्तेः, आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहानन्तरं आक्रन्दसंज्ञो विजिगीषुमित्रम् 'आगत्य पार्ष्णिग्राहः मे वारये'त्याक्रन्दत इति व्युत्पत्तेः, पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दानन्तरस्तत्संज्ञः अरिमित्रमित्रम् अनुबलदानेन पार्ष्णिग्राहमासरतीति व्युत्पत्तेः, आक्रन्दासारः पार्ष्णिग्राहासारानन्तरस्तत्संज्ञः विजिगीषुमित्रमित्रम् । इति एव चत्वारः प्रसज्यन्ते । मध्ये च विजिगीषुरेक इत्याहत्य दशराजमण्डलम् ।

अथ शश्ववान्तरभेदमाह — भूम्यनन्तर इत्यादि । प्रकृत्यमित्रस्तुल्याभिजन इति द्वौ सहजशत्रूः । प्रकृत्यमित्रः स्वभूम्यनन्तरः, तुल्याभिजनः समानकुलोत्पन्नो दायार्हः । अपराद्धोऽपराधयिता च कृत्रिमः शत्रुः ।

भूम्येकान्तरं प्रकृतिमित्रं मातापितृसम्बन्धं सहजं, धनजीवित-
हेतोराश्रितं कृत्रिममिति ।

अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तरः संहतासंहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे
चासंहतयोर्मध्यमः ।

अरिविजिगीषुमध्यानां बहिः प्रकृतिभ्यो बलवत्तरः संहतासं-
हतानामरिविजिगीषुमध्यमानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानामुदा-
सीनः । इति प्रकृतयः ।

विजिगीषुमित्रं मित्रमित्रं वास्य प्रकृतयस्तिष्ठः । ताः पञ्चभि-
रमात्यजनपददुर्गकोशदण्डप्रकृतिभिरेकैकशः संयुक्ता मण्डलमष्टादशकं
भवति । अनेन मण्डलपृथक्त्वं व्याख्यातम् अरिमध्यमोदासीनानाम् ।

मित्रावान्तरभेदमाह — भूम्येकान्तरमित्यादि । स्वभूम्येकव्यवहित
प्रकृतिमित्रमेक सहजमित्र, मातापितृसम्बन्ध मातुलपैतृष्वसेयादिरूपमपर सह-
जमित्रम् । धनार्थमुपजीवनार्थं चाश्रित कृत्रिम मित्रम् ।

मध्यममाह — अरिविजिगीष्वोर्भूम्यनन्तर इत्यादि । तयोर्भूम्य-
व्यवहितं विदिग्भागाश्रितं, तयोः कृतसन्धिकयोर्विगृहीतयोश्चानुग्रहसमर्थः,
विगृहीतयोर्निग्रहे च समर्थो मध्यम । तस्य भूम्यनन्तरत्वेन शत्रुत्वेऽपि भि-
न्नलक्षणत्वान्मध्यमसज्ञा बोद्धव्या ।

उदासीनमाह — अरिविजिगीषुमध्यानामित्यादि । अर्यादीना प्र-
कृतिभ्यो बाह्यः, बलवतो मध्यमादपि दण्डकोशादितो बलवत्तरः, तेषा सह-
ताना विगृहीताना चानुग्रहशक्तः, विगृहीताना निग्रहे च शक्त उदासीनाख्य ।
इति प्रकृतयः एव द्वादश राजप्रकृतय उक्ता ।

अथ चतुर्मण्डलसंक्षेपमाह — विजिगीषुरित्यादि । अयमर्थः —
विजिगीषुस्तस्य मित्र मित्रमित्रमिति तिस्रः प्रकृतयः । तासां प्रत्येकममात्या-
दिप्रकृतिपञ्चकसंयोगेन षट्कत्रयसम्पत्तो अष्टादशावयवक मण्डलमेक विजि-
गीषुसम्बद्ध जायते । तथा अरिस्तस्य मित्र मित्रमित्रमिति तिसृणां प्रकृतीनां
प्रत्येकममात्यादिपञ्चकयोगेन षट्कत्रयसम्पत्तावष्टादशकमरिसम्बद्ध मण्डल द्वि-
तीय जायते । एव मध्यमसम्बद्ध तृतीयम् उदासीनसम्बद्धं चतुर्थं च मण्डल-
गृह्यमिति ।

एवं चतुर्मण्डलसंक्षेपः । द्वादश राजप्रकृतयः, षष्टिर्द्रव्यप्रकृतयः, सङ्क्षेपेण द्विसप्ततिः ।

तासां यथास्वं सम्पदः ।

शक्तिः सिद्धिश्च । बलं शक्तिः, सुखं सिद्धिः ।

शक्तिस्त्रिविधा — ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः, कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः, विक्रमबलमुत्साहशक्तिः ।

एवं सिद्धिस्त्रिविधैव मन्त्रशक्तिसाध्या मन्त्रसिद्धिः, प्रभुशक्तिसाध्या प्रभुसिद्धिः, उत्साहशक्तिसाध्या उत्साहसिद्धिरिति ।

ताभिरभ्युच्चितो ज्यायान् भवति । अपचितो हीनः । तुल्यशक्तिः समः । तस्माच्छक्तिं सिद्धिं च घटेतात्मन्योवेशयितुम् । गाधारणो वा द्रव्यप्रकृतिष्वानन्तर्येण शौचवशेन वा । दूयामित्राभ्यां वापक्रष्टुं यतेत ।

एतावतोक्तं पिण्डीकृत्याह - - एवं चतुर्मण्डलसंक्षेप इत्यादि । द्विसप्ततिरिति राजप्रकृतयः शुद्धा द्वादश अमात्यादिद्रव्यप्रकृतियुक्ता षष्टिरित्याहृत्य ।

तासां यथास्वं सम्पद इति । प्रकृतीनां यथायथं सम्पदः, पूर्वमुक्ता इति शेषः ।

शक्तिसिद्धी आह — शक्तिः सिद्धिश्चेत्यादि ।

शक्तिस्त्रिविधेत्यादि । ज्ञानबलं ज्ञानयोगक्षेममाधनसामर्थ्यं, मन्त्रशक्तिरित्येकं प्रकारं । कोशदण्डबलं कोशदण्डयोगक्षेममाधनसामर्थ्यं, प्रभुशक्तिरिति द्वितीयं । विक्रमबलं विक्रमयोगक्षेममाधनसामर्थ्यम्, उत्साहशक्तिरिति तृतीयं ।

मन्त्रशक्तिप्रभुशक्त्युत्साहशक्तिसाध्या क्रमान्मन्त्रसिद्धिः प्रभुसिद्धिः उत्साहसिद्धिरिति त्रिविधा सिद्धय इत्याह - - एवं सिद्धिस्त्रिविधैवेत्यादि ।

ताभिरिति । शक्तिमि, अभ्युच्चितं उपचितं, ज्यायान् श्रेष्ठं । अपचितं, हीनं अधमं । तुल्यशक्तिः अन्यूनानविकशक्तिः, समं मध्यमं । तस्मात् शक्तिमिद्धयोः प्रागन्यान्, शक्तिं सिद्धिं च आत्मनि, ओवेशयितुं वर्जयितुं, घटेत व्याप्रियेत । गाधारणो वेति । आत्मानं तथा घटनपाटवगहिर्नयनं, द्रव्यप्रकृतिषु अमात्यादिषु, ज्ञानान्तर्येण पूर्वममात्ये ततो जनपदे ततो

यदि वा पश्येत् -- 'अमित्रो मे शक्तियुक्तो वाग्दण्डपारुष्या-
र्थदूषणैः प्रकृतीरुपहनिष्यति, सिद्धियुक्तो वा मृगयायुतमद्यस्त्रीभिः प्र-
मादं गमिष्यति, स विरक्तप्रकृतिरुपक्षीणः प्रमत्तो वा साध्यो मे भवि-
ष्यति, विग्रहाभियुक्तो वा सर्वमन्दोहेनैकस्थो दुर्गरथो वा स्थास्यति, स
संहतसैन्यो मित्रदुर्गवियुक्तः साध्यो मे भविष्यति, बलवान् वा राजा
परतः शत्रुमुच्छेत्तुकामस्तमुच्छिद्य न मामुच्छिन्द्यादि'ति 'बलवता
प्रार्थितस्य मे विपन्नकर्मारम्भस्य वा साहाय्यं दास्यति मध्यमलि-
प्ताया चे'ति, एवमादिषु कारणेष्वमित्रस्यापि शक्ति सिद्धिं चेच्छेत् ॥

नेमिमेकान्तरान राज्ञः कृत्वा चानन्तरानरान् ।

नाभिमात्मानमायच्छेत्तेता प्रकृतिमण्डले ॥

दुर्ग इति क्रमेण, शौचवशेन वा क्रमासम्भवे शुचिन्ववशेन वा, आवेशयितुं
षटेत । द्रव्यप्रकृतिव्यावेशनामामर्थ आह — दृष्यामित्राभ्यां वापक्रष्टुं
यतेनेति । द्रव्यमुखेन शत्रुमुखेन वा, अपक्रष्ट शत्रो शक्ति सिद्धिं च न्यूनयितुं
व्यवस्येत् ।

अपकर्षणापवादमाह — यदिवा पश्येदित्यादि । अयमर्थ — मम
शत्रु शक्तियुक्तश्चेत् तदा दर्पाद् वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणैरमात्यादीन्
उपहनिष्यति, मुखयुक्तश्चेत् मृगयायुतादिव्यभने प्रमत्तो भविष्यति, स विर-
क्तप्रकृतिरमहाय प्रमत्तश्च जग्यो मे भविष्यति, सर्वमैन्यसमुदायेन सह मया
विग्रहार्थमभियुक्त शक्तिगर्वादेकाकी दुर्गरथो वा स्थास्यति, स संहतसैन्यो
मित्रदुर्गरहित साध्यो मे भविष्यति, बलवान् वा स राजा परदेशे शत्रुमु-
च्छेत्तुकामस्तमुच्छिद्य मा नोच्छिन्द्यात्, इति यदि मन्येत, बलवता प्रतियु-
ज्यमानस्य कर्मारम्भेषु विपन्नेषु मन्थमे चापेक्षमाणे साहाय्य करिष्यति इति
च यदि मन्येत, एवज्जातीयेषु निमित्तेषु शत्रोरपि शक्ति सिद्धिं च इच्छेदेव,
न तु ता विहन्यादिति ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — नेमिमित्यादि । नेता द्वादशराजमण्डलना-
यको विजिगीषु, एकान्तरान् स्वभूम्येकव्यवहितान् मित्रभूतान्, राज, नेमिं
कृत्वा, अनन्तरान् राज, अरान् कृत्वा अरस्थाने कल्पयित्वा, आत्मान
नाभिम्, आयच्छेत् कल्पयेत् । कुत्र, प्रकृतिमण्डले राजमण्डलात्मके चक्रे ॥

मध्ये ह्युपहितः शत्रुर्नेतुर्मित्रस्य चोभयोः ।

उच्छेद्यः पीडनीयो वा बलवानपि जायते ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे मण्डलयोनौ पष्ठाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः
शमव्यायामिकम्, आदितोऽष्टनवतितमः ।

एतावता कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य

मण्डलयोनि पष्ठमधिकरण

समाप्तम् ॥

मध्ये हीत्यादि । बलवानपि शत्रुः, विजिगीषोर्मित्रस्येत्युभयोर्मध्ये,
उपहितः निवेशितश्चेत्, उच्छेद्यः पीडनीयो वा जायते ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीमूलाख्यानभाजने ।

इत्थं मण्डलयोन्यास्य पष्ठाधिकरणं गतम् ॥

इति श्रीवशिष्ठमण्डलमहाराजाश्रितस्य ताम्रपणान्तर्यातितरुवाग्रहारा

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यमनोर्महामहोपाध्याय

गणपतिशास्त्रिण कृतिषु कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया

श्रीमूलाख्याया मण्डलयोना पष्ठाधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः

शमव्यायामिकम्, आदितोऽष्टनवतितमः ।

मण्डलयोनि पष्ठमधिकरणं समाप्तम् ॥

षाड्गुण्यं—सप्तममधिकरणम् ।

९८, ९९ प्रक षाड्गुण्यसमुद्देशः, क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च ।

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिः ।

सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम् इत्याचार्याः ।

द्वैगुण्यम् इति वातव्याधिः, सन्धिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं सम्पद्यत इति ।

षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदाद् इति कौटल्यः ।

तत्र पणबन्धः सन्धिः, अपकारो विग्रहः, उपेक्षणमासनम्,

पूर्वस्मिन्नधिकरणे 'शमव्यायामयोर्योनिः षाड्गुण्यम्' इत्युक्तम् । तदिदानीं प्रपञ्चयितुमिदमधिकरणमारभ्यते षाड्गुण्यं नाम । तत्र

षाड्गुण्यसमुद्देश इति प्रथमं सूत्रम् । षाड्गुण्यस्य समुद्देशः सक्षेप इति सूत्रार्थः । अथवा, षाड्गुण्यस्य समुद्देशः पूर्वपक्षनिराकरणपूर्वं स्वपक्षस्थापनमित्यर्थः । 'द्वैगुण्यमिति वातव्याधि' इति हि पूर्वपक्ष निराकृत्य 'षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटल्य' इत्येव स्वपक्षः स्थाप्यते । तदभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे दैवमानुषयोर्मानुष चिन्त्यमुक्तम् । चिन्तनप्रकारस्त्वत्र प्रदर्श्यत इति सम्बन्धः ।

षाड्गुण्यस्य प्रकृतिमण्डलं योनिरिति । सन्ध्यादीनां पण्णा गुणानां स्वान्यादिप्रकृतिसप्तकं द्वादशराजमण्डलं च योनिः ।

सन्धीत्यादि । सन्धिविग्रह आसन यानम आश्रयो द्वैधीभाव इत्येव षड् गुणाः इत्याचार्याः, वदन्ति ।

द्वैगुण्यमिति । द्वावेव गुणौ सन्धिविग्रहलक्षणौ इति वातव्याधिः । तत्र हेतुः—सन्धिविग्रहाभ्यां हि षाड्गुण्यं सम्पद्यत इतीति । सन्धिविग्रहौ हि षड्गुणरूपतां प्रतिपद्येते—आसनादयश्चत्वारः सन्धिविग्रहयोरन्तर्भवन्ति । तत्रासनसंश्रयौ सन्धौ, यान विग्रहे, द्वैधीभाव उभयोरित्यतः सन्धिविग्रहौ द्वावेव प्राधान्याद् गुणाविति ।

स्वमतमाह — षाड्गुण्यमेवैतदवस्थाभेदादिति कौटल्य इति । एतयोः सन्धिविग्रहयोरवस्थाभेदेन स्वरूपभेदात् षडेव गुणा गणनीया इति कौटल्यमतम् ।

तान् निरूपयति — तत्रेति । तेषु मध्ये, पणबन्धः सन्धिः 'एवमस्य

अभ्युच्चयो यानं, परार्पण संश्रयः, सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभाव इति षड् गुणाः ।

परस्माद्वीयमानः संदधीत । अभ्युच्चीयमानो विगृहीयात् । न मां परो नाहं परमुपहन्तुं शक्तः इत्यासीत् । गुणातिशययुक्तो यायात् । शक्तिहीनः संश्रयेत् । सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावं गच्छेत् ।

कार्यस्य करणे भूमिकोशदण्डान्यतम दास्यामीत्युक्त्वा तस्य सत्यशपथादिना दृढीकरण सन्धिपदार्थः । अपकारो विग्रह इति । शत्रु प्रति द्रोहाचरणं विग्रहपदार्थः । उपेक्षणमासनमिति । सन्ध्याद्यप्रयोग आसनम् । अभ्युच्चयो यानमिति । शक्तिदेशकालाद्यतिशययोगोऽभ्युच्चयः । स यानहेतुत्वाद् यानमित्युच्यते कारणे कार्योपचारात् । परार्पणं संश्रय इति । बलवतेऽन्यस्मै राज्ञे स्वात्मस्वपुत्रस्वद्रव्याणामर्पण संश्रयपदार्थः । सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभाव इति । सन्धिविग्रहयोरुभयोरुपादानं द्वैधीभावः । इदं तु बोद्धव्यम् — उभाभ्यां शत्रुभ्यां सह बाङ्मात्रेणात्मसमर्पणं कृत्वा गूढचित्तवृत्तित्वेन वर्तनमेको द्वैधीभावः । यथा कामन्दकेन व्याख्यातः —

“बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।

द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥” (१६, २३)

इति । शत्रुणैकेन सह प्रकटं सन्धानं प्रच्छन्नं द्रोहाचरणं चेत्येव सन्धिविग्रहसमुदायानुष्ठानमपरो द्वैधीभावः । अयमिह कण्ठोक्तः । प्रथमस्तु ‘सहायसाध्ये कार्ये द्वैधीभावः गच्छेद्’ इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन सूचित इति । इति षड् गुणाः, निरूपिता इति शेषः ।

अथ गुणानां प्रयोगविषयमाह — परस्मादिति । शत्रोः, वीयमानः, सन्दधीत सन्धिं कुर्यात्, परेण । अभ्युच्चीयमानः उपचीयमानः, विगृहीयात् शत्रुविषये द्रोहमाचरेत् । न मां पर इत्यादि । शत्रुं माम् उपहन्तुं न शक्तः, अहं परमुपहन्तुं न शक्तः, इति, मन्यमानः इति शेषः । आमीनं परमुपेक्षेत् । गुणातिशययुक्तो यायादिति । अभियास्यत्कर्माधिकरणोक्तः शक्तिदेशकालादिर्गुणातिशयः तद्युक्तः अभिप्रेतः कुर्यात् । शक्तिहीनः इति । सः, संश्रयेत् प्रबलमाश्रयेत् । सहायसाध्य इत्यादि । कार्ये सहायसापेक्षे सति, द्वैधीभावं, गच्छेद् अनुतिष्ठेत् ।

इति गुणावस्थापनम् ।

तेषां यस्मिन् वा गुणे स्थितः पश्येत् 'इहस्यः शङ्कयामि दुर्ग-
मेतुकर्मवणिकपथशून्यनिर्वशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्माण्यात्मनः प्रवर्तयितुं
परस्य चैतानि कर्माण्युपहन्तुम्' इति तमातिष्ठेत्, सा वृद्धिः ।

'आशुतरा मे वृद्धिर्भूयस्तरा वृद्ध्युदयतरा वा भविष्यति विप-
रीता परस्य' इति ज्ञात्वा परवृद्धिमुपेक्षेत् । तुल्यकालफलोदयायां वृद्धौ
सन्धिमुपेयात् ।

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातं पश्येन्नैतस्य त-
स्मिन्न तिष्ठेद्, एष क्षयः ।

इति गुणावस्थापनमिति । एव विषयभेदेन षड् गुणा स्थापिता ।
इत्थ पाङ्गुण्यसमुद्देशो निरूपितः ।

क्षयस्थानवृद्धिनिश्चय इति सूत्रम् । क्षय कोशदण्डयोरल्पत्व स्थान
साम्यावस्था वृद्धिर्बाहुल्यम् एषा निश्चय स्वरूपावधारणम् उच्यते इति सू-
त्रार्थः । गुणा ह्युक्ता, तेषा फलभूता । क्षयस्थानवृद्धय इह निरूप्यन्ते ।

तत्र चरमनिर्दिष्टापि वृद्धिः प्राधान्यात् प्रथम निरूप्यते— तेषां य-
स्मिन् वेत्यादि । अयमर्थः — गुणानां मध्ये यः गुणमाश्रितो मन्येत — 'अ-
हमस्मिन् गुणे स्थितो दुर्गकर्मसेतुकर्मादीन्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य तान्युप-
हन्तुं च शक्तो भविष्यामि' इति, तं गुणमनुतिष्ठेत् । तच्च गुणानुष्ठानं वृद्धि-
निमित्तत्वादुपचाराद् वृद्धिशब्दितमिति ।

परवृद्ध्युपेक्षाया विषयमाह — आशुतरा मे वृद्धिरित्यादि । वृद्धिर्मे
शत्रि भविष्यति परस्य चिराद् भविष्यतीति यदि मन्येत स एको विषयः ।
यौगपद्येऽपि वृद्धिर्मेऽधिकतरा परस्याल्पा भविष्यतीति यदि मन्येत सोऽपरो
विषयः । समापि मे वृद्धिर्द्वयचनुबन्धिनी भविष्यति परस्य तु वृद्धयननुब-
न्धिनीति यदि मन्येत सोऽन्यो विषयः । एषु विषयेषु परस्य वृद्धिं नोपहन्तुं
यतेत । तुल्यकालफलोदयायामित्यादि । परस्यात्मनश्च वृद्धिस्तुल्यकाला
तुल्यफलोदया च भविष्यतीति नन्मन्येत, तत्र सान्वयमनुतिष्ठेत् ।

यद्गुणानुष्ठाने स्वकर्मपघात परकर्मपघातं च पश्येत, तं गुणं नानु-
तिष्ठेत् । तदनुष्ठानं च क्षयनिमित्तत्वादुपचारात् क्षय इत्यादि यस्मिन् वा
गुणे स्थितः स्वकर्मणामुपघातमित्यादि ।

चिरतरेणाल्पतरं वृद्धयुदयतरं वा क्षेप्ये, विपरीतं परः इति ज्ञात्वा क्षयमुपेक्षेत ।

तुल्यकालफलोदये वा क्षये सन्धिमुपेयात् ।

यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धि क्षय वा नाभिपश्येदेतत् स्थानम् ।

ह्रस्वतरं वृद्धयुदयतरं वा स्थास्यामि विपरीतं पर इति ज्ञात्वा स्थानमुपेक्षेत ।

तुल्यकालफलोदये वा स्थाने सन्धिमुपेयाद् इत्याचार्याः ।

नैतद् विभाषितम् इति कौटल्यः ।

यदि वा पश्येत् — 'सन्धौ स्थितां महाफलैः स्वकर्मभिः पर-

सुदीर्घतरकालातिक्रमानन्तरं मे क्षयो भविष्यति शत्रोः शीघ्रमिति वा, 'अल्पो मे क्षयो भविष्यति शत्रोर्बहुतर' इति वा, 'मम क्षयो वृद्धयुदयानुबन्धी शत्रोस्तु क्षयानुबन्धी' इति वा यदि मन्येत, एषु त्रिषु विषयेष्वात्मनो जायमान क्षयमुपेक्षेत न तु तदुपघाताय यत्नं कुर्यादित्याह — चिरतरेणाल्पतरमित्यादि ।

तुल्यकालफलोदये वेत्यादि । शत्रोरात्मनश्च क्षयस्तुल्ये काले भविष्यति तुल्यफलोदयश्चेति यदि पश्येत्, तदा सन्धिमनुतिष्ठेत् ।

यद्गुणानुष्ठाने स्वस्य वृद्धिं क्षय वा न पश्येत्, तदिदं तादवस्थ्यहेतुत्वात् स्थानमित्युच्यत इत्याह — यस्मिन् वा गुणे स्थितः स्वकर्मवृद्धिमित्यादि ।

ह्रस्वतरमित्यादि । 'अदीर्घकालं मे स्थानं भविष्यति परस्य दीर्घकालमिति वा, 'मम स्थानं वृद्धयनुबन्धि भविष्यति परस्य तु क्षयानुबन्धि' इति वा, यदि मन्येत, तदा स्थानमुपेक्षेत ।

तुल्यकालफलोदये वेति । परेण तुल्यकाले तुल्यफले च सति, स्थाने, सन्धिम्, उपेयात् कुर्यात् । इत्याचार्या इति । उक्तमिदमर्थजातम् आचार्या ऊचुरित्यर्थः ।

नैतद् विभाषितमिति कौटल्य इति । इदमाचार्यैर्विशेषणं न भाषितम् इति कौटल्यः, मन्यते ।

स्वयं तु विशेषमाह — यदि वा पश्येदित्यादि । एषोऽर्थः — सन्धौ क्रियमाणे महाफलैः स्वकर्मभिर्दुर्गसेतुखनिवणिक्पयादिभिः परकर्मणामुपघात

कर्माण्युपहनिष्यामि, महाफलानि वा स्वकर्माण्युपभोक्ष्ये, परकर्माणि वा, सन्धिविश्वासेन वा योगोपनिषत्प्रणिधिभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि, सुखं वा सानुग्रहपरिहारसौकर्यं फललाभभूयस्त्वेन स्वकर्मणां परकर्मयोगावहं जनमास्रावयिष्यामि, बलिनातिमात्रेण वा संहितः परः स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यति, येन वा विग्रहीतो मया सन्धत्ते तेन अस्य विग्रहं दीर्घं करिष्यामि, मया वा संहितस्य मद्द्वेषिणो जनपदं पीडयिष्यति, परोपहतो वास्य जनपदो मामागमिष्यति ततः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि, विपन्नकर्मारम्भो वा विपमस्थः परः कर्मसु न मे विक्रमेत परतः प्रवृत्तकर्मारम्भो वा ताभ्यां संहितः कर्मसु वृद्धिं प्राप्स्यामि, शत्रुप्रतिबद्धं वा शत्रुणा सन्धिं कृत्वा मण्डलं भेत्स्यामि, भिन्नमवा-

करिष्यामि — अर्थात् स्वकर्मोत्पादिताना प्रभूताना साराणा च वस्तूना परविषये नयनेन परकर्मजनितवस्तूना मूल्यहानिमुत्पादयिष्यामि — इति चेन्मन्येतेत्येको विषयः, अथवा सन्धिवशाद् महाफलानि कर्माण्यनुभविष्यामीति चेन्मन्येतेति द्वितीयः । यद्वा सन्धिवशाद् महाफलानि परस्य कर्माण्यनुभविष्यामीति चेन्मन्येतेति तृतीयो विषयः, अथवा सन्धिना परस्य विश्वास जनयित्वा गूढपुरुषतीक्ष्णादिप्रयोगलक्षणैर्योगप्राणिधानैर्विषधूमांशुदूषणादिलक्षणैरुपनिषत्प्रयोगैश्च महाफलानां परकीयकर्मणामुपघातं करिष्यामीति चेन्मन्येतेति चतुर्थो विषयः, अथवा सन्धिविश्वासेन शत्रुकर्मानुष्ठानकारिणं जनं बीजदानाद्युपकारलक्षणानुग्रहेण करमोक्षलक्षणपरिहारेण च कृप्यादिसौकर्यातिशययुक्तं कृत्वा फललाभेन च भूयसा योजयित्वा स्वकर्मनियोगार्थेऽनायासादाक्रक्ष्यामीति चेन्मन्येतेति पञ्चमो विषयः, अथवा बलवता प्रवृद्धकोशेन स्वशत्रुणा कृतसन्धिं शत्रुं तस्मै अतिमात्रधनार्पणेन क्षीणकोशो भूत्वा स्वकर्मोपघातं प्राप्स्यतीति चेन्मन्येतेति षष्ठो विषयः, अथवा येन विग्रहमनुष्ठातुं मया सह सन्धिं करोति तेन सहास्य विग्रहं चिरकालाविच्छिन्नमापादयिष्यामीति चेन्मन्येतेति सप्तमो विषयः, अथवा मया कृतसन्धेर्मच्छत्रोर्जनपदमयं पीडयिष्यतीति चेन्मन्येतेति अष्टमो विषयः, अथवा परोपहतोऽस्य जनपदोऽनेन सहेदानीं सन्धिकरणे मम वशं गमिष्यति तेन मे कर्मवृद्धिर्भविष्यतीति चेन्मन्येतेति नवमो विषयः, अथवा उपहतदुर्गादिकार्यारम्भोऽयं शत्रुः सङ्कटस्थः, अन्यसाह्येन च प्रवृत्तकार्यारम्भोऽसौ सङ्कटस्थः, आभ्यां सन्धिकरणे कर्मसु विघातो मे न भविष्यति प्रत्युत वृद्धिर्भविष्यतीति चेन्मन्येतेति दशमैकादशौ

प्स्यामि, दण्डानुग्रहेण वा शत्रुमुपगृह्य मण्डलालिप्सायां विद्वेषं ग्राहयिष्यामि, विद्विष्टं तेनैव घातयिष्यामि' इति सन्धिना वृद्धिमातिष्ठेत् ।

यदि वा पश्येत्— 'आयुधीयप्रायः श्रेणाप्रायो वा मे जनपदः शैलवननदीदुर्गैकद्वारारक्षो वा शक्ष्याति पराभियोगं प्रतिहन्तुमिति, विषयान्ते दुर्गमविषह्यमपाश्रितो वा शक्ष्यामि परकर्माण्युपहन्तुमिति, व्यसनपीडोपहतोत्साहो वा परः संप्राप्तकर्मोपघातकाल इति, विगृहीतस्यान्यतो वा शक्ष्यामि जानपदमपवाहयितुम्' इति विग्रहे स्थितो वृद्धिमातिष्ठेत् ।

यदि वा मन्येत— 'न मे शक्तः परः कर्माण्युपहन्तुं, नाहं तस्य कर्मोपघाती वा, व्यसनमस्य, श्ववराहयोरिव कलहे वा स्वकर्मानुष्ठानपरो वा वार्धिष्ये' इत्यासनेन वृद्धिमातिष्ठेत् ।

विषयौ, अथवा शत्रुणा भेदमप्राप्त मण्डल शत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा भेत्स्यामीति चेन्मन्येतेति द्वादशो विषयः, भिन्नं च शत्रु साधयिष्यामीति चेन्मन्येतेति त्रयोदशो विषयः, अथवा सैन्यसाह्यदानेन शत्रुं वशयित्वा मण्डललाभार्थं यतमाने तस्मिन् मण्डलस्य तेन महं द्वेषं जनयिष्यामीति चेन्मन्येतेति चतुर्दशो विषयः, द्विष्टं च तेनैव घातयिष्यामीति चेन्मन्येतेति पञ्चदशो विषयः । एषु पञ्चदशसु विषयेष्वन्येषु चैव ज्ञातीयेषु सैन्यनुष्ठानेनात्मनो वृद्धिं सम्पादयेदिति ।

इत्थं सन्धिकरणेन वृद्धिरुक्ता । विग्रहेण वृद्धिमाह— यदि वा पश्येदित्यादि । आयुधजीविक्षत्रियादिप्रचुरं कृषिकर्तृकारयितृश्रेणीबहुलं शैलदुर्गवनदुर्गनदीदुर्गयुक्तं एकद्वारप्रवेशनिर्गमनयानायामरक्ष्यो वा मे जनपदः पराभियोगं प्रतिहन्तुं शक्तो भविष्यतीति चेन्मन्येत, अथवा विषयसीमायाम् अविनाश्यं दुर्गम् आश्रितः परकर्माण्युपहन्तुं शक्ष्यामीति चेन्मन्येत, अथवा शत्रोर्व्यसनपीडाभञ्जोत्साहत्वात् तत्कर्मोपघातं मे कर्तुमवसरः प्राप्त इति चेन्मन्येत, अथवा विगृहीतस्य शत्रोर्जनपदमन्येन पथावस्कन्दितुं शक्ष्यामीति चेन्मन्येत, एषु चतुर्षु विषयेष्वेव ज्ञातीयेष्वन्येषु च विग्रहमास्थाय वृद्धिमन्विच्छेत् ।

आसनेन वृद्धिमाह— यदि वा मन्येतेत्यादि । शत्रुर्मम कर्माण्युपहन्तुं न शक्तस्तस्य चाहं कर्माण्युपहन्तुं न शक्तः, व्यसनं चास्य वर्तते श्ववराहयोरिव समयोरावयोर्विग्रहे वा सति स्वकर्मानुष्ठानपरो वृद्धिं प्राप्स्यामीति चेन्मन्येत, तादृशे निमित्ते आसनेन वृद्धिमन्विच्छेत् ।

आदित. अभ्या ९९] ९८, ९९ प्रक षाड्गुण्यसमुद्देश , क्षयस्थानवृद्धेतिश्रयश्च । २४३

यदि वा मन्येत — 'यानसाध्यः कर्मोपघातः शत्रोः, प्रतिविहितस्वकर्मारक्षश्चास्मि' इति यानेन वृद्धिमातिष्ठेत् ।

यदि वा मन्येत — 'नास्मि शक्तः परकर्माण्युपहन्तुं, स्वकर्मोपघातं वा त्रातुम्' इति बलवन्तमाश्रितः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षयात् स्थानं स्थानाद् वृद्धिं चाकाङ्क्षेत् ।

यदि वा मन्येत — 'सन्धिनैकतः स्वकर्माणि प्रवर्तयिष्यामि विग्रहेणैकतः परकर्माण्युपहनिष्यामि' इति द्वैधीभावेन वृद्धिमातिष्ठेत् ॥

एवं षड्भिर्गुणैरेतैः स्थितः प्रकृतिमण्डले ।

पर्येषेत क्षयात् स्थान स्थानाद् वृद्धिं च कर्मसु ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्र षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः
षाड्गुण्यसमुद्देश क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च,
आदितो नवनवतितम ॥

यानेन वृद्धिमाह — यदि वा मन्येत यानसाध्य इत्यादि । परम्य कर्मोपघातो यानेनेव साध्यः, स्वकर्मरक्षा च मया गुमविहितेति चेत् पश्येत्, तदा यानेन वृद्धिमन्विच्छेत् ।

सश्रयेण वृद्धिमाह — यदि वा मन्येत नास्मि शक्त इत्यादि । परकर्माण्युपहन्तु स्वकर्मापघात प्रतिविधातु चाह न शक्त इति चेन्मन्येत, बलवन्त समाश्रयेत् । ततः स्वकर्मानुष्ठानेन क्षय परिहृत्य स्थानावस्था चासाद्य ततो वृद्धिं लिप्सेत् ।

द्वैधीभावेन वृद्धिमाह — यदि वा मन्येत सन्धिनेत्यादि । शत्रुणैकेन सन्धि कृत्वा स्वकर्माणि प्रवर्तयितुम् अन्येन विगृह्य तत्कर्माण्युपहन्तु च शक्षयाभीति चेन्मन्येत, तदा द्वैधीभावेन वृद्धिं प्राप्नुयात् ॥

प्रान्ते श्लोकमाह — एवमित्यादि । प्रकृतिमण्डलस्थो राजानेन प्रकारेण मन्ध्यादिषड्गुणप्रयोगैः कर्मसु क्षयावस्थामुत्तीर्याधिगतस्थानावस्थो वृद्धिमन्विच्छेदिति ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्र व्याख्याया षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे प्रथमोऽध्यायः
षाड्गुण्यसमुद्देश क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयश्च,
आदितो नवनवतितम ॥

१०० प्रक सश्रयवृत्ति ।

सन्धिविग्रहयोस्तुल्यायां वृद्धौ सन्धिमुपेयात् । विग्रहे हि क्षय-
व्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्ति ।

तेनासनयानयोरासनं व्याख्यातम् ।

द्वैधीभावसंश्रययोर्द्वैधीभावं गच्छेत् । द्वैधीभूतो हि स्वकर्मप्रधान
आत्मन एवोपकरोति । संश्रितस्तु परस्योपकरोति, नात्मनः ।

यद्बलः सामन्तः तद्विशिष्टबलमाश्रयेत् । तद्विशिष्टबलाभावे तमे-
वाश्रितः कोशदण्डभूमीनामन्यतमेनास्योपकर्तुमदृष्टः प्रयतेत । महा-
दोषो हि विशिष्टसमागमो राज्ञामन्यत्रारिविशृङ्खितात् ।

अथ द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रादौ क्षयस्थानवृद्धिनिश्चयप्रकर-
णशेष वक्ष्यमाणस्य संश्रयवृत्तिप्रकरणस्य प्रसङ्गकमुच्यते । तत्र पूर्वमेकेन गुणेन
वृद्धयन्विच्छाप्रकार उक्तः, इदानीं द्वयोर्गुणयोर्वृद्धिसाम्ये कतरोऽनुष्ठेय इत्येत-
दभिधीयते । सन्धिविग्रहयोरित्यादि । तयोर्वृद्धिलाभे समाने सन्धिमनुति-
ष्ठेत् । कुतः, विग्रहे हि क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवाया भवन्तीति । विग्रहोपा-
दाने हि प्राणिक्षयो धनवान्यादिव्यय. विदेशगमन परपुरुषकृताविषाम्बुदूषणादि-
निमित्त. प्रत्यवायश्चेत्येतेऽनर्था जायन्ते, सन्व्युपादाने तु नाय दोष इति ।

अनेन न्यायेन यानासनयोस्तुल्याया वृद्धौ आसनमनुष्ठेयमित्येतदुक्त-
प्रायमित्याह — तेनासनेत्यादि ।

द्वैधीभावसंश्रययोरिति । तयो समवृद्धिकयोः सतो, द्वैधीभावं ग-
च्छेद् उपाददीत । तत्र हेतुमाह — द्वैधीभूतो हि, स्वकर्मप्रधानः प्राधान्येन
स्वकर्मैवानुतिष्ठन्, आत्मन एव उपकरोति । संश्रितस्तु परस्योपकरोति तद्वि-
धेयत्वात्, आत्मन नोपकरोति । इत्येतावता क्षयस्थानवृद्धिनिश्चय. परिस-
मापित ।

संश्रयवृत्तिरिति सूत्रम् । प्रबलाश्रयणेन स्वशक्तिपरिपूरण संश्रयवृत्तिः
सामिधीयत इति सूत्रार्थः ।

यद्बलः सामन्त इत्यादि । यावद्बलयुक्त सामन्तोऽभियोक्ता ततो-
ऽप्युत्कृष्टबलयुक्तं सेवेत । विशिष्टबलम्यालाभेऽभियोक्तारमेवाश्रितः कोशदण्ड-
भूमीनामन्यतमदानेन न प्रमादयितुमदृष्टो दूरस्थोऽसमागत एव सन्न यत्नं
कुर्यात् । अदृष्टसेवाया कारणमाह — महादोषो हीत्यादि । राज्ञा हि विशि-
ष्टबलेन सह समागमो व्यववन्वादिमनर्थमुत्पादयेत् । तत्रापवादः — अन्य-

अशक्ये दण्डोपनतवद् वर्तेत ।

यदा चास्य प्राणहरं व्याधिमन्तःकोपं शत्रुवृद्धिं मित्रव्यसन-
मुपस्थितं वा तन्निमित्तामात्मनश्च वृद्धिं पश्येत्, तदा सम्भाव्यव्या-
धिधर्मकार्यापदेशेनापयायात् । स्वविषयस्थो वा नोपगच्छेत् । आ-
सन्नो वास्य छिद्रेषु प्रहरेत् ।

बलीयसोर्वा मध्यगतस्त्राणसमर्थमाश्रयेत् । यस्य वानन्तर्धिः
स्यात् । उभौ वा । कपालसंश्रयस्तिष्ठेत् । मूलहरमितरस्येतरमपदिशन
भेदमुभयोर्वा परस्परापदेशं प्रयुज्जीत । भिन्नयोरुपांशुदण्डम् ।

त्रारिविगृहीतादिति । शत्रुविगृहीतमपहाय । स विशिष्टबलः शत्रुणा विगृही-
तश्च ते तने समागमो न दोषावह इत्यर्थः ।

अशक्य इति । असमागम्य सेवितुमशक्ये विशिष्टबले, दण्डोपन-
तवद् वर्तेत दण्डार्पणकृतसन्धिर्यथा वर्तेत तथा तदन्तिके प्रणतस्तिष्ठेत् ।

यदा चास्येति । यदा, अस्य सेव्यमानस्य, प्राणहर व्याधिम्, अ-
न्तःकोप मन्त्रिपुरोहितादिकोप, शत्रुवृद्धि, मित्रव्यसन वा, उपस्थित पश्येत्,
तन्निमित्ताम् आत्मनो वृद्धिं च उपस्थिता पश्येत्, तदा, सम्भाव्यव्याधिधर्म-
कार्यापदेशेन प्रत्येय कमपि व्याधिं धर्मकार्यं वा किञ्चिदपदिश्य, अपयायात्
ततोऽपमरेत् । स्वविषयस्थो वा नोपगच्छेत् स्वविषये स्थितश्चेद् आहूतोऽपि
व्याधिधर्मकार्यशेषापदेशेन तदन्तिकं न गच्छेत् । आसन्नो वा सन्निकृष्ट एव
वा भूत्वा, अस्य छिद्रेषु प्रहारस्थानेषु प्रहरेत् । तदिदं बलवतैकेनाभियुक्त
प्रति अभिहितम् ।

द्वाभ्या बलवद्भ्यामभियुक्तस्य विधिमाह— बलीयसोर्वेति । तयोर्वा,
मध्यगतः, त्राणसमर्थम् अन्यतरम्, आश्रयेत् । उभयोः समबलतायामाह —
यस्य वानन्तर्धिः स्यादिति । यो वा न व्यवहितः तमाश्रयेदित्यर्थः । उभ-
योरासन्नतायामाह — उभौ वेति । उभावप्याश्रयेत् । उभयाश्रयणावस्थान-
प्रकारश्च कपालसन्धिकरणेनावस्थानमित्याह — कपालसंश्रयस्तिष्ठेदिति ।
त्वमेव मे रक्षकः त्वदरक्षित मा पर उच्छेत्तुमिच्छनीत्येकैकश उक्त्वा द्वाव-
प्याश्रित्यावस्थानं कपालसन्धिः । मूलेत्यादि । इतरस्य इतर मूलहरं द्रव्य-
नाशकमपकर्तारम्, अपदिशन् वदन् गूढपुरुषद्वारकं स्वगतमेवापकर्तृत्वमितर-
स्मिन्नारोप्य कीर्तयन्नित्यर्थः, उभयोर्वा, भेदं प्रयुज्जीत, कथम्भूत, परस्परा-

पार्श्वस्थो वा बलस्थयोरासन्नभयात् प्रतिकुर्वीत । दुर्गापाश्रयो वा द्वैधीभूतस्तिष्ठेत् । सन्धिविग्रहक्रमहेतुभिर्वा चेष्टेत् । दूष्यामित्राटविकानुभयोरुपगृहीयात् । एतयोरन्यतरं गच्छंस्तैरेवान्यतरस्य व्यसने प्रहरेत् । द्वाभ्यामुपहितो वा मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत् । मध्यममुदासीनं वा संश्रयेत् । तेन सहैकमुपगृह्येतरमुच्छिन्ध्यादुभौ वा ।

द्वाभ्यामुच्छिन्नो वा मध्यमोदासीनयोस्तत्पक्षीयाणां वा राज्ञां न्यायवृत्तिमाश्रयेत् । तुल्यानां वा यस्य प्रकृतयः सुख्येयुरेनं, यत्रस्थो वा शक्नुयादात्मानमुद्धर्तुं, यत्र पूर्वपुरुषोचितागतिरासन्नः सम्बन्धो वा मित्राणि भूयांसीति शक्तिमन्ति वा भवेयुः ॥

पदेश परस्परस्यापकर्तृत्वारोपो निमित्तं यस्मिंस्तम् । भिन्नयो उक्तरीत्या भेदितयोः, उपाशुदण्ड रहोवधं, प्रयुञ्जीत ।

पार्श्वस्थो वेत्यादि । बलिनोरुभयोर्यस्माद् भयमामन्न पश्यति तस्मादात्मानं प्रतिक्रियया रक्षेत् तत्पार्श्वस्थः । दुर्गापाश्रयो वेति । दुर्गमाश्रिते द्वैधीभूतः प्रच्छन्नसन्धिविग्रहोभयाभिमुखः, तिष्ठेत् । सन्धिविग्रहक्रमहेतुभिर्वेति । 'महाफलैः स्वकर्मभिः परकर्माण्युपहनिष्यामि' इत्यादिनोक्तैः सन्धिनित्तैर्विक्रमनित्तैश्च 'आयुर्वीथप्रायः श्रेणीप्रायो वा मे जनपदः' इत्यादिनोक्तैः, चेष्टेत् प्रवर्तेत । दूष्यामित्रेत्यादि । उभयोरभयोर्कोर्दूष्यान् अभित्रान् आटविकाश्च, उपगृहीयात् दानमानादिना स्ववशं कुर्यात् । एतयोः अभयोर्कोर्मध्ये, अन्यतरं गच्छन् प्रत्यभियुञ्जान्, तैरेव उपगृहीतैर्दूष्यादिभिरेव सावनभूतैः, अन्यतरस्य, व्यसने रन्त्रे, प्रहरेत् । द्वाभ्यामुपहितो वेति । उभाभ्यां पीडितश्चेत्, मण्डलापाश्रयस्तिष्ठेत् उभयोर्मण्डलमपाश्रित्य वर्तेत 'सर्वात्मना प्रणतं मामेतौ पीडयत' इति वदन् । मध्यममिति । तम्, उदासीनं वा पूर्वोक्तलक्षणं, संश्रयेत् । तेन सह मध्यमेनोदासीनेन वा सहितः, एकम् उपगृह्य दानादिना वशयित्वा, इतरम् उच्छिन्ध्यात्, उभौ वा उच्छिन्ध्यात् । इत्येवमुभयमेतुर्व्यापार उक्तः ।

उभाभ्यामुच्छिन्नस्य व्यापारमाह - द्वाभ्यामुच्छिन्न इति । तथाभूतः, मध्यमोदासीनयोः, तत्पक्षीयाणां वा मध्यमोदासीनसन्धिनः मित्रादीनां वा, राज्ञा मध्ये, न्यायवृत्तिं राजानम्, आश्रयेत् । सर्वेषां न्यायवृत्तित्वतुल्यतायामाह — तुल्यानां वा यस्य प्रकृतयः इत्यादि । तुल्यशीलानां मध्ये यस्य

प्रियो यस्य भवेद् यो वाप्रियोऽस्य कतरस्तयोः ।

प्रियो यस्य स तं गच्छेदित्याश्रयगतिः परा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

द्वितीयोऽध्याय सश्रयवृत्तिः ,

आदित शततम ॥

प्रकृतयः स्वस्मिन् प्रीतिमावहेयु एनम् आश्रयेत् । प्रकृतिप्रीतितुल्यताया
वा यमाश्रित्यात्मोद्धरणं सुकरं मन्यते, एनमाश्रयेत् । आत्मोद्धरणसौकर्य-
तुल्यताया यस्मिन् पूर्वपुरुषानुवृत्तः प्रवेशः विवाहादिलक्षणो वान्तरङ्गः सब-
न्धोऽस्ति, मित्राणि वा भूयस्त्वाच्छक्तिमन्ति भवेयुः, एनमाश्रयेत् ॥

अथ सर्वोत्कृष्टामाश्रयवृत्तिमाह — प्रियो यस्येति । यस्य यः प्रियः,
तयोर्मध्ये, कतरः अस्य अप्रियः कतरः कतरस्य प्रियो न भवति द्वावपि पर-
स्परस्य प्रियावेवेत्यर्थः । ततश्च यो यस्य प्रियः, स तं गच्छेत् आश्रयेत् ।
इत्याश्रयगतिः परा इत्येषाश्रयवृत्तिः प्रशस्ता ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

द्वितीयाऽध्याय सश्रयवृत्तिः ,

आदित शततम ॥

१०१, १०२ प्रक समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेश हीनसन्धयश्च ।

विजिगीषुः शक्त्यपेक्षः पाङ्गुण्यमुपयुञ्जीत । समज्यायोभ्यां सन्धीयेत । हीनेन विगृहीयात् । विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति । समेन चामं पात्रमामेनाहतमिवोभयतः क्षयं करोति । कुम्भेनेवाश्मा हीनेनैकान्तसिद्धिमवामोति ।

ज्यायांश्चेन्न सन्धिमिच्छेत्, दण्डोपनतवृत्तमावलीयसं वा योगमातिष्ठेत् ।

समश्चेन्न सन्धिमिच्छेत्, यावन्मात्रमपकुर्यात् तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात् । तेजो हि सन्धानकारणं, नातसं लोहं लोहेन सन्धत्त इति ।

हीनश्चेत् सर्वत्रानुप्रणतस्तिष्ठेत्, सन्धिमुपेयात् । आरण्योऽग्निरिव हि दुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति । मण्डलस्य चानुग्राह्यो भवति ।

समहीनज्यायसां गुणाभिनिवेश इति सूत्रम् । समः शत्रुणा तुल्यशक्तिसिद्धिः हीनः शत्रुतो न्यूनशक्तिसिद्धिः ज्यायान् ततोऽधिकशक्तिसिद्धिः आसु समाद्यवस्थासु गुणस्थापनोच्यत इति सूत्रार्थः । पूर्वं निमित्तापेक्षः पाङ्गुण्यप्रयोग उक्तः, शक्त्यपेक्ष इदानीमभिधीयते ।

विजिगीषुरिति । स, शक्त्यपेक्ष स्वशक्तिमपेक्ष्य, पाङ्गुण्यम्, उपयुञ्जीत प्रयुञ्जीत । समज्यायोभ्यां सन्धीयेत समेन ज्यायसा च सह सन्धधीत । हीनेन विगृहीयात् । ज्यायसा सह हीनस्य विग्रहः पदातेरिव हस्तिना युद्धं नाशहेतुः, समेन समस्य विग्रहः आमपात्रस्थेवामपात्रेणाहननमुभयनाशहेतुः, हीनेन ज्यायसो विग्रहः कुम्भेनेव शिलायाः संघट्ट एकान्तसिद्धिहेतुर्भवतीत्याह — विगृहीतो हि ज्यायसेत्यादि ।

ज्यायांश्चेदिति । स चेत्, सन्धिं नेच्छेत्, दण्डोपनतवृत्तं तत्प्रकरणोक्तम्, आवलीयसं योगं वा आवलीयसाधिकरणीययोगातिसन्धानप्रकरणोक्तम्, आतिष्ठेत् अनुतिष्ठेत् ।

समश्चेन्न सन्धिमिच्छेदित्यादि । यावन्मात्रमपकुर्यात् यत्परिमाणमपकारं कुर्यात् सन्धिमिच्छेत् समं तावन्मात्रमस्य प्रत्यपकुर्यात् प्रत्यपकारं कुर्यादितरः । तथाकरणं सन्धित्सोत्पादनेन सन्धिकारणं भवतीति तत्तलोहदृष्टान्तपूर्वमाह — तेजो हीत्यादि ।

हीनेनासन्धिः पूर्वं प्रतिपादितः । विषयविशेषे तेनापि सन्धिः कुर्यादित्याह — हीन इति । स चेत्, सर्वत्र अनुप्रणतः तिष्ठेत्, तर्हि सन्धिम्

संहितश्चेत् 'परप्रकृतयो लुब्धक्षीणापचकिताः प्रत्यादानभयाद् वा नोपगच्छन्ति' इति पश्येद्दीनोऽपि विगृहीयात् ।

विगृहीतश्चेत् 'प्रकृतयो लुब्धक्षोणापचरिताः विग्रहोद्विग्ना वा मां नोपगच्छन्ति' इति पश्येत्, ज्यायानपि सन्धीयेत, विग्रहोद्वेगं वा शमयेत् । 'व्यसनयौगपद्ये गुरुव्यसनोऽस्मि, लघुव्यसनः परः सुखेन प्रतिकृत्य व्यसनमात्मनोऽभियुञ्ज्यात्' इति पश्येत्, ज्यायानपि सन्धीयेत ।

सन्धिविग्रहयोश्चेत् परकर्शनमात्मोपचयं वा नाभिपश्येत्, ज्यायानप्यासीत् ।

उपेयात्, अर्थात् तेन सह । प्रणतेन सन्व्यकरणे दोषमाह—आरण्योऽग्निरिव हीति । वन्यो वह्निरिव दुर्विषह्यं, दु खामर्षज दु खप्रभवममर्षप्रभव च, तेज, विक्रमयति विजिगीषौ विक्रान्त करोति, अर्थात् न हीनम् । मण्डलस्य च, अनुग्राह्य अनुकम्पाविषयो, भवति ।

विजिगीषोर्हीनावस्थाया सन्धिसंश्रययोरनुष्ठानप्रकार उक्त । तत्रापवादमाह —संहितश्चेदित्यादि । अयमर्थ — हीनो विजिगीषु परेण सह कृतसन्धिर्यदि मन्येत — 'परप्रकृतयो लुब्धाश्च क्षीणाश्चातृप्ताश्च नोपगच्छन्ति उच्छेदशङ्कया वा मा नोपगच्छन्ती'ति, तर्हि हीनोऽपि ज्यायसापि परेण सह विगृहीयात् । अपचकितशब्दोऽपतृप्तार्थक 'चक तृप्तावि'ति वातोरपपूर्वात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्न । अपचरितपाठे दानमानाद्यकरणेनानादृता इत्यर्थः ।

ज्यायसो हीनेन सह यद् विग्रहण तस्यापवादमाह — विगृहीतश्चेदित्यादि । अयमर्थ — ज्यायान् विजिगीषु परेण विगृह्यन् यदि मन्येत— 'प्रकृतयो लुब्धक्षीणापचरिता निग्रहर्माता वा मा नोपगच्छन्ती'ति, तर्हि ज्यायानपि परेण हीनेनापि सन्धि कुर्याद्, विग्रहनिमित्तमुद्वेगं वा प्रकृतीना शमयेदिति । ज्यायसो हीनेन सह सान्विकर्तव्यतायामन्यन्निमित्तमाह — व्यसनयौगपद्य इत्यादि । 'द्वयोर्व्यसनस्य युगपद्भावे मम व्यसन गुरु परस्य व्यसन लघु, तद् आत्मव्यसनस्य प्रतीकार पर सुखेन कृत्वा मामभियुञ्जीत' इति चेद् विजिगीषुर्मन्येत, तदा ज्यायानपि सन् परेण सन्धि कुर्यात् ।

सन्धौ विग्रहे वा क्रियमाणे परापचयमात्मोपचय वा यदि न सम्भावयेत् तदा ज्यायानप्यासनमेवानुतिष्ठेदित्याह—सन्धिविग्रहयोश्चेदित्यादि ।

परव्यसनमप्रतिकार्यं चेत् पश्येत्, हीनोऽप्यभियायात् ।

अप्रतिकार्यासन्नव्यसनो वा ज्यायानपि संश्रयेत् ।

सन्धिनैकतो विग्रहेणैकतश्चेत् कार्यसिद्धिं पश्येत्, ज्यायानपि द्वैधीभूतस्तिष्ठेदिति ।

एवं समस्य पाङ्गुण्योपयोगः । तत्र तु प्रतिविशेषः —

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञा बलवताबलः ।

सन्धिनोपनमेत् तूर्णं कोशदण्डात्मभूमिभिः ॥

स्वयं सङ्ख्यातदण्डेन दण्डस्य विभवेन वा ।

उपस्थातव्यमित्येष सन्धिरात्माभिपो मतः ॥

परव्यसनस्यान्त कोपादिलक्षणस्याप्रतिविधेयत्नसम्भावनाया हीनोऽपि यानमनुतिष्ठेदित्याह — परव्यसनमित्यादि ।

आत्मनो व्यसनमप्रतिविवेयमामन्न यदि पश्येत् स ज्यायानपि सन् हीन संश्रयेतेत्याह — अप्रतिकार्यासन्नव्यसन इत्यादि ।

एकेन सन्धिकरणे कार्यसिद्धिं अन्येन विग्रहकरणे कार्यसिद्धिरिति चेत् पश्येत्, तादृशे निमित्ते ज्यायानपि द्वैधीभावमनुतिष्ठेदित्याह — सन्धिनैकत इत्यादि । इतिशब्द प्रक्रान्तप्रकरणसमाप्त्यर्थः ।

हीनसन्धय इति सूत्रम् । हीन शक्तिसिद्धिभ्या शत्रोरपकृष्टं तेन कर्तव्या सन्धय इति सूत्रार्थः । पूर्वमिन् प्रकरणे समहीनज्यायसा पाङ्गुण्यप्रयोग उक्तः अत्र तु हीन प्रति विशेष उच्यते ।

एवमिति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण, समस्य सर्वस्य समहीनज्यायसा सर्वेषामित्यर्थः । पाङ्गुण्योपयोगः, दर्शित इति शेषः । तत्र तु प्रतिविशेष इति । तेषु मध्ये हीन प्रति विशेषस्तृच्यते ॥

प्रवृत्तेत्यादि । प्रवृत्तचक्रेण प्रवृत्तमन्येन, बलवता, राज्ञा, आक्रान्तो विजितः, अबलो राजा, कोशदण्डात्मभूमिभिः सन्धिना कोशादिदानपूर्वकेन सन्धिना, तूर्णं त्वरितम्, उपनमेत् प्रणमेद् बलवन्तम् ॥

स्वयमित्यादि । तत्र दण्डेऽपेक्ष्यमाणे तन्निर्दिष्टमङ्गुल्याकेन दण्डेन विभवेन च स्वशक्त्यनुरूपेण स्वयं शत्रुसमीपं गत्वा उपस्थातव्यं तदाराधनं कर्तव्यम् । इत्येष सन्धिरात्माभिपो नाम आत्मानमाभिपीकृत्य क्रियमाणत्वात् ॥

सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् ।
 पुरुषान्तरमन्विः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणः ॥
 एकेनान्यत्र यातव्यं स्वयं दण्डेन वेत्ययम् ।
 अदृष्टपुरुषः सन्निवर्दण्डमुख्यात्मरक्षणः ॥
 मुख्यस्त्रीबन्धनं कुर्यात् पूर्वयोः पश्चिमे त्वरिम् ।
 साधयेद् गूढमित्येते दण्डोपनतसन्वयः ॥
 कोशदानेन शेषाणां प्रकृतीनां विमोक्षणम् ।
 परिक्रयो भवेत् सन्विः स एव च यथामुखम् ॥
 स्कन्धोपनेयो बह्वधा ज्ञेयः सन्निरुपग्रहः ।
 निरुद्धो देशकालाभ्यामत्ययः स्यादुपग्रहः ॥
 विपद्यदानादायत्यां क्षमः स्त्रीबन्धनादपि ।
 सुवर्णसन्निर्विश्वासादेकीभावगतो भवेत् ॥

सेनेत्यादि । सेनापतिकुमाराभ्यां समुचितपरिवाराभ्यामुपस्थातव्यमित्येष
 पुरुषान्तरो नाम सन्विः सेनापतिकुमारलक्षणपुरुषविशेषार्पणेन शत्रुसाधनात् ।
 अयमेव सन्धिरात्मरक्षण इत्यप्युच्यते आत्मार्पणेन न क्रियत इति कृत्वा ॥

एकेनेत्यादि । स्वयम् एकेन शत्रुसैन्यसाह्यरहितेन स्वसैन्येन वा
 शत्रुकार्यसाधनायान्यत्र यातव्यमिति पणनेन क्रियमाण सन्निवरदृष्टपुरुषाख्यः,
 न दृष्टः पुरुषः शत्रुणा तत्कार्यं साधयन्नस्मिन् सन्वाधिति कृत्वा । दण्डमु-
 ख्यात्मरक्षण इत्यप्ययमुच्यते अनेन सन्विना दण्डमुख्यानामात्मनश्च रक्षण-
 सम्पत्ते ॥

मुख्यस्त्रीबन्धनमित्यादि । उक्तेषु त्रिषु सन्विषु पूर्वयोगात्माभिषात्म-
 रक्षणसन्ध्योज्यायसो ये मुख्यास्तत्कन्यानां विवाहसम्बन्धं विश्रामार्थं कुर्यात् ।
 अन्तिमे तु सन्धौ शत्रु प्रच्छन्नविपादिप्रयोगैः सामयेत् । इत्येते त्रयो दण्ड-
 दानप्रणतकरणीयाः सन्धयः ॥

कोशोपनतसन्धीनाह— कोशदानेनेत्यादि । श्लोकत्रयमनुवृत्तपदम् ।
 बलवच्छत्रुहतावशिष्टानां प्रकृतीनां वनदानेन यद विमोचनं, स परिक्रयो
 नाम सन्विः । स एव चात्मानुपपीठया कोशस्य सङ्घातस्य बहवविषु स्कन्ध-
 स्कन्धेन देयत्वव्यवस्थायामुपग्रहसङ्ग परिक्रयभेदः । उपग्रहश्चासौ अमुकदेशे-
 त्वमुककालेष्वेतावद् धनं देयमित्येव देयदानदेशकालनियमरूपनायामत्यय-

विपरीतः कपालः स्यादत्यादानादभाषितः ।
 पूर्वयोः प्रणयेत् कुप्यं हस्त्यश्वं वा गरान्वितम् ॥
 तृतीये प्रणयेद्ध कथयन् कर्मणां क्षयम् ।
 तिष्ठेच्चतुर्थ इत्येते कोशोपनतसन्धयः ॥
 भूम्येकदेशत्यागेन देशप्रकृतिरक्षणम् ।
 आदिष्टसन्धिस्तत्रेष्टो गूढस्तेनोपघातिनः ॥
 भूमीनामत्तमाराणां मूलवर्ज प्रणामनम् ।
 उच्छिन्नसन्धिस्तत्रैष परव्यसनकाङ्क्षिणः ॥

सज्ञः । यथासुखदानदानव्यवस्थाकृतः सन्धिरय सहनीयदानाद्धेतोरुत्तरकाल-
 शुभावह कन्यादानसन्धितोऽपि प्रशस्तः शत्रुविजिगीष्वोर्विश्वासवशादन्योन्य-
 स्यैकात्मतामपि प्रयोजयेत् सुवर्णयोरिव तप्तयोः । अत एव चायं सुवर्णसन्धि-
 रित्युच्यते ॥

विपरीत इत्यादि । उक्तविपरीतः सद्यस्सर्वकोशदानव्यवस्थाकृतः
 सन्धिः कपालाख्यः । स तत्क्षणानिमात्रवनग्रहणदुष्टत्वादुपादेयतया नोक्तः
 शास्त्रे । परिक्रियादिषु पूर्वोक्तेषु चतुर्षु मध्ये पूर्वयोः परिक्रयोपग्रहमन्वयोर्व-
 स्त्रावरणादिकमसारं कुप्यद्रव्यं दद्यात् । गजाश्च वा शत्रुणापेक्ष्यमाणं द्वित्रमा-
 सान्नरमरणानुकूलविषप्रयोगयुक्तं कृत्वाल्पसङ्ख्यं दद्यात् ॥

तृतीय इत्यादि । सुवर्णसन्धौ देयस्य कमप्यशं दद्यात् 'कर्माणि मे
 विपन्नानी'त्येव वदन् । चतुर्थे कपालसन्धौ मन्व्यममुदासीनं वाश्रित्य 'ददामि
 ददामी'ति वदन् तिष्ठेत् कालं यापयेत् । इत्येवमेते चत्वारः कोशदानेनोपनतैः
 कर्तव्याः सन्धयः ॥

देशोपनतसन्धीनाह — भूम्येकदेशत्यागेनेत्यादि । जनपदस्य प्रकृ-
 तीनां च रक्षणार्थं जनपदैकदेशदानेन यत् सन्धानं, स आदिष्टसन्धिर्नाम ।
 सोऽयं भूम्येकदेशे दत्ते गूढपुरुषैः स्तेनेश्चोपघातं तस्य पुनस्स्वायत्तीकरणार्थं
 कर्तुं शक्तस्येष्टो भवति ॥

भूमीनामित्यादि । स्वभूमिभ्यः कृत्स्नं फलं गृहीत्वा राजधानीदुर्गव-
 र्जितानां सर्वासां तासां शत्रवेऽर्पणेन क्रियमाणः सन्धिरुच्छिन्नसन्धिर्नाम्ना ।
 स एष 'परव्यसने भूमिं प्रत्याच्छेत्स्यामी'ति बुद्ध्या तत् प्रतीक्षमाणस्येप्सितो
 भवति ॥

फलदानेन भूमीनां मोक्षणं स्यादवक्रयः ।

फलातिभुक्तो भूमिभ्यः सन्धिः स परदूषणः ॥

कुर्यादवेक्षणं पूर्वो पश्चिमौ त्वाबलीयसम् ।

आदाय फलमित्येते देशोपनतसन्धयः ॥

स्वकार्याणां वशेनैते देशे काले च भाषिताः ।

आबलीयसिकाः कार्यास्त्रिविधा हीनसन्धयः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे तृतीयोऽध्याय

समहीनज्यायसा गुणाभिनिवेशो हीनसन्धय ,

आदित एकशततम ॥

फलदानेनेत्यादि । भूम्युत्पन्नफलदानेन भूमीना मोक्षणम् अवक्रयसन्धिर्नाम । भूमीनामेव दाने तु तत्स्वामित्वमात्मनोऽपेयादित्यय क्रियते । सर्वभूमिभ्य उत्पद्यमान यत्फल तदेव केवल शत्रवे नाप्यते किन्तु ततोऽधिकमपि समर्प्यते यस्मिन् सन्धौ, स परदूषणो नाम, आयाभ्यविकदानसविदा पर दूषयत्युपहन्तीति व्युत्पत्त्यान्वर्थाख्य ॥

कुर्यादित्यादि । एषु चतुर्षु पूर्वो आदिष्टसन्ध्युच्छिन्नमन्धी उद्दिश्य तन्निमित्तानर्थपरिहारविषये परव्यसनकालप्रतीक्षा कुर्यात् । पश्चिमयोरवक्रयसन्धिपरदूषणसन्ध्योर्विषये च भूमिफलमुपहृत्याबलीयसप्रकरणवक्ष्यमाणविधिना शत्रोर्द्रोहानुष्ठान कुर्यात् । इत्येवमेते चत्वारो भूम्युपनतसन्धयः ॥

स्वकार्याणामित्यादि । त एते हीनसन्धय दुर्बलैः स्वकार्यानुसारेण देशानुसारेण कालानुसारेण च परिभाष्यानुष्ठेया सन्त पुनस्त्रिविधा वेदितव्या ॥

इति कौटलायार्थशास्त्रज्यायसाया पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे तृतीयोऽध्याय

समहीनज्यायसा गुणाभिनिवेश हीनसन्धयश्च ,

आदित एकशततम ॥

१०३—१०७ प्रक विगृह्यासन, सन्धायासन, विगृह्यासन,
सन्धाययान, सम्भूयप्रयाण च ।

सन्धिविग्रहयोरासनं यानं च व्याख्यातम् । स्थानमासनमुपेक्षण
चेत्यासनपर्यायाः ।

विशेषस्तु गुणैकदेशे स्थानम् । स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनम् । उपा
यानामप्रयोग उपेक्षणाभिहितः ।

सन्धानकामयोररिविजिगीष्वोरुपहन्तुमशक्तयोर्विगृह्यासनं स-
न्धाय वा ।

विगृह्यासनमिति सूत्रम् । शत्रुणा सह धान्यप्राप्त्यादिप्रतिघातलक्षणं
विग्रहं कृत्वा यदासनं तदुच्यते इति सूत्रार्थः । केवलमासनं यानं च पूर्वमुक्तं,
गुणान्तरविशिष्टं त्वधुनाभिधीयते ।

सन्धिविग्रहयोरित्यादि । सन्धौ विग्रहं चासनं यानं च व्याख्यातं
पूर्वाचार्यैः । स्थानम् आसनम् उपेक्षणमित्येते शब्दा आसनस्य पर्यायवा-
चिनः ।

विशेषस्त्विति । तत्र विशेषस्तूच्यते । गुणैकदेशे स्थानमित्यादि ।
गुण इहासनं तच्च शक्तिसाम्यलक्षणं तस्यैकदेशोऽवयवः स च शक्तेरल्पोऽश-
शत्रुकृतापकारप्रत्यपकारकरणासामर्थ्यरूपा शक्त्यल्पतेति यावत्, तस्यामासन-
लक्षणादपकृष्टायाः स्थानशब्दः प्रयुज्यते । तच्च स्थानं विजिगीषोः सन्धायास-
नस्य कारणं द्रष्टव्यम् । स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनमिति । आत्मनो वृद्धिप्राप्ति-
मित्ते आसने आसनशब्दः प्रयुज्यते । इयं परकृतापकारः केवलं प्रतिकुर्वत स्व-
यमनपकुर्वतश्चावस्था स्थानविपर्यता । वृद्धयर्थं चेदमासनं शक्तिसाम्यलक्षणा-
सनापेक्षया शक्त्याधिक्ययोगाद् विगृह्यासनस्य कारणम् । उपायानामप्रयोग
उपेक्षणाभिहितः । उपायानां प्रयोगाभाव ईष्ययोगे वा उपेक्षणशब्दः प्रयु-
ज्यते । एव पर्यायवचनानामपि स्थानामनोपेक्षणानां कमपि कमपि विशेषमा-
श्रित्य सज्ञाभेदा उक्ता । कोचेत् तु स्थानादीनां स्वरूपमन्यथा वर्णयन्ति —
कपालसन्ध्यादिषु प्रदेयद्रव्याप्रदानं स्थानं, कृतोच्छिन्नसन्धेः परव्यसनप्रतीक्ष-
णावस्थानमासनं, सामाद्युपायाप्रयोग उपेक्षणाभिहितः ।

प्रसङ्गागतमासनभेदमभिवाय प्रस्तुतमनुसन्वत्ते — सन्धानकामयो-
रित्यादि । सन्धिमिच्छतोः शत्रुविजिगीष्वोः परस्परापकारकरणाशक्तत्वे विगृ-
ह्यासनं सन्धायासनं वा कर्तव्यम् । तत्र च शक्त्याधिक्ये आद्यं शक्त्यल्पत्वे

यदा वा पश्येत् — ‘स्वदण्डैर्मित्राटवीदण्डैर्वा समं ज्यायांसं वा कर्शयितुमुत्सहे’ इति, तदा कृतवाद्याभ्यन्तरकृत्यो विगृह्यासीत् ।

यदा वा पश्येत् — ‘उत्साहयुक्ता मे प्रकृतयः संहता विवृद्धाः स्वकर्माण्यव्याहताश्चरिष्यन्ति, परस्य वा कर्माभ्युपहनिष्यन्ति’ इति तदा विगृह्यासीत् ।

यदा वा पश्येत् — ‘परस्यापचरिताः क्षीणा लुब्धाः स्वचक्रस्तेनाटवीव्यथिता वा प्रकृतयः स्वयमुपजापेन वा मामेप्यन्तीति, सम्पन्ना मे वार्ता विपन्ना परस्य तस्य प्रकृतयो दुर्भिक्षोपहता मामेप्यन्ति, विपन्ना मे वार्ता सम्पन्ना परस्य तं मे प्रकृतयो न गमिष्यन्ति । वेगृह्य चास्य धान्यपशुहिरण्यान्याहरिष्यामि, स्वपण्ये पघातीति वा परपण्यानि निवर्तयिष्यामि, परवणिस्पथाद् वा सारवन्ति मामेप्यन्ति

द्वितीयम् । फल चाद्यस्य परकर्मोपघात स्वकर्मानुष्ठान च, द्वितीयस्य स्वकर्मरक्षणमात्रमिति विवेक्तव्यम् ।

अथ विगृह्यामने निमित्तविशेषानाह — यदा वा पश्येत् स्वदण्डैरित्यादि । ‘स्वमन्यैर्मित्रसैन्यैराटविक्रमैर्वाहमात्मन समशक्तिमधिकशक्ति वा शत्रु कर्शयितुं शक्नोमी’ति चेन्मन्येत, तदा कृतवाद्याभ्यन्तरकृत्य सन् — जनपदगता दुर्गादिगताश्च कृत्या क्रुद्धलुब्धभीतादय कृता परविषये वर्धिताः स्वविषये शमिताश्च येन तथाभूत सन् — विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् ।

यदा वा पश्येद् उत्साहयुक्ता इत्यादि । ‘मम प्रकृतय उत्साहवत्य एकमनस्का वृद्धिमत्य स्वकर्माण्यप्रतिहता अनुष्ठाम्यन्ति परकर्माणि चोपहनिष्यन्ति’ इति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् ।

यदा वा पश्येत् परस्येत्यादि । ‘परस्य प्रकृतय परेणानाहता दुर्भिक्षोपहता लुब्धा स्वसैन्यचोराटविकपीडिता स्वय मदीयभेदोपायानुष्ठानेन वा मामुपगमिष्यन्ती’ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । ‘कृपिपाशुपाल्यवणिज्या मे सम्पन्ना परस्य तु विपन्ना, तस्य प्रकृतयो दुर्भिक्षपरिक्षीणा मामाश्रयिष्यन्ती’ति चेन्मन्येत, विगृह्यासीत् । ‘मम कृपिपाशुपाल्यवणिज्या विपन्नाः, परस्य सम्पन्ना, प्रकृतयश्च मेऽनुरक्ता पर न गमिष्यन्ति, अत परस्य धान्यपशुहिरण्यानि विगृह्यापहरिष्यामि’ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । ‘विक्रयार्हाणा मम पण्याना विक्रय परदेशागतानि पण्यान्युपपन्नानि । तदेतानि

विगृहीते नेतरं, दूष्यामित्राटवीनिग्रहं वा विगृहीतो न करिष्यति, तैरेव वा विग्रहं प्राप्स्यति, मित्रं मे मित्रभाव्यभिप्रयातो बह्वल्पकालं तनुक्षयव्ययमर्थं प्राप्स्यति, गुणवतीमादेयां वा भूमिं सर्वसंदोहेन वा मामनादृत्य प्रयातुकामः कथं न यायात्' इति परवृद्धिप्रतिधातार्थं प्रतापार्थं च विगृह्यासीत् ।

तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसत इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्यसनिनः । परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनम् ।

स्वदेशान्निवर्तयिष्यामी'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । 'विगृहीते सति शत्रौ तदीयवणिक्पथात् सारवन्ति — हस्त्यश्वगजदन्तार्दानि — मामागमिष्यन्ति, न तु शत्रुमि'ति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । अथवा 'मया विग्रहे क्रियमाणे परो दूष्यामित्राटविकाना निग्रहं स्वमण्डलशुद्ध्यर्थं न करिष्यती'ति चेन्मन्येत, विगृह्यासीत् । 'तैरेव वा दूष्यामित्राटविकै सह विग्रहं प्राप्स्यती'ति चेन्मन्येत, विगृह्यासीत् । इत्थं समस्य विगृह्यासनमुक्त्वा ज्यायस आह — मित्रं मे मित्रभावीत्यादि । 'मम मित्र मित्रभावि — एकार्थानर्थ-सम्बद्धमुपकार्यविकारि च । मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ।' इति मित्र-सन्धिवक्ष्यमाणलक्षणम् — अभिप्रयात परोऽल्पकालेनाल्पसैन्यधनव्ययेन महान्तमर्थं प्राप्स्यति, तदहमस्याभिप्रयाणं विहानिष्यामि' इति चेन्मन्येत, तदा विगृह्यासीत् । अथवा 'गुणवती परसुखसाध्या भूमिमपहर्तुं सर्वसैन्यसमुदयेन मामवज्ञाय प्रयातुकामोऽयं परो यथा न यायात् तथा करिष्यामी'ति चेन्मन्येत, तर्हि विगृह्यासीत्, किमर्थं, परवृद्धिविधातार्थं स्वप्रतापावेष्करणार्थं च ।

तमेव हि प्रत्यावृत्तो ग्रसत इत्याचार्याः इति । योऽयं विजिगीषु सर्वसन्दोहेन यातव्याभिप्रयाणोद्यतः परं प्रति तद्वृद्धिप्रतिषेधार्थं विगृह्यासनमनुतिष्ठति, तमेव स्वप्रयाणविधातकुपितः परो यातव्यात् प्रत्यावृत्त्योच्छिनत्ति इत्येवमनर्थग्रसज्ञात् तं प्रति विगृह्यासनं नानुष्ठेयमित्याचार्या मन्यन्ते ।

आचार्यमतं दूषयति — नेति कौटल्य इति । तत्र हेतुमाह — कर्शनमात्रमस्य कुर्यादव्यसनिन इति । अस्य विगृह्यासीनस्य अव्यसनिन व्यसनहीनस्य सतो विजिगीषो कर्शनमात्रं कुर्यात् कर्शनमेव केवलं कुर्यात् प्रत्यावृत्तं, न तूच्छेदनमित्यर्थः । प्रत्युत विगृह्यासनस्याननुष्ठानं एव स निष्प्र-

एवं परस्य यातव्योऽस्मै साहाय्यमविनष्टः प्रयच्छेत् । तस्मात् सर्वसन्दोहप्रकृतं विगृह्यासीत् ।

विगृह्यासनहेतुप्रातिलोम्ये सन्धायासीत् ।

विगृह्यासनहेतुभिरभ्युच्चितः सर्वसन्दोहवर्जं विगृह्य यायात् ।

यदा वा पश्येत् -- 'व्यसनी परः, प्रकृतिव्यसनं वास्य शेषप्रकृतिभिरप्रतिकार्यं, स्वचक्रपीडिता विरक्ता वास्य प्रकृतयः कर्शिता निरुत्साहाः परस्पराद् भिन्नाः शक्या लोभयितुम्, अग्न्युदकव्याधित्विबन्धविजितयातव्यसकाशाधिगतैश्चर्याप्यायितनिजशक्तिर्भवन् विजिगीषोरुच्छेदनमेव कुर्यादित्याह — परवृद्ध्या तु वृद्धः समुच्छेदनमिति ।

विगृह्यासनस्यानुष्ठानेऽनुपेक्षणीयं प्रयोजनान्तरमाह — एवं परम्येत्यादि । एव विगृह्यासनस्यानुष्ठानेन, अविनष्टं अप्राप्तनाशः प्राप्तपरिरक्षः, परस्य यातव्यः, अस्मै आत्मोपकारिणे विजिगीषवे, साहाय्यं प्रयच्छेत् । तस्मादिति । यथोक्ताद्धेतोः, सर्वसन्दोहप्रकृतं विगृह्यासीत् सर्वसैन्यसमुदयनारब्धयानं प्रति विगृह्यासनमनुतिष्ठेत् । इति विगृह्यासनं व्याख्यातम् । अथ सन्धायासनम् ।

सन्धायासनमिति सूत्रम् । शत्रुणा सह सन्धिं कृत्वा आसनं सन्धायासनम् । तदभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

विगृह्यासनहेतुप्रातिलोम्य इत्यादि । य एते विगृह्यासनहेतव उक्ताः तेषामात्मानि वैपरीत्यदर्शने अर्थात् तेषां शत्रावुत्पत्तिदर्शने सन्धायासनमनुतिष्ठेत् । इति सन्धायासनं व्याख्यातम् ।

विगृह्यासनमिति सूत्रमुत्तानार्थम् । विगृह्यासनहेतुभिरिति । तैः, अभ्युच्चितः शक्त्युपचयं प्राप्तः, विगृह्य यायात्, शत्रुम् । सर्वसन्दोहवर्जं सर्वसन्दोहसहितो यो यातव्यः प्रति अभिप्रयातस्तथाविव शत्रुं वर्जयित्वा । तत्प्रत्याचरितव्यं तु विगृह्यासनमुक्तमेव ।

यदा वा पश्येद् व्यसनीत्यादि । शत्रुर्व्यसनवान् इति चेत् पश्येत्, अस्य प्रकृतीनां वामात्यादीनां व्यसनं शेषप्रकृतिभिः प्रतिकर्तुमशक्यमुत्पन्नमिति यदि पश्येत्, अस्य प्रकृतयः स्वसैन्यपीडिताः राज्ञि निरनुरागाः कर्शिताः अत एव निरुत्साहाः परस्परभिन्ना लोभयितुं शक्या इति चेत्

मरकटुभिर्क्षनिमित्तक्षीणयुग्यपुरुषनिचयरक्षाविधानः परः' इति, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा पश्येत् — 'मित्रमाक्रन्दश्च मे शूरवृद्धानुरक्तप्रकृति-
विपरीतप्रकृतिः परः पार्ष्णिग्राहश्चासारश्च, शक्ष्यामि मित्रेणासारमाक्र-
न्देन पार्ष्णिग्राहं वा विगृह्य यातुम्' इति, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा फलमेकहार्यमल्पकालं पश्येत्, तदा पार्ष्णिग्राहासा-
राभ्यां विगृह्य यायात् ।

विपर्यये सन्धाय यायात् ।

पश्येत्, परोऽग्न्युदकव्याधिमरकटुभिर्क्षेर्निमित्तैर्युग्यकर्मकरकोशानां रक्षावि-
धानस्य च क्षय प्राप्त इति च यदि पश्येत्, एषु चतुर्षु निमित्तेषु विगृह्य
यायात् ।

यदा वा पश्येन्मित्रमित्यादि । 'मम पुरस्तान्मित्रभूतो राजा पृष्ठतो
मित्रभूतो राजा वा शूरैर्वृद्धैरनुरागिभिश्चामात्यादिभिः प्रकृतिभिरुपेतो भवति,
परो विपरीतप्रकृतिस्तथैव पार्ष्णिग्राहश्च आसारश्च, मित्रेण पार्ष्णिग्राहासारम्,
आक्रन्देन पार्ष्णिग्राहं च विग्राह्य यातव्यं प्रति प्रयातुं शक्यामि' इति चेन्म-
न्येत, तदा विगृह्य यायात् ।

यदा वा फलमित्यादि । यदा वा किमपि फलम् आत्मनैकेनैवालपेन
कालेन साध्यं पश्येत्, तदा पार्ष्णिग्राहेण तदासारेण च सह विगृह्य यात-
व्यमभियायात् । फलस्य त्वन्यत्तार्थत्वे चिरमाभ्यत्वे च ताभ्यां सन्धायैव या-
तव्यं यायात् । एतच्च पार्ष्णिग्राहासाराभ्यां विग्रहणं पृष्ठकोपारम्भात् प्रागेव
फलस्य सुसाधत्वाद् यातव्यसाधनानन्तरमपि तौ साधयितुं शक्याविति कृत्वो-
पदिष्टं द्रष्टव्यम् । इति विगृह्ययानं व्याख्यातम् ।

सन्धाययानमिति सूत्रम् । सन्धानपुरस्सरं यानमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

विपर्यये सन्धाय यायादिति । यथोक्तानि विगृह्ययाननिमित्तान्यात्मनो
यदा न पश्यति शत्रोस्तु पश्यति, तदा विजिगीषु सन्धाययानमनुतिष्ठेत् ।
इति सन्धाययानं व्याख्यातम् ।

सम्भूयप्रयाणमिति सूत्रम् । समन्तीनज्यायसां शत्रुं प्रति समुदित्यप्र-
याणमुच्यत इति सूत्रार्थः ।

यदा वा पश्येत् — ‘न शक्यमेकेन यातुमवश्यं च यातव्यम्’
इति, तदा, समहीनज्यायोभिः सामवायिकैः सम्भूय यायात् । एकत्र
निर्दिष्टेनांशेनानेकत्रानिर्दिष्टेनांशेन । तेषामसमवाये दण्डमन्यतमस्मिन्
निविष्टांशेन याचेत । संभूयाभिगमनेन वा निर्विश्येत । ध्रुवे लाभे
निर्दिष्टेनांशेनाध्रुवे लाभांशेन ॥

अंशो दण्डसमः पूर्वः प्रयाससम उत्तमः ।

विलोपो वा यथालाभं प्रक्षेपसम एव वा ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

चतुर्थोऽऽयः, विगृह्यात्मन सन्ध्यात्मन प्रिगृह्या

यान सन्धाययान सम्भूयप्रयाणम्,

आदतो द्विशततम ॥

यदा वा पश्येन्न शक्यमित्यादि । असहायेन मया यातु न शक्यते,
यातव्य चावश्यमिति यदा मन्येत, तदा समहीनज्यायोभिः समवेतैः सम्भूय
यायाद् यातव्यम् । एकत्रेत्यादि । एकस्मिन् देशेऽश इयानिति भाषित्वा
यायाद् अनेकत्राभाषित्वा यायात् तत्तद्देशानुरोधेन । तेषामसमवाय इति ।
समादीना मध्ये, अन्यतमस्मिन् अन्यतमे राज्ञि, असमवाये असमवेते सति,
दण्ड निविष्टांशेन याचेत तद्देश्यत्वेन व्यवस्थितो योऽशः परिमाण तद्युक्तं सैन्य
देहीति याचेत । इह अन्यतमस्मिन् इति सर्वनामकार्यकरणमार्षम् । अन्य-
तरस्मिन् इति पाठे तु बहुविषयनिर्धारणाप्रतीतिः । सम्भूयाभिगमनेन वा
निर्विश्येतेति । सम्भूयाभिगमन वा सहायकर्मणो निर्वेशः कल्पेत, ‘यदि मम
कार्ये सम्भूयाभिगमनेन त्वमिदानीं साहाय्य कुर्याः अहमपि तव कार्ये तथा
साहाय्य दास्यामि’ इति वा साहाय्यदानप्रयोजन निर्दिशेदित्यर्थः । ध्रुवे लाभ
इति । लाभश्चेद् ध्रुवो भूम्यादिस्तर्हि, निर्दिष्टेनांशेन निर्विश्येत सहायकर्मनि-
र्वेशतया ध्रुवस्य कश्चिदंशो निर्देष्टव्यः पूर्वमेव । अध्रुवे लाभे, लाभांशेन
निर्विश्येत अध्रुवस्य लब्धपदार्थस्य कश्चिदंशो निर्वेशतया निर्देष्टव्यः ॥

यातव्य सम्भूययानेन जितवद्भिर्लब्धस्य वनस्य कथं विभागस्तत्राह—
अंशो दण्डसम इति । दत्तसैन्यबहुत्वालपत्वानुरूपो दातृणामशः कल्प्य इति
प्रथम पक्षः । प्रयाससम उत्तम इति । परिस्पन्दाधिक्याल्पत्वानुरूपोऽशः

इत्युत्तम. पक्ष । विलोपो वा यथालाभमिति । यथालाभं तेन तेन परिलु-
 ण्टितोऽर्थस्तस्य तस्य परिलुण्टितुरश इत्यपरः पक्ष. । प्रक्षेपसम एव वेति ।
 अथवा धनसाध्ये कार्ये सम्भूययातृभि साधिते व्ययार्थधनप्रक्षेपबहुत्वान्य-
 त्वानुरूपो धनप्रक्षेप्तृणामश ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया पाङ्गुण्ये सातमाधिकरणे
 चतुर्थोऽयाय विगृह्यासन सन्ध्यायासन विगृह्य-
 यान सन्ध्याययान सम्भूयप्रयाणम् ,
 आदितो द्विशततम ॥

१०८—११० प्रक यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभविषाग
हेतव प्रकृतीना, सामवायिकविपरिमर्शश्च ।

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेत्यमित्रमभियायात्, त-
त्सिद्धौ यातव्यम् । अमित्रमिद्धौ हि यातव्यः साहाय्यं दद्यान्नामित्रो
यातव्यसिद्धौ ।

गुरुव्यसनं यातव्य, लघुव्यसनममित्रं वेति गुरुव्यसनं सौक-
र्यतो यायादित्याचार्याः । नेति कौटल्यः—लघुव्यसनममित्रं यायात् ।
लघ्वपि हि व्यसनमभियुक्तस्य कृच्छ्रं भवति । सत्यं गुर्वपि गुरुतरं
भवति । अनभियुक्तस्तु लघुव्यसनः सुखेन व्यसनं प्रतिकृत्यामित्रो
यातव्यमभिसरेत् । पार्ष्णि गृहीयात् ।

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्तेति सूत्रम् । अरिसम्पद्युक्तो व्यसनी
यातव्य, अमित्रो नित्यापकारी सामन्त, अभिग्रह पीडनकर्शनादि तद्धेतुत्वाद्
यानमिहोच्यते, चिन्ता सम्प्रधारणम् । यातव्यामित्रयोर्मध्ये कतर प्रति यान-
मनुष्ठेयमिति सम्प्रधारणमभिधीयत इति सूत्रार्थः । यानभेदा कथिता, यात
व्यभेदास्तु कथ्यन्ते ।

तुल्यसामन्तव्यसने यातव्यममित्रं वेतीत्यादि । तुल्ये सामन्तयो-
र्यातव्यामित्रयोर्व्यसने यातव्यं वा पूर्वमभियायादमित्रं वेति चिन्तायाम्, अमि-
त्रमेव पूर्वमभियायात्, तत्मावनानन्तरं तु यातव्यमभियायात् । कुत, हि
यस्मात् कारणात् अमित्रमावने विषये यातव्यो हेतुः ग्राहितो भृत्यभावी मित्र-
भावी वा सन् साहाय्यं विजिगीषवे दद्यात्, अमित्रस्तु यातव्यसावने पूर्वमा-
रभ्यमाणे साहाय्यं न दद्यादरिभावित्वेन विजिगीषु प्रति नित्यापकारशीलत्वात् ।

इत्थं व्यसनसाम्ये यानप्रकारमुक्त्वा व्यसनवैषम्ये आह — गुरुव्य-
सनमित्यादि । गुरुव्यसनं यातव्यं वा यायाल्लघुव्यसनममित्रं वेति चिन्ताया,
गुरुव्यसनमेव पूर्वं यायात् सुखसाध्यत्वादित्याचार्या वदन्ति । तत् प्रतिषे-
धति — नेति कौटल्य इत्यादि । गुरुव्यसनलघुव्यसनसन्निपाते लघुव्यसन-
ममित्रमेव यायात्, कुत, लघ्वपि स्वव्यसनमभियोगेन युक्तं शत्रुणा कृच्छ्र-
प्रतिकार्यं भवतीति सुखजग्यं शत्रुः । यद्यपि यातव्यस्य गुरु व्यसनमभियो-
गेन युक्तं गुरुतरं भवतीति शत्रुरभियुक्तं सुखजग्यतरो भवति, तथापि, लघुव्य-
सनोऽमित्रं एवाभियोक्तव्यं, अन्यथा सोऽभियोगपीडाविरहादात्मनो व्यसनस्य

यातव्ययौगपद्ये गुरुव्यसनं न्यायवृत्तिं लघुव्यसनमन्याय-
वृत्तिं विरक्तप्रकृतिं वेति विरक्तप्रकृति यायात् । गुरुव्यसनं न्यायवृ-
त्तिमभियुक्तं प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति । लघुव्यसनमन्यायवृत्तिमुपेक्षन्ते ।
विरक्ता बलवन्तमप्युच्छिन्दन्ति । तस्माद् विरक्तप्रकृतिमेव यायात् ।

क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेति — क्षीणलुब्धप्रकृति या-
यात् । क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयः सुखेनोपजापं पीडां वोपगच्छन्ति, ना-
पचारिताः प्रधानावग्रहसाध्या इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः—क्षीण-
लुब्धा हि प्रकृतयो भर्तरि स्निग्धा भर्तृहिते तिष्ठन्ति । उपजापं वा विसं-
वादयन्ति, अनुरागे सार्वगुण्यमिति । तस्मादपचरितप्रकृतिमेव यायात् ।

बलवन्तमन्यायवृत्तिं दुर्बलं वा न्यायवृत्तिमिति, बलवन्तमन्याय-

लघुन सुखेन प्रतीकारं कृत्वा यातव्याय साहाय्य दद्यात्, तस्य पार्ष्णि वा
गृहीयात् ।

इत्थ द्विविषय यानानुष्ठानमुक्त्वा त्रिविषयमाह — यातव्ययौगपद्य
इत्यादि । न्याय्यवृत्तिर्गुरुव्यसन एक , अन्याय्यवृत्तिर्लघुव्यसनोऽपरः, विरक्त-
प्रकृतिरन्य इति त्रिषु यातव्येषु कतम यायादिति विचारणाया विरक्तप्रकृति
यायात् । कुत , न्याय्यवृत्तिर्गुरुव्यसनो हि प्रकृतिभिरनुगृह्येतेत्यसाध्य , अन्या-
य्यवृत्तिर्लघुव्यसन प्रकृतिभिरुपेक्ष्येत न पुनर्द्विष्येतेति केवलस्वबलसाध्य , विर-
क्तप्रकृतिस्तु बलवानपि विरक्ताभि स्वप्रकृतिभिरुच्छिद्येतेति विजिगीषो. सुख-
तरोच्छेद्य इत्येतस्मात् कारणात् ।

क्षीणलुब्धप्रकृतिमपचरितप्रकृतिं वेतीत्यादि । क्षीणा. दुर्भिक्षव्यस-
नादिपीडिता लुब्धाश्च यस्य प्रकृतयस्तथाभूतस्यानादृतप्रकृतेश्चेत्युभयोर्यात-
व्ययो प्रसङ्गे क्षीणलुब्धप्रकृते यायात् । कस्मात् , क्षीणलुब्धा हि प्रकृतयोऽना-
यासेन भेदायितु पीडयितु च शक्या , न त्वपचरिता. प्रकृतय । ता हि प्र-
धानपुरुषस्वीकारैकसाध्या इत्याचार्याणा मतम् । तत् प्रत्याचष्टे — नेति कौ-
टल्य इत्यादि । कुत , क्षीणलुब्धा हि प्रकृतय भर्तरि स्नेहवत्यश्चेत् तस्य
हितमेव कुर्यु , भेद्यमाना वा भेद नाङ्गीकुर्यु स्वाम्यनुरागे सर्वगुणयोग इति
मन्यमानाः । तस्मादनादृतप्रकृतिमेव यातव्य यायात् ।

बलवन्तमन्यायवृत्तिमित्यादि । अन्याय्यचरितो बलवानेक न्याय्य-

वृत्ति यायात् । बलवन्तमन्यायवृत्तिम् अभियुक्तं प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति निष्पातयन्त्यमित्रं वास्य भजन्ते । दुर्बलं तु न्यायवृत्तिमभियुक्तं प्रकृतयः परिगृह्णन्ति, अनुनिष्पतन्ति वा ।

अवक्षेपेण हि सतामसतां प्रग्रहेण च ।

अभूतानां च हिसानामधर्म्याणां प्रवर्तनैः ॥

उचितानां चरित्राणां धर्मिष्ठानां निवर्तनैः ।

अधर्मस्य प्रसङ्गेन धर्मस्यावग्रहेण च ॥

अकार्याणां च करणैः कार्याणां च प्रणाशनैः ।

अप्रदानैश्च देयानामदेयानां च साधनैः ॥

अदण्डनैश्च दण्ड्याना दण्ड्यानां चण्डदण्डनैः ।

अग्राह्याणामुपग्राह्यैर्ग्राह्याणां चानभिग्रहैः ॥

चरितो दुर्बल एक इत्यनयो कतरमभियायादिति विमर्शे, बलवन्तमन्यायवृत्तिमेव यायात् । कुत, त हि शत्रुणाभियुक्त प्रकृतयो नानुगृह्णन्ति, प्रत्युत दुर्गादिस्थानेभ्यो निष्कासयन्ति, अस्य शत्रु वाश्रयन्ते । दुर्बल तु न्यायचरित परेणाभियुक्त प्रकृतयोऽनुगृह्णन्ति, दुर्गादितो निष्कामन्तमनुनिष्कामन्ति च । इति यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता व्याख्याता ।

क्षयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनामिति सूत्रम् । क्षयो गजतुरगमुख्यपुरुषाल्पीभावो धनाल्पीभावश्च लोभोऽतितृष्णा विरागः प्रद्वेषः त एते प्रकृतीनां कैर्हेतुभिरुत्पद्यन्त इत्येतदिहोच्यत इति सूत्रार्थः । प्रकृतिक्षयलोभविरागा नाम विजिगीषोर्यातव्यत्वप्रयोजकाः । अतस्तद्धेतवो विजिगीषुणा हानार्थं विज्ञातव्या इति कृत्वेहोपदिश्यन्ते ।

तानेकान्वयेन श्लोकाष्टकेनाह— अवक्षेपेण हीत्यादि । सतान् अवक्षेपेण— विद्यावृत्ताभिजनशौर्यादिसम्पन्नानामवज्ञानेन—, असता प्रग्रहेण— नटनर्तकादीनामर्चनेन—, अभूतानाम् अनुचितानां धर्मापेतानां च हिसानां प्रवर्तनैः, उचितानां धर्मानपेतानां समुदाचाराणां निवर्तनैः, परस्त्रीग्रहणस्तेयाद्यधर्मासक्त्या, कूपतटाकनिर्माणादिधर्मप्रत्याख्यानेन, अनर्थफलकार्यानुष्ठानैः दुर्गसेतुकर्मादिकार्योपघातैः, भृत्यवेतनादीनां देयानामप्रदानैः, अपूर्वकलसानामुपदानां प्रजाभ्यः प्रसमहरणैः, दण्डार्हादण्डनैः, दण्ड्यानामत्युग्रदण्डनैः, अग्राह्याणां स्तेनादीनां स्वीकरणैः, जातपदत्वादिगुणोपेतानां पितृपितामह-

अनर्ध्याना च करणैरर्ध्यानां च विघातनैः ।
 अरक्षणैश्च चोरेभ्यः स्वयं च परिमोषणैः ॥
 पातैः पुरुषकाराणां कर्मणां गुणदूषणैः ।
 उपघातैः प्रधानानां मान्यानां चावमाननैः ॥
 विरोधनैश्च वृद्धानां वैषम्येणानृतेन च ।
 कृतस्याप्रतिकारेण स्थितस्याकरणेन च ॥
 राज्ञः प्रमादालस्याभ्यां योगक्षेमवधेन च ।
 प्रकृतीनां क्षयो लोभो वैराग्यं चोपजायते ॥
 क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् ।
 विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् ॥

तस्मात् प्रकृतीनां क्षयलोभविरागकारणानि नोत्पादयेत् ।
 उत्पन्नानि वा सद्यः प्रतिकुर्वीत ।

क्षीणा लुब्धा विरक्ता वा प्रकृतय इति । क्षीणाः पीडनोच्छेदन-

क्रमागतानां ग्राह्याणामसङ्ग्रहणैः, अनर्थावहानां सन्ध्यादीनां करणैः, अर्था-
 वहानां तेषां विघातनैः, चोरेभ्यः प्रजानामरक्षणैः, स्वयं चौर्यकरणैः, पुरुष-
 काराणां त्यागैः, कर्मणां सम्यगनुष्ठितत्वगुणस्य निन्दनैः, प्रधानानां सेतु-
 दुर्गादिकर्मव्यक्षाणां दोषारोपेण निकृष्टकर्मनियोजनैः, मान्यानाम् ऋत्विगा-
 चार्यपुरोहितादीनामवमाननैः, विद्यादिवृद्धानां विरोधाचरणैः 'विरोधनैश्च
 भृत्यानाम्' इति पाठे भृत्यानामन्योन्यवैरोत्पादनैः, भृत्येषु समानसामर्थ्येषु
 विषमवृत्त्या, असत्यवचनेन, उपकारानिष्कयेण, स्थितस्य नित्यस्य शक्रो-
 त्सवादेरकरणेन राज्ञो द्यूतमृगयाद्यासक्तिलक्षणेन प्रमादेन, अलसतया, योग-
 क्षेमवधेन इत्येतैर्हेतुभिः प्रकृतीनां क्षयो लोभो राज्ञि अपरागश्च जायते ॥

क्षीणा इत्यादि । प्रकृतयः क्षये जाते तत एव हेतोर्लोभं प्राप्नुवन्ति,
 लोभाच्च राज्ञि अपरागमलब्धकामा प्राप्नुवन्ति, अपरक्ताश्च स्वामिनः परि-
 त्यज्य तच्छत्रुं भजन्ते अथवा स्वयमेव स्वामिनः मारयन्ति ॥

तस्मात् प्रकृतीनां क्षयलोभविरागहेतवो यथा नोत्पद्येरन् तथा प्रयतेत
 गजा, उत्पन्नाश्च सद्यः प्रतिक्रियया शमयेदित्याह — तस्मादित्यादि ।

क्षीणासु लुब्धासु विरक्तासु चेति त्रिविधासु प्रकृतिषु यथोत्तरं गौरव-
 मित्याह — क्षीणा लुब्धा इत्यादि । इतिशब्दानन्तरं गौरवक्रम इति

भयात् सद्यः सन्धि युद्धं निष्पतनं वा रोचयन्ते । लुब्धा लोभेना-
सन्तुष्टाः परोपजापं लिप्सन्ते । विरक्ताः पराभियोगमभ्युत्तिष्ठन्ते ।

तासां हिरण्यधान्यक्षयः सर्वोपघाती कृच्छ्रप्रतीकारश्च । यय-
पुरुषक्षयो हिरण्यधान्यसाध्यः ।

लोभ ऐकदेशिको मुख्यायत्तः परार्थेषु शक्यः प्रतिहन्तुमादातुं वा ।

विरागः प्रधानावग्रहसाध्यः । निष्प्रधाना हि प्रकृतयो भोग्या
भवन्त्यनुपजाप्याश्चान्येषामनापत्सहास्तु । प्रकृतिमुख्यप्रग्रहैस्तु बहुधा
भिन्ना गुप्ता भवन्त्यापत्सहाश्च ।

शेषः । गौरवतारतम्यनिमित्तभूतास्ताभ्यः सम्भाविताननर्थानाह — क्षीणाः
पीडनोच्छेदनभयादित्यादि । क्षीणा हि प्रकृतयः पीडनमुच्छेदन वा शङ्क-
मानाः शत्रुणा सह सन्धि सद्य कुर्युरनिच्छत्यपि विजिगीषौ शत्रोः प्रतिहतो-
त्साहतामापाद्य पश्चात् तं कर्तव्य मन्यमाने । युद्धं वा ताः सद्य आरभेरन
विजिगीषौ परस्यच्छिद्रमुपलभ्य पश्चात् तद् आरम्भणीय मन्यमानेऽपि ।
निष्क्रमणं वा दुर्गात् ताः सद्यः कुर्युर्विजिगीषौ 'सर्वोपायप्रयोगनैष्फल्यदर्शने
पश्चाद् दुर्गम् आदीप्य निष्पतिष्यामी'ति मन्यमानेऽपि । अथ लुब्धाः प्रकृ-
तयो लोभेनातृप्ता परेण क्रियमाण भेदमुपगच्छन्ति । विरक्तास्तु विजिगीषुं
प्रति परेणारब्धस्याभियोगस्याभिमुख्येन चेष्टन्ते — शत्रुपक्षमनुप्रविश्य विजि-
गीषुमभियुज्जत इत्यर्थः ।

तासामिति । प्रकृतीनां, हिरण्यधान्यक्षयः, सर्वोपघाती गजतुरग-
पदात्यादीनां सर्वेषामुपघातकः, अत एव कृच्छ्रप्रतीकारः, अशक्यप्रतिविधानः ।
अश्वपुरुषक्षयस्तु हिरण्यधान्यसाध्यः सुकरप्रतिविधानः ।

लोभ इति । सः, ऐकदेशिकः प्रकृत्येकदेशाश्रितः, मुख्यायत्तः प्रव-
र्तननिवर्तनयोर्मुख्याधीनः, परार्थेषु शक्यः प्रतिहन्तुमादातुं वा परेषां यात-
व्यारिप्रभृतीनामर्थैरेव विषयभूतैः शमयितुं शक्यः, मुख्यपुरुषैः स्वयं ग्रहीतुं
च शक्यः ।

विरागः प्रधानावग्रहसाध्यः इति । विरागस्तु प्रधानपुरुषानिग्रह-
साध्यः । निष्प्रधाना हीति । मुख्यरहिताः, प्रकृतयः, भोग्याः विजिगीषो-
र्वश्या भवन्ति, अन्येषाम् अनुपजाप्याश्च पराभेद्याश्च भवन्ति । यद्यपीदृशो
गुणो निष्प्रधानत्वे, तथापि कश्चिद् दोषो गणनीयोऽस्तीत्याह — अनापत्स-

सामवायिकानामपि सन्धिविग्रहकारणान्यवेक्ष्य शक्तिशौचयुक्तेन सम्भूय यायात् । शक्तिमान् हि पार्ष्णिग्रहणे यात्रासाहाय्यदाने वा शक्तः, शुचिः सिद्धौ चामिद्धौ च यथास्थितकारीति ।

तेषां ज्यायसैकेन द्वाभ्यां समाभ्या वा सम्भूय यातव्यमिति । द्वाभ्या समाभ्या श्रेयः, ज्यायसा ह्यवगृहीतश्चरति समाभ्यामादेमन्यानाधिक्ये वा तौ हि सुखौ भेदयितुम् । दुष्टश्चैको द्वाभ्या नियन्तुं भेदो पग्रह चोपगन्तुमिति ।

हाम्तु आपत्तमहाम्तु न भवन्ति आपद्युपस्थिताया विजिगीषु परित्यज्य गच्छन्तीत्यर्थः । सप्रधानत्वे तु बहुविधैः प्रकृतिमुख्यकृतैरुपलालनैः पगमेत्या राक्षिताश्च सत्य पराभियोगविपत्सहाश्च भवन्तीत्याह — प्रकृतिमुख्यप्रग्रहे-स्त्वित्यादि । इत्थं श्रयलोभविरागहेतवः प्रकृतीनामित्येतद् व्याख्यातम् ।

सामवायिकविपरिमर्श इति सूत्रम् । समवायेन चरन्तीति सामवायिका विजिगीष्वनुयायिनः तेषां विपरिमर्शो गुरुलघुभावचिन्तनमभिधीयत इति सूत्रार्थः । सम्भूयप्रयाणे सामवायिकानामशकल्पनमुक्तं, गुरुलघुभावस्तु नोक्तं, स इह निरूप्यते ।

सामवायिकानामपीति । तेषां च मध्ये, सन्धिविग्रहकारणानि, अवेक्ष्य गुरुलघुभावनं पर्यालोच्य, शक्तिशौचयुक्तेन सम्भूय यायात् । शक्तिशौचयुक्ताविति पाठे शक्तिशौचयोगं मतीत्यर्थः । शक्तिशौचयोगस्य फलमाह शक्तिमान् हीत्यादि । उत्साहादिशक्तित्रययुक्तो हि पार्ष्णिग्राहवारणे, युद्धयात्रासहायसेनादाने वा समर्थो भवति । शुचिश्च ईप्सितस्यार्थस्य सिद्धौ सिद्धौ वा न्याय्यमनुतिष्ठति ।

सामवायिकापेक्षायां मेको ज्यायान् लभ्यते समो च द्वौ, तत्र का प्रतिपत्तिरिति चिन्ताया, द्वाभ्या समाभ्या सम्भूयया न प्रशस्तं, कस्मान्, यस्मान् ज्यायसा सह याने विजिगीषुणा तदवश्रगितव्यं, समाभ्या सह याने न तथा चरितव्यमित्येको गुणः । पक्षे चानिसन्धानवशादाधिक्ये लब्धे तौ परस्परस्माद् भेदयितुमनायामशक्यौ । यदि च तयोरन्यतरे दुष्टो भवेत्, न विजिगीषुणा तदन्यसहायेन दमयितुं शक्यः, दृष्ट्यादिद्वारकेण भेदप्रयोगेण निग्रहश्च गमयितुं शक्य इत्याह — तेषां ज्यायसैकेनेत्यादि ।

ममनैकेन द्वाभ्यां हीनाभ्यां वति । द्वाभ्यां हीनाभ्या श्रयः ।
तौ हि द्विकार्यसाधका वश्यौ च भवतः । कार्यमिद्वौ तु —

कृतार्थाज्ज्यायमो गृहः सापदेशमपस्त्रवेत् ।

अशुचेः शुचिवृत्तात् तु प्रतीक्षताविमर्जनात् ॥

सत्रादपसरेद् यत्तः कलत्रमपनीय वा ।

ममादपि हि लब्धार्थाद् विश्वस्तस्य भय भवंतु ॥

ज्यायस्त्वे चापि लब्धार्थः समो विपरिकल्पत ।

अभ्युच्चितश्चाविश्वास्यो वृद्धिश्चित्तविकारिणी ॥

विशिष्टादल्पमप्यंशं लब्ध्वा तुष्टमुखो ब्रजत् ।

अनंशां वा ततोऽस्याङ्कं ग्रहृत्य द्विगुणं तरेत् ॥

समेनैकेन वा सम्भययानमनुष्ठेय द्वाभ्या हीनाभ्या वेति चिन्ताया द्वि-
तीय पक्ष एव श्रेयान्, कस्मात् यस्मान् हीनौ पुनः पश्चाच्च रक्षकौ भूत्वा
कार्यद्वय साधयन्तौ विजिगीषोर्विशवतिनौ च भवन् इत्याह — समेनैकेन
द्वाभ्यां हीनाभ्यां वेत्यादि ।

एव राजान्तरेषु सम्भूययानाय विजिगीषुणा मुक्त्येन मतापेक्षमाणेषु विविरुक्त, विजिगीषौ तु राजान्तरैरेष्यमाणे विविमाह — कार्यसिद्धौ तु कृतार्थादित्यादि । साह्यार्थमात्मनेतरि ज्यायासि कार्यसिद्ध्यनन्तरमशुनो दृष्टे अन्याविदित किमपि निमित्तमपदिशन्नात्मकशब्द विजिगीषुरप्यत्रापि अपेयात् । त शुचिवृत्तमवगत्य त जा विगर्ननाद विमर्जेन प्रतीक्षमाणस्तदन्तिक एव तिष्ठेत् ॥

अपसरणस्य कर्तव्यतायामाह — सत्रादिति । दुर्गादि. गङ्गाप्रदेश
सत्र तस्मात्, अपमरेत्, यत्त यत्नवान्, किं कृत्वा, कलत्रमपनीय वा कल-
त्रमित्यन्तरङ्गपरिग्रहाणामुपलक्षणं तान् अन्यत्र नीत्वा । समादपसरणे कारण-
माह समादपि हीति । समागादपि लब्धार्थान् विद्वस्तस्य भयं भवेत् न
नर्थो जायेत, तस्याशुचित्वात् ॥

ज्यायान वा भवतु सगा वा । लब्धाय गवा विपरीतवृत्तिगवति ।
अभ्युच्चितो वृद्धिप्राप्तः न विवक्ष्यमानाय । वृद्धिर्ह नाम चित्त विकारयतीत्यह — ज्यायस्त्वे चार्पात्यादि ॥

विशिष्टान्वित । ज्यायसं सकाशात्, अल्पमयं च लब्ध्वा नृष्टमुग्रं

कृतार्थस्तु स्वयं नेता विसृजेत् सामवायिकान् ।

अपि जीयेत न जयेन्मण्डलेष्टस्तथा भवेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पञ्चमोऽध्याय

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता क्षयलोभविरागहेतव

प्रकृतीनां सामवायिकविपरिमर्श ,

आदितस्त्रिशततम ॥

—

प्रसन्नवदनो गच्छेत् । अनशो वा अलब्धाशो वा तुष्टमुखो गच्छेत् । ततः पश्चात्, अस्याङ्के प्रहृत्य विशिष्टस्य रन्ध्रे प्रहरणं दत्त्वा, प्रकृत्येति पाठे प्रयत्नं कृत्वेत्यर्थः, द्विगुणम् आदेयाशद्विगुणं, हरेत् ।

विजिगीषोः परतन्त्रयानेऽनुष्ठानमभिधाय स्वतन्त्रयानेऽनुष्ठानमाह —

कृतार्थस्त्विति । स्वयं नेता तु स्वतन्त्रयानकर्ता तु, विजिगीषु, कृतार्थसिद्धसमीहितः, सामवायिकान्, विसृजेत् सत्कृत्य प्रेषयेत् । जीयेतापि स्वयं न्यूनाशत्वं प्राप्स्येतापि, न तु जयेत् न पुनः सामवायिकान् न्यूनाशत्वं प्राप्स्येत् । तथा तेन प्रकारेणानुष्ठाने, मण्डलेष्ट राजमण्डलस्य प्रियः, भवेत् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पञ्चमोऽध्याय

यातव्यामित्रयोरभिग्रहचिन्ता, क्षयलोभाविरागहेतव

प्रकृतानां, सामवायिकविपरिमर्श ,

आदितस्त्रिशततम ॥

—

१११, ११२ प्रक सहितप्रयाणिक परिपणितापरिपणितापसृतसन्धयश्च ।

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमतिसन्दध्यात् । सामन्तं संहितप्रयाणे योजयेत् — ‘त्वमितो याहि, अहमितो यास्यामि, समानो लाभ’ इति ।

लाभसाम्ये सन्धिः । वैषम्ये विक्रमः ।

सन्धिः परिपणितश्चापरिपणितश्च ।

संहितप्रयाणिकमिति सूत्रम् । सहितयो अन्योन्यकृतसन्धिकयोर्विजिगीष्वो स्व स्व यातव्य प्रति यद् भिन्नदिक् प्रयाण तदुच्यत इति सूत्रार्थः ।

यान हि प्रकृत द्विविव — शुद्ध गुणान्तरमिश्रमिति । तत्र शुद्ध ‘यानेन वृद्धिमातिष्ठद्’ इति प्रथमाध्यायेऽभिहितम् । गुणान्तरमिश्रमपि चतुर्विध — विगृह्ययानं सन्धाययानं सम्भूयप्रयाणं सहितप्रयाणं चेति । तत्रापि विगृह्ययानादित्रिक निरूपितम् । सम्भूयप्रयाणं त्वधुना निरूप्यते ।

विजिगीषुरिति । स., द्वितीया प्रकृतिम् अरिप्रकृतिम्, एवमतिमन्दध्यात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वञ्चयेत् । त प्रकारमाह — सामन्तं संहितप्रयाणे योजयेत् प्रवर्तयेत् । किमित्युक्त्वा, त्वम् इतो याहि यत्र ते यातव्यस्तत्र देशे याहि, अहमितो यास्यामि यत्र मे यातव्यस्तत्राह यास्यामि । समानो लाभ उभयोर्लोपत्स्यमानो लाभ उभयोर्लाभयोः समानः । इत्युक्त्वा ।

लाभसाम्ये सन्धिरिति । उभयोर्लाभे समाने सन्धिः समशक्तित्वान् करणीयः । वैषम्ये विक्रमः विजिगीषोर्लाभाधिक्ये स ज्यायस्त्वाद् विक्रमेन । इति सहितप्रयाणिक व्याख्यातम् ।

परिपणितापरिपणितापसृताश्च सन्धय इति सूत्रम् । परिपणितसन्धिः अपरिपणितसन्धिः अपसृतसन्धिश्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः । परिपणितसन्धिर्नाम देश कालं कार्यं चानुरुध्य क्रियमाणः । तद्विपरीतोऽपरिपणितसन्धिः । आत्मानं कुतश्चिन्निमित्ताद् विहायापगतैर्मित्रैर्भृत्यैर्वा सह सन्धिरपसृतसन्धिः ।

तृतीयाध्याये त्रिविधा हीनसन्धय’ इति हीनसन्धय उक्ताः । किमेतावन्त एव सन्धय इति सन्देहे परिपणितादयोऽन्येऽपि सन्धय सन्तीति निरूपयितुमिदं प्रकरणमारभ्यते ।

सन्धिः परिपणितश्चापरिपणितश्चेति । निरूपयत इति शेषः ।

‘त्वमेतं देशं याह्यहमिमं देशं यास्यामीति’ परिपणितदेशः ।

‘त्वमेतावन्तं कालं चेष्टस्व, अहमेतावन्तं कालं चेष्टिष्य इति’ परिपणितकालः ।

‘त्वमेतावत् कार्यं साधय, अहमेतावत् कार्यं साधयिष्यामीति’ परिपणितार्थः ।

यदि वा मन्येत — ‘शैलवननदीदुर्गमटवीव्यवहितं छिन्नधान्य-पुरुषवीवधासारमयवसेन्धनोदकमविज्ञातं प्रकृष्टमन्यभावदेशीयं वा सैन्यव्यायामानामलब्धभौमं वा देशं परो यास्यति विपरीतमहम्’ इति, एतस्मिन् विशेषे परिपणितदेशं सन्धिमुपेयात् ।

यदि वा मन्येत — ‘प्रवर्षोष्णशीतमतिव्याधिप्रायमुपक्षीणाहरोपभोगं सैन्यव्यायामानां चौपरोधिकं कार्यसाधनानामूनमतिरिक्तं

तत्र परिपणितसन्धि सप्तविध क्रमेणाह — त्वमेतमित्यादि । ‘त्वमेत देश याहि, अहमिम देशं यास्यामी’त्येव देश परिपण्य कृत सन्धि परिपणितदेशो नाम प्रथम परिपणितसन्धि ।

त्वमेतावन्तमित्यादि । ‘त्वमियन्त काल यथेष्ट चेष्टस्व, अहमियन्त काल यथेष्ट चेष्टिष्य’ इति काल परिपण्य कृत परिपणितकाल इति द्वितीय ।

त्वमेतावत् कार्यमित्यादि । ‘त्व दुर्गादिष्वेतावत् कार्यं निर्वर्तय, अहमेतावन्निर्वर्तयिष्यामी’ति कार्यं परिपण्य कृत सन्धि परिपणितार्थ इति तृतीय ।

त्रयाणामेषा क्रमेण प्रयोगनिमित्तान्याह — यदि वा मन्येत शैल-वनेत्यादि । ‘गिरिदुर्गयुक्त वनदुर्गयुक्त नदीदुर्गयुक्त कान्तारव्यवहित देशान्तरादनानेतव्यधान्यम् अनानेतव्यपुरुषम् अनानेतव्यतैलघृतादिभागम् अनानेतव्यसुहृद्बल तृणकाष्ठजलरहितम् अपरिचित विप्रकृष्टम् अन्यभावदेशीयम् — अस्वामिभक्तदेशीयजन — वा सैन्यपरिस्पन्दयोग्यभूमिरहित वा अत एव दुस्साध देश परो यास्यति, विपरीत सुसाध देशम् अह यास्यामि’ इति यदि मन्येत विजिगीषु, एतस्मिन् कारणविशेषे परिपणितदेश सन्धि कुर्यात् ।

यदि वा मन्येत प्रवर्षेत्यादि । ‘प्रकृष्टवर्ष प्रकृष्टोष्ण प्रकृष्टशीतम् भक्ष्यन्तव्याविवहुलम् आहारोपभोगार्थद्रव्योपक्षययुक्त सैन्यव्यायामोपरोवहेतु

वा कालं परश्चेष्टिष्यते, विपरीतमहम्' इति, तस्मिन् विशेषे परिपणितकालं सन्धिमुपेयात् ।

यदि वा मन्येत— 'प्रत्यादेयं प्रकृतिकोपकं दीर्घकालं महाक्ष-
यव्ययमल्पमनर्थानुबन्धमकल्यमधर्म्यं मध्यमोदासीनविरुद्धं मित्रोप-
घातक वा कार्यं परः साधयिष्यति, विपरीतमहम्' इति, तस्मिन् विशेषे
परिपणितार्थं सन्धिमुपेयात् ।

एवं देशकालयोः कालकार्ययोर्देशकार्ययोर्देशकालकार्याणां
चावस्थापनात् सप्तविधः परिपणितः । तस्मिन् प्रागेवारभ्य प्रतिष्ठाप्य
च स्वकर्माणि, परकर्मसु विक्रमेत ।

व्यसनत्वरवमानालस्ययुक्तमज्ञं वा शत्रुमतिसन्धातुकामो देश-
कालकार्याणामनवस्थापनात् 'संहितौ स्वः' इति सन्धिविश्वासेन पर-
च्छिद्रमासाद्य प्रहरेत् । इत्यपरिपणितः ।

कार्यसाधनानामपर्याप्तम् अविक वा कालं परो व्यापरिष्यते, अहं तु यथो-
क्तप्रत्यनीक कालं चेष्टिष्ये' इति चेद् विजिगीषुर्मन्येत, एतस्मिन् कालविशेषे
निमित्ते परिपणितकालं सन्धिं कुर्यात् ।

यदि वा मन्येत प्रत्यादेयमित्यादि । 'रक्षणासुकरत्वात् परप्रत्याच्छेद्य
प्रकृतिकोपजनकं दीर्घकालनिर्वर्त्यं प्रभूतपुरुषनाशं प्रभूतधनव्ययम् अल्पम् अ-
नर्थोत्तरम् अनुष्ठानकालेऽपि तु स्वकरं धर्मापेक्षं मध्यमोदासीनयोर्विरुद्धं मित्र-
स्यापि पीडावहं कार्यं परं साधयिष्यति, अहं तु यथोक्तविपरीतं कार्यं सा-
धयिष्यामि' इति चेन्मन्येत विजिगीषुः, एवविधे विशेषे परिपणितार्थं सन्धिं
कुर्यात् ।

इत्थं त्रयं प्रकारा परिपणितसन्धेरुक्ताः । एष्वेव देशकालयोः काल-
कार्ययोः देशकार्ययोः देशकालकार्याणां चेत्येवमन्यान्यमिश्रणे चत्वारोऽन्ये
प्रकारा भवन्तीति सप्तविधं परिपणितसन्धिरित्याह — एवं देशकालयोरि-
त्यादि । तस्मिन्निति । यथोक्ते परिपणितसन्धावुपेते, प्रागेव पूर्वमेव, स्वक-
र्माणि आरभ्य प्रतिष्ठाप्य च फलपर्यन्तानुष्ठानेन परिसमाप्य च, परकर्मसु
विक्रमेन उपघाताय यतेन ।

अपरिपणितसन्धिमाह — व्यसनत्वरवमानालस्ययुक्तमज्ञं वेत्यादि ।
पानघृताद्यामक्त्या त्वरया अवज्ञया आलस्येन च युक्तम् अविद्वासं शत्रुम्

तत्रैतद् भवति —

सामन्तेनैव सामन्तं विद्वानायोज्य विग्रहे ।

ततोऽन्यस्य हरेद् भूमिं छित्त्वा पक्षं समन्ततः ॥

सन्धेरकृतचिकीर्षा कृतश्लेषणं कृतविदूषणमवशीर्णक्रिया च ।
विक्रमस्य प्रकाशयुद्धं, कूटयुद्धं, तूष्णीयुद्धम् । इति सन्धिविक्रमौ ।

अपूर्वस्य सन्धेः सानुबन्धैः सामादिभिः पर्येषणं समहीनज्या-
यसां च यथाबलमवस्थापनमकृतचिकीर्षा ।

कृतस्य प्रियहिताभ्यामुभयतः परिपालनं यथासम्भाषितस्य
च निबन्धनस्यानुवर्तनं रक्षणं च 'कथं परस्मान्न भिद्येत इति' कृत-
श्लेषणम् ।

अतिसन्धिं सुर्विजिगीषुर्देशकालकार्याणां व्यवस्थापनमकृतैव 'सहितावावा
भवाव' इति वाङ्मात्रकृतेन सन्धिना विश्वासमुत्पाद्य परस्यच्छिद्रमुपलभ्य
प्रहरेत् । इत्यपरिपणितसन्धिव्याख्यातः ।

तत्रैतद् भवतीति । उक्ते सन्धौ कृते तदुत्तरकरणीयमिदं भवति ।

तच्छ्लोकेनाह — सामन्तेनैवेति । विद्वान् विजिगीषुः, सामन्तेनैव
पार्थिग्राहेणैव सह, सामन्तं पार्थिग्राहानन्तरं राजानमर्थादात्मन आक्रन्द
विग्रहे आयोज्य, ततः अन्यस्य यातव्यस्य, भूमिं हरेत् । किं कृत्वा, सम-
न्ततः पक्षं यातव्यमित्रं, छित्त्वा उच्छिद्य ॥

अकृतचिकीर्षादयश्चत्वारः सन्धेर्धर्माः, प्रकाशयुद्धादयस्त्रयो विग्रहस्य
धर्मा इत्याह — सन्धेरकृतचिकीर्षेत्यादि । इति सन्धिविक्रमाविति । वि-
भक्ताविति शेषः ।

सन्धिधर्मेष्वकृतचिकीर्षा निरूपयति — अपूर्वस्य सन्धेरिति । केन-
चिद् राज्ञा सह पूर्वमकृतस्य सन्धेः, सानुबन्धैः सामादिभिः पर्येषणं दानानु-
बन्धयुक्तैः सामभिः सामानुबन्धयुक्तैर्दानैश्चानुष्ठानाध्यवसायः, समहीनज्या-
यसा यथाबलमवस्थापनं च समशक्तिकेन कोशदण्डादिदानोपादानादिव्यवहा-
राकरणं हीनात् कोशदण्डादिग्रहणं ज्यायसे कोशदण्डादिदानमित्येवंरूपं समा-
दीना स्वबलानतिक्रमेणावस्थानाकलनं च, अकृतचिकीर्षा नाम ।

कृतश्लेषणमाह — कृतस्य प्रियहिताभ्यामुभयतः परिपालनमि-
त्यादि । कृतस्य सन्धेः प्रियाचरणेन हिताचरणेन च उभाभ्यां पक्षाभ्यां रक्षणं

परस्य अपमन्धेयता दास्यति स्मृतं गतेन आपयित्वा त्रयनिक्रमः
कृतविदूषणम् ।

भृत्येन मित्रेण वा दोषापसृतेन प्रतिस्नानमवशीर्णक्रिया ।

तस्यां गतागतश्चतुर्विधः — काण्ठाद्गतगतः, विपरीतः, काण्ठाद्गतोऽकारणादागतः, विपरीतश्चेति ।

स्वामिनो दोषेण गतो गुणेनागतः परस्य गुणेन गतो दोषे-
णागत इति कारणाद्गतागतः सन्ध्येयः ।

स्वदोषेण गतागते। गुणप्रत्ययैः परित्यक्त्य अकारणाद्गतागत-
श्चलबुद्धिरसन्धेयः ।

यथासम्भाषितस्य च समयबन्धस्यानुवर्तनं शत्रुपजापात् स यथा न विहतो
भवेत् तथा रक्षणं च, कृतश्लेषणं नाम ।

कृतविदूषणमाह — परस्यापमन्धेयतागित्यादि । दृष्यद्वारकेणाति-
सन्धानेन निमित्तेन परस्य सन्धानानर्हत्वं स्थापयित्वा व्यतिक्रमः — विजि-
गीषो पूर्वकृतसन्विलङ्घन — कृतविदूषणमुच्यते ।

अवशीर्णक्रियामाह— भृत्येनेत्यादि । तेन वा, मित्रेण वा, दोषाप-
सृतेन कुतश्चिद् दोषाद् विजिगीषु परित्यज्य गतेन, प्रतिसन्धान पुन सन्धि-
करणम्, अवशीर्णक्रिया नाम । इयमपसृतसन्धावन्तर्भवति ।

तस्यामिति । अवशीर्णक्रियाया, गतागत गत्वा प्रत्यागत , चतुर्विव
चतुष्प्रकार । प्रकारानाह — कारणाद्गततागत इत्यादि । कारणादेव गत
कारणादेव च प्रत्यागत इत्येक , अकारणाद् गत अकारणादेव चागत इति
पूर्वविपरीतो द्वितीय , कारणाद्गतोऽकारणाद् गत प्रत्यागत इति तृतीयः, अ-
कारणाद् गत कारणात् प्रत्यागत इति तृतीयविपरीतश्चतुर्थ ।

तत्र कारणाद्गतागत प्रत्याह-- स्वाग्नि इति । तस्य, दोषेण अप्रसादलक्षणेन, गतः, गुणेन स्वामिप्रसादलक्षणेन, आगतः । परस्य, गुणेन गत गत्वा परमुपाश्रितः, दोषेण परस्मिन् दोषदर्शनन निमित्तेन, आगतः परं विहाय स्वामिन् प्रत्यागतः । इति सर्वांगपरमतागतप्रतिष्ठाद्वैतोः, कारणाद्गतागतः, सन्धेयः सन्धातुः शब्दः ।

विनैव स्वामिदोष स्वदोषेण स्वांमिनं विहाय परमुपाश्रित तेनैव हेतुना परमपि विहाय स्वामिनं प्रत्यागतः स्वामिपरयोरुभयोर्युगप्रत्याकलन

स्वामिनो दोषेण गतः परस्मात् स्वदोषेणागत इति कारणाद् गतोऽकारणादागतस्तर्कयितव्यः—‘परप्रयुक्तः स्वेन वा दोषेणापकर्तुकामः, परस्योच्छेत्तारममित्रं मे ज्ञात्वा प्रतिघातभयादागतः, परं वा मामुच्छेत्तुकामं परित्यज्यादृशस्यादागतः’ इति । ज्ञात्वा कल्याणबुद्धि पूजयेदन्यथाबुद्धिमपकृष्ट वासयेत् ।

स्वदोषेण गतः परदोषेणागतः इत्यकारणाद्गतः कारणादागतस्तर्कयितव्यः— ‘छिद्रं मे पूरयिष्यति, उचितोऽयमस्य वासः, परत्रास्य जनो न रमते, मित्रैर्मे गंहितः, शत्रुभिर्विगृहीतः, लुब्धकूरादाविभ्रः, शत्रुसंहिताद् वा परस्माद्’ इति । ज्ञात्वा यथाबुद्ध्यवस्थापयितव्यः ।

विकलश्चञ्चलबुद्धिश्चेति अकारणाद्गतागतो न मन्वानयोग्य इत्याह— स्वदोषेणेत्यादि ।

स्वामिनो दोषेण त विहाय शत्रुमाश्रित शत्रो सकाशात् स्वदोषेण प्रत्यागत इति हतो कारणाद्गतोऽकारणादागतस्तर्कयितव्य इत्याह - स्वामिनो दोषेण गत इत्यादि । तर्कणप्रकारमाह — परप्रयुक्त इत्यादि । ‘किमय परचोदनया मामपकर्तुकाम आगत , अथवा मया पूर्वकृतमपकार स्मरन् स्वेनैव बुद्धिदोषेण मामपकर्तुकाम आगत , उत ममामित्र शत्रुसकाशागतपुरुषवधप्रवृत्त दृष्ट्वा स्वात्मनोऽपि शत्रुमकाशागतत्वाद् वधमाशङ्कमान आगत , उताहो मदुच्छेदकृतरामीह मे शत्रु परित्यज्य मयि पूर्वपरिचयस्नेहादागत , इत्येव तर्कयितव्यः । ज्ञात्वेत्यादि । पुनरागमनकारणेषु चतुर्षु अन्यतम निर्धार्य त चेत् कल्याणबुद्धिमवगच्छेत् , तमासन्ने कृत्वा सत्कुर्यात् । अन्यथाबुद्धि दूरे वासयेत् ।

अकारणाद्गत कारणादागतो य सोऽपि स्वामिदोषमन्तरेण स्वेनैव दोषेण गतः परदोषेण प्रत्यागत इत्यतस्तर्कयितव्य इत्याह — स्वदोषेण गत इत्यादि । तर्कणप्रकारमाह — छिद्रमित्यादि । किमय मम छिद्र परस्य सुखप्रवेक्ष्य यथा स्यात् तथा विस्तारयिष्यति, अथवा यैतज्जनपदवास उपशयोचित , यद्वाम्य कलत्रादि परिजन परदेशगाम न रोचयते, आहो अय मम मित्रै कृतसन्धान , उत शत्रुभिर्विप्रकृत , उताहो परस्मालुब्धकूराद् भीत , शत्रुणा कृतरान्धर्वा परस्माद् इत्येव तर्कयितव्यः । ज्ञात्वेत्यादि । तर्कणेनागमनहेतु निर्धार्य तदीयबुद्धिकल्याणत्वाकल्याणत्वानुरोधेन स वर्तयितव्यः ।

कृतप्रणाशः शक्तिहानिर्विद्यापण्यत्वमाशानिर्वेदो देशलौल्यम-
विश्वासो बलवद्विग्रहो वा परित्यागस्थानमित्याचार्याः । भयमवृत्तिर-
मर्ष इति कौटल्यः ।

इहापकारी त्याज्यः । परापकारी सन्धेयः । उभयापकारी तर्क-
यितव्य इति समानम् ।

असन्धेयेन त्ववश्यं सन्धातव्ये यतः प्रभावः ततः प्रतिविद-
ध्यात् ।

सोपकारं व्यवहितं गुप्तमायुःश्रयादिति ।

वासयेदरिपक्षीयमवशीर्णक्रियाविधौ ॥

अथ स्वामिनः परित्याज्यत्वे हेतुमतान् दोषानाह — कृतप्रणाश इ-
त्यादि । कृतप्रणाशः कृतोपकारार्थीकरण, शक्तिहानिः शक्तीनां क्षयः, विद्या-
पण्यत्वः विद्या पण्यमिव पण्य विक्रयवस्तुतुल्या मूल्यप्रतिग्राह्यप्राकृतपण्यवस्तु-
साधारणपतिपत्तिविषय इति भावतः पण्य स विद्यापण्यः विद्यावहेली तस्य
भावस्तत्त्वम्, आशानिर्वेदः ददामीति वचनेनाशामुत्पाद्य अदानेन ततो निर्वे-
दजननः, देशलौल्यः देशे दशमगच्छत्यागुपद्रवः, अविद्यामः भृत्येष्वविश्व-
स्तत्त्वः, बलवद्विग्रहो वा बलवता अनुष्णा विगृह्या इति वा, परित्यागस्थानं स्वामि-
परित्यागहेतुः, इत्याचार्याः । भयम् अनागन्तः क्रान्ति इति त्रयमेव परित्या-
गस्थानमिति स्वमतमिन्याह — भयमित्यादि ।

गतागतं प्रति भूयो विशेषमाह — इहापकारी त्याज्य इति । आत्मनो-
ऽपकृत्य गतः परस्यापकारमकृत्वा प्रत्यागतः त्यक्तव्यः न तु सन्धेयः । पराप-
कारी सन्धेयः इहापकारमकृत्वैव गतः परस्यापकारं कृत्वा प्रत्यागतः सन्धातु-
योग्यः । उभयापकारी तर्कयितव्य इत्यादि । इह परस्मिन् कृतोपकारः
परीक्षणीयः केन निमित्तेनागत इति । यथात्रुद्धिः चावस्थापनीय इति प्राग्वत् ।

असन्धेयेन त्ववश्यं सन्धातव्ये इति । सन्धानायोग्येन सह सन्धा-
नेऽवश्यकरणीयत्वेनापत्तिते, यतः प्रभावस्ततः प्रतिविदध्यात् यत् परस्य
प्रभावे निमित्तं तद् वारयेत् ।

अथ परपक्षीय आत्माश्रितः केनाचद् दोषेण परं गत्वा पुनरायातः ।
तथाविवेकेन गतागतेनानशीर्णविशेषभूतेन कथं सन्धातव्यमित्यपेक्षायामाह —
सोपकारमिति । अवशीर्णक्रियानिर्वो, अरिपक्षीयः गतागतं जनः, सोपकारः

विक्रामयेद् भर्तरि वा सिद्धे वा दण्डचारिणम् ।

कुर्यादमित्रादवीपु प्रत्यन्ते वान्यनः क्षिपेत् ॥

पण्यं कुर्यादसिद्धं वा सिद्धं वा तेन संवृतम् ।

तस्यैव दोषेणादूय परसन्धेयकारणात् ॥

अथवा शमयेदेनमायत्यर्थमुपाशुना ।

आयत्यां च वधप्रेप्सुं दृष्ट्वा हन्याद् गतागतम् ॥

अरितोऽभ्यागतो दोषः शत्रुसंवासकारितः ।

सर्पसंवासधर्मित्वान्नित्योद्वेगेन दूषितः ॥

स्वाम्युपकारावहं, व्यवहित भृत्यान्तराधश्चर स्वाम्यनासन्नम्, आ आयुःक्षयाद् गुप्त यावज्जीव भृत्यैरन्याविज्ञातरक्षित, दृष्ट्वेति शेषः, इति अनेन प्रकारेण, वासयेत् ॥

विक्रामयेद् भर्तरि वेति । भर्तुरन्तिके वा त परिचारयेत्, अर्थाद् न्यवधानवृत्तौ शुचित्वेन ज्ञातम् । सिद्ध वा दण्डचारिण कुर्यात् तत्र दृष्टकौ-जल सैन्यकर्मणि व्यापारयेत् । अमित्रादवीपु अमित्रेषु अदवीपु च, क्षिपेद् व्यापारयेत् । अन्यतः प्रत्यन्ते वा अन्यत्र दूरदेशे वा, क्षिपेत् ॥

पण्यं कुर्यादसिद्धं वेति । असिद्ध वा पण्य कुर्यात् यत्र क्षिप्तस्तत्रा-समर्थ पण्यवन्त कुर्यात् 'एतावत पण्यस्यैतावद् धनमि'ति परिभाषया शत्रु-विषये पण्यविक्रयाय प्रेषयेदित्यर्थः । तेन राश्रुतम् अनाम्ना शत्रुणा सह गूढ-कृतसक्ते 'शत्रुर्मया राखित' इत्यादिमिथ्यावादव्यक्तीकृतवाम्य, परसन्धेयका-रणाद् आदूय सन्धेयशत्रुप्रतिबोधनाय आ समन्तादवधोषणयोपालभ्य, तस्यैव दोषेण मिथ्यावादलक्षणेन, सिद्ध वा कुर्यात् मारयेत् ॥

अथवेति । आदूयमारणपक्षभावे, एनम्, आयत्यर्थम् उत्तरकालयोग-क्षेमार्थम्, उपाशुना शमयेद् उपाशुदण्डेन हन्यात् । गतागतसामान्यविषय-माह — गतागतम्, आयत्या वधप्रेप्सुम् उत्तरकालवधेच्छुः, दृष्ट्वा ज्ञात्वा, हन्यात् ॥

अरित इति । शत्राः सकाशात्, अभ्यागतः पुरुषः, शत्रुसंवासका-रितो दोषः शत्रुसहवासशिक्षितत्यादेकान्तदोषहेतुः, सर्पसंवासधर्मित्वात् सर्प-सहवासतुल्यत्वात्, नित्योद्वेगेन नित्यभयहेतुतया निन्दितः ।

जायते प्लक्षबीजाशात् कपोतादिव शाल्मलेः ।

उद्वेगजननो नित्यं पश्चादपि भयावहः ॥

प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टो देशे काले च विक्रमः ।

विभीषणमवस्कन्दः प्रमादव्यसनार्दनम् ॥

एकत्र त्यागघातौ च कूटयुद्धस्य मातृका ।

योगगूढोपजापार्थ तूष्णीयुद्धस्य लक्षणम् ॥

इति काटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पटोऽध्याय

सहितप्रयाणिक परिपणितापरिपणितापमताश्च सन्धय

आदितश्चतुश्शततम ॥

जायत इति । स गतागतः, प्लक्षबीजाशात् प्लक्षफलभोजिन, कपो-
तात् शाल्मलेरिव तूलैकसारफलत्वेनानुपजीव्यस्य शाल्मलितरोरिव अर्थात्
तस्य कपोत इव, नित्यम् उद्वेगजनन स्वस्मान्निर्वेदजनक, अर्थादनभिलष्य
माणफलस्य विजिगीषो, पश्चादपि भयावह, जायते । ईदृशश्चार्थ 'प्लक्ष-
बीजाश कपोत इव' इति पाठे सति सुबोवो भवति ॥

अथ युद्धवर्मगत द्वाभ्या लोकाभ्यामाह — प्रकाशयुद्धमित्यादि ।
'अमुकदेशे अमुककाले युद्धमावयोर्वर्तिष्यत' इति सम्भाष्य विक्रमण प्रकाश-
युद्ध नाम । अल्पस्यापि सैन्यस्य बहुत्वभ्रान्त्युत्पादनेन भयजनन दुर्गादिदा
हपरिलुण्टनादिकरण प्रमादव्यसनानावसरेषु पीडनम् एकत्र युद्धे वर्तमाने तत्प
रित्याग. अन्यघातारम्भश्च इत्येता कूटयुद्धस्य मातृका लक्षणम् । योगगूढोपजा-
पार्थ योगेन गूढभित्तिशिलापातनादिना योगातिसन्धानोक्तेनोपायेन गूढोपजा
पेन गूढपुरुषद्वारकोपजाप्रयोगेण च अर्थ शत्रुद्रोहरूप प्रयोजन यस्मिन्त
तथाभूत चेष्टित, तूष्णीयुद्धस्य लक्षणम् ॥

इति काटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे पटोऽध्याय

सहितप्रयाणिक परिपणितापरिपणितापमताश्च सन्धय

आदितश्चतुश्शततम ॥

११३ प्रक द्वैधीभाविका सन्धिविक्रमा ।

विजिगीषुर्द्वितीयां प्रकृतिमेवमुपगृहणीयात् । सामन्तं सामन्तेन सम्भूय यायात् । यदि वा मन्येत — 'पार्ष्णि मे न ग्रहीष्यति, पार्ष्णिग्राहं वारयिष्यति, यातव्यं नाभिसरिष्यति, बलद्वैगुण्यं मे भविष्यति, वीवधासारौ मे प्रवर्तयिष्यति, परस्य वारयिष्यति, बह्वाबाधे मे पथि कण्टकान् मर्दयिष्यति, दुर्गाटव्यपसारेषु दण्डेन चरिष्यति, यातव्यमविषहे दोषे सन्धौ वा स्थापयिष्यति, लब्धलाभांशो वा शत्रूनन्यान् मे विश्वासयिष्यतीति ।

द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमा इति सूत्रम् । सन्धिविग्रहोपादानं द्वैधीभाव तत्र कर्तव्या सन्वयो विक्रमाश्चाभिधीयन्ते इति सूत्रार्थः । परिपणितादिसन्वयो ह्युक्ता पूर्वाध्याये । तेषां द्वैधीभाविकानामनुष्ठानकारणान्यत्र निरूप्यन्ते ।

विजिगीषुरिति । स., द्वितीया प्रकृति स्वविषयानन्तरं शत्रुम्, उपगृह्णीयात् साहाय्यार्थं म्वीकुर्यात् । कस्मिन् कार्ये साहाय्यं, तत्राह — सामन्तं सामन्तेन सम्भूय यायादिति । यातव्यं भूयानन्तरं पृष्ठपार्श्वभूयानन्तरेण सहैकार्थ्यमासाद्य यायात् । सम्भूययानस्य प्रयोजनान्याह — यदि वा मन्येत पार्ष्णि मे न ग्रहीष्यतीत्यादि । उपगृहीतो हि सामन्तो विजिगीषोः पार्ष्णिग्रहणापकारं न करिष्यतीत्येकं प्रयोजनं, पार्ष्णिं गृह्णन्तमन्यं शत्रुं वारयिष्यतीति द्वितीयं, यातव्यस्य शत्रोः पक्षं नानुप्रवेक्ष्यतीति तृतीयम्, उपगृहीतसामन्तबलेन सहितं विजिगीषोर्बलं द्विगुणं भविष्यतीति चतुर्थम्, उपगृहीतो विजिगीषोः स्वदेशधान्याद्यायतिलक्षणं वीवधं सुहृद्बलागमनं च न वारयिष्यतीति पञ्चमं, परस्य च वारयिष्यतीति षष्ठं, विजिगीषोः प्रस्थितस्य पथि गतिप्रतिबन्धकान् प्रतिरोधकान् स मर्दयिष्यतीति सप्तमं, दुर्गेषु काननेषु च विजिगीषुबलमपसरणप्रसङ्गेषु सामन्तं स्वसैन्यसहितं समन्ताच्चरन् पराबाधाद् रक्षिष्यतीत्यष्टमम्, असहनीयानर्थोपाते यातव्येन सह सन्धिं वा घटयिष्यतीति नवमं, विजिगीषुसकाशालाभाशं यथासम्भाषितं लब्ध्वा सामन्तो विजिगीषावविसवादित्स्वख्यापनेन शत्रूनन्यान् विश्वस्तान् करिष्यतीति दशमम् । इत्येव पार्ष्णिशुद्ध्यादानि दश प्रयोजनानि सम्भूययाने भवन्ति ।

द्वैधीभूतो वा कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं सामन्तानामन्यतमा लिप्सेत ।

तेषां ज्यायसोऽधिकेनांशेन समात् समेन हीनाद्वीनेनेति सम-
सन्धिः । विपर्यये विषमसन्धिः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिः ।

व्यसनिनमपायस्थाने सक्तमनर्थिनं वा ज्यायांसं हीनो बलस-
मेन लाभेन पणेत् । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत् । अन्यथा स-
न्दध्यात् ।

सम्भूतौ चेद् विजिगीषुरविश्वस्तस्तदा किं कुर्यात् , तत्राह — द्वैधी-
भूतो वेत्यादि । द्वैधीभावमास्थित , सामन्ताना पृष्ठपार्श्वगताना राज्ञाम् ,
अन्यतमात् , कोशेन दण्डं लिप्सेत् दण्डाल्पत्वे , दण्डेन कोशं लिप्सेत् कोशा-
ल्पत्वे ।

सम्भूययाने तदपेक्षिताशादिलाभे च सन्धेरपेक्षणात् तद्वेदानाह —
नेपामित्यादि । सामन्ताना मध्ये बलाधिकाद् दण्डकोशल्लिप्सायामधिकाश
दानसम्भाषणेन सन्धिरेक , समानबलात् समानाशदानसम्भाषणेन सन्धिरपर ,
हीनबलाद् हीनाशदानसम्भाषणेन सन्धिर्गन्य इत्येव त्रिप्रकार समसन्धिः ।
विपर्यये विषमसन्धिरिति । बलाधिकात् समेनांशेन हीनेनांशेन वेति प्रथ-
मप्रकारविपर्यये द्वौ , समाद् अधिकेन हीनेन वेति द्वितीयप्रकारविपर्यये द्वौ ,
हीनात् समेनाधिकेन वेति तृतीयप्रकारविपर्यये द्वौ इति षट्प्रकारो विषमस-
न्धिरित्यर्थः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिरिति । समसन्धिभेदाना विषमस-
न्धिभेदाना चेत्याहत्य नवाना प्रत्येक विशेषलाभात् सम्भाषिताभ्यधिकलाभा-
दतिसन्धिर्नाम नवविधो निर्वर्तते । तदेवमष्टादश सन्धयो द्वैधीभाविका ।

इह हि लाभास्त्रयः — बलसम . बलसमादविको बलसमाद्वीन इति ।
तन्निमित्तान् हीनस्य ज्यायसा सन्धौ सम्भवतो भेदानाह — व्यसनिन-
मिति । गुणप्रातिलोभ्यवन्तम् , अपायस्थाने सक्त शरीरनाशादिहेतौ रतम् ,
अनर्थिनं वा एकतो नर्थोभयतो नर्थयुक्तं वा , ज्यायास हीन बलसमेन लाभेन
दण्डानुरूपेणांशेन , पणेत् सन्दध्यात् । ज्यायसोऽधिकांशेन समसन्धौ कर्तव्ये-
ऽप्यय विषमसन्धि क्रियते , विजिगीषुणा व्यसनाद्यभिभूते तस्मिन्नवज्ञाना-
दिति बोद्धव्यम् । अवज्ञातस्य कृत्यमाह — पणितस्तस्येत्यादि । तथा पणितो
ज्यायान् स्वावज्ञातुर्विजिगीषोरपकारे शक्तश्चेत् स्वव्यसनादिप्रशमनपूर्वं विगृ-
हीयात् , अपकाराशक्तौ तु सन्दध्यात् । स एष बलसमलाभसन्धिः ।

एवम्भूतो हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं सम्भाव्यार्थाभिसारी मूल-
पाष्णित्राणार्थं वा ज्यायांसं हीनो बलसमाद् विशिष्टेन लाभेन पणेत ।
पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृहीयात् । अन्यथा विक्रमेत ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमुपस्थितानर्थं वा ज्यायांसं हीनो दुर्गमि-
त्रप्रतिस्तब्धो वा ह्रस्वमन्वानं यातुकामः शत्रुमयुद्धमेकान्तसिद्धिं ला-
भमादातुकामो बलसमाद्वीनेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्य अपकार-
समर्थो विक्रमेत । अन्यथा सन्दध्यात् ।

अरन्ध्रव्यसनो वा ज्यायान् दुरारब्धकर्माण भूयः क्षयव्य-
याभ्यां योवतुकामो दृष्यदण्डं प्रवासयितुकामो द्रव्यदण्डमावाहयितु-

हीनस्य ज्यायसा सह विपमसन्धिमुक्त्वा समसन्धिमाह— एवम्भूत
इति । व्यसनाद्यभिभूतो हीनः, हीनशक्तिप्रतापपूरणार्थं हीनयोरात्मशक्तिप्र-
तापयो पूरणार्थं, सम्भाव्यार्थाभिसारी मूलपाष्णित्राणार्थं वा लभ्यत्वेन निश्चि-
तप्रायमर्थं साधयितुमभियातुरात्मनो दुर्गस्य पाष्णेश्च रक्षणार्थं वा, ज्यायासं,
हीनो, बलसमाद् विशिष्टेन अधिकेन लाभेन पणेत, अर्थात् समसन्धिं 'ज्या-
यसोऽधिकेनाशेन समसन्धिरित्युक्तपूर्वं कुर्यात् । पणितस्य ज्यायसं कर्तव्य-
माह—पणित इत्यादि । पणितो ज्यायान् पणमान हीनः यत्रपचिकीर्षारहित
पश्येत तदानुगृहीयाद्, इतरथा विगृहीयात् । स एव बलसमाविकलाभसन्धिः ।

ज्यायसा सह हीनस्य बलसमाद्वीनेन लाभेन सन्धिमाह— जात-
व्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । उपजातमृगयादिव्यसनम् उपजातक्रुद्धलुब्धभीता-
दिप्रकोपं च, उपस्थितानर्थं वा एकतोन्तर्धोभयतोन्तर्धयुक्तं वा, ज्यायाम्, दु-
र्गमित्रप्रतिस्तब्धो वा विशिष्टदुर्गमित्रयोगगर्वितो वा, ह्रस्वम् अन्वानं शत्रु-
यातुकामो वा, अयुद्धमेकान्तसिद्धिं लाभमादातुकामः युद्धं विनैव निश्चितसिद्धिं
लाभं जिघृक्षुर्वा, बलसमाद्वीनेन लाभेन पणेत । पणितो ज्यायान्, तस्य
अपकारसमर्थो विक्रमेत हीनलाभपणनकृतात्मावज्ञानस्य हीनस्यापकारे शक्त-
श्चेद् विगृहीयात् । अन्यथा सन्दध्यात् अपकारासामर्थ्ये सन्धिं कुर्यात् ।

हीनमपि लाभं हीनात् कार्यविशेषवशेन ज्यायान् पणितः स्वीकुर्या-
दित्याह—अरन्ध्रव्यसनो वेति । प्रकृतिरन्ध्रमृगयादिव्यसनरहितः, ज्यायान्,
दुरारब्धकर्माणम् अदेशकालोपक्रान्तकर्माणं शत्रुः, भूयः दुरारम्भोपनतक्षयव्यया-
तिरेकेण, क्षयव्ययाभ्यां युग्यपुरुषनाशधनव्ययाभ्यां योक्तुकामो वा, दृष्यदण्डं

कामो वा पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथयितुकामः सन्धिप्रधानो वा कल्याणबुद्धिः हीनं लाभं प्रतिगृह्णीयात् । कल्याणबुद्धिना सम्भूयार्थं लिप्सेत । अन्यथा विक्रमेत ।

एवं समः सममतिसंदध्याद् , अनुगृह्णीयाद् वा ।

परानीकस्य प्रत्यनीकं मित्राटवीनां वा शत्रोर्विभूमीनां देशिकं मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा ममः समबलेन लाभेन पणेत । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृह्णीयाद् , अन्यथा विक्रमेत ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमनेकविरुद्धमन्यतो लभमानो वा समः प्रवासयितुकामो वा स्वदूष्यबल विध्वंसयितुमिच्छुर्वा, दूष्यदण्डम् आवाहयितुकामो वा परदूष्यबलमानंतुमिच्छुर्वा, पीडनीयमुच्छेदनीयं वा हीनेन व्यथयितुकामो वा उभयतः पीडनयोग्यम् उन्मूलनीयं वा शत्रु हीनेन सहायभूतेन पीडयितुमिच्छेत्तु च वाञ्छन् वा, सन्धिप्रधानं बहुपायाद् विग्रहात् सन्धिरं व भेषानिति मन्यमान , कल्याणबुद्धिः , हीनं लाभं हीनेन पणमानेन दीयमान . प्रतिगृह्णीयात् । कल्याणबुद्धिना सम्भूय अदुष्टधिया हीनेन महकार्याभूय , अर्थं लिप्सेत माहाय्यमाचरेत् । अन्यथा हीनस्य दुष्टबुद्धित्वे, विक्रमेत । स एष बलसमहीनलाभसन्धिः ।

एव हीनस्य ज्यायसा सह सन्धावुक्तान् प्रकारान् समस्य समेन सह सन्धावतिदिशति—एवं समः सममतिसन्दध्यादनुगृह्णीयाद्वेति । हीनज्यायसो सन्धिषु दुष्टबुद्धित्वकल्याणबुद्धित्वापेक्षावतिसन्धानानुग्रहा यथा भवतस्तथा समयारपि सन्धौ तौ द्रष्टव्यावित्यर्थः ।

अथ समयो सन्धौ बलसमेन लाभेन पणनगाह — परानीकस्येति । शत्रुबलस्य, मित्राटवीनां वा शत्रुसम्बन्धिना मित्राटविकानां च, प्रत्यनीकप्रतियोधनशक्त, शत्रो , विभूर्माना शैलगुहादीनां, देशिक प्रचारोपदेष्टारम्भार्थात् सम राजान, मूलपार्ष्णित्राणार्थं वा स्थानीयस्य पृष्ठस्य च रक्षार्थं वा, मम , समबलेन लाभेन बलसमलाभेन, पणेत । पणितस्य कर्तव्यमाह — पणितः कल्याणबुद्धिमित्यादि ।

बलसमार्द्धीनेन लाभेन पणनमाह - जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । तथाभूतम् , अनेकविरुद्धं बहुविरोधिनम् अर्थात् सम, सम , समबलार्द्धीनेन लाभेन बलसमहीनलाभेन, पणेत । अन्यतो लभमानो वा समसाध्येन विनापी-

समबलाद्धीनेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्यापकारसमर्थो विक्रमेत, अन्यथा सन्दध्यात् ।

एवम्भूतो वा सम' सामन्तायत्तकार्यः कर्तव्यबलो वा बलसमाद् विशिष्टेन लाभेन पणेत । पणितः कल्याणबुद्धिमनुगृहीयाद्, अन्यथा विक्रमेत ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमभिहन्तुकामः स्वारब्धमेकान्तसिद्धिं वा-
म्य कर्मोपहन्तुकामो मूले यात्रायां वा प्रहर्तुकामो यातव्याद् भूयो
लभमानो वा ज्यायांसं हीनं समं वा भूयो याचेत । भूयो वा याचितः
स्वबलरक्षार्थं दुर्धर्षमन्यदुर्गमासारमटवी वा परदण्डेन मर्दितुकामः
प्सितकार्यसिद्धिं प्राप्स्यन् वा सम, समबलाद्धीनेन लाभेन पणेत । अपरा
व्याख्या—हीनलाभपणनीयसामन्तान्तरसौलभ्ये सति समबलाद्धीनेन लाभेन
पणेतिति । पणितस्तस्यापकारममर्थ इत्यादि गतार्थम् ।

बलसमादधिकेन लाभेन पणनमाह — एवम्भूतो वेति । जातव्यसन-
प्रकृतिरन्ध्रत्वानेकविरुद्धत्वयुक्त, सम, सामन्तायत्तकार्यं सामन्तसाह्यसाध्य-
कार्यं, कर्तव्यबलो वा उत्पाद्यदण्डो वा सन्, बलसमाद्, विशिष्टेन अधिकेन,
लाभेन, पणेत । पणितः कल्याणेत्यादि प्रतीतिार्थम् ।

विजिगीषुणा पण्यमानस्य सामन्तस्य हीनत्वज्यायस्त्वाद्यवधीरणेन
बहुतर लाभ याचमानस्य विशेषलाभं निमित्ते प्रवर्तमानमनिसन्धिमाह
जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति । तथाभूत, ज्यायास हीन सम वेत्यग्निमण
सम्बन्धः । अभिहन्तुकामः, स्वारब्ध सनुचितदेशकालपयुक्तम्, अत एव
एकान्तसिद्धिं निश्चितसिद्धिकम्, अस्य विजिगीषा, कर्म, उपहन्तुकामो वा,
यात्राया मूले प्रहर्तुकामो वा विजिगीषोर्याने सति तर्दाय दुर्गादिकमवस्कन्दि-
तुमिच्छुर्वा, यातव्याद् भूयो लभमानो वा विजिगीषुदित्सितादभ्यधिकमर्थं
तदीययातव्यसकाशालुप्स्यमानो वा अर्थाद् हीना ज्यायान् समो वा, क्रमेण
ज्यायास हीनं सम वा, भूयो याचेत हीनत्वाद्यनादेरर्णावकमर्थं यथेष्ट या-
चेत । एष पणितस्य विधिः । पणितुर्याचितस्य विधिमाह — भूयो वा या-
चित इति । बहुतर द्रव्य याचित पणमानः, स्वबलरक्षणार्थं, भूयो दद्यात्
याचितमाखिल याचमानाय प्रयच्छेत् । प्रयोजनान्तराण्याह — दुर्धर्ष कू-
च्छूधर्षणीयम्, अन्यदुग शत्रोर्दुर्गम्, आसार तर्दायं मित्रबलम्, अटवी-

प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा परदण्ड क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकामः परदण्डमादातुकामो वा भूयो दद्यात् ।

ज्यायान वा हीनं यातव्यापदेशन हस्ते कर्तुकामः परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकामः त्याग वा कृत्वा प्रत्यादातुकामो बलसमाद् विशिष्टेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्यापकारममर्थो विक्रमेत, अन्यथा सन्दध्यात् । यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत् । दूष्यामित्राटवीदण्डं वाम्भै दद्यात् ।

जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायान हीनं बलसमेन लाभेन पणेत । पणितस्तस्यापकारममर्था विक्रमेत, अन्यथा सन्दध्यात् ।

तदीयमाटविक, परदण्डेन पण्यमानसामन्तबलेन, मर्दयितुकामो वा, प्रकृष्टेऽध्वनि दूरविप्रकृष्टे पथि, तथाभूते काले, परदण्ड पण्यमानस्य बल, क्षयव्ययाभ्या दूराध्वगतागत-चिरकालव्यापारणनिमित्तकाभ्यामित्यर्थ, योक्तुकामो वा, परदण्डेन वा विवृद्धस्तमेवोच्छेत्तुकाम यातव्यस्य गजतुरगादिवलेन यातव्यजयोत्तरकाललब्धव्येन सवृद्धबलो भूत्वा लाभातिशयमात्मदत्तपूर्वं पण्यमानस्य प्रत्याहरिष्यामीति मन्यमानो वेत्यर्थ, परदण्डमादातुकामो वा यातव्यबल पण्यमानसाह्येन ग्रहीतुकामो वा, भूयो दद्यात् ।

इत्थ भूयोयाचनतत्प्रदाननिबन्धनमतिसन्धिमुक्त्वा ज्यायसो हीनेन सह सन्धित्रयमाह — ज्यायान् वा हीनमिति । ज्यायान्, हीन बलसमाद् विशिष्टेन अधिकेन लाभेन पणेत, कथम्भूत, यातव्यापदेशेन हस्ते कर्तुकाम. यातव्योच्छेदार्थसर्वबलसन्दोहमन्नाहव्याजेन हीन ग्रहीष्यामीत्यभिसन्धियुक्तः, परमुच्छिद्य वा तमेवोच्छेत्तुकाम यातव्योन्मूलनानन्तर हीनमप्युन्मूलयितुकामो वा, त्याग वा कृत्वा प्रत्यादातुकाम विशिष्टलाभदान कृत्वा पश्चात् तदपजिहीर्षुर्वा । अत्र 'ज्यायान् वा हीनम्' इत्यस्य स्थाने 'ज्यायान् वा हीन वे'त्यपपाठः । पणमानविधिमुक्त्वा पणितविधिमाह — पणितस्तस्येत्यादि । यातव्यसंहितो वा तिष्ठेत् पणितो यातव्येन सह सन्धि कृत्वा वा स्थानमनुतिष्ठेत् । दूष्यामित्राटवीदण्ड वाम्भै दद्यात् दूष्यामित्राटविकबलं वा स्ववध्य ज्यायसे पणमानाय दद्यात् सन्ध्यर्थम् ।

बलसमाधिकलाभेन सन्धिमुक्त्वा बलममलाभन सन्धिमाह — जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रो वा ज्यायानित्यादि । सुबोधम् ।

एवम्भूतं वा हीनं ज्यायान बलसमाद्धीनेन लाभेन पणेत ।
पणितस्तस्यापकारमर्थो विक्रमंत, अन्यथा सन्दध्यात् ॥

आतो बुध्येत पणितः पणमानश्च कारणम् ।
ततो वितक्याभयतो यतः श्रेयस्ततो व्रजेत् ॥

इति काटलायार्थशास्त्र पाङ्गुण्य सप्तमाधिकरण
सप्तमोऽध्याय द्वाभाविक्का सन्धिविक्रमा,
आन्ति पञ्चशततम ॥

— — —

बलसमाद्धीनेन लाभेन सन्धिमाह एवम्भूतं वा हीनमित्यादि ।
एवम्भूतं जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रम् । शेषं युगमम् ॥

अध्यायान्ते श्लोकमाह — आत इति । आत , अव्ययमिदमतश्शब्द-
स्यार्थः । लाभपणनतदङ्गीकरणनिमित्तवैचित्र्याद्धेतो , पणित , पणमानश्च, का-
रणं बुध्येत जानीयात् । ततः कारणबोधानन्तरम्, उभयतो वितर्क्य सन्धिर्वा
श्रेयान् विग्रहा वेति सम्प्रवार्य, यतः श्रेयस्ततो व्रजेत् यस्मिन्नुपादीयमाने श्रेय
पश्यति तमनुतिष्ठेत् । अत्र 'आत' इत्यस्य स्थाने 'आदौ' इति कवित पाठः ॥

इति काटलायार्थशास्त्रव्याख्याया पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरण
सप्तमाऽध्याय द्वाभाविक्का सन्धिविक्रमा,
आदित पञ्चशततम ॥

— — —

आदित अध्या १०६] ११४, ११५ प्रक यातव्यवृत्ति अनुग्राह्यपित्रविशेषाश्च । २६५

११४, ११५ प्रक यातव्यवृत्ति , अनुग्राह्यमित्रनिशेषाश्च ।

यातव्योऽभियास्यमानः सन्धिकारणमादातुकामो विहन्तुकामो वा सामवायिकानामन्यतमं लाभद्वैगुण्येन पणेन । प्रणणिता क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीराबाधायाश्वास्य वर्णयेत् । प्रतिपन्नमर्थेन योजयेत् । वैरं वापरैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् ।

दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामः स्वारब्धायां

यातव्यवृत्तिरिति सूत्रम् । यातव्यो नाम कञ्चिद् विजिगीषु यातारमपेक्ष्य यातव्यावस्थापन्नस्तम्यैव प्रत्यभियाता विजिगीषुविशेषः । तस्य सामवायिकेषु वृत्ति तस्मिंश्च सामवायिकाना वृत्तिरुच्यत इति सूत्रार्थः । यातव्याभियानसमवायिनामन्योन्यसन्धिविक्रमादिकमुक्त यातव्यस्य तेषु तेषां वा यातव्ये वृत्तिस्तु नोक्ता । सेदानोमभिधीयते ।

यातव्य इति । यातव्यावस्थापन्नो विजिगीषु , अभियास्यमान यातार विजिगीषु प्रति अभियानात् प्राक्, सन्धिकारणम् आदातुकामः सन्धिनिमित्तं ग्रहीतुकामः स्वयं सन्धित्पुरित्यर्थः , सन्धिकारणं विहन्तुकामो वा परचिकीर्षितसन्धिप्रतिजिघासुर्वेत्यर्थः , सामवायिकानाम् अन्यतमं, लाभद्वैगुण्येन पणेन व्यवस्थिततल्लाभाशद्विगुणेन लाभेन सम्भाषेत अर्थात् परसामवायिकानां भावानभ्युपगमार्थम् । तदभ्युपगमे च दोषान् प्रद्वेषाय पणमानो वर्णयेदित्याह — प्रपणितेति । पणमानः, नयचन्द्रिकाया पणमान इत्येव पाठः । प्रपणित इति पाठस्तु चिन्त्यः । क्षयव्ययप्रवासप्रत्यवायपरोपकारशरीराबाधाश्च युग्यपुरुषापचय धनव्यय दीर्घाभ्वगतागत सम्भूयप्रवृत्तिमग्भावित मविद्व्यतिक्रमदोष परस्य शत्रोः पक्ष प्रविज्योपकारकरण शरीरपीडा चेत्येतान् सामवायिकभावसम्भाव्यान् षट् दोषान्, अस्य पण्यमानस्य, वर्णयेत् बोधयेत् । प्रतिपन्नम् अभ्युपगतपणनम्, अर्थेन योजयेत् पणितमथ दत्त्वा स्वसामवायिकं कुर्यादित्यर्थः । विहन्तुकामत्वं आह — वैरं वा अपरैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेदिति । अन्यैः सामवायिकैः सह विरोधमुत्पाद्य सन्धिं विघटयेत् । एव तावद् यातव्यस्य सामवायिकान्यतमपणनमुक्तम् ।

अथ सामवायिकानामन्येन पणनं प्रस्तूयते । तत्र यातव्यं प्रति सन्धिच्छलेनापकार चिकीर्षोः प्रभृतार्थग्रहणे तत्करणयुक्तत्वं मन्यमानस्यायत्या प्रभृतलाभैषिण एव सतस्तदात्वेऽल्पलाभाभ्युपगमपक्षमाह — दुरारब्धकर्माणं भूयः क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकाम इति । अनुचितदेशकालाद्युपक्रान्त्युद्धयात्रम्

वा यात्रायां सिद्धिं विधातयितुकामो मूले यात्रायां वा प्रतिहर्तुकामो यातव्यसहितः पुनर्याचितुकामः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रस्तस्मिन् अविश्वस्तो वा तदात्वे लाभमल्पमिच्छेद्, आयत्यां प्रभूतम् ।

पित्रोपकारममित्रोपघातम् अर्थानुबन्धमवेक्षमाणः पूर्वोपकारकं कारयितुकामो भूयरतदान्ते महान्तं लाभमुत्सृज्यायत्यामल्पमिच्छेत् ।

द्रव्यामित्राभ्यां मूलहरेण वा ज्यायसा विगृहीतं त्रातुकामस्तथाविधमुपकारं कारयितुकामः सम्बन्धापेक्षी वा तदात्वे च आयत्यां च लाभं न प्रतिगृह्णीयात् ।

अत एव युग्यपुरुषापचयेन सहायागधनार्थधनव्ययेन च ग्वत एव युक्त दुरा-
ग्वानुवृत्त्या बहुतराभ्या ताभ्या योजयितुकाम, स्वारब्धाया वा यात्राया
सिद्धिं विधातयितुकाम समुचितदेशकालाद्यारब्धत्वाद् यात्राया फलसिद्धिं
सम्भान्गा विपटयितुमिच्छुर्वा, मूले यात्राया वा प्रतिहर्तुकामः स्थानीये अ-
मित्रान् प्रहर्तुमिच्छुर्वा, यातव्यसहित पुनर्याचितुकाम सम्प्रत्यल्पेन लाभेन
सन्धिं कृत्वा भूय प्रभूत याचिष्य इति मन्यमानो वा, प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्र
इति अतर्कितोपनतधन-पयो वा, तस्मिन् अविश्वस्तो वा पणमाने विपये प्र-
भूत प्रतिश्रुत्याप्यमौ पश्चान्न दास्यतीत्युपजातशङ्को वा, तदात्वे तत्काले,
लाभम् अल्पम् इच्छेत्, आयत्या प्रभूत प्रचुरम् इच्छेत् । एवं पञ्चसु नि-
मित्तेषु तदात्वाल्लभपणनमित्येकः पक्ष उक्तः ।

आयत्यामल्पलाभपणनरूपमन्य पक्षमाह - मित्रोपकारममित्रोप-
घातमित्यादि । स्वमित्रस्योपकार स्वामित्रस्यापकार च फलान्तरानुबद्धं पश्यन्,
तदात्वोपस्थित महान्तमपि लाभं परित्यज्य आयत्याम् अल्प लाभम् इच्छेत् ।
तथा पूर्वोपकारक भूयः कारयितुकामो वा — अर्थात् पणमानेन पूर्वं कृतमु-
पकार तेनैव भूय कारयितुमिच्छुर्वा — तदात्वोपस्थित महान्त लाभं परि-
त्यज्यायत्यामल्पमिच्छेत् ।

आयत्या तदात्वे वा लाभः सामवायिकेन न प्रतिगृह्यत इत्यपरः पक्षः ।
तमाह — द्रव्यामित्राभ्यामिति । द्रव्यो राजार्थावग्रहचारी पुरमुख्यादि
अमित्रं शत्रुं ताभ्या, मूलहरेण उच्छेदकारिणा ज्यायसा वा, विगृहीतम्
अर्थाद् बन्ध्वादि, त्रातुकामः स्वयं रक्षितुमिच्छन्, तथाविधमुपकारं कारयि-
तुकाम अन्येन वा स्वीयेन रक्षयितुकामः, सम्बन्धापेक्षी वा यातव्येन सह

कृतसन्धिरतिक्रमितुकामः परस्य प्रकृतिकर्शेन मित्रामित्रसन्धिविश्लेषणं वा कर्तुकामः पराभियोगाच्छङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा याचेत । तमितरस्तदात्वे च आयत्या च क्रममवेक्षेत । तेन पृथग् व्याख्याताः ।

अरिविजिगीष्वोस्तु स्वं स्वं मित्रमनुगृह्णताः शत्रुकल्ययभव्या

विवाहसम्बन्धमपेक्षमाणो वा, तदात्वे चायत्या च, लाभ न पतिगृह्णीयात् स्वल्पमपि ।

अथ अप्राप्तस्यार्थस्य वार्धिकस्यार्थस्य वा सत्वादानप्रार्थनमित्येवमात्मकचतुर्थं पक्षमाह— कृतसन्धिरतिक्रमितुकाम इति । पूर्वकृतमेव सन्धिपश्चाच्छङ्कयितुकाम, अप्राप्तलाभपणितमप्रविष्टलाभम्, अविकलाभवापणितदधिकं लाभं वा, याचेत 'तदात्वे देही'ति प्रार्थयेत् । तथा याचितस्य हि पणमानस्य दानासामर्थ्यात् सन्धिः शैथिल्यं प्राप्स्यतीति । परस्य पणमानस्य, प्रकृतिकर्शेन प्रकृतीना वृत्तिकृच्छ्रः, कर्तुकामो वा, तथा याचेत । मित्रामित्रसन्धिविश्लेषणं कर्तुकामो वा मित्रामित्रयोरल्पलाभपणनेन पूर्वं कृतान्तमन्धर्विश्लेषणमपसरणम् उत्पादयितुमिच्छुर्वा, तथा याचेत । 'मेव हि ताभ्यामपि याचितस्य दानासामर्थ्यात् सन्धिः शिथिलो भविष्यतीति । पराभियोगात् शङ्कमानो लाभमप्राप्तमधिकं वा याचेत 'पर आत्मानमभियुज्जीत'ति शङ्क्या वा तथा याचेत । याचिते हि परेण दत्ते स आत्मानं नाभियोजन्तु शक्नुयदिति । याचितस्य कर्तव्यमाह— तमितर इति । इतरे याचिते, तदात्वे च आयत्या च, तं क्रमं याचमानोक्तप्रकारम्, अवेक्षेत अनुष्ठेयो न वेति पर्यालोच्य निर्णयेत् । तेन पूर्वं व्याख्याता इति । एतत्पक्षे क्रमावेक्षणकथनेन पूर्वोक्तेर्वापि त्रिषु पक्षेषु क्रमावेक्षणमुक्तप्रायमित्यर्थः । इत्ययं यातव्यवृत्तिर्निरूपिता ।

अनुग्राह्यमित्रविशेषा इति सूत्रम् । अनुग्राह्याणां साहाय्यदानापकाराणां मित्राणां भूयैकान्तरेणां विशेषा अभिधीयन्त इति सूत्रार्थः । भूयैकान्तरास्तावत् सामन्ताः शत्रव इति तेषु सन्ध्यादय उक्ताः, भूयैकान्तरेषु तु मित्रभूतत्वादननुग्राह्यत्वमेव प्राप्तमिति तद्विदानीं निरूप्यते ।

कते अनुग्राह्या मित्रविशेषा, किंच तेभ्यः प्रार्थनाय फलमित्याकाङ्क्षायामाह— अरिविजिगीष्वोरिति । तथा, स्वस्वमित्रस्वभूयैकान्तर

शक्तिस्थिरकर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः । शक्यारम्भी विषह्यं कर्म-
रभेत । कल्यारम्भी निर्दोषम् । भव्यारम्भी कल्याणोदयम् । स्थिर-
कर्मा नाममाप्य कर्मोपरमते । अनुरक्तप्रकृतिः सुसहायत्वादल्पेनाप्य-
नुग्रहेण कार्यं साधयति । त एते कृतार्थाः सुखेन प्रभूतं चोपकुर्वन्ति ।
अतः प्रतिलोभं नानुग्राह्याः ।

तयोरेकपुरुषानुग्रहं यो मित्रं मित्रतरं वानुगृह्णाति सोऽतिस-
न्धत्ते । मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति । क्षयव्ययप्रवासपरोपकारान-
न्तरः । कृतार्थश्च शत्रुर्वैगुण्यमेति ।

राजानम्, अनुगृह्णतो. साहाय्यदानेनोपकुर्वतो, शक्यकल्यभव्यारम्भिस्थिर-
कर्मानुरक्तप्रकृतिभ्यो विशेषः बहूना मित्राणा मध्ये शक्यारम्भी कल्यारम्भी
भव्यारम्भी स्थिरकर्मा अनुरक्तप्रकृतिरित्येतेभ्य एव मित्रेभ्य उपकृतेभ्यो विशे-
षलाभो भवति, अतश्च शक्यारम्भिप्रभृतय एवानुग्राह्या इति भावः । तान् व्या-
चष्टे— शक्यारम्भीति । स, विषह्य शक्यनिर्वहण, कर्म आरभेत । कल्या-
रम्भी, निर्दोष कर्मरभेत । भव्यारम्भी, कल्याणोदय कल्याणफल, कर्मरभेत ।
स्थिरकर्मा, कर्म प्रारब्धम्, असमाप्य, नोपरमते न विरमति । अनुरक्तप्र-
कृति, सुसहायत्वात् अयत्नसुलभसहायत्वाद्, अल्पेनापि अनुग्रहेण सैन्य-
दानेन, कार्यं साधयति । त एते इति । एते शक्यारम्भिप्रभृतय, कृतार्था
अनुग्रहमायितव्यार्थाः सन्ति, सुखेन अनायासेन, प्रभूतं च बहुगुणं च, उप-
कुर्वन्ति । अतः प्रतिलोभ इति । एभ्यः शक्यारम्भ्यादिभ्यः प्रतिलोभ्ये
मति, नानुग्राह्याः उपकार्या न भवन्ति, अर्थादशक्यारम्भिप्रभृतयः ।

तयोरिति । शत्रोर्वा विजिगीषोर्वा, एकपुरुषानुग्रहे मित्रामित्रयोर-
कस्य पुरुषस्य मित्रयोर्वैकस्य पुरुषस्यानुग्रहे कर्तव्यतया प्रसक्ते, यः, मित्रं
मित्रतरं वा अनुगृह्णाति अमित्रं परिहृत्य मित्रसम्पद्युक्तमुपकरोति मित्रमुपेक्ष्य
अतिशयितमित्रसम्पद्युक्तं वोपकरोति, स मित्रानुग्राही मित्रतरानुग्राही च,
अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते । विशेषलाभश्च मित्रादात्मवृद्धिप्राप्तिलक्षण
इत्याह—मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोतीति । मित्रभूतो हि पुरुषः स्वभावादेव
स्वसुहृदो वृद्ध्यर्थं यजेत. किमुन तेनानुगृहीत इत्यभिप्रायः । अमित्रानुग्राही मि-
त्रसामान्यानुग्राही च नैवमित्याह --क्षयव्ययप्रवासपरोपकारानन्तर इति ।

मध्यमं त्वनुगृह्णतोर्यो मध्यमं मित्रं मित्रतरं वानुगृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते । मित्रादात्मवृद्धिं हि प्राप्नोति । क्षयव्ययप्रवासपरोपकारा नितरः । मध्यमश्चेदनुगृहीतो विगुणः स्यादमित्रोऽतिसन्धत्ते । कृतप्रयासं हि मध्यमामित्रमपसृतमेकार्थोपगतं प्राप्नोति ।

तेनोदासीनानुग्रहो व्याख्यातः ।

मध्यमोदासीनयोर्बलांशदाने यः शूरं कृतास्त्रं दुःखमहमनुरक्तं वा दण्डं ददाति, सोऽतिसन्धीयते । विपरीतोऽतिसन्धत्ते ।

यत्र तु दण्डः प्रतिहतस्तं वा चार्थमन्यांश्च साधयति, तत्र मौल-
क्षयव्ययप्रवासा. युग्यपुरुषापचयधनहानिदीर्घाध्वगमनानि शत्रूपकारार्थानि परोपकार स्वस्मिन् प्रत्युपकर्तव्ये शत्रुणा परस्योपकारकरणम् इत्येतान्, इतर प्राप्नोति । कथं पुनः शत्रुरुपकृत स्वस्मिन् प्रत्युपकर्तव्ये परस्योपकारं कुर्यात्, तत्राह—कृतार्थश्च शत्रुवैगुण्यमेतीति । शत्रु स्वकार्ये साधनीये गुणवत्तामात्मनो दर्शयति, सिद्धे तु तस्मिन् शत्रुस्वाभाव्याद् विकुरुत इत्यर्थः ।

मध्यमविषयमनुग्रहमाह — मध्यमं त्वित्यादि । गतार्थम् । मध्यमोऽरिविजिगीषुभ्यामुपकृतो यदि विरुद्धवृत्तिर्भवेत्, तर्हि तस्यामित्रो विशेषलाभ प्राप्नोतीत्याह—मध्यमश्चेदनुगृहीत इत्यादि । लाभस्वरूपमाह—कृतप्रयास इत्यादि । मध्यमेन सह प्रयास कृत्वा पूर्वं तन्मित्रभावे स्थितं सम्प्रति तद्वैगुण्यात् तदमित्रत्व प्रतिपद्य तस्माच्चापसृत्यात्मना सहैकार्थता गत मित्रविशेष हि मध्यमामित्र प्राप्नोतीत्येष तस्य विशेषलाभ इत्यभिप्रायः ।

मध्यमानुग्रहोक्तरीत्या उदासीनानुग्रहेऽपि मित्राद्यनुग्रहीतुर्मित्रसकाशाद् बुद्धिविशेषलाभः । उदासीनवैगुण्ये तदमित्रस्य मित्रविशेषलाभश्च भवतीत्यर्थकमतिदेशमाह—तेनेत्यादि ।

मध्यमोदासीनयोर्बलांशदानेनानुग्रहे कर्तव्यतया प्रसक्ते शूरत्वशिक्षितास्त्रत्वजितश्रमत्वानुरक्तत्वविशिष्टम् आत्मनो मूलबलं यो ददाति सोऽयुक्तकारित्वाद् वञ्च्यते, तद्विपरीतस्तु दृष्यादिवलदायी युक्तकारी भवतीत्याह—मध्यमोदासीनयोर्बलांशदान इत्यादि ।

क्वचिन्मूलबलस्यापि प्रेषणमाह—यत्र त्विति । यस्मिन्स्वर्थे, दण्डं प्रतिहतं अन्यद् बलं कुण्ठितं जातं, तं वा चार्थं यातव्यरूपम्, अन्याश्च जनपदावस्कन्दकमार्गप्रतिरोधकादींश्च, साधयति साधयितुं प्रवृत्तश्चेदित्यर्थः,

भृतश्रेणीमित्राटवीबलानामन्यतममुपलब्धदेशकालं दण्डं दद्यात् । अ-
मित्राटवीबलं वा व्यवहितदेशकालम् ।

यं तु मन्येत — ‘कृतार्थो मे दण्डं गृह्णीयात् अमित्राटव्यभू-
म्यनृतुषु वा वासयेदफलं वा कुर्यादि’ति, दण्डव्यासङ्गापदेशेन नैनम-
नुगृह्णीयात् । एवमवश्यं त्वनुग्रहीतव्ये तत्कालसहस्रैर्दण्डं दद्यात् ।
आ समाप्तेश्चैनं वासयेद् योधयेच्च, बलव्यसनेभ्यश्च रक्षेत् । कृतार्थाच्च
सापदेशमवसावयेत् । दूष्यामित्राटवीदण्डं वास्मै दद्यात् । यातव्येन वा
सन्धायैनमतिसन्दध्यात् ॥

तत्र, मौलभृतश्रेणीमित्राटवीबलाना मौलादीना पञ्चाना बलानाम्, अन्यतम,
दण्ड सैन्यम्, उपलब्धदेशकाल दद्यात् समुचित देशं काल चोपलभ्य प्रेषयेत् ।
अमित्राटवीबलं वा व्यवहितदेशकालमिति । विप्रकृष्टे देशे काले च यदि
बल दद्यात्, तर्हि अमित्राटविकबलमेव दद्यात् न त्वन्यन्मौलादिकमित्यर्थः ।

य तु मन्येतेत्यादि । य तु मध्यममुदासीन वा शङ्केत—‘एष मदी-
यस्य दण्डस्य साहाय्येन स्वार्थं साधयित्वा तमात्मसात्कारिष्यति, अथवा
अमित्रान्तिके आटविकान्तिके अभूमिषु वामायोग्येषु प्रदेशेषु अनृतुषु युद्धा-
नर्हेषु वर्षादिकालेषु च दण्डं वासयिष्यति, अथवा दण्डं शत्रुजयलभ्यफला-
भाजनं करिष्यति’ इति, एन, दण्डव्यासङ्गापदेशेन नानुगृह्णीयात् ‘दण्डो मे
कार्यान्तरे व्यासक्त’ इति व्याजमुल्लिखन् दण्डं तस्मै न दद्यादित्यर्थः । एव-
मवश्यं त्वनुग्रहीतव्ये इति । दण्डदानेनावश्यमनुग्रहे कर्तव्ये तु, तत्कालसह
तत्कालक्षम, दण्डम्, अस्मै अनुग्राह्याय, दद्यात् । आ समाप्तेश्च आ कार्यस-
माप्ते, एन दण्डं, वासयेद् योधयेच्च योग्यभूमौ वासयन् युद्धं कारयेत्, बल-
व्यसनेभ्यश्च शस्त्रक्षयादिभ्यश्च, रक्षेत् । कृतार्थाच्च दण्डकृतप्रयोजनाच्च मध्य-
मादुदासीनाद् वा, सापदेश कमपि व्याजमुल्लिख्य, अवसावयेत् अपवाहयेत्
तदपहारादिदोषपरिहारार्थम् । दण्डपालनक्लेशभीरुत्वे त्वाह — दूष्यामित्रा-
टवीदण्डं वास्मै दद्यादिति । तद्धि स्वविनाश्यमन्येन नाशितं भवत्वित्य-
भिसन्धिनेत्यर्थम् । अनुग्राह्यस्य दुर्बुद्धित्वशङ्काया प्रकारान्तरानुष्ठानमाह —
यातव्येन वेति । तेन अनुग्राह्यसम्बन्धविना सह, सन्धाय, एन यातव्यम्,
अतिमन्दध्यात् एतत्सकाशाद् अनुग्राह्यसकाशलभ्याभ्यधिकं लाभं प्राप्नुया-
दित्यर्थः ॥

आदित अ या १०६] ११४, ११५ प्रक यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च । २९१

समे हि लाभे सन्धिः स्याद् विषमे विक्रमो मतः ।

समहीनविशिष्टानामित्युक्ताः सन्धिविक्रमाः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे अष्टमोऽध्याय

यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषा ,

आदित पट्छततम ॥

इत्थ सन्धिविग्रहगतान् लाभपणनादिविशेषानभिधाय सामान्यतः
सन्धिविग्रहयोर्निमित्तं लोकेन कीर्तयन्नध्यायमुपसहरति — समे हि लाभे
सन्धिः स्यादित्यादि । सुगमम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे

अष्टमोऽध्याय यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च,

आदित पट्छततम ॥

११६ प्रक मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय ।

संहितप्रयाणे मित्रहिरण्यभूमिलाभानामुत्तरोत्तरो लाभः श्रे-
यान् । मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद् भवतः, मित्रं हिरण्यलाभात् । यो
वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं साधयति ।

‘त्वं चाहं च मित्रं लभावहे’ इत्येवमादिः समसन्धिः । ‘त्वं
मित्रम्’ इत्येवमादिर्विषमसन्धिः । तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिः ।

समसन्धौ तु यः सम्पन्नं मित्रं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमवाप्नोति
सोऽतिसन्धत्ते । आपद्धि सौहृदस्थैर्यमुत्पादयति ।

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय इति सूत्रम् । मित्र-नित्यवश्यादिषट्-
प्रकार हिरण्य स्वर्णरजतादि भूमिर्नित्यामित्रादिभूमिसन्ध्यध्याये वक्ष्यमाणा
कर्म दुर्गादि एषा लाभै क्रियमाणा सन्धय कथ्यन्त इति सूत्रार्थः । श्रेष्ठा-
श्रेष्ठलाभै पणनमुक्तम् । श्रेष्ठ्याश्रेष्ठ्ये तु अनिरूपिते इह निरूप्येते ।

इदं च प्रकरणं नवमादिभिश्चतुर्भिरध्यायैर्वितन्यते । तत्र नवमेऽस्मि-
न्नध्याये मित्रसन्धिर्हिरण्यसन्धिश्च निरूप्यते ।

संहितप्रयाण इति । तस्मिन् विषये, मित्रहिरण्यभूमिलाभानाम् उत्त-
रोत्तरो लाभः श्रेयान् मित्रलाभापेक्षया हिरण्यलाभः प्रशस्ततरः, हिरण्यला-
भापेक्षया भूमिलाभः प्रशस्ततरः । कुत इत्याह — मित्रहिरण्ये हीत्यादि ।
भूमिलाभे हि सिद्धे तदुत्पन्नकृप्यादिफलसम्पदा साधनेन मित्रं हिरण्यं च
साधयितुं शक्यते हिरण्यलाभेन च मित्रलाभं साधयितुं शक्यते इति भूमि-
लाभो हिरण्यलाभश्च स्वेतरसाधको यस्मात् तस्मादित्यर्थः । लाभश्रेष्ठत्वं च
शेषान्यतरसाधकत्वरूपमित्याह — यो वेत्यादि । स श्रेष्ठ इति वाक्यशेषः ।

मित्रादिलाभनिबन्धनान् समविपमान् सन्धीनाह — त्वं चाह चे-
त्यादि । ‘त्वं चाहं च मित्रं लभावहे’ ‘त्वं चाहं च हिरण्यं लभावहे’ ‘त्वं
चाहं च भूमिं लभावहे’ इत्येव पणनेन क्रियमाणः सन्धिः समसन्धिः । त्वं
मित्रमित्येवमादिरिति । त्वं मित्रं लभसे अहं भूमिं, त्वं हिरण्यमहं भूमिं,
त्वं हिरण्यमहं मित्रम् इत्येवम्प्रकारो, विषमसन्धिः । तयोरिति । समसन्धि-
विषमसन्ध्यो, विशेषलाभात्, अतिसन्धिः भवति ।

समसन्धौ विशेषलाभमाह — समसन्धौ त्विति । तस्मिन्, यः, स-
म्पन्नं वक्ष्यमाणनित्यत्ववश्यत्वादिगुणयुक्तं, मित्रम् अवाप्नोति, अथवा मित्र-

मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यमनित्यं वश्यं वेति । ‘नित्यमवश्यं श्रेयः, तद्ध्यनुपकुर्वदपि नापकरोति’ इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । वश्यमनित्यं श्रेयः, यावदुपकरोति तावन्मित्रं भवति । उपकारलक्षणं मित्रमिति ।

वश्ययोरपि महाभोगमनित्यमल्पभोगं वा नित्यमिति । ‘महाभोगमनित्यं श्रेयः, महाभोगमनित्यमल्पकालेन महदुपकुर्वन्महान्ति व्ययस्थानानि प्रतिकरोति’ इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । नित्यमल्पभोगं श्रेयः, महाभोगमनित्यमुपकारकृच्छ्रे मित्रस्य मित्रसम्पद्युक्तस्य कृच्छ्रे आपद्दशाया, मित्र तदेव, अवाप्नोति, स, अतिसन्धत्ते अतिसन्धिनिमित्त विशेषलाभ भजते । आपदपेक्षणस्य प्रयोजनमाह—आपद्द्वीत्यादि । सौहृदस्यैर्य मैत्रीदार्यम् ।

मित्रकृच्छ्रेऽपि विशेषनिर्धारणार्थं विप्रतिपत्तिमुपक्षिपति — मित्रकृच्छ्रेऽपि नित्यमवश्यमित्यादि । वक्ष्यमाणलक्षणावश्यत्वयुक्तं नित्यं मित्रं वा श्रेयः, आहोस्विद् अनित्यं वश्यं वा श्रेयः इति विचार्यत इत्यर्थः । तत्राचार्याणां निर्धारणमाह — नित्यमवश्यं श्रेयः इत्यादि ।

आचार्यमतं प्रतिषेधन् स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । वश्यमनित्यं मित्रं श्रेयः । तत्र हेतुमाह—यावदुपकरोति तावन्मित्रमित्यादि । मित्रस्योपकारलक्षणत्वादुपकुर्वद्दशायामेव मित्रव्यपदेशो भवति नानुपकुर्वद्दशायाम्, वश्यं च सर्वचित्रमहाभोगत्वलक्षणत्वादुपकुर्वदेव भवतीत्यर्थः । तथाच नित्यवश्ययोर्मध्ये महाभोगत्वलक्षणं वश्यमनित्यं श्रेयः इति कौटल्यमतमुक्तं भवति ।

वश्ययोरेव नित्यत्वानित्यत्वयोगे श्रेयस्त्वविचारयति — वश्ययोरेपीत्यादि । महाभोगवश्याल्पभोगवश्ययोर्मध्ये किं महाभोगवश्यमनित्यं श्रेयः उताल्पभोगवश्यं नित्यं श्रेयः इति चिन्तायाम् आचार्या वदन्ति—महाभोगवश्यमनित्यं श्रेयः, कुत, तद्धि अल्पेन कालेन महान्तमुपकारं करोति, तेन च व्ययहेतवः प्रभूताः प्रतिकृता भवन्तीत्येतस्मात् कारणात् ।

आचार्यमतं निराकुर्वन् स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । अयमर्थः—अल्पभोगवश्यं नित्यं श्रेयः, कुत, अनित्यमहाभोगसकाशसम्भावितदोषानास्पदत्वात् तत्सकाशसम्भावितगुणास्पदत्वाच्च । अनित्यं हि महाभोग-

भयादपक्रामति, उपकृत्य वा प्रत्यादातुमीहते । नित्यमल्पभोगं सात-
त्यादल्पमुपकुर्वन्महता कालेन महदुपकरोति ।

गुरुसमुत्थं महन्मित्रं लघुसमुत्थमल्पं वेति । ‘गुरुसमुत्थं मह-
न्मित्रं प्रतापकरं भवति, यदा चोत्तिष्ठते, तदा कार्यं साधयति’ इत्या-
चार्याः ।

नेति कौटल्यः — लघुसमुत्थमल्पं श्रेयः, लघुसमुत्थमल्प मित्र
कार्यकाल नातिपातयति दौर्बल्याच्च यथेष्टभोग्य भवति, नेतरत् प्रकृ-
ष्टभौमम् ।

विक्षिप्तसैन्यमवश्यसैन्यं वेति । ‘विक्षिप्तं सैन्यं शक्यं प्रतिसंहर्तुं
वश्यत्वात्’ इत्याचार्याः ।

वश्यम् उपकारभीत्या हार्दाभावनिमित्त्या मित्रत्वात् प्रच्यवेत, उपकार कृत्वा
वापहर्तुं पश्चाद् यतेत । नित्य त्वल्पभोगमव्यभिचारित्वेन मित्रभावान्न जातु
प्रच्यवेत, अविच्छेदेन चाल्प उपकारस्तेन क्रियमाणो महता कालेन महान्
भविष्यतीति ।

गुरुसमुत्थमहामित्र-लघुसमुत्थाल्पमित्रयो किं श्रेय इति विचार-
यति—गुर्वित्यादि । गुरुसमुत्थ देशविप्रकर्षादिना प्रयत्नोत्थाप्यसैन्य, महत्
प्रबल, मित्र वा, श्रेय इति वर्तते, लघुसमुत्थम् अयत्नोत्थाप्यसैन्यम्, अल्प
दुर्बल मित्र वा श्रेय इति विचार्यत इति शेषः । तत्राचार्याणां मतमाह ---
गुर्वित्यादि । गुरुसमुत्थ महत् मित्र श्रेय, कुत, तद्धि शत्रावतिशयेन परा
क्रमते, चिरयत्नेनापि यदोत्थित भवति तदा कार्यमव्यभिचारेण साधयति
चेत्यर्थः ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । कार्यकाल नातिपातयति
कार्यानुष्ठानार्हमवसर नातिक्रामयति । इतरत् गुरुसमुत्थम् । प्रकृष्टभौम विप्र-
कृष्टभूमिस्थितम् ।

विक्षिप्तेत्यादि । विक्षिप्तसैन्य कार्यान्तरमावनायानेकत्र प्रेषित सैन्य
येन तत् तथाभूत, मित्र वा श्रेय अवश्यसैन्य वा, श्रेय इति विचार्यत इति
शेषः । आचार्यमतमाह विक्षिप्तं सैन्यमित्यादि । प्रतिसंहर्तुं समूह-
यितुम् ।

नेति कौटल्यः । अवश्यसैन्यं श्रेयः । अवश्यं हि शक्यं सामा-
दिभिर्वश्यं कर्तुं, नेतरत् कार्यव्यासक्तं प्रतिसंहर्तुम् ।

पुरुषभोगं हिरण्यभोगं वा मित्रमिति । 'पुरुषभोगं मित्रं श्रेयः,
पुरुषभोगं मित्रं प्रतापकरं भवति । यदा चोत्तिष्ठते तदा कार्यं साध-
यति' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । हिरण्यभोगं मित्रं श्रेयः, नित्यो हिरण्येन योगः
कदाचिद् दण्डेन दण्डश्च हिरण्येनान्ये च कामाः प्राप्यन्त इति ।

हिरण्यभोगं भूमिभोगं वा मित्रमिति । 'हिरण्यभोगं गतिम-
त्त्वात् सर्वव्ययप्रतीकारकरम्' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः—'मित्रहिरण्ये हि भूमिलाभाद् भवतः' इत्युक्तं
पुरस्तात् । तस्माद् भूमिभोगं मित्रं श्रेय इति ।

स्वमतमाह— नेति कौटल्य इत्यादि । सामादिभि सामदानभेदै ।
इतरत् विक्षिप्तम् ।

पुरुषैरुपकारकमेक मित्र हिरण्येनोपकारकमन्यदित्यनयोर्मध्ये किं श्रेय
इति चिन्तयति— पुरुषभोगमित्यादि । तत्र पुरुषभोगमित्रं प्रशस्ततर,
यस्मात् शत्रुषु तत् स्वयं पराक्रमितुमर्हम्, उत्थितं च कार्यं साधयतीत्याचार्या
मन्यन्त इत्याह— पुरुषभोग मित्रं श्रेय इत्यादि ।

स्वमतमाह— नेति कौटल्यो हिरण्यभोगमित्यादि । अयमर्थः—
हिरण्यभोग मित्रं प्रशस्ततर, कुत, यस्मात् हिरण्यं सर्वत्र नयनानयनयोग्य
हस्ते नित्यं सन्निहितं सर्वदोषयोगक्षमं, दण्डस्तु कदाचित्कोत्थानत्वात् कदा-
चिदेवोपयोगक्षमो भवति । किञ्च हिरण्येन दण्डश्च अन्ये चेष्टितार्था सुसाधा
भवन्ति, न पुनर्दण्डेन हिरण्यमन्ये वा कामा इति ।

हिरण्योपकारकभूम्युपकारकमित्रयोर्मध्ये कतरत् प्रशस्ततरमिति विचा-
रयति— हिरण्यभोगमित्यादि । हिरण्यभोग हिरण्योपकारक, गतिमत्त्वात्
नयनानयनयोग्यत्वात्, सर्वव्ययप्रतीकारकरं सर्वविधव्ययोपयोगक्षमम्, अर्थाद्
भूमिभोगम् अगतिमत्त्वादतादृशम् । ततश्च तदेव श्रेय इत्यर्थः । इत्याचार्या
आहुः ।

मित्रहिरण्योभयसाधकत्वलक्षणं गुणातिशयं पूर्वोक्तं स्मारयन् तेन
हेतुना भूम्युपकारक मित्रमेव प्रशस्ततरमित्येव स्वमतमाह—नेति कौटल्यो

सर्वचित्रमहाभोगं त्रिविधं वश्यमुच्यते ।
 एकतोभोग्युभयतः सर्वतोभोगि चापरम् ॥
 आदात् वा दात्रपि वा जीवत्यारिषु हिंसया ।
 मित्रं नित्यमवश्यं तद् दुर्गाटव्यपसारि च ॥
 अन्यतो विगृहीतं यल्लघुव्यसनमेव वा ।
 सन्धत्ते चोपकाराय तन्मित्रं वश्यमब्रुवम् ॥
 एकार्थानर्थसम्बन्धमुपकार्यविकारि च ।
 मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥

वश्यमाह —सर्वचित्रमहाभोगमित्यादि । वश्य मित्रं, सर्वचित्रमहाभोग त्रिविध सर्वभोग चित्रभोगं महाभोगमिति त्रिविधम् । तत्र दण्डकोशभूमिभिरुपकारक सर्वभोगं, दण्डकोशाभ्या प्रभूतमुपकुर्वत् महाभोग, रत्नसारफलगुक्प्यद्रव्यवनादिनोपकारक चित्रभोगम् । इदमर्थप्राप्तिलक्षणोपकारप्रयुक्त त्रैविध्यम् । अनर्थपरिहारलक्षणोपकारनिमित्त त्रैविध्यमुत्तरार्धेनोच्यते—
 एकतोभोगि उभयतोभोगि सर्वतोभोगीति च । एकतो यद् अमित्रप्रतिकारक तदाद्य, यद् अमित्रतदासारोभयप्रतिकारक तद् द्वितीय, यद् अमित्रासारप्रतिरोधकाटविकप्रतिकारकं तत् तृतीयमिति बोद्धव्यम् ॥

अथ नित्य वश्यत्वहीन भवति, वश्य च नित्यत्वहीनम् । तत्राद्यमाह—आदात् वेत्यादि । यद् विजिगीष्वनुपकारकमपि शत्रुषु लुण्टनाद्यपकारैरादानं दान वा कुर्वदुपजीवति, दुर्गाटव्यपसरणशीलतया चात्मान रक्षच्छत्रोरग्राह्य भवति, तद् वश्यत्वरहित नित्य मित्रमित्यर्थ ॥

द्वितीयमाह—अन्यत इति । यत्, अन्यतः शत्रुणा विगृहीत, लघुव्यसनमेव वा अल्पव्यसनयुक्तं वा सत्, उपकाराय, सन्धत्ते विजिगीषुणा सह सन्धिं करोति, तत् मित्र, वश्यम् उपकारकत्वात्, अब्रुवम् अनित्यम् आत्मोपकारकालमात्रावस्थायिमैत्रत्वात् ॥

अयत्नकरणीयसैन्यसन्नाहत्वलक्षण लघूत्थानत्व, पितृपितामहक्रमानुवृत्तमैत्रबन्धत्वलक्षण पितृपैतामहत्व, प्रमाणप्रतापगरिष्ठसैन्ययुक्तत्वलक्षण महत्त्व च सुबोधत्वान्न लक्षणीयमिति मन्वानस्तान्यतिक्रम्याद्वैध्य लक्षयति —
 एकार्थानर्थसम्बन्धमिति । समानसुखदुःखसम्बन्धम्, उपकारि, अविकारि च अव्यभिचारि च, मित्रम्, आपदि अद्वैध्य द्वैध्य भेद तद्रहितत्वात्

मित्रभावाद् ध्रुवं मित्रं शत्रुसाधारणाच्चलम् ।
 न कस्यचिदुदासीनं द्वयोरुभयभावि तत् ॥
 विजिगीषोरमित्रं यन्मित्रमन्तर्धितां गतम् ।
 उपकारे निविष्टं वाशक्तं वानुपकारि तत् ॥
 प्रियं परस्य वा रक्ष्यं पूज्यसम्बन्धमेव वा ।
 अनुगृह्णाति यन्मित्रं शत्रुसाधारणं हि तत् ॥
 प्रकृष्टभौमं सन्तुष्टं बलवच्चालसं च यत् ।
 उदासीनं भवत्येतद् व्यसनादवमानितम् ॥

तदाख्यम् । अत एव एतत् मित्र, मित्रभावि मित्रभावनित्ययोगित्वान्मित्रभा-
 वीत्यप्याख्यायत इत्यर्थः ॥

मित्रभाविविपरीतम् उभयभाव्यप्यस्ति । तच्चोभयभावित्वं शत्रुविजि-
 गीषूभयानुपकारकत्वात् तदुभयोपकारकत्वात् दुर्बलतया तदुभयसेवित्वाद् वा
 त्रिप्रकार भवति । तत्र यदाद्युभयभावि तद् मित्रभावस्य शत्रुविजिगीषूभया-
 तिरिक्तविषयत्वाभावेनासाधारणतया नित्यत्वात् शत्रुविजिगीषूभयसाधारणत्वे-
 नानित्यत्वाच्च नित्यानित्योभयरूपम् । तदेतदाह— मित्रभावाद् ध्रुवं मित्र-
 मित्यादि । मित्रभावात् शत्रुमित्रातिरिक्तागोचरत्वेनासाधारणादित्यर्थम् । न
 कस्यचिद्, उपकारकमिति शेषः । तदिदं शक्तत्वेऽप्यनभिनिवेशादुभयानुप-
 कारकम् ॥

उपकाराभिनिविष्टमपि शक्तिविरहादुभयानुपकारकम् उभयभाव्याह—
 विजिगीषोरमित्रमिति । विजिगीषोर्भूम्यनन्तरत्वात् शत्रुभूतम्, अन्तर्धिता
 गतं मित्रं शत्रुविजिगीष्वोर्मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्धिः । तत्ता गतम् अत एव विधे-
 यत्वान्मित्रशब्दितम्, उपकारे निविष्टं वा अशक्तं वा उभयोरुपकारकरणे
 सामिनिवेश च शक्तिहीनं च, यद् अनुपकारि, तद् उभयभावीत्यनुवर्तते ।
 अमित्रमिति क्लीबनिर्देश आर्षः ॥

उभयानुग्राहकमुभयतोभाव्याह — प्रियमिति । यत् मित्रं, परस्य
 शत्रोः, प्रियं, रक्ष्यं वा, पूज्यसम्बन्धमेव वा स्वपूजनीयगुर्वादिसम्बद्धं वा, अनु-
 गृह्णाति, तत् शत्रुसाधारणं शत्रुमित्रोभयसमानम्, उभयतोभावीति यावत् ॥

अथ कीदृशं मित्रमुपकारकर्तव्यतादशायामुदासीनं स्यादित्याह —
 प्रकृष्टभौममिति । विप्रकृष्टभूमिस्थितं, सन्तुष्टम् अपूर्वलाभनिःस्पृहं स्थितार्थ-

अरेर्नेतुश्च यद् वृद्धिं दौर्बल्यादनुवर्तते ।

उभयस्याप्यविद्विष्टं विद्यादुभयभावि तत् ॥

कारणाकरणवस्तं कारणाकरणागतम् ।

यो मित्रं समपेक्षेत स मृत्युमुपगूहति ॥

क्षिप्रमल्पो लाभश्चिरान्महानिति वा । 'क्षिप्रमल्पो लाभः कार्य-
देशकालसंवादकः श्रेयान्' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । चिरादविनिपाती बीजसधर्मा महान् लाभः
श्रेयान्, विपर्यये पूर्वः ॥

एवं दृष्ट्वा भुवे लाभे लाभांशे च गुणोदयम् ।

स्वार्थसिद्धिपरो यायात् संहितः सामवायिकैः ॥

इति कोट्टीयार्थशास्त्रे पाद्गुण्ये सप्तमाधिकरणे नवमोऽयाय

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ मित्रसन्धि हिरण्यमन्धि ,

आदित सप्तशततम ॥

परितृप्त, बलवत् शौर्यगर्वादनुपजातद्वेषम्, अलसं, व्यसनादवमानित च द्यूता-
दिव्यमनदोपादवज्ञात च, एतन् ईदृश मित्रम्, उदासीन भवति ॥

दुर्बलत्वादुभयमेवकमुभयमाव्याह — अरेर्नेतुश्चेति । शत्रोर्विजिगी-
पोश्च, वृद्धि, यत् मित्र, दौर्बल्यात्, अनुवर्तते तामभिनन्दत् तावाश्रयती-
त्यर्थः, कथम्भूतम्, उभयस्यापि शत्रुमित्रयोरपि, अविद्विष्टम् । तत्, उभय-
भावि उभयानुवर्त्युभयभावि, विद्यात् । तदेव मित्रविशेषा निरूपिता ॥

मित्रसामान्यविषय निविभाह — कारणाकरणवस्तमिति । कार-
णानुत्पादेऽपगत, कारणाकरणागतं कारणानुत्पादे पुनरायात, मित्र, य, सम-
पेक्षेत स्वीकुर्यात्, सः, मृत्युम्, उपगूहति आलिङ्गति ॥

अथ मित्रलाभप्रसङ्गागतमित्रविशेषकथनानन्तर लाभसामान्यगत काल-
स्वरूपप्रयुक्त विशेष चिन्तयति—क्षिप्रमल्पो लाभ इत्यादि । सद्योभावी स्वरूपो
लाभो वा श्रेयान्, चिरभावी प्रभूतो लाभो वा श्रेयानिति संशय इत्यर्थः ।
आचार्यमतमाह — क्षिप्रमल्पो लाभ श्रेयान्, कथम्भूत, कार्यदेशकालसं-
वादक अनेन कार्यणास्मिन् देशे अस्मिन् काले अयं लाभो भविष्यतीति
समीक्षासवार्दा । इत्याचार्याः ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । चिरादपि भवन् निष्प्रतिबन्ध-
भाविसिद्धितयावधारितो धान्यबीजसमानधर्मा महान् लाभ श्रेयान् । विपर्यये
महतो लाभस्य विनिपातित्वसम्भावनाया, पूर्वं आचार्योक्तं कल्प इत्यर्थ ॥

प्रान्ते श्लोकमाह—एवमित्यादि । लाभे मित्रहिरण्यभूमिरूपे । गुणो-
दय गुणविशेषोत्पत्तिम् । शेष सुबोधम् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे नवमोऽध्याय

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्वौ मित्रसन्धिर्हिरण्यसन्धिश्च,

आदित सप्तोत्तरशततम ॥

११६ प्रक — भूमिसन्धि ।

‘त्वं चाहं च भूमिं लभावहे’ इति भूमेसन्धिः ।

तयोर्यः प्रत्युपस्थितार्थः सम्पन्नां भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते ।

तुल्ये सम्पन्नालाभे यो बलवन्तमाक्रम्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते । भूमिलाभं शत्रुकर्शनं प्रतापं च हि प्राप्नोति । दुर्बलाद् भूमिलाभे सत्यं सौकर्यं भवति । दुर्बल एव च भूमिलाभः, तत्सामन्तश्च मित्रममित्रभावं गच्छति ।

तुल्ये बलीयस्त्वे यः स्थिरं शत्रुमुत्पाद्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्धत्ते । दुर्गावाप्तिर्हि स्वभूमिरक्षणममित्राटवीप्रतिषेधं च करोति ।

गताध्याये मित्राहरण्यसन्ध्योर्निरूपितयो क्रमप्राप्तः भूमिसन्धिरिह निरूप्यते — त्वं चाहं चेत्यादि । भूमिसन्धिरिति । स च समसन्धिः, भूमेरेव द्वाभ्यां लाभात् ।

अतिसन्धिमाह — तयोरिति । शत्रुवैजेष्वोर्मध्ये, यः, प्रत्युपस्थितार्थं प्रत्युपस्थितः । अचिरकरणीयतया सन्निहितः । अर्थः । सेतुबन्धादिकर्मव्ययरूपो गुणवद्भृत्यपूजादिरूपो वा यस्य स तथाभूतः, सम्पन्ना वक्ष्यमाणानित्यामित्रत्वादिभूमिसम्पदुक्ता, भूमिम् अवाप्नोति, सः, अतिसन्धत्ते । विशेषलाभं भजते ।

सम्पन्नभूमिलाभेऽपि विशेषमाह — तुल्ये सम्पन्नालाभ इति । सम्पन्नाया भूमेर्लाभे द्वयोः समाने, यः बलवन्तम्, आक्रम्य प्राप्तुं भूयः, भूमिम् अवाप्नोति, सः अतिसन्धत्ते । अतिसन्धानस्वरूपमाह — भूमीत्यादि । बलवत्सकाशाद्धिं भूमिं गृह्णन् न केवलभूमिभागं भवति, किन्तु शत्रुकर्शनप्रतापलाभावपि नान्तरीयकतया प्राप्नोतीत्यर्थः । दुर्बलाद् भूमिलाभे यथोक्तव्यतिरेकमाह — दुर्बलादित्यादि । अयमर्थः — दुर्बलाद् भूमिलाभः सत्यं सुखेन साध्यः । किन्त्वसौ दुर्बल एव निकृष्ट एव दुर्बलर्हिसाधिगतत्वात् । किञ्चास्य दुर्बलस्य सामन्तः शत्रुः स्वस्य भूम्येकान्तरमित्रभूतः स्वात्नन् दुर्बलसाधुर्हिसिन्यविश्वस्तो दुर्बलोच्छेदद्वारेणात्मोच्छेदं शङ्कमानः शत्रूभूय दुर्बलस्य साहाय्यं दद्यादित्येवमनर्थानुबन्धश्च दुर्बलाद् भूमिलाभ इति ।

बलवत्सकाशाद् भूमिलाभे विशेषमाह — तुल्ये बलीयस्त्व इति । द्वयोः शत्रोर्बलवत्तायाः । मानायाः, यः, स्थिरं दुर्गादिमत्त्वेन सुप्रतिष्ठितं,

चलामित्राद् भूमिलाभे शक्यसामन्ततो विशेषः । दुर्बलसामन्ता हि क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा भवति । विपरीता बलवत्सामन्ता कोशदण्डावच्छेदनी च भूमिर्भवति ।

सम्पन्ना नित्यामित्रा मन्दगुणा वा भूमिरनित्यामित्रेति । 'सम्पन्ना नित्यामित्रा श्रेयसी भूमिः । सम्पन्ना हि कोशदण्डौ सम्पादयति । तौ चामित्रप्रतिघातकौ' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः — नित्यामित्रालाभे भूयाञ्छत्रुलाभो भवति । नित्यश्च शत्रुरूपकृते चापकृते च शत्रुरेव भवति । अनित्यस्तु शत्रुरूप-

स्थितमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः, शत्रुम्, उत्पाद्य उच्छिद्य, भूमिम् अवाप्नोति, स अतिमन्धते । तत्र हेतुमाह — दुर्गावाप्तिर्हीत्यादि । अयमर्थः — शत्रुसम्बन्धि दुर्गं तावदवाप्यते, तेन स्वभूमिरक्षणं शत्रुप्रतिघात आटविकप्रतिघातश्च निर्वर्तत इति ।

चलामित्राद् भूमिलाभे विशेषमाह — चलामित्रादिति । अस्थिराद् दुर्गादिरहितादमित्राद्, भूमिलाभे, तुल्य इत्यनुवर्तते, शक्यसामन्ततो विशेषः । दुर्बलसामन्तत्वतो विशेषः भूमेर्दुर्बलसामन्तत्वकृतो विशेषलाभः प्रबलसामन्ताया भूमेर्ग्राहकमपेक्ष्य दुर्बलसामन्ताया भूमेर्ग्राहको विशिष्यत इत्यर्थः । कुत इत्याह — दुर्बलसामन्ता हीति । तथाभूता हि, भूमिः, क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमा अलब्धलाभो योग लब्धपालन क्षेमः तौ क्षिप्राप्यायनौ शीघ्रवर्धनौ यस्या सा तथाभूता भवति । बलवत्सामन्ता प्रबलशत्रुका भूमिः, विपरीता चिराप्यायनयोगक्षेमा, कोशदण्डावच्छेदनी च कोश दण्ड च अवच्छिन्नन्ति सामन्तबाधपरिहारार्थविनियोगवशात् क्षपयतीति तथाभूता च, भवति ।

सम्पन्नभूम्यरियुक्तभूम्योः कतरस्याः श्रेष्ठत्वमिति विचारयति — सम्पन्नेत्यादि । भूमिसम्पद्युक्ता यद्यपि, तथापि नित्यामित्रा काचिद् भूमिः । सा वा श्रेयसी अल्पगुणयुक्ता कादाचित्कामित्रा भूमिर्वा श्रेयसीति विचारे, आचार्यमतमाह — सम्पन्ना नित्यामित्रा श्रेयसीत्यादि । तौ सम्पन्नभूमिसम्पादितौ कोशदण्डौ । नित्यामित्रत्वमनुपद वक्ष्यते ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्य इति । नित्यामित्रालाभ इति । नित्यामित्राया लाभे, भूयान् बहुतर, शत्रुलाभो भवति । नित्यश्च शत्रुः, उपकृते

कारादनपकाराद् वा शाम्यति । यस्या हि भूमेर्वहुदुर्गाश्चोरगणैर्म्ले-
च्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः प्रत्यन्ताः, सा नित्यामित्रा । विपर्यये
त्वनित्यामित्रेति ।

अल्पा प्रत्यासन्ना महती व्यवहिता वा भूमिरिति । अल्पा प्र-
त्यासन्ना श्रेयसी । सुखा हि प्राप्तुं पालयितुमभिसारयितुं च भवति ।
विपरीता व्यवहिता ।

व्यवहिताव्यवहितयोरपि दण्डधारणात्मधारणा वा भूमिरिति ।
आत्मधारणा श्रेयसी । सा हि स्वसमुत्थाभ्यां कोशदण्डाभ्यां धार्यते ।
विपरीता दण्डधारणा दण्डस्थानमिति ।

च अपकृते च उपकारे अपकारे च कृते, शत्रुरेव भवति न तु शत्रुत्वं सहज
जातुचिद् जहाति । अतश्चामित्रवती भूमिर्नोपादेयेत्यर्थः । अनित्यशत्रुकाया
भूमेरुपादेयत्वे कारणमाह — अनित्यस्त्वित्यादि । शाम्यति शान्तो भवति,
न त्वपकरोतीत्यर्थः । नित्यामित्रानित्यामित्रत्वे लक्षयति — यस्या हीत्यादि ।
यस्या भूमे, प्रत्यन्ता विषयान्ताः, बहुदुर्गा, वन्यापसरणस्थानबहुला, चोर-
गणेः म्लेच्छाटवीभिर्वा नित्याविरहिताः नित्यसयुक्ताः, सा भूमिः, नित्या-
मित्रा । विपर्यये तु अनित्यामित्रा ।

लभ्यगमे स्वभूम्यामन्नत्वमहत्त्वयोः किं श्रेय इति विचारयति —
अल्पेत्यादि । अल्पा प्रत्यासन्ना श्रेयसीत्यत्र हेतुमाह — सुखा हीत्यादि ।
गन्तुं रक्षितुं विपदवसरे वपसरणस्थानीकर्तुं चानायासशक्येत्यर्थः । व्यवहिता
विप्रकृष्टा, विपरीता प्राप्त्यादो न सुखा ।

विप्रकृष्टप्रत्यासन्नयोरपि विषये दण्डधारणा वा भूमिः श्रेयसी आत्म-
धारणा वेति विचारो भवतीत्याह — व्यवहिताव्यवहितयोरपीत्यादि । नि-
र्णयमाह — आत्मधारणा श्रेयसीति । कुत इत्याह — सा हीत्यादि ।
आत्मोत्थिताभ्यां कोशदण्डाभ्यामात्मनो वारण भरण यस्याः सात्मधारणेत्य-
न्वितार्था सत्यर्थः । विपरीतेत्यादि । दण्डधारणा, विपरीता स्वसमुत्थाभ्यां
कोशदण्डाभ्यां न धार्यते, किन्तु परसमुत्थाभ्यामेव कोशदण्डाभ्यां धार्यते,
अत एव दण्डस्य परसमुत्थस्य स्वरक्षणार्थं वसतः केवलस्थानभूतेत्येतावता
दण्डधारणेत्युच्यत इत्यर्थः ।

बालिशात् प्राज्ञाद् वा भूमिलाभ इति । बालिशाद् भूमिलाभः श्रेयान् । सुप्राप्यानुपालया हि भवत्यप्रत्यादेया च । विपरीता प्राज्ञा-
दनुरक्तेति ।

पीडनीयोच्छेदनीययोरुच्छेदनीयाद् भूमिलाभः श्रेयान् । उ-
च्छेदनीयो ह्यनपाश्रयो दुर्बलापाश्रयो वाभियुक्तः कोशदण्डावादा-
यापसर्तुकानः प्रकृतिभिस्त्यज्यते । न पीडनीयो दुर्गमित्रप्रतिस्तब्ध
इति ।

दुर्गप्रतिस्तब्धयोरपि स्थलनदीदुर्गीयाभ्यां स्थलदुर्गीयाद् भूमि-
लाभः श्रेयान् । स्थलीयं हि सुरोधावमर्दावस्कन्दमनिःस्त्राविशतु च ।
नदीदुर्गं तु द्विगुणक्लेशकरमुदकं च पातव्यं वृत्तिकरं चामित्रस्य ।

अरेमूर्खाद् ना भवन् भूमिलाभ श्रेयान् पण्डिताद् वा भवन्निति वि-
मर्शे स मूर्खादेव भवन् श्रेयान्, यतो भूमिर्मूर्खात् सुखेन प्राप्तुं चानुपाल-
यितुं च शक्या अनाशङ्कनीयप्रत्यादानां च, पण्डितात् तु भूमिरनुरक्तप्रकृति-
तया न सुखप्राप्या प्राप्तापि न सुखरक्षया रक्ष्यमाणापि नित्यशङ्क्यमानप्रत्या-
दानेति विपरीतेत्याह — बालिशात् प्राज्ञाद्वेत्यादि ।

अरिर्हि कश्चित् शब्वादिद्वारेण पीडनीयः कश्चिच्च स्थानीयादुच्छे-
त्तव्यः । तयोर्मध्ये कतरस्माद् भूमिलाभः श्रेयानिति विचारे उच्छेत्तव्याद् भू-
मिलाभः श्रेयान्, कुत, यस्मात् स दुर्गमित्रापाश्रयरहितः दुर्बलदुर्गमित्राश्रयो
वा सन् कोशदण्डावादाय स्थानीयादपसर्तुमेव यतत इति तं प्रकृतयः परि-
त्यजन्ति, पीडनीयस्तु अपसर्तुमिच्छन्नपि दुर्गमित्राभ्यां वारयित्वा स्थापितो
भवतीत्यतस्तं प्रकृतयो न परित्यजन्तीत्याह — पीडनीयोच्छेदनीययोरि-
त्यादि ।

दुर्गकृतरक्षयोर्द्वयोर्मध्ये स्थलदुर्गीयः एकः नदीदुर्गीयोऽपरः । तयो-
सकाशाद् भूमिलाभश्रेयस्त्वविचारे स्थलदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान्, कस्मात्,
स्थलभवः हि दुर्गं सुखेन रोद्धुमवमर्दयितुम् अवस्कन्दितुं च शक्यं शत्रुनिस्त-
रणसौकर्याप्रदायकं च सुखोच्छेद्यमिति ततो भूमिः सुखलभ्या । नदीदुर्गं तु
द्विगुणक्लेशसाधनीयं पानार्हजलवत्तया जलाधीनधान्यफलवृक्षलतादिसम्पद्योगेन
च शत्रोः सुखोपजीव्यं च दुरुच्छेद्यमिति ततो भूमिर्न सुखलभ्येत्याह —
दुर्गप्रतिस्तब्धयोरपीत्यादि ।

वारिस्थलपथभोगयोरनित्यो वारिपथभोगः, नित्यः स्थलपथ-
भोग इति ।

भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वा भूमिरिति । भिन्नमनुष्या श्रे-
यसी । भिन्नमनुष्या भोग्या भवत्यनुपजाप्या चान्येषाम् । अनापत्सहा
तु । विपरीता श्रेणीमनुष्या कोपे महादोषा ।

तस्यां चातुर्वर्ण्याभिनिवेशे सर्वभोगसहत्वादवरवर्णप्राया श्रे-
यसी । बाहुल्याद् ध्रुवत्वाच्च कृप्याः कर्षणवती । कृप्याश्चान्येषां चार-
म्भाणां प्रयोजकत्वाद् गोरक्षकवती । पण्यनिचयर्णानुग्रहादाढ्यवणि-
ग्वती ।

मुख्ये च शत्रुमैन्यवधलक्षण उपकारे हस्ती प्रधान सावनमित्यतो हस्तिवन-
भोग एव श्रेयान् द्रव्यवनभोगादित्यर्थः ।

वारिस्थलपथभोगयोरिति । वारिपथमागन्धलपथभोगयोः, अनि-
त्ययोरित्यर्थम्, अनित्य तादाचित्कः, वारिपथभोगः, श्रेयानिति शेषः । त-
योरेव नित्ययोर्मध्ये श्रेयासमाह — नित्यः स्थलपथभोग इति ।

असहतमनुष्याया गहतमनुष्यायाश्चेत्यनयोर्मूल्यार्मन्थे का श्रेयसीति
विचारे पूर्वा श्रेयसीत्याह — भिन्नमनुष्या श्रेणीमनुष्या वेत्यादि । श्रेयस्त्वे
कारणमाह — भिन्नमनुष्येति । सा, भोग्या स्वप्रियेया, अन्येषाम् अनुप-
जाप्या च अमेद्या च, भवति । सर्वेष्वसहतेषु न कमुपजपिष्यतीति भावः । अ-
नापत्सहा तु किन्तु सा आपद् न महते आपत्समये पर्यवस्थापकाभावेन क्लि-
श्यत इत्यर्थः । श्रेणीमनुष्या श्रेणी महत्तन्व प्राप्ता मनुष्या यस्या सा तथाभूता
भूमिः, विपरीता अविधेया अन्योपजाप्या आपत्सहा च । कोपे महादोषेति ।
सा चेत् कुपिता राजानमप्युच्छिन्धादित्यर्थः ।

तस्यामिति । भूमौ, चातुर्वर्ण्याभिनिवेशे तद्विषयश्रेयस्त्वविचारे, सर्व-
भोगसहत्वात् कर्षणभारवहनादिभवेकर्मविनियोगक्षमत्वात्, अवरवर्णप्राया अ-
वरवर्णग्रहणस्योपलक्षणत्वात् शूद्रगोपालकादिबहुला, भूमिः श्रेयसी । तस्याश्च
कर्षणवत्त्वे गोरक्षकवत्त्वे वणिग्वत्त्वे च प्राशस्त्य सहेतुः क्रमेणाह — बाहु-
ल्यादिति । कृप्या, बाहुल्यात् सार्वत्रिकत्वेन प्रचुरत्वाद्, ध्रुवत्वाच्च निश्चित-
फलोदयत्वाच्च, कर्षणवती भूमिः, श्रेयसी । कृप्या कृप्यापारम्य अन्येषां
भारवहनादिकर्मणा च गावो गोपालाश्च प्रयोजका इत्यनो गोरक्षकवती भूमिः

भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान् ।

दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रया वा भूमिरिति । पुरुषापाश्रया श्रेयसी । पुरुषाद्धि राज्यम् । अपुरुषा गौर्वन्ध्येव किं दुहीत ।

महाक्षयव्ययनिवेशां तु भूमिमवाप्तुकामः पूर्वमेव क्रेतारं पणेत् । दुर्बलमराजबीजिनं निरुत्साहमपक्षमन्यायवृत्तिं व्यसनिनं दैवप्रमाणं यत्किञ्चनकारिणं वा ।

महाक्षयव्ययनिवेशायां हि भूमौ दुर्बलो राजबीजी निविष्टः सगन्धाभिः प्रकृतिभिः सह क्षयव्ययेनावसीदति ।

बलवानराजबीजी क्षयव्ययभयादसगन्धाभिः प्रकृतिभिस्त्यज्यते ।

श्रेयसीत्याह — कृष्या इत्यादि । पण्यनिचयर्णानुग्रहादिति । पण्यनिचयेन पणनीयधान्यादिसञ्चयेन ऋणेन वृद्ध्यर्थद्रव्यदानेन च अनुग्रहाद् वणिग्भ्यो धनिकेभ्यश्चोपकारलाभात्, आढ्यवणिग्वती धनिकवाणिजवती भूमिः, श्रेयसी ।

अनित्यामित्रत्वसम्पन्नत्वादिषु भूमेर्गुणेषु मध्ये कः श्रेयानित्याह — भूमिगुणानामिति । तेषां मध्ये, अपाश्रयः श्रेयान् रक्षा श्रेयसी ।

अपाश्रयेषु विशेष चिन्तयति — दुर्गापाश्रयेत्यादि । पुरुषारक्षायाः श्रेयस्त्वे कारणमाह — पुरुषवद्धीत्यादि । पुरुषवत् बहुलपुरुषयोगि । किं दुहीत आरम्भकपुरुषाभावान्न किमपि फलं प्रसूयति ।

भूमेर्निवेशने शत्रुविजिगीष्वोरतिसन्धिभेदमाह — महाक्षयव्ययनिवेशां त्विति । महता युग्यपुरुषाद्यपचयेन धनव्ययेन च साधनीयजनपदादिनिवेशना, भूमिम्, अवाप्तुकाम, पूर्वमेव अवाप्ते प्रागेव, क्रेतारं पणेत् । कथम्भूत, दुर्बलादीनामष्टानामन्यतमम् । ते हि महता यत्नेन क्षयव्ययादिना भूमिं निवेश्य पश्चादात्महस्तमेवातिक्षयव्ययावसन्नाः प्रापयेयुरिति तत्पणनोपदेशः । स चायं विजिगीषोर्दुर्बलादिप्रयत्नसम्पादितनिवेशायाः भूमेर्भोगो महाक्षयव्ययस्त्वप्रयत्ननिवेशितभूमेः शत्रोर्भूमिभोगाद् विशेषलाभो भवतीत्यतिसन्धिर्वेदितव्यः ।

दुर्बलादयः पणिताः कथमवसीदन्ति, तत्राह — महाक्षयव्ययनिवेशायां हीत्यादि । राजबीजी राजवश्यः । निविष्टः कृतनिवेशनः । सगन्धाभिः समानजातीयाभिः साह्यदायिनीभिः ।

बलवन्तमप्यराजबीजिनं सगन्धत्वाभावात् प्रकृतयः साहाय्यदानेन नानुगृह्णन्ति किन्तु क्षयव्ययभयात् परित्यजन्तीत्याह — बलवानित्यादि ।

निरुत्साहस्तु दण्डवानपि दण्डस्याप्रणेता सदण्डः क्षयव्ययेना
वभज्यते ।

कोशवानप्यपक्षः क्षयव्ययानुग्रहहीनत्वान्न कुतश्चित् प्राप्नोति ।
अन्यायवृत्तिर्निविष्टमप्युत्थापयेत्, स कथमनिविष्टं निवेशयेत् ।
तेन व्यसनी व्याख्यातः ।

दैवप्रमाणो मानुषहीनो निरारम्भो विपन्नकर्मारम्भो वावसी-
दति ।

यत्किञ्चनकारी न किञ्चिदासादयति । स चैषां पापिष्ठतमो
भवति ।

‘यत्किञ्चिदारभमाणो हि विजिगीषोः कदाचिच्छिद्रमासादयेद्’
इत्याचार्याः ।

निरुत्साह प्रत्याह — निरुत्साहस्त्विति । स, दण्डवानपि बलवा-
नपि, दण्डस्याप्रणेता दण्ड यथास्थानमविनियोक्ता, सदण्ड. दण्डेन सहे-
त्यर्थः. क्षयव्ययेन अवभज्यते भग्नकार्यो भवति ।

मित्ररहितः कोशवानपि क्षयव्ययोपकारालाभान्न कुतोऽपि सिद्धिमेती-
त्याह — कोशवानपत्यादि ।

अन्यायवृत्ति प्राक्कृतनिर्वेशमप्युद्वासयेदन्यायशीलत्वेनैव हेतुना ।
कथं तस्मादनिविष्टनवनिवेशप्रत्याशेत्याह — अन्यायवृत्तिरित्यादि ।

तेन व्यसनी व्याख्यात इति । व्यसनिनि व्यसनित्वादेवानिविष्ट-
निर्वेशनमसम्भावनीयमित्यर्थः ।

दैवप्रमाण इत्यादि । दैवप्रमाणो यद्विषयः । मानुषहीनः पुरुषकार-
रहितः ।

यत्किञ्चनकारीत्यादि । ‘इदमेव कर्तव्यम् एव कृते इदं सेत्स्यती’त्या-
दिविमर्शविकल यत्किञ्चित् कुर्वाणो यत्किञ्चनकारी । एषा दुर्बलादीना मध्ये ।

यत्किञ्चनकारिण्यपि कमपि गुणमाचार्यमतेनाह — यत्किञ्चिदि-
त्यादि । अयमभिप्रायः — यत्किञ्चिदारभमाणो हि शत्रुर्विजिगीषुणा ‘मूर्खो-
ऽयमि’त्यवज्ञायमानस्तस्यात्मानं प्रत्यप्रतिजागरचेष्टितस्य कदाचित् प्रहारस्था-
नमुपलभेतेति ।

‘यथा छिद्रं तथा विनाशमप्यासादयेद्’ इति कौटल्यः ।

तेषामलाभे यथा पार्ष्णिग्राहोपग्रहे वक्ष्यामस्तथा भूमिमवस्था-
पयेत् । इत्यभिहितसन्धिः ।

गुणवतीमादेयां वा भूमिं बलवता क्रयेण याचितः सन्धिम-
वस्थाप्य दद्यात् । इत्यनिभृतसन्धिः ।

समेन वा याचितः कारणमवेक्ष्य दद्यात्—‘प्रत्यादेया मे भूमि-
र्वश्या वा, अनया प्रतिबद्धः परो मे वश्यो भविष्यति, भूमिविक्रयाद्
वा मित्रहिरण्यलाभः कार्यसामर्थ्यकरो मे भविष्यति’ इति ।

तेन हीनः क्रेता व्याख्यातः ।

स्वमतमाह— यथा छिद्रमिति । विनाशमप्यासादयेदिति । आत्म-
च्छिद्रस्य विजिगीषुणा बहुशो लाभादिति भावः ।

उक्तदुर्बलाद्यलाभे पार्ष्णिग्राहचिन्तावक्ष्यमाणरीत्यातिसन्धिरेषितव्य
इत्याह — तेषामलाभ इत्यादि । पार्ष्णिग्राहयोर्हि मिथोऽतिसन्धिः शङ्कित-
नर्थपरिहारादिलक्षणस्तत्रोक्तः । तथाविधं यंकमपि परापेक्षया विशेषलाभ
पुरस्कृत्य भूमिं निवेशयेदित्यर्थः । इत्यभिहितसन्धिरिति । अभिहितो नद्ध
भूमिदानादाननिर्वृत्तत्वादविचार्यः सन्धिरित्यर्थः ।

अतश्चाभूत सन्धिमाह — गुणवतीमिति । सम्पन्नत्वानित्यामित्र-
त्वादिगुणयुक्ताम्, अन्याशक्यभोगतायामाह — आदेया वा केतुरुपेक्षया
कालान्तरे पुनः प्रत्यादानयोग्या वा, भूमि, बलवता प्रबलेन सामन्तेन, क्रयेण
याचितः ‘मह्य विक्रीणीष्वे’ति प्रार्थितः, सन्धिम् अवस्थाप्य ‘समयेषु मामनु-
गृह्णाणे’त्येव सामान्यतः सन्धिं स्थापयित्वा, दद्यात् विक्रीणीतः । इत्यनिभृ-
तसन्धिरिति । इत्ययम् अविश्वस्तसन्धिः, दुर्बलं प्रति प्रबलस्य समयलङ्घन-
सम्भवादिति भावः ।

समेन यथोक्तभूमिप्रार्थने विधिमाह — समेन वा याचित इत्यादि ।
यथोक्ता भूमिं समेन प्रार्थितः, तस्याः शक्यप्रत्यादानता वा, आत्मोपभोग्यता
वा, तत्सम्बन्धात् परस्यात्मवशे वर्तिष्यमाणता वा, तद्विक्रयवशान्मित्रलाभ-
हिरण्यलाभयोः कार्यसाधनक्षमयोर्भविष्यत्ता वा कारणं विमृश्य तदवधारणे
‘यादित्यर्थः ।

समविधिं हीनेऽप्यतिदिशति — तेनेत्यादि ।

नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यां नदीदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान् । नदी-
दुर्गं हि हस्तिस्तम्भसङ्क्रमसेतुबन्धनौभिः साध्यमनित्यगाम्भीर्यमव-
साव्युदकं च, पार्वतं तु स्वारक्षं दुरुपरोधि कृच्छ्रारोहणं भग्रे चैकस्मिन्
न सर्ववधः, शिलावृक्षप्रमोक्षश्च महापकारिणाम् ।

निम्नस्थलयोधिभ्यो निम्नयोधिभ्यो भूलाभः श्रेयान् । नि-
म्नयोधिनो ह्युपरुद्धदेशकालाः, स्थलयोविनस्तु सर्वदेशकालयो-
धिनः ।

खनकाकाशयोधिभ्यः खनकेभ्यो भूमिलाभः श्रेयान् । खनका
हि खातेन शस्त्रेण चोभयथा युध्यन्ते, शस्त्रेणैवाकाशयोधिनः ।

नदीदुर्गीयपर्वतदुर्गीयाभ्यां शत्रुभ्यां भूमिलाभश्रेयस्त्वविचारणाया न-
दीदुर्गीयाद् भूमिलाभः श्रेयान्, कुत, नदीदुर्गं हि गजेंद्रीरुस्तम्भारब्धैः सङ्क्रमैः
सेतुबन्धनौभिश्च तार्यम् अस्थिरगाम्भीर्यं तटभेदापसृतजलं च मुखमाव्य भवति
पार्वतं तु दुर्गं सुष्ठुशिलाबन्धादिकृतपरिरक्षं दुष्करोपरोधम् अशक्यारोहणं भ-
वति । किञ्चास्मिन्नेकेनास्त्रेणैक एव हन्तुं शक्यो न बहवः, महापकारिणामु-
परि च शिलावृक्षादेराधित्यकान् पातनेन प्रतीकारं मुकर इति तत् कृच्छ्रसा-
धनीयं भवतीत्याह — नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यामित्यादि ।

निम्ने स्थित्वा नावाद्यारुढयोद्धारं केचित्, स्थलयोविनं केचित् ।
तेभ्य उभयेभ्यो भूमिलाभश्रेयस्त्वचिन्ताया निम्नयोधिभ्यो भूमिलाभ एव श्रेयान्,
कुत, यस्मात् निम्नयोधिनो हि अवच्छिन्नदेशकालयोधित्वात् सुखावा, इतरे
तु अनवच्छिन्नदेशकालयोधित्वाद् दुस्खावा इत्याह — निम्नस्थलयोधिभ्य
इत्यादि ।

भूमिं खात्वा तत्र स्थिता ये युध्यन्ते ते खनकयोधिनः, अनावृतेऽव-
काशे स्थित्वा युध्यमाना आकाशयोविनः । तेभ्य उभयेभ्यो भूमिलाभश्रेय-
स्त्वसम्प्रधारणाया खनकयोधिभ्यो भूलाभः श्रेयान्, कस्मात्, ते हि खात-
शस्त्रोभयसापेक्षतयोपरुद्धदेशकालयोधिनः खातालाभावमरे युगेन साध्या भ-
वन्ति । आकाशयोधिनस्तु देशकालोपरोवाभावात् सदा सर्वत्र युध्यन्त इति
दुस्साधा इत्याह — खनकाकाशयोधिभ्य इत्यादि ।

एवंविधेभ्यः पृथिवी लभमानोऽर्थमाप्तवित् ।

संहितेभ्यः परेभ्यश्च विज्ञेयानि गच्छन्ति ॥

इति कोट्युक्तार्थमात्रं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं दशमोऽध्यायः
 निर्वाहः प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं भूमिर्मान्त्रिकः ,
 आदितोऽष्टमस्तमः ॥

अध्याय श्लोकोपारम्भे — एवंविधेभ्य इति । 'यो बलवन्तमा-
 क्रम्य भूमिमवाप्नोति सोऽतिसन्वत्ते' इत्यादिगोक्तप्रकारेभ्यो बलवदादिभ्य
 खनकान्तेभ्यः, पृथिवी लभमानः, अर्थमाप्तवित्, संहितेभ्यः पणितेभ्यः सा-
 मवायेकेभ्यः, परेभ्यश्च शत्रुभ्यश्च, विज्ञेयानि उत्क्रमेय, अधिगच्छति, अर्थाद्
 विजिगीषु ॥

इति कोट्युक्तार्थमात्रं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं दशमोऽध्यायः
 निर्वाहः प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं भूमिर्मान्त्रिकः
 आदितोऽष्टमस्तमः ॥

११९ प्रवृत्त — अनामितामन्त्रि ।

‘त्वं चाहं च शून्यं निवेशयामह’ इत्यनुवसितसन्धिः ।

तयोर्यः प्रत्युपस्थितयोः नोऽहमृशं पूर्णं निवेदयति सोऽति-
सन्धत्ते ।

तत्रापि स्थलतैः कृतं वेति । महतः स्वयं दल्पमैदकं श्रेयः
मातल्यादवस्थितत्वात् । पालनान्तरम् ।

स्थल्यं प्रति ।

श्रीकृष्णयोरपि तन्मयात्मनोऽप्यप्युक्तं । तयोश्चैव ह्रुत्वे

भूमे. पणितव्याया निषेधनभिधाय शून्यान्ते अनरूपे तदीयकर्मणि
अनवसितगन्धय इह निरूपयन्ते । शून्यनिषेधेन जगदखनिद्रव्यवनहस्तिव-
नादिनिवेशनान्वयत्वरूपतया यत्तत् । अत्रैव तत्रापि सत्त्वान्यरूपेणैव होल्लिख्यमा-
नमनध्यपरितविजे । अत्राद्वयताये । अस्मिन् तद्विषया सन्नाये । अनवसितस-
न्धय उच्यते । अत एवास्याद् जगत्सितविषयस्य तद्विषयान्वयमात्रस्य भेदो
द्रष्टव्यः ।

त्वं चाहं चेत्यादि । शून्य निःशेषावहे जनपदादिनिवेशनेनाशून्य
कुर्वहे । अनन्तमितसान्विति । मन्त्रा नद्यामपुत्रयो समानत्वात् ।

तत्रानिगन्विगाह - -- । अदि । सहितगोर्मध्ये, य सन्नहित-
सामग्रीको जनपदनिवेशोत्तमगुणराज्या पूर्वा जेवजयति, स अतिसम्पत्ते
विशेषलाम भ तौ, उत्तरार्थान् पूर्वानावेव श गैरुत्येत्यर्थः ।

यथोक्तगुणानिर्वाप्य निम्नलिखितानि स्थलमौदकं वेति ।
स्थलं दृष्टिमात्रस्य जलम्, आद्रकं स्पर्शजन्यं त्रेकृतं विपुलात्
स्थलाद् अल्पमात्रकं पशुस्नातम्, एतत्तु त्रयमेव तदुक्तं तद्वात् सुनि-
श्चितफलोत्पत्तिरुवाच्येत्यम् - - अतः स्थलमौदकमिति ।

स्थलथोरपि मये प्राउतशान्तिकमेणि । लक्षणपूर्वात्तरस्यप्रसवम् अन-
पवृष्टिनिष्पाद्यफलं दन्तुस्त्वशिरस्यन्तोऽन्ततः । निरुपराधकर्मणारम्भं
स्थलं श्रेय इत्याह — स्थलथोरमत्यादि ।

आदकत्वेऽपि विशयवधारयति — नोदकयोरेपीति । तयोरपि मध्ये, धान्यवाप धान्यानि व्रीहिजात्यादीन्पृथक्तेज्रेति तथाभूतम्, अधान्यवापात् श्रेय । तयोर्गति । धान्यनापाधान्यवापयोरौदकयो, अल्पबहुत्वे

धान्यकान्तादल्पान्महदधान्यकान्तं श्रेयः । महत्त्वकाशे हि स्थाल्या-
श्चानूप्याश्चौषधयो भवन्ति । दुर्गादीनि च कर्माणि प्राभूत्येन क्रियन्ते ।
कृत्रिमा हि भूमिगुणाः ।

खनिधान्यभोगयोः खनिभोगः कोशकरः, धान्यभोगः कोश-
कोष्ठागारकरः । धान्यमूला हि दुर्गादीनां कर्मणामारम्भाः । महा-
विषयविक्रयो वा खनिभोगः श्रेयान् ।

‘द्रव्यहस्तिवनभोगयोर्द्रव्यवनभोगः सर्वकर्मणां योनिः प्रभूत-
निधानक्षमश्च । विपरीतो हस्तिवनभोगः’ इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । शक्यं द्रव्यवनमनेकमनेकस्यां भूमौ वापयितुं
न हस्तिवनं, हस्तिप्रधानो हि परानीकवध इति ।

अल्पत्वे बहुत्वे च, विमृश्यमाने इति शेषः । धान्यकान्तात् धान्येन कमनी-
याद् धान्यवापादित्यर्थः, अल्पाद्, महद् अधान्यकान्तं, श्रेयः । कस्मात्, हि
यतः, महति अवकाशे, स्थाल्या स्थलजा, आनूप्या. जलप्रायदेशजा षष्टि-
कादयश्च, औषधयः, भवन्ति । महत्त्वे गुणान्तरमप्याह — दुर्गादीनि चे-
त्यादि । प्राभूत्येन प्राचुर्येण । धान्यकान्तत्वमपि तत्र सम्पादयितुं शक्यं भूमि-
गुणानां क्रियासाध्यत्वादित्यभिप्रायेणाह — कृत्रिमा हि भूमिगुणा इति ।

खनिधान्यभोगयोरिति । विशेषो विमृश्यत इति शेषः । खनि-
भोगः कोशकरः कोशमात्रहेतुः, धान्यभोगः कोशकोष्ठागारकरः कोशस्य
कोष्ठागारस्य च धान्यनिधानस्थानभूतस्य कारकः । अतश्च धान्यभोगः श्रे-
यानित्यर्थः । दुर्गसेतुवणिकृपादिकर्मन्तरोपयोगी च धान्यभोग इत्यभिप्रा-
येणाह — धान्यमूला हीत्यादि । धान्यभोगः खनिभोगविशेषेण विकल्प-
यति — महाविषयविक्रय इति । महान्तः केतुबहुत्वेन बहवः विषयविक्रयाः
खन्युत्पन्नानां भोगविषयभूतानां लवणजातीयानां विक्रयाः यस्मिन् स तथा
भूतः, खनिभोगो वा श्रेयान् ।

द्रव्यहस्तिवनभोगयोरिति । तयार्विशेषचिन्ताया, द्रव्यवनभोगः,
सर्वकर्मणां योनिः सावकः, प्रभूतनिधानक्षमः प्रचुरसञ्चयार्हश्च । हस्तिवन-
भोगः, विपरीतः अतथाभूतः । ततश्च स एव हस्तिवनभोगात् श्रेयानित्यर्थः ।
इत्याचार्याः ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । द्रव्यवनमनेकां भूमिष्वने-
कप्रकारमुत्पादयितुं शक्यं, न तु हस्तिवनं हस्तिना क्वचित् क्वचिदेवोत्पत्तेः ।

एवं मित्रं हिरण्यं च सजनामजनां च गाम् ।

लभमानोऽतिसन्धत्ते शास्त्रवित् सामवायिकान् ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रं षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे एकादशोऽध्याय

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ अनवसितसन्धि ,

आदितो नवशततम ॥

एवमिति । उक्तेन प्रकारेण, मित्र नित्यत्ववश्यत्वादिविशेषयुक्त,
हिरण्यं च प्रार्थितार्थत्वादिभेदमित्र, सजन्तम् अजन्तम्, एतच्च सम्पन्नत्वा-
देरूपलक्षणम् । गा च भूमिं च, लभमानः, शास्त्रवित् अर्थशास्त्रज्ञः, सामवा-
यिकान् भतिसन्धत्ते सामवायिकान्तरापेक्षया विशेषलाभ प्राप्नोति ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे एकादशोऽध्याय

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ अनवसितसन्धि ,

आदितो नवोत्तरशततम ॥

११६ प्रक — कर्मसन्धि ।

‘त्वं चाहं च दुर्ग कारयावहे’ इति कर्मसन्धिः ।

तयोर्यो दैवकृतमविषह्यमल्पव्ययारम्भं दुर्गं कारयति सोऽतिसन्धत्ते ।

तत्रापि स्थलनदीपर्वतदुर्गाणामुत्तरोत्तरं श्रेयः ।

सेतुबन्धयोरप्याहार्योदकात् सहोदकः श्रेयान् । सहोदकयोरपि प्रभूतवापस्थानः श्रेयान् ।

द्रव्यवनयोरपि यो महत् सारवद्द्रव्याटवीकं विषयान्ते नदीमातृकं द्रव्यवनं छेदयति, सोऽतिसन्धत्ते । नदीमातृकं हि स्वाजीवमपाश्रयश्चापदि भवति ।

अथ कर्मसन्धि निरूपयिष्यंस्तल्लक्षणमाह — त्वं चाहं चेत्यादि । दुर्गग्रहण सेतुबन्धादेरप्युपलक्षणम् । ‘दुर्गाद्यन्यतममावा कारयावहे’ इति सन्धिदा क्रियमाणः सन्धि कर्मसन्धिः ।

तत्र दुर्गसन्धावतिसन्धिमाह — तयोर्य इत्यादि । सहितयोर्मध्ये, य, दैवकृतं स्वभावविषमस्थलम्, अत एव अविषह्य शत्रुदुर्विषहम्, अल्पव्ययारम्भम् अल्पव्ययसाध्यनिष्पाद, दुर्गं कारयति, स, अतिसन्धत्ते अर्थादुक्तविपरीतदुर्गकारकमन्य लाभतोऽतिशेते ।

दैवकृतदुर्गभेदेऽपि श्रेयस्त्वमवधारयति — तत्रापीत्यादि ।

सेतुबन्धतारतम्ये श्रेयस्त्वमाह — सेतुबन्धयोरपीत्यादि । तयोरपि, आहार्योदकात् वर्षासु प्रयत्ननिवारणीयजलात्, सहोदकः सहजतोयः, श्रेयान् । सहोदकयोरपि मध्ये प्रभूतवापस्थानः प्रचुरसम्यवापयोग्यप्रदेशोपेतः सहोदकः, श्रेयान् ।

द्रव्यवनविषयमातिसन्धिमाह — द्रव्यवनयोरपीति । तयोर्मध्ये, यः, महत् विस्तीर्ण, सारवद्द्रव्याटवीकं प्रभूतफलप्रसवयोग्यता सारः सारवती द्रव्याटवी द्रव्योत्पत्तिभूमिर्यस्मिन् तत् तथाभूत, विषयान्ते स्वीयजनपदप्रत्यन्ते, नदीमातृक नदीपायनीयजल, द्रव्यवनं छेदयति अद्रव्यच्छेदनेन सम्पादयति, सः, अतिसन्धत्ते अनदीमातृकद्रव्यवनच्छेदकापेक्षया विशेषलाभं प्राप्नोति । कुतः, हि यतः, नदीमातृक, स्वाजीव सुखोपजीव्यम्, आपदि दुर्भिक्षे, अपाश्रयश्च रक्षास्थान च भवति ।

हस्तिवनयोरपि यो बहुशूरमृगं दुर्बलप्रतिवेशपनन्ताबलेशि वि-
षयान्ते हस्तिवनं बध्नाति, सोऽतिसन्धत्ते ।

तत्रापि 'बहुकुण्डालपशूरयोरल्पशूरं श्रेयः । शूरेषु हि युद्धम् ।
अल्पाः शूरा बहूनशूरान् भञ्जन्ति, ते शयाः स्वसैन्यावघातिनो भवन्ति'
इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । कुण्डा बहवः श्रेयास्तः, स्कन्धविनियोगादनेकं
कर्म कुर्वाणाः स्वेषामपाश्रया युद्धे, परेषा दुर्धर्षा विभीषणाश्च । बहुषु
हि कुण्डेषु विनयकर्मणा शक्यं शौर्यमाधत्तुं, न त्वेताल्पेषु शूरेषु बहु-
त्वमिति ।

खन्योरपि यः प्रभूतसारामदुर्गमार्गमल्पव्यथारम्भां खनिं खा-
नयति, सोऽतिसन्धत्ते ।

हस्तिवनविषयमतिसन्धिमाह—हस्तिवनयोरपीति । तयोरपि मध्ये,
यः, बहुशूरमृग, दुर्बलप्रतिवेश दुर्बला नियतनिवासस्थानापेक्षया निहीनवास-
सौकर्या प्रतिवेशा वनैकदेशा यस्मिन् तत् तथाभूतम्, अनन्तानल्लेशि अनन्तै-
अवल्लेशै प्रवेशनिर्गमादिविषयैरुपेत, हस्तिवन, विषयान्ते प्रत्यन्ते, बध्नाति
निवेशयति, स, अतिसन्धत्ते, अर्थादुक्तविपरीतहस्तिवननिवेशिनम् ।

यथोक्तगुणेऽपि हस्तिवने विशेषावधारणमाचार्यपतेनाह—तत्रा-
पीति । बहुकुण्डालपशूरयो बह्वशूराल्पशूरयोर्हस्तिवनयोर्मध्ये, अल्पशूर श्रेयः ।
कुतः, हि यतः, शूरेषु युद्धं शूरेष्वेव हस्तिप्रायत्तं युद्धं, कुण्डास्तु युद्धानुप-
योगिन इत्यर्थः । शूराशूरैरुपकारापकारौ दर्शयति—अल्पाः शूरा इत्यादि ।
ते अशूराः । स्वसैन्यावघातिनः अकुतोमुखपलायनावसरे स्वीयमपि सैन्यमव-
मृदन्तीति भावः ।

स्वमतमाह—नेति कौटल्य इत्यादि । स्कन्धविनियोगात् सैन्यसमु-
दाये विनियोगात् । कर्म उपकरणनयनानयनादिकम् । स्वेषाम् अपाश्रयाः स्वी-
यानामुपकारकाः । परेषा दुर्धर्षा विभीषणाश्च स्वबहुत्वमात्रेण दृष्टेन शत्रूणां
भीतिजनकाः । अत एव धर्षयितुमशक्याश्च । यश्च शौर्यगुणोऽल्पेषु श्रेष्ठश्चेतु-
रुक्तः स कुण्डेष्वपि बहुषु हस्तिशिक्षाकर्मणोत्पादयितुं शक्यः । न तु स्वभावशू-
रेष्वल्पेषु बहुत्वमापादयितुं शक्यमित्याह—बहुषु हीत्यादि । इतिशब्द बहु-
कुण्डश्रेयस्त्वमिति 'स्कन्धविनियोगादि'त्यादिनोक्तस्यार्थस्य हेतुना व्योतयति ।

खन्योरपि मध्ये प्रचुरमारवस्तुत्वाकृच्छ्रगम्यमार्गत्वालपव्ययसाध्यत्वै-

तत्रापि 'महासारमल्पसारं वा प्रभूतमिति । महासारमल्पं श्रेयः । वज्रमणिमुक्ताप्रवालहेमरूप्यधातुर्हि प्रभूतमल्पसारमत्यर्घेण ग्रसते' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । चिरादल्पो महासारस्य क्रेता विद्यते । प्रभूतः सातत्यादल्पसारस्य ।

एतेन वणिकपथो व्याख्यातः ।

तत्रापि 'वारिस्थलपथयोर्वारिपथः श्रेयान्, अल्पव्ययव्यायामः प्रभूतपण्योदयश्च' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । संरुद्धगतिरसार्वकालिकः प्रकृष्टभययोनिर्निष्प्रतिकारश्च वारिपथः । विपरीतः स्थलपथः ।

युक्ता खनि खानयन् अतथाभूतखनिखानकापेक्षया विशेषलाभं भजत इत्याह — खन्योरपीत्यादि ।

खनावपि महार्घं वज्रमण्यादिक सारवस्तु परिमितं लभ्यमानं वा श्रेयः, अल्पार्घमसारवस्तु वा प्रचुरं लभ्यमानं श्रेय इति विमर्शे, वज्रमण्यादेर्महासारस्याल्पस्यापि मूल्यतः प्रभूताल्पसारातिशायित्वादाद्यमेव श्रेय इत्याचार्याणां मतमाह — तत्रापि महासारमित्यादि ।

आचार्यमतं न युक्तं, यतो महासारस्य वज्रमण्यादेः क्रेता बहोरपि कालादल्प एव लभ्यते, अल्पसारस्य तु लवणादेर्नित्यावर्जनीयोपकारत्वात् क्रेतारो बहवश्च नित्यं च लभ्यन्त इत्याह — नेति कौटल्यश्चिरादित्यादि । एवञ्च प्रभूतमल्पसारः श्रेय इति स्वमतमुक्तं भवति ।

उक्तेन प्रकारेण वणिकपथोऽपि विशेषलाभमवेक्ष्य निवेशनीय इत्याह — एतेनेत्यादि ।

वणिकपथोऽपि तावद् द्विविधो वारिपथः स्थलपथ इति । तत्र वारिपथः श्रेयान्, कुतः, अल्पेन धनव्ययेन पुरुषपरिश्रमेण च साध्यत्वात्, स्थलपथापेक्षया पण्यनयनानयनसौकर्यातिशयेन बहुतरलाभहेतुत्वाच्चेत्याचार्यमतमाह — तत्रापि वारिस्थलपथयोरित्यादि ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्यः संरुद्धगतिरित्यादि । विपदि सर्वतो-निरुद्धगमनं, वृष्ट्यादिबाधकालेष्वगम्य, स्थलपथाभ्यधिकव्यपायहेतुरशक्य-

वारिपथे तु कूलसंयानपथयोः कूलपथः पण्यपट्टणबाहुल्या-
च्छ्रेयान् । नदीपथो वा सातत्याद् विषद्याबाधत्वाच्च ।

स्थलपथेऽपि । 'हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान् हस्त्यश्वगन्धद-
न्ताजिनरूप्यसुवर्णपण्याः सारवत्तराः' इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । कम्बलाजिनाश्वपण्यवर्जाः शङ्खवज्रमणिमुक्ता-
सुवर्णपण्याश्च प्रभूततरा दक्षिणापथे ।

दक्षिणापथेऽपि बहुखनिः सारपण्यः प्रसिद्धगतिरल्पव्यायामो
वा वणिकपथः श्रेयान् । प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यः ।

तेन पूर्वः पश्चिमश्च वणिकपथो व्याख्यातः ।

प्रतिक्रियश्च जलपथ इति स न श्रेयान्, उक्तविपरीतगुणत्वात् तु स्थलपथ
श्रेयानित्यर्थः ।

वारिपथोऽपि द्विप्रकार अनुतीरगमनमार्गो जलगमनमार्ग इति । त-
त्राद्यः श्रेयान् पण्यपुटभेदनबहुत्वादित्याह — वारिपथे त्वित्यादि । तत्र
विकल्पेनापवादमाह — नदीपथो वेति । नदीवारिपथो वा, श्रेयान्, कुतः,
सातत्यात् सन्ततगतित्वात्, विषद्याबाधत्वाच्च अनुत्कटाबाधत्वाच्च ।

स्थलपथेऽपि विशेषमाचार्यमतेनाह — स्थलपथेऽपीति । तत्रापि, हैम-
वतः उत्तरापथः, दक्षिणापथात् श्रेयान् । कुत इत्याह — हस्त्यश्वेत्यादि ।
हस्त्यादिषु गन्धः कस्तूरी । हस्त्यादयः सप्त पण्यपदार्थाः, सारवत्तराः अति-
शयेनार्धवन्तः, तत्र प्रचुरा इति वाक्यशेषः ।

तत् खण्डयति — नेति कौटल्य इत्यादि । कम्बलाजिनाश्ववर्जमन्ये
हस्त्यादयः, शङ्खवज्रमणिमुक्तास्वर्णरूपा पण्यपदार्थाश्च उत्तरापथापेक्षया
दक्षिणापथे प्रचुरतरा । ततश्च पण्यभेदेनान्योन्यापेक्ष श्रेयस्त्वमुभयोरविशिष्ट-
मित्यभिप्रायः ।

दक्षिणापथेऽपि विशेषमाह — दक्षिणापथेऽपीति । तत्रापि, बहु-
खनिः, प्रसिद्धगतिः, निरपायसिद्धगतागतः, अल्पव्यायामः अल्पपरिश्रमः,
एवम्भूतः सारपण्यो वणिकपथो वा श्रेयान् । प्रभूतविषयो वा फल्गुपण्यः अ-
सारपण्यत्वेऽपि प्रचुरक्रेतुको वणिकपथो वा श्रेयान् ।

पूर्वपश्चिमवणिकपथयोरपि विषये श्रेयस्त्वमित्थं द्रष्टव्यमित्याह — तेने-
त्यादि ।

तत्रापि चक्रपादपथयोश्चक्रपथो विपुलारम्भत्वाच्छ्रेयान् । देश-
कालसम्भावनो वा खरोष्ट्रपथः ।

आभ्यामंसपथो व्याख्यातः ॥

परकर्मोदयो नेतुः क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।

तुल्ये कर्मपथे स्थानं ज्ञेयं स्वं विजिगीषुणा ॥

अल्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।

समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥

तस्मादल्पव्ययारम्भं दुर्गादिषु महोदयम् ।

कर्म लब्ध्वा विशिष्टः स्यादित्युक्ताः कर्मसन्धयः ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्र षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे द्वादशोऽध्यायः

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ कर्मसन्धिः ,

आर्दनो दशशततमः ॥

वणिकपथे विशेषान्तरमाह — तत्रापीति । वणिकपथेऽपि, चक्रपाद-
पथयो चक्रपथश्चक्रयुक्तमनुष्यवाह्यशुद्रशकटगम्यो मार्गः, पादपथो मनुष्यपा-
दचारप्राप्त्यो मार्गः. तयोर्मध्ये, चक्रपथः विपुलारम्भत्वात् पादपथापेक्षया प्रचु-
रपण्यव्यवहारत्वाद्धेतोः, श्रेयान् । विकल्पमाह — देशकालसम्भावनो वा
खरोष्ट्रपथ इति । विप्रकृष्टदेश भूरिपण्यापेक्ष च पण्यप्रियकालमनुसृत्य खरपथ
उष्ट्रपथश्च वा श्रेयस्त्वेन ग्राह्य इत्यर्थः ।

इममेव विधिमसपथेऽतिदिशति — आभ्यामित्यादि । असपथः युग्य-
बलीवर्दादिनीयमानपण्यो मार्गः ॥

कर्मफलभूतानां क्षयवृद्धिस्थानानां लक्षणमाह — परकर्मोदय इति ।
परस्य शत्रोः कर्मोदयः. कर्मजो लाभः, नेतुः विजिगीषोः क्षयः, ज्ञेय इत्यप-
कृष्य सम्बध्यते । विपर्यये स्वकर्मोदये, वृद्धिः, ज्ञेया । कर्मपथे तुल्ये शत्रु-
समफले सति, स्व स्थान क्षयवृद्धिव्यतिरेकेण स्वभावावस्थान, ज्ञेय, विजि-
गीषुणा ॥

लक्षणान्तरमाह — अल्पागमातिव्ययतेति । आत्मनः कर्मसु आया-
धिकव्यययोगित्वं, क्षयः क्षयपदार्थः । विपर्यये बह्वायारूपव्ययत्वे वृद्धिः ।
समायव्ययता स्थानं ज्ञेयम् ॥

तस्मादिति । इत्थ क्षयवृद्धिस्थानज्ञानात्, दुर्गादिषु दुर्गसेत्वादिषु,
अल्पव्ययारम्भ, महोदय महाफल, कर्म, लब्ध्वा आसाद्य, विशिष्ट. परस्मा-
दभ्यधिक., स्याद्, विजिगीषु । इति ण्व, कर्मसन्धय उक्ता. ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया षाड्गुण्ये सप्तमाधिकरणे द्वादशोऽध्याय.

मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धा कर्मसन्धि ,

आदितो दशोत्तरशततम ॥

११७ प्रक पाणिग्राहचिन्ता ।

संहत्यारिविजिगीष्वोरमित्रयोः पराभियोगिनोः पाणिं गृह्णा-
तोर्यः शक्तिसम्पन्नस्य पाणिं गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते । शक्तिसम्पन्नो
ह्यमित्रमुच्छिद्य पाणिग्राहमुच्छिन्द्यात्, न हीनशक्तिरलब्धलाभ इति ।

शक्तिसाम्ये यो विपुलारम्भस्य पाणिं गृह्णाति, सोऽतिस-
न्धत्ते । विपुलारम्भो ह्यमित्रमुच्छिद्य पाणिग्राहमुच्छिन्द्यात्, नाल्पा-
रम्भः सक्तचक्र इति ।

आरम्भसाम्ये यः सर्वसन्दोहेन प्रयातस्य पाणिं गृह्णाति,

पाणिग्राहचिन्तेति सूत्रम् । पाणिग्राहं पृष्ठस्थं शत्रुं तदवस्था-
पन्नस्य राज्ञं चिन्ता अनुष्ठानविचारं क्रियत इति सूत्रार्थः । सामवायिकादी-
नामतिसन्धिरुक्तः । पाणिग्राहस्येदानीमभिधीयते ।

संहत्येति । अमित्रयोः स्वशत्रुभूतयोः, पराभियोगिनोः पराभियोग-
न्यापृतयोः, अरिविजिगीष्वोः, पाणिं यथोक्तारिसम्बन्धिनं यथोक्तविजिगीषुस-
म्बन्धिनं च पाणिं, संहत्यं गृह्णातो यौ द्वौ सम्भूय गृह्णीतस्तयोर्मध्ये इत्यर्थः,
यः शक्तिसम्पन्नस्य पाणिं गृह्णाति, स अतिसन्धत्ते हीनशक्तिपाणिग्राहपे-
क्षया लाभविशेषं प्राप्नोति । तत्र हेतुमाह—शक्तिसम्पन्नो हीत्यादि । अय-
मर्थः—शक्तिमान् हि स्वामित्रोच्छेदे मिदं प्राप्तोपचयो भूत्वा पाणिग्राह-
स्याप्युच्छेदं कुर्यादिति तदमित्रोच्छेदप्रतिबन्धाच्चरणं पाणिग्राहस्य स्वात्म-
त्राणाय कल्पेत । हीनशक्तिस्तु स्वामित्रोच्छेदामर्थत्वादप्राप्तलाभोऽशङ्क-
नीय इति तत्पाणिग्राहिणो न कश्चिद् विशेषलाभ इति ।

शक्तिसाम्य इत्यादि । समशक्तिकयोरपि ग्राह्यपाण्योर्मध्ये, यः विपु-
लारम्भस्य भक्तोपकरणादिसर्वविवयात्रासाधनसम्पन्नस्य, पाणिं गृह्णाति, स
अतिसन्धत्ते अल्पारम्भपाणिग्राहपेक्षया लाभविशेषं स्वात्मत्राणलक्षणं प्रा-
प्नोति । तत्र कारणमाह—विपुलारम्भो हीति । हि यतः, विपुलारम्भः, अ-
मित्रमुच्छिद्य शत्रुच्छेदेन प्राप्तवृद्धिर्भूत्वा, पाणिग्राहम् उच्छिन्द्यात् । नाल्पा-
रम्भः परिमितसैन्योद्योगस्तु पाणिग्राहं नोच्छिन्द्यात्, कुत, सक्तचक्र इति
विक्षिप्तसैन्य इति कृत्वा सज्जनीयसैन्यत्वाद्धेतोरित्यर्थः ।

तुल्यारम्भविषयविशेषमाह—आरम्भसाम्य इति । समानार-
म्भयोर्मध्य इत्यर्थः, यः सर्वसन्दोहेन प्रयातस्य सर्वसैन्यसमूहनेन स्वमूलबल-

सोऽतिमन्वत्ते । अन्यप्रतो ह्यस्य सुकरो भवति, नैकदेशबलप्रयातः
कृतपार्ष्णिग्रातिविवान इति ।

बलोपादानमास्ये यश्चलामित्रं प्रयातस्य पार्ष्णि गृह्णाति, सो-
ऽतिमन्वत्ते । चलामित्रं प्रयातो हि सुखेनावसतिद्विः पार्ष्णिग्राहमुच्छि-
न्यात्, न स्थितामित्रं प्रयातः । असौ हि दुर्गप्रतिहतः । पार्ष्णिग्राहे च
प्रतिनिवृत्तस्थितेनामित्रेणावगृह्यते ।

तेन पूर्वं व्याख्याताः ।

मध्यपादाय यानयमभिगतस्य, पार्ष्णि गृह्णाति, स, अतिसन्वत्ते एकदेशब-
लप्रयातपार्ष्णिग्राह्यपेक्षया लाभविशेष प्राप्नोति । हेतुमाह— हि यत, शून्य-
मल अकृतदुर्ग-लस्यानो ग्राह्यपार्ष्णि, अस्य पार्ष्णिग्राहस्य, सुकर सुख-
सान्ध्य, भवति । नैकदेशबलप्रयात, स तु सुकरो न भवति, कुत, कृत-
पार्ष्णिप्रतिविवान इति स बलकदेशम्यापनेन सम्पादितपार्ष्णिग्राहप्रतिविवि-
गितिकृत्वा ।

रमान लमुपात्तवतो ग्राह्यपाण्यो पार्ष्णिग्रहणेऽतिसन्धिमाह —
बलोपादानमास्य इति । तत्र, य, चलामित्रम् अकृतदुर्गं, शत्रु प्रयातस्य
पार्ष्णि गृह्णाति, अतिमन्वत्ते । कुत, हि यत, चलामित्र प्रयातः, सुखेन
अक्षेणेन, अवसतिद्वि लब्धस्तुजयः, भवेति शेष, पार्ष्णिग्राहम् उच्छि-
न्यात् । अतश्च तत्पार्ष्णिग्रहणे सत्यात्मपरित्राण भवतीत्येष विशेषलाभ इति
मात्र । दुर्गादिमुपनिष्ठित स्थितामित्र प्रयातस्तु सुखेन सिद्धि नावाप्नुयात्,
न च पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्नग्राहिति न तत्पार्ष्णिग्राहिणो विशेषलाभः कश्चिद-
त्यभिप्रायेणाह — न स्थितामित्रं प्रयात इति । स्थितामित्र प्रयातः केन
कारणेनावसतिद्विर्न भवतीत्यत्राह — असाविति । हि यत, असौ, दुर्ग-
प्रतिहतः परदुर्गण कुण्ठितवीर्यो भवति । न केवल विशेषलाभाभावः, प्रत्यु-
तानर्थोऽपि स्थितामित्राभियायिपार्ष्णिग्राहिण सम्भाव्यत इत्याह— पार्ष्णि-
ग्राहे चेति । स्थितामित्राभियायिपार्ष्णिग्रहणे च, क्रियमाण इति शेष, प्रति-
निवृत्तस्थितेन स्थितामित्राद् दुर्गप्रतिहतिवशात् प्रतिनिवृत्त्य स्थितेन अमित्रेण,
अवगृह्यते अर्थात् तत्पार्ष्णिग्राही ।

तेनेति । तेन स्थितामित्राभियायिपार्ष्णिग्राहिण उक्तेन विधिना, पूर्वं
हीनशक्तिपार्ष्णिग्राही अल्पारम्भपार्ष्णिग्राही एकदेशबलप्रयातपार्ष्णिग्राही

शत्रुसाध्ये यो धार्मिकाभियोगिनः पार्ष्णि गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते । धार्मिकाभियोगी हि स्वेषां च द्वेष्यो भवति । अधार्मिकाभियोगी सन्धियः ।

तेन मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां पार्ष्णिग्रहणं व्याख्यातम् ।

मित्राभियोगिनोः पार्ष्णिग्रहणे न एव हेतवः ।

मित्रममित्रं चाभियुज्जानयोर्यो मित्राभियोगिनः पार्ष्णि

चेत्येते, व्याख्याता उक्तविधानाः, तेऽपि हीनशक्त्यादिभिः शत्रोः प्रतिनिवृत्तस्थितैरवगृह्यन्त इत्यर्थः ।

शत्रुसाध्य इति । सन्धियः शत्र्वोर्मध्ये, यः धार्मिकाभियोगिनः धार्मिकं शत्रुमभियुज्जानस्य, पार्ष्णिं गृह्णाति, सः, अतिसन्धत्ते विशेषलाभं भजते । कुतः, हि यतः, धार्मिकाभियोगी, स्वेषां, चकारात् परेषां च, द्वेष्यो भवति । अतश्च सर्वद्वेष्यत्वाद् दुर्लभसिद्धिः पार्ष्णिग्रहणेन सुसाधो भवतीत्येव एव तस्य विशेषलाभ इति भावः । अधार्मिकाभियोगी, सन्धियः स्वेषां परेषां च सम्यक् प्रेमविषयः, ततश्च स निश्चितजयः पार्ष्णिग्राहस्यासाध्यो भवतीति भावः ।

तैनेति । उक्तेन विधिना, मूलहरतादात्विककदर्याभियोगिनां मूलहरः पितृपतामहार्थान्यायभक्षकः तादात्विकस्तदातदोत्पद्यमानार्थभक्षकः कदर्यो भृत्यात्मपीडयार्थोपचायकः मूलहराद्यभियोगिनां त्रयाणां पार्ष्णिग्रहणं, व्याख्यातं व्याख्यातप्रायलाभविशेषं, द्रष्टव्यमिति शेषः । तद् यथा — मूलहरतादात्विकाभियोगिनोर्मध्ये मूलहराभियोगिनो यः पार्ष्णिं गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते, मूलहराभियोगी हि सुखेन मूलहरमर्थकृच्छ्रणमुच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् । तादात्विककदर्याभियोगिनोश्च मध्ये कदर्याभियोगिनो यः पार्ष्णिं गृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते, कदर्याभियोगी हि कदर्यमभृत्योपकारकं सुखेनोच्छिद्य पार्ष्णिग्राहमुच्छिन्द्यादिति ।

य एतेऽतिसन्धिहेतव उक्ताः, त एव मित्राभियोगिनोः पार्ष्णिग्रहणेऽपि योज्या इत्याह — मित्राभियोगिनोरित्यादि ।

मित्रममित्रं चाभियुज्जानयोरित्यादि । अयमर्थः — मित्रामित्राभियोगिनोर्द्वयोर्मध्ये मित्राभियोगिनः पार्ष्णिं गृह्णन् विशेषलाभं मित्राभियोगप्रति-

गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते । मित्राभियोगी हि सुखेनावामिद्धिः पार्णिग्राहमुच्छिन्द्यात् । सुकरो हि मित्रेण सन्धिर्नामित्रेणेति ।

मित्रममित्रं चोद्धरतोर्योऽमित्रोद्धारिणः पार्णि गृह्णाति, सोऽतिसन्धत्ते । वृद्धमित्रो ह्यमित्रोद्गारी पार्णिग्राहमुच्छिन्द्यात्, नेतरः स्वपक्षोपघाती ।

तयोऽलब्धलाभापगमने यस्यामित्रो महतो लाभाद् विमुक्तः क्षयव्ययाधिको वा, स पार्णिग्राहोऽतिसन्धत्ते । लब्धलाभापगमने यस्यामित्रो लाभेन शक्त्या हीनः, स पार्णिग्राहोऽतिसन्धत्ते । यस्य वा यातव्यः शत्रोर्विग्रहापकारसमर्थः स्यात् ।

पार्णिग्राहयोरपि यः शय्यारम्भप्रलोपादानाधिकः शिन्ध्यादुःबन्धाचरणद्वारकात्मपरित्राणलक्षणं प्राप्नोति । द्रुतं, यतो मित्राभियोगी पार्णिग्राहेणोपेक्षितश्चेत् स सुखात् मित्रेण सह सन्निवृत्तिगया प्राप्तदृष्टिर्भूत्वा पार्णिग्राहस्योच्छेदं कुर्याद्, अमित्राभियोगी तूपेक्षितोऽत्रि जमित्रेण सह सन्नेरतु-फरतयानतासिद्धिर्भवन् न पार्णिग्राहमुच्छेद्यु प्रभवेदिति ।

मित्रामित्रोद्धारिणो पार्णिग्राहे विभेदमाह— मित्रममित्रं चोद्धर-त्तोरिति । तयोर्गणे, य, अमित्रोद्धारिण, पार्णि गृह्णाति स, अतिसन्धत्ते । द्रुतं, हि यतः, वृद्धमित्रं अनुगृह्णत्वपक्ष, अमित्रोद्गारी, पार्णिग्राहम्, उच्छिन्द्यात् । नेतरः मित्रोद्गारी, स्वपक्षोपघाती स्वामित्रोपघातप्राम-प्रशिक्षयतयेत्यर्थः, पार्णिग्राह, उच्छिन्द्यात् नोच्छेद्यु शक्नुयात् ।

नितेशान्तरमाह— योरिति । मित्रामित्रोद्धारिणाः, अलब्धला-भापगमने कस्यि नामभवनाप्य पर्यागमने सति, यत्र पार्णिग्राहस्य, अमित्र, महतो लाभाद्, विमुक्तः अपेतः, क्षयव्ययाधिको वा पुनपुनरापचयेन धन-व्ययेन च परस्मादभ्यधिको वा भवति, स पार्णिग्राह, अतिसन्धत्ते । लब्धलाभापगमने लाभमवाप्य प्रत्यागमने सति, यस्य अमित्र, लाभेन शक्त्या हीनः परापेक्षया हीनलाभो हीनशक्तिश्च भवति, स पार्णिग्राह, अतिसन्धत्ते । प्रकारान्तरमाह— यस्य वेत्यादि । यातव्य अरिः, यस्य पार्णिग्राहस्य, शत्रोः अर्थाद् विजिगीषो, विग्रहापकारसमर्थो भवति, स वा पार्णिग्राहोऽतिसन्धत्ते इति सम्बन्धः ।

अतिसन्ध्यन्तरमाह—पार्णिग्राहयोरपीति । तयोरपि सुशान्तरस-

पार्श्वस्थायी वा सोऽतिसन्धत्ते । पार्श्वस्थायी हि यातव्याभिसारो मूलबाधकश्च भवति । मूलाबाधक एव पश्चात्स्थायी ।

पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेयाः शत्रोश्चेष्टानिरोधकाः ।

सामन्ताः पृष्ठतोवर्गः प्रतिवेशा च पार्श्वयोः ॥

अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्वलोऽन्तर्विरुच्यते ।

प्रतिघाते बलवतो दुर्गाटव्यपसारवान् ॥

मध्यमं त्वरिविजिगीष्वोलिप्समानयोर्मध्यमस्य पार्ष्णि गृह्णतो

मानयोर्मध्ये, य, शत्र्यारम्भवलोपादानाविक साध्यकार्यारम्भस्य सैन्यस्योपादाने अधिक परस्मादुत्कृष्ट परसैन्याभ्यविकप्रमाणतयाविवर्धनयुक्तो भवति, स पार्ष्णिग्राह, अतिसन्धत्ते । य स्थितशत्रु गृहीतपार्ष्णौ चलशत्रौ सति स्वयं दुर्गादिप्रतिष्ठित शत्रुर्भवति, स पार्ष्णिग्राह, अतिमन्धत्ते । यो वा पार्श्वस्थायी यातव्यपार्श्वस्थितिशील, स पार्ष्णिग्राह, अतिमन्धत्ते । तत्राद्ययो परप्रधर्षकत्व विशेषलाभ प्रतीत एव । अन्त्यरय तु विशेषलाभ विशदयितुमाह—पार्श्वस्थायी हीति । स हि, यातव्याभिसार यातव्यमज्ञत, मूलबाधकश्च मूल विजिगीषो स्थानीय तद्बाधकश्च भवति । एवं च यातव्यमन्यबन्धपूर्वकविजिगीषुमूलबाधनसौकर्यमेव पार्श्वस्थाधिना विशेषलाभ उच्यते भवति । पश्चात्स्थायी तु न तथेत्याह—मूलाबाधक एवेत्यादि ।

त एते शत्रोर्व्यापारप्रतिबन्धका पार्ष्णिग्राहा अभियोगतुर्वपयानन्तरा पश्चाद्भागमवा पार्श्वप्रतिनिविष्टा इति निरुप्या उच्यते — पार्ष्णिग्राहास्त्रयो ज्ञेया इत्यादि ॥

अन्तर्विर्नाम कश्चिद् मध्यमविशेषोऽस्ति । स तु अर्का उत्कृष्टान् पार्ष्णिग्राहावस्था नार्हतीत्यभिप्राय तत्क्षणकथनगजपार्ष्णि करोति — अरेर्नेतुश्च मध्यस्थ इति । शत्रुविजिगीषोर्म मगत, दुर्वल तदुपकारापकाराशक्त, अन्तर्विरुच्यते अन्तर्विगिति मज्ञायते । स क्रयस्वभावः, बलवतः प्रतिघाते, प्रसक्ते इति शेष, दुर्गाटव्यपसारवान् दुर्गाटवीर्यपवतुनिलयनस्थानयुक्तः । एवं च तिरोधानयोगात् संज्ञान्वयत्व बोद्धव्यम् ॥

मध्यमपार्ष्णि गृह्णतोऽतिमन्धिमाह—मध्यमं त्विति । त पूर्वोक्तलक्षणम्, अरिविजिगीष्वोलिप्समानयो सतो, मध्यमस्य पार्ष्णिग्रा अर्थात्

लब्धलाभापगमने यो मध्यमं मित्राद् वियोजयति, अमित्रं च मित्रमाप्नोति, सोऽतिसन्धत्ते । सन्धेयश्च शत्रुरूपकुर्वाणो, न मित्रं मित्रभावादुत्क्रान्तम् ।

तेनोदासीनलिप्सा व्याख्याता ।

‘पाणिग्रहणाभियानयोस्तु मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः । व्यायामयुद्धे हि क्षयव्ययाभ्याम् उभयोरवृद्धिः । जित्वापि हि क्षीणदण्डकोशः पराजितो भवति’ इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । सुमहतापि क्षयव्ययेन शत्रुविनाशोऽभ्युपगन्तव्यः ।

स्वलिप्सुसाह्यव्यापृतस्य मध्यमस्य सम्बन्धिन पाणिं, गृह्णत, लब्धलाभापगमने लाभ प्राप्य प्रत्यागमने, य, मध्यम मित्राद् वियोजयति वियुक्तं करोति, अमित्रं च मित्रम् आप्नोति शत्रुं च सन्धाय मित्रीकरोति, स, अतिसन्धत्ते । शत्रुर्नाम कथं सन्धातु योग्य इत्याशङ्का परिहर्तुमाह — सन्धेयश्चेत्यादि । शत्रुरप्युपकुर्वाण सन्धातु योग्यो भवति, न तु मित्रमपि मित्रभावादपेतमनुपकुर्वाणमपकुर्वाण वेत्यर्थः ।

मध्यमलिप्सोक्तं न्यायमुदासीनलिप्सायामतिदिशति — तेनोदासीनेत्यादि ।

अथ पाणिग्रहणाभियात्रा चानुष्ठातव्यं युद्धे विशेषमाचार्यमतेनाह — पाणिग्रहणाभियानयोरित्विति । पाणिग्रहणेऽभियाने चाध्यवसितयोः, मन्त्रयुद्धादभ्युच्चयः, युद्धं हि सामान्यतो द्विविधं — युद्धरङ्गं प्रविश्य शस्त्रादिप्रयोगेण शत्रुहिंसनमित्येकं व्यायामयुद्धाख्यं, युद्धरङ्गमप्रविश्यैव सत्रिरसदतीक्ष्णादिगृहपुरुषप्रयोगेण शत्रुहिंसनमिति द्वितीयं मन्त्रयुद्धाख्यं, तत्र मन्त्रयुद्धानुष्ठानाद् वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । व्यायामयुद्धानुष्ठाने योद्धृभिर्बलव्योर्द्वयोरपि युग्यपुरुषापचयवनव्ययाभ्यामवृद्धिः, जयप्राप्तस्यापि क्षीणदण्डकोशतया पराजितप्रायत्वं च भवतीत्याह — व्यायामयुद्धे हीत्यादि ।

स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । एवञ्च शत्रुविनाशरूपमहाफलसिद्धिहेतुत्वाद् व्यायामयुद्धस्याप्युपादेयत्वमविशिष्टमित्यभिप्रायः ।

‘सन्धेयश्चेत्यादिवाक्यस्यार्थोऽनूदितो मात्सरिणा —

“उपकर्त्रीणां सन्धेयं मित्रेणापकर्त्तारिणा ।

उपकारापकारा हि लक्ष्यलक्षणमेतयोः ॥” (शिशुपाद० सू० २.)

तुल्ये क्षयव्यये यः पुरस्ताद् दूष्यबलं घातयित्वा निश्शल्यः
पश्चाद् वश्यबलो युध्येत, सोऽतिरान्वसे ।

द्वयोरपि पुरस्ताद् दूष्यबलघातिनोर्यो बहुलतरं शक्तिमत्तरमत्य-
न्तदूष्यं च घातयेत्, सोऽतिरान्वसे ।

तेनामित्राटवीबलघातो व्याख्यातः ॥

पार्ष्णिग्राहोऽभियोक्ता वा घातव्यो वा यदा भवेत् ।

विजिगीषुस्तदा सः सैन्योऽप्युत्तमो गच्छेत् ॥

पार्ष्णिग्राहो भवेत् वा न भवेत्तिनामिदं विदितः ।

विशेषः पूर्वोक्तः ।

व्याख्यातुरेवमिति । अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
क्षयव्यये गमनेऽपि । अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
राज्योपधातुः । अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
त्यर्थः, अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
सः आत्मबलं विदितः । अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
घटनार्थं दृष्टव्यं ।

पुरस्ताद् दूष्यबलं घातयित्वा निश्शल्यः पश्चाद् वश्यबलो युध्येत, सोऽतिरान्वसे ।
सत्यानिशः । अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
सोऽतिरान्वसे ।

अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
वश्यबलो युध्येत । अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
त्यादि ॥

विधिशेषः श्लोकेण --- अत्र पार्ष्णिग्राहो भवेत्तिनामिदं विदितः इति श्रुतिः ।
हामियोक्तृयातव्यावस्था तु तत्कर्म न स्यात्तदनुतिष्ठेदिति प्रथमश्लोकार्थः ॥

तत्र पार्ष्णिग्राहावन्याया नेत्रमाह — पार्ष्णिग्राहो भवेदिति । नेता
पार्ष्णिग्राहावस्थापनो विजिगीषुः, मित्राभियोगिनः शत्रो स्वमित्रमभियुञ्जानस्य
स्वामित्रस्य, पार्ष्णिग्राहो भवेत् पार्ष्णिग्रहणमनुतिष्ठेत् । किं कृत्वा, आकन्दं
शत्रो पश्चान्मित्र, पार्ष्णिग्राहामिसारिणा पार्ष्णिग्राहासारेण अर्थात् स्वमित्रेण
सह, पूर्वं विग्राह्यं विग्रहार्थं यो नयित्वा ॥

असंवृतस्य कार्याणि प्राप्तान्यपि विशेषतः ।
निस्संशय विपद्यन्ते भिन्नप्लव इवोदयौ ॥

इति क्रौटिलीयार्थशास्त्र पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
त्रयोदशोऽध्यायः पार्णिग्राहचिन्ता,
आदित एकादशशततमः ॥

असंवृतवृत्तेर्दोषमाह — असंवृतस्येति । सवरणरहितस्य, कार्याणि
क्रियाफलानि, विशेषतः प्राप्तान्यपि अतिशयेनोपस्थितान्यपि, निस्संशयं विप-
द्यन्ते नश्यन्ति । भिन्नप्लव इवोदयाविति । समुद्रे भिन्नतरणसावनः पुरुष
इव च असंवृतो विजिगीषुर्भवतीत्यर्थः ॥

इति क्रौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायाः पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरणे
त्रयोदशोऽध्यायः पार्णिग्राहचिन्ता,
आदित एकादशोत्तरशततमः ॥

११८ प्रश्न शक्तिपूरणम् ।

सामवायिकैरेवमभियुक्तो विजिगीषुर्यस्तेषां प्रधानस्तं ब्रूयात्—
'त्वया मे सन्निः, इदं हिरण्यमहं च मित्र, द्विगुणा ते वृद्धिः, नार्ह-
स्यात्मक्षयण मित्रमुखानमित्रान् वर्धयितुम्, एते हि वृद्धास्त्वामेव परि-
भविष्यन्ति' ।

भेदं वा ब्रूयात्—'अनपकारो यथाहमेतैः सम्भूयाभियुक्तः
तथा त्वामप्येते संहितबलाः स्वस्था व्यसने वाभियोक्ष्यन्ते, बलं हि
चित्तं विकरोति, तदेषां विघातय' इति ।

हीनशक्तिपूरणमिति सूत्रम् । अपचितानां शक्तीनां वर्धनमभिधी-
यत इति सूत्रार्थः । यातव्यावस्थापन्नस्यैकेनाभियुज्यमानतायामनुष्ठानप्रकारो
'मित्रेण ग्राह्येत् पार्थिणम्' इत्यादिना पूर्वमुक्तः । तस्य बहुभिरभियुज्यमान-
तायामनुष्ठानप्रकारः सम्प्रत्यभिधीयते ।

सामवायिकैरित्यादि । अयमर्थः — यथेकेन तथा सम्भूयाभियो-
गिर्भवन्तुमिभ्युक्तो विजिगीषुरभिर्योगं प्रतिविधातुमशक्तः स्वशक्तिं वर्ध-
यितुं न शक्नुमि सामवायिकानां प्रधानं ब्रूयात् — 'त्वया मे सन्निः' इति । एतच्च
प्रधानस्य धर्मावस्थित्वं । तस्य श्रुत्यत्वं तु 'इदं ते हिरण्यं ददामि अहं च ते
मित्रविशेषो भवामि विपत्तयामेव त्वया गत्यमाणः । तेषां तेऽभियोक्तृदीयमान-
हिरण्यापेक्षया हिरण्येद्वेगुण्यादः आपदनामित्रशमाच्च गुणद्वयवती वृद्धिः' इति
ब्रूयात् । इदं यत्नमनन्तरं अपाच्छन्तः पुनर्ब्रूयात् — 'आत्मनो योग्यपुरुषाप-
चयधनत्रयया उपगम्यन्तः यत्नं वा 'मात्रमिदं ताभिरव्यवतो वृद्ध्या योजयितुं ना-
र्हमि । एते हि सामवायिकास्त्वत्प्राप्त्या भवन्ति भवन्ति प्राप्तास्तद्वयो भूत्वा त्वामे-
वावज्ञाम्यन्ति' इति ।

गान्धर्वप्रयोगमादृशमनर्ज्ञाकुत्राणं तस्मिन् मदं प्रयुज्जीतेत्याह — भेदं
वा ब्रूयादिति । किमिति ब्रूयात्, अनपकारः अपराधरहितः, यथा अहम्,
एतैः, सम्भूय अभियुक्तः तथा त्वामपि एते स्वस्था सहितबलाः मदभियो-
गसम्भोजनानन्तरं संहितबलाः, भूत्वेति शेषः, व्यसने वा त्वद्यसनावसरं
प्रतीक्ष्य वा, अभियोक्ष्यन्ते । कुतः, हि यत्, वयम् उपचितमिति शेषः,
चित्तं विकरोति दर्शयति । तत् बलम्, एषा, विघातय विघटय । इति ।

भिन्नेषु प्रधानमुपगृह्य हीनेषु विक्रमयेत् । हीनाननुग्राह्य वा प्रधाने । यथा वा श्रेयोऽभिमन्येत, तथा । वैरं वा परैर्ग्राहयित्वा विसंवादयेत् ।

फलभूयस्त्वेन वा प्रधानमुपजाप्य सन्धि कारयेत् । अथोभयवेतनाः फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः सामवायिकान् 'अतिसंहिताः स्थ' इत्युद्दृपयेयुः । दुष्टेषु सन्धि दूषयेत् । अथोभयवेतना भूयो भेदमेषां कुर्युः — 'एवं तद यदस्माभिर्देशितम्' इति । भिन्नेष्वन्यतमोपग्रहेण वा चेष्टेत ।

भिन्नेष्विति । उक्तभेदवचनप्राप्तप्रधानविघटनेषु, हीनेषु, प्रधानम्, उपगृह्य स्वीकृत्य, विक्रमयेत् विक्रम प्रयुज्जीत । हीनान् अनुग्राह्य वा प्रधान इति । उक्तमामादिप्रयोगेण सामवायिकान् हीनान् स्ववश नीत्वा वा प्रधाने विक्रमयेत् । हीनप्रधानविक्रमणयोश्चाय विकल्पोऽन्यतरश्रेयस्त्वनिर्धारणपूर्वमनुष्ठेय इत्याह — यथा वा श्रेयोऽभिमन्येत तथेति । विक्रमणस्यायुक्तत्वा-
नुमन्वाने त्वाह — वैरं वेत्यादि । एकैकस्यान्यैर्विरोधमुत्पाद्य वा सामवायिकान् विघटयेत् ।

फलभूयस्त्वेन वेति । बहुतरवनदानप्रतिश्रवेण वा, प्रधानम्, उपजाप्य भेदयित्वा, सन्धि कारयेत्, अर्थात् प्रधानमुखेनान्यैः सह । अथेति । सन्धिकरणानन्तरम्, उभयवेतना विजिगीषुषया सामवायिकासमावाभिनयिनः, फलभूयस्त्वं दर्शयन्तः प्रधानस्यान्यापेक्षया बहुतरवनलाभपणनमुपपादयन्तः, सामवायिकान्, 'अतिसंहिता स्थ' प्रधानेन यूय वञ्चिता भवथ', इति, उक्त्वेति शेषः, उद्दृपयेयुः प्रधानकारितात् सन्धेर्विश्लेषयेयुः । दुष्टेषु एव सन्धिविलिप्तेषु समवायिषु, सन्धि दूषयेत् समवायिविसवाददुष्ट इत्युक्त्वा व्यभिचरेद् विजिगीषु, प्रधानाय न किमपि धन दद्यादित्यर्थः । अथ सन्धिदूषणानन्तरम्, उभयवेतना, एषा भेद समवायिना प्रधानाद् भेदन, भूयः कुर्युः, पूर्वकृतभेददार्ढ्यार्थम् । कथमित्याह — एवं तदिति । यदस्माभिर्देशित प्रधानस्य फलभूयस्त्व यत् पूर्वमवदाम, तद्, एवम् अनेन प्रकारेण कृत-
सन्धिदूषणलक्षणेन व्यक्तमिति शेषः । अयं भावः — स्वार्भाषितभूय फलालाभात् प्रधानेन पुनरपि युष्मत्समवायमामाद्य चेष्टितुकामेनेद सन्धिदूषणमुत्पादितमिति । भिन्नेष्विति । उक्तोपायवशाद् भेद प्राप्तेषु सामवायिकेषु मध्ये

प्रधानाभावे सामवायिकानामुत्साहयितारं स्थिरकर्माणमनुरक्तप्रकृतिं लोभाद् भयाद् वा सद्धानमुपगतं विजिगीषोर्भीतं राज्यप्रतिसम्बन्धं मित्रं चलामित्रं वा पूर्वानुत्तराभावे साधयेत् ।

उत्साहयितारमात्मनिसर्गेण, स्थिरकर्माणं सान्त्वप्रणिपातेन, अनुरक्तप्रकृतिं कन्यादानयापनाभ्यां, लुब्धमंशद्वैगुण्येन, भीतमेभ्यः अन्यतमोपग्रेहेण वा चेष्टेत अन्यतमं पक्षं स्वानुकूलकृत्य तत्सहायो वा तदन्यपक्षमभियुज्जीत ।

सोऽयं सामवायिकेषु प्रधानमत्त्वेऽनुष्ठानक्रमः । प्रधानाभावे तमाह— प्रधानाभाव इति । प्रधानमस्य कस्यचिदभावे सति, गतागताजाना म ये, उत्साहयितार, स्थिरकर्माण अत्रच्छदपर्यन्तानुवर्तिगमुद्यमम्, अनुरक्तप्रकृति, लोभात्, सद्धान समवायम्, उपगत, भयाद् वा सामवायपक्षोपभयाद् वा, सद्धानमुपगत, विजिगीषो भीत्वा वा सद्धानमुपगत, राज्यप्रतिसम्बन्धं राज्यसम्बन्धिनम्, मित्रम् आत्ममित्रमेव सामवायिकसङ्गत, चलामित्रं वा, साधयेत् स्ववशं नयेत् । तत्र क्रममाह - पूर्वानुत्तराभावे इति । एषु नवसु म ये उत्तरोत्तराभावे पूर्वपूर्वान् साधयेत् । यथा— उत्साहयितृस्थिरकर्माणो स्थिरकर्माभावे उत्साहयितारं साधयेत् स्थिरकर्ममत्त्वे तमेव साधयेत् । स्थिरकर्मा ह्यनुच्छेद्य यातव्यं न विरमति, उत्साहयिता तु यातव्यसाधनमात्रेण विरमतीत्युत्साहयितृसाधनाद् अधिकप्रयोजनं स्थिरकर्मसाधनं भवतीति । एवमन्यदाप्यहनीयम् । 'पूर्वान्यतराभावे' इति तु अपघातो द्रष्टव्यः ।

तेषां साधनप्रकारमाह - उत्साहयितारमिति । तम्, आत्मनिसर्गेण 'अयमहं सामात्यं भूपुत्रं सत्वनस्त्वग्रप्रायतः', यथेच्छमिति तथा मा करणीये नियोजय, मा मामुच्छेत्मीरि'त्युक्त्वात्मासमर्पणेन, साधयेदिति वर्तते । उत्साहयिता हि शार्थप्रदानत्वादित्यमभिधीयमानः शुभावो भवतीति । स्थिरकर्माण, सान्त्वप्रणिपातेन जितोऽस्मि भवता सर्वगुणोत्कृष्टेन रक्षणाय इत्यनुनयपुरस्सरेण प्रणामेन, साधयेत् । स ह्येवमुच्यमानो मानोत्तनत्वात् साध्यो भवतीति । अनुरक्तप्रकृतिं, कन्यादानयापनाभ्यां कन्याया आदानयापनाभ्याम् आदानं स्वीकरणं यापनं प्रस्थापनमर्थाद् दानं ताभ्यामित्यर्थः, साधयेत् । स हि 'त्वत्सम्बन्धाभिलाषिणं त्वदनुरक्तं मा माभियुङ्क्ष्वे'त्येव न्याय्यमभिधीयमानं प्रकृतिविगागशङ्की साध्यो भवतीति । लब्धं वनगृह्णन्, .

कोशदण्डानुग्रहेण, स्वतो भीतं विश्वासयेत् प्रतिभप्रदानेन, राज्य-
प्रतिसम्बन्धमेकीभावोपगमनेन, मित्रमुपगतः प्रियहिताभ्यामपकार-
त्यागेन वा, कृतगतिर्वर्तमानः सत्यायनः ।

यो वा यथायोग्यो वेत्ति, तः सत्यायनः । सत्यायनभेदद-
ण्डैर्वा यथापत्सु व्याख्यास्यामः ।

व्यसनोपघातत्वरितो वेत्यादि । तद्यथा । तत्र तत्र काले कार्यं वाच्यं
धृतं सन्धिमुपेयात् । कृतगतिर्वर्तमानः सत्यायनः ।

अशद्वैगुण्येन परपरिपणितार्यदिगुणार्यदाने, साहाय्येन वा । भीतं साम-
वायिकेभ्यो भीत्वा तत्सज्जतः कोशदण्डानुग्रहेण, स्वतो भीतं, सावयेत् ।
स हि 'मा परेभ्यो भैषी' अहं ते कोशदण्डाभ्यां साहाय्यं करामीत्युक्त्या
साव्यो भवतीति । स्वतो भीतम् । सामानं । साहाय्यं, प्रतिभप्रदानेन
विश्वासयेत् 'अहं न ते किञ्चिदपकुर्यामि' इति तत्त्वत्वात् । वाचा न प्रतिभः
इत्युक्त्वा सावयेत् । राज्यप्रतिसम्बन्धम्, एकीभावोपगमनेन च । साहा-
भावमुपगतौ, मम परिभवन्तवापि नष्ट परिभवः, न युक्तं न परेभ्यो अनुप्रविश्य
मामभियोकतुमिति कथनेन सावयेत् । मित्रम् उभयतः प्रियहिताभ्यां 'ममान-
सुखदुःखौ खलवावाम्' इत्याद्युभयप्रियहितवचनेन, उपकारत्यागेन वा 'यस्त्वया
मह्यं देयः करो व्यवस्थितं तमद्यप्रभृति न मं दानुमर्हसि' इत्युक्त्वा कृतस-
करमोक्षणेन वा, सावयेत् । चलाभिषम्, अनपकारोपकाराभ्याम् । अववृत्तम्
'अपकारं ते न करिष्यामि उपकारं च करिष्यामि' इत्यनपकारोपकारप्रतिश्र-
वाभ्याम् अववृत्तिमन्तं विश्वासितं, कृत्वेति शेषः, सावयेत् ।

यो वेति । यः सामवायिकः, यथा येन प्रकारेण । तयोः सामवायिभ्यां
विश्लेषः, भजेत, तः, तथा तेन प्रकारेण सावयेत् । सामेत्यादि । सामदान-
भेददण्डैर्वा उपाये, सावयेत् परं स्वायत्तीकृत्या । । कथं, यथा आपत्सु
व्याख्यास्यामः । अभियाम्यत्कर्माधिकरणे आपत्प्रकरणे च सामान्या ।

व्यसनोपघातत्वरितो वेत्यादि । तद्यथा । तत्र तत्र काले कार्यं वाच्यं
कालविलम्बमक्षममाणं, अमुष्मिन् देशे काले कार्यं वा कोशदण्डाभ्यां साहा-
य्यमनुष्ठेयमित्येव शपथादिना निश्चितं सन्धिं सामवायिके सह विदन्त्यात् ।
कृतसन्धिश्चैवमात्मानं हीनशक्तिं शक्याप्याययेत् ।

पक्षे हीनो बन्धुमित्रपक्षं कुर्वीत, दुर्गमविपक्षं वा । दुर्गमित्रप्रति-
स्तब्धो हि स्वेपां परेपां च पूज्यो भवति ।

मन्त्रशक्तिहीनः प्राज्ञपुरुषोपनयं विद्यावृद्धसंयोगं वा कुर्वीत ।
तथाहि सद्यः श्रेयः प्राप्नोति ।

प्रभावहीनः प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत । जनपदः सर्वकर्मणां
योनिः, ततः प्रभावः ।

तस्य रथानमात्मनश्च आपदि दुर्गम् ।

सेतुबन्धः सस्याना योनिः । नित्यानुपक्तो हि वर्षगुणलाभः
सेतुवापेषु ।

शक्त्युपचयस्य पक्षमूलत्वात् पक्षमाह — पक्ष इति । पक्ष सहाय-
स्तद्विषये, हीन , बन्धुमित्रपक्ष बन्धुमित्रलक्षण पक्ष, कुर्वीत । अविषह्य परै-
रलङ्घ्य, दुर्गं वा, कुर्वीत । तत्र हेतुमाह — हि यत , दुर्गमित्रप्रतिस्तब्ध दुर्ग-
मित्राभ्या प्रतिबद्धः, स्वेपा स्वपद्याणा, परेपा परपद्याणा च, पूज्यो भवति ।

मन्त्रप्रभूत्साहशक्तिपु मध्ये मन्त्रशक्तिपूरणप्रकारमाह — मन्त्रशक्ति-
हीन इति । मन्त्रशक्ति. प्रज्ञाबल तद्धीन , प्राज्ञपुरुषोपचय कुर्वीत प्राज्ञान्
पुरुषास्तत्तदधिकारस्थानेषु बाहुल्येन नियुज्जीत । विद्यावृद्धसंयोग वा कुर्वीत
राज्यतन्त्रनिष्ठातेभ्यो वा नीति शृणुयादित्यर्थः । तथाहि तेन प्रकारेण करणे
हि, सद्यः श्रेयः प्राप्नोति ।

प्रभुशक्तिपूरणमाह — प्रभावहीन इति । प्रभाव कोशदण्डोत्पत्ति
तद्धीन , प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत । प्रकृतिपु मध्ये जनपद प्राधान्येन
चिन्तनीययोगक्षेम इत्यभिप्रायेणाह — जनपद इति । स , सर्वकर्मणा दुर्गा-
दीना सर्वेषा कर्मणा, योनि. कारणम् । अतश्च स प्रवान इत्यर्थः । तत
प्रभाव सर्वकर्मभ्य कोशदण्डोत्पत्ति । तथाच प्रभावकामो दुर्गादिकर्मणा
योगक्षेमसिद्धौ यतेतेति भावः ।

तेषु दुर्गस्य प्रयोजनमाह — तस्येति । दुर्गं, तस्य प्रभावस्य, स्थानं
निवासः, आत्मनश्च आपदि स्थान रक्षादेश , भवति ।

सेतुबन्धस्य प्रयोजनमाह — सेतुबन्ध इति । स , सस्याना योनिः ।
कुतः, हि यत , सेतुवापेषु सेतुबन्धावरुद्धजलपायनपोष्येषु व्रैहेयशालेयादि-
क्षेत्रेषु, वर्षगुणलाभ वृष्टिमाध्यसस्यफलाविगमः, नित्यानुपक्त. नित्यानुवृत्त.
भवति

वणिकपथः परातिसन्धानस्य योनिः, वणिकपथेन हि दण्डगूढ-
पुरुषातिनयनं शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च क्रियते । प्रवेशो निर्न-
यनं च ।

खनिः सङ्ग्रामोपकरणानां योनिः ।

द्रव्यवनं दुर्गकर्मणां, यानस्थयोश्च ।

हस्तिवनं हरितनाम् ।

गजाश्वखरोष्ट्राणां च व्रजः ।

तेषामलाभे बन्धुमित्रकुलेभ्यः समार्जनम् ।

उत्साहहीनः श्रेणीप्रवीरपुरुषाणां चोरगणादविकम्लेच्छजा-
तानां परापकारिणां गूढपुरुषाणां च यथालाभमुपचयं कुर्वीत ।

वणिकपथस्याह — वणिकपथ इति । स, परातिसन्धानस्य शत्रु-
वञ्चनस्य, योनि । तद् उपपादयति - वणिकपथेन हीति । तेन, दण्ड-
गूढपुरुषातिनयनं सैन्यानां गूढपुरुषाणां च सत्रिणीणादीनां शत्रुविषयप्रापण,
शस्त्रावरणयानवाहनक्रयश्च शस्त्रादिविषय क्रयविक्रयव्यवहारश्च, क्रियते ।
प्रवेशो निर्नयनं च परदेशपण्यस्य स्वदेशे प्रवेशनं स्वदेशपण्यस्य परदेशनयनं
च, क्रियते ।

खनेराह—खनिरिति । सा, सङ्ग्रामोपकरणानां खद्वजादीनां, योनि
तन्निर्माणापेक्षितलोहाद्युत्पादनद्वारेण कारणम् ।

द्रव्यवनस्याह—द्रव्यवनमिति । सारदारवादिवनं, दुर्गकर्मणा गोपु-
रादालकादीनां, यानस्थयोश्च, योनिरिति वर्तते ।

हस्तिवनं हस्तिनामिति । योनिरित्यनुवर्तते ।

गवाश्वखरोष्ट्राणां चेति । तेषां व्रज गोष्ठ्यो योनिरित्येव ।

तेषामिति । उक्तानाम्, अलाभे स्वीयत्वेनाप्राप्ते बन्धुमित्रकुलेभ्यः,
समार्जनं सङ्ग्रहणं, कर्तव्यमिति शेषः ।

उत्साहशक्तिपूरणमाह—उत्साहहीन इति । सः, श्रेणीप्रवीरपुरुषाणां
श्रेण्यन्तर्गतपुरुषाणां शूरपुरुषाणां च, चोरगणादविकम्लेच्छजातीनां चोर-
गणानाम् अटवीभवानां म्लेच्छजातीनां च, परापकारिणां शत्रुपकरणशीलानां,
गूढपुरुषाणां च सत्रिप्रभृतीनां च, यथालाभं लाभानुसारेण, उपचयम् उत्साह-
शक्तिपूरणं, कुर्वीत ।

परमिश्रः प्रतीकारमावलीयसं वा परेषु प्रयुञ्जीत ॥

एवं पक्षेण मन्त्रेण द्रव्येण च बलेन च ।

सम्पन्नः प्रतिनिर्गच्छेत् परावग्रहमात्मनः ॥

इति काटलायार्थशास्त्र पाङ्गुण्य सप्तमाधिकरण

चतुर्दशाऽऽयायः हीनशक्तिप्रणम् ,

आदिना द्वादशशत ॥

शक्तेरुपचेतुमशक्यतायामाह --- परमिश्र इति । परेण शत्रुणा सन्धि-
करणेन सगत, मन्, परमित्र इति पाठे सन्धिना मित्राकृतशत्रु. सन्नित्यर्थ ,
प्रतीकारम् आवलीयसं वा आवलीयसाधिकरणे वक्ष्यमाण प्रतिविधिं वा,
परेषु प्रयुञ्जीत ॥

एवमिति । उक्तेन प्रकारेण, पक्षेण बन्धुमित्रलक्षणेन, मन्त्रेण विद्या-
वृद्धमयोगादिना, द्रव्येण च दुर्गमेतुबन्धवणिस्पयाद्युत्पन्नेन, बलेन च श्रेणी-
प्रवीरपुरुषचौरगणादिरूपेण, सम्पन्नं प्ररितशक्तिं विजिगीषु , आत्मन , परा-
वग्रहं प्रतिनिर्गच्छेत् शब्दभियोगं प्रतिकुर्यात् ॥

इति कोटलायार्थशास्त्रव्याख्याया पाङ्गुण्ये सप्तमाधिकरण

चतुर्दशाऽऽयायः हीनशक्तिप्रणम् ,

आदिना द्वादशात्तरशतम् ॥

११९, १२० प्रक बलवता विगृह्योपरोधहेतव दण्डोपनतवृत्त च ।

दुर्वलो राजा बलवताभियुक्तः तद्विशिष्टबलमाश्रयेत्, यमितगो मन्त्रशक्त्या नातिमन्दध्यात् ।

तुल्यबलमन्त्रशक्तीनाम् आयत्तमम्पदो वृद्धसंयोगाद् वा विशेषः ।

विशिष्टबलाभावे समबलेस्तुल्यबलमह्येर्वा बलवतः सम्भूय तिष्ठेत्, यावन्न मन्त्रप्रभावशक्तिभ्यामतिमन्दध्यात् ।

तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीना विपुलारम्भतो विशेषः ।

बलवता विगृह्योपरोधहेतव इति सूत्रम् । प्रबलेन शत्रुणा सह विग्रह कृत्वा उपरोधस्य दुर्गप्रवेशस्य हेतव कारणानि अभिवीयन्त इति सूत्रार्थः । हीनस्य प्रबलेन शत्रुणा सह सन्धि कृत्वा शक्तिप्रण पर्वमुक्तम् । प्रबलश्चेत् सन्धि नोपगच्छेत् तदा हीनस्यानुष्ठानप्रकार इदानीमभिवीयते ।

दुर्वलो राजेति । स, बलवता अभियुक्तः, तद्विशिष्टबलम् अभियो-
क्तेष्वक्षयोत्कृष्टबल राजानम्, आश्रयेत् । यस्, उतर अभियोक्ता, मन्त्रशक्त्या,
नातिसन्द यात् न नश्येत्, न तद्विशिष्टबलमिति सम्बन्धः ।

तुल्यबलमन्त्रशक्तीना बहूना सत्त्वे मन्त्रशक्तियुक्तामात्यादिमन्त्रमाश्र-
येत्, मन्त्रशक्तियुक्तामात्यादिमता बहुत्वे च वृद्धसंयोगवन्तगाश्रयेतत्यभिप्राय-
कमाह --- तुल्यबलमन्त्रशक्तीनामित्यादि । आयत्तमम्पदो विशेषः आयत्ता
अमात्यादयस्तेषा सम्पत् मन्त्रशक्तियोग तन्निमित्त आश्रयणीयविशेषावभाय
इत्यर्थः ।

विशिष्टबलाभाव इति । अभियाक्रपक्षया विशिष्टबलस्यालाम, बल-
वतः प्रबलस्याभियोक्तु, समबले तुल्यशक्तिभि, तुल्यबलमन्यैर्वा समपरि-
माणमैन्यैर्वा बहुभि सहायै, सम्भूय तिष्ठेत् शत्रु प्रतियुध्येत, कियन्त काल
तिष्ठेत्, यावत्, मन्त्रप्रभावशक्तिभ्या, नातिमन्दध्यात् न भेदयेत्, अर्थात्
स्वसहायान् शत्रुः ।

तुल्यमन्त्रप्रभावशक्तीनामिति । तेषा बहुत्वे, विपुलारम्भतो विशेष
विपुलारम्भबलक्षणो व्यतिरेको यस्मिन्नास्ति तमाश्रयेदित्यर्थः । भक्तोपकरणा-
दिसर्वविधयात्रासाधनसम्पन्नो विपुलारम्भ इति प्रागवोचाम ।

समबलाभावे हीनबलैः शुचिभिस्तमाहिभिः प्रत्यनीकभूतैर्बल-
वतः सम्भूय तिष्ठेत्, यावन्न मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिरतिसन्दध्यात् ।
तुल्योत्साहशक्तीनां स्वयुद्धभूमिलाभाद् विशेषः । तुल्यभूमीनां स्वयु-
द्धकाललाभाद् विशेषः । तुल्यदेशकालानां युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः ।

सहायाभावे दुर्गमाश्रयेत, यत्रामित्रः प्रभूतसैन्योऽपि भक्तयव-
सेन्धनोदकोपरोधं न कुर्यात्, स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत ।

तुल्यदुर्गाणां निचयापसारतो विशेषः । निचयापसारसम्पन्नं
हि मनुष्यदुर्गमिच्छेदिति कौटल्यः ।

समबलाभावे आह — समबलाभाव इति । समबलानामलाभे, बल-
वतः प्रबलाच्छत्रो, हीनबलैः, शुचिभिः, उत्साहिभिः, प्रत्यनीकभूतैः परशत्रु-
भूतैः, बहुभिः सहायैः, सम्भूय तिष्ठेत् शत्रुं प्रार्थयेत् । कियन्तः कालः, यावत्,
मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः, नातिमन्दध्यात् न मदयेत्, अर्थात् सहायान् ।
तुल्योत्साहशक्तीनामिति । तेषां बहूनां मध्ये, स्वयुद्धभूमिलाभाद् विशेषः
यस्याश्रयणे स्वस्य युद्धयोग्यदेशलाभो भवति तमाश्रयेदित्यर्थः । तुल्यभूमी-
नामिति । तुल्यतथाविवदेशानां बहूनां मध्ये, स्वयुद्धकाललाभाद् विशेषः
यस्मिन्नाश्रिते स्वस्य युद्धयोग्यकाललाभो भवति तमाश्रयेदित्यर्थः । तुल्यदेश-
कालानामिति । तथाभूतानां बहूनां सम्भवे, युग्यशस्त्रावरणतो विशेषः गवा-
धोष्ठायुवावरणरूपोपकरणसमृद्धिर्यस्यास्ति तमाश्रयेदित्यर्थः ।

सहायाभावे इति । आश्रयणीयस्य कस्याप्यलाभे, दुर्गम्, आश्रयेत् ।
तत् कीदृशं, यत्र यस्मिन्, स्थितस्येति शेषः, प्रभूतसैन्योऽपि, अमित्रः
अभियोक्ता, भक्तयवसेन्धनोदकोपरोधं यथापेक्षितभोज्ययवसादिप्रवेशोपघातः,
न कुर्यात् । स्वयं च क्षयव्ययाभ्यां युज्येत युग्यपुरुषापचयवनव्ययौ च स्वयं
प्राप्नुयादित्यर्थः ।

तुल्यदुर्गाणामिति । यथोक्तगुणानां दुर्गाणां बहूनां सम्भवे, निच-
यापसारतो विशेषः । निचयः स्नेहलवणादेर्नित्योपयोज्यस्य सञ्चयः अपसारो
दुर्गनिर्गमनमार्गः । ताभ्यां विशेषः । निचयापसारवन्तः दुर्गमाश्रयेतेत्यर्थः । नि-
चयेत्यादि । मनुष्यदुर्गं मनुष्याश्रयणीयं दुर्गम् । इति कौटल्य इत्युक्त्यान्वेषा-
माचार्याणां मतमनीदृशमिति सूचयति ।

तदेभिः कारणैराश्रयेत—

‘पार्ष्णिग्राहमासारं’ मध्यममुदासीनं वा प्रतिपादयिष्यामि । सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमेनास्य राज्यं हारयिष्यामि घातयिष्यामि वा । कृत्यपक्षोपग्रहेण वास्य दुर्गे राष्ट्रे स्कन्धावारे वा कोपं समुत्थापयिष्यामि । शस्त्राग्निरसप्रणिधानैरौपनिषदिकैर्वा यथेष्टमासन्नं हनिष्यामि । स्वयमधिष्ठितेन वा योगप्रणिधानेन क्षयव्ययमेनमुपनेष्यामि । क्षयव्ययप्रवासोपतप्ते वास्य मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेणोपजापं प्राप्स्यामि । वीवधासारप्रसारवधेन वास्य स्कन्धावारावग्रहं करिष्यामि । दण्डोदनयेन वास्य रन्ध्रमुत्थाप्य सर्वसन्दोहेन प्रहरिष्यामि । प्रतिहतोत्साहेन वा यथेष्टं सन्धिमवाप्स्यामि । मयि प्रतिबन्धस्य वा सर्वतः कोपाः समुत्थास्यन्ति । निरासारं वास्य मूलं

तच्च दुर्गं वक्ष्यमाणेषु फलेनन्यतममभिसन्धायाश्रयणीयमित्याह— तदेभिरित्यादि । तानि कारणानि ‘पार्ष्णिग्राहमि’त्यादिना ‘न निर्गमिष्यतीति’ इत्यन्तेन महाप्राक्येन दर्शयति । तदवान्तरवाक्यानि तु षोडश । तेषु च प्रत्येकम् इतिशब्दः सम्बन्धनीयः । तदयमर्थः— पार्ष्णिग्राहः सुहृद्बलमव्ययम् उदासीनं वा प्रागुक्तलक्षणम् अभियोक्तुं प्रत्यभियोगाय नेष्यामीति चेन्मन्येत तदा दुर्गमाश्रित्य तिष्ठेत् । सामन्तेन आटविकेन अभियोक्तृकुलीनेन वावरुद्धेन राज्यमभियोक्तुर्हारयिष्यामि दाहविलोपाद्युपघातयुक्तं वा कारयिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा अभियोक्तुः कृत्यपक्षमुपायैः स्वायत्तीकृत्य तदीये दुर्गे राष्ट्रे सेनानिवेशे वा बाह्याभ्यन्तरं प्रकृति-कोपमुत्पादयिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा शस्त्राग्निरस-प्रणिधानेनावलीयसोक्तेन, औपनिषदिकोक्तैर्वा योगैर्यथेच्छं सन्निकृष्टं हनिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा विस्त्रब्धघातिपुरुषप्रयोगेण स्वयं कृतेन युग्यपुरुषापचयं धनव्ययं चाभियोक्तारं नेष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा क्षयव्ययप्रवासैरुपतापं प्राप्तेऽभियोक्तुर्मित्रवर्गे सैन्ये वा क्रमेण भेदं प्रयोक्तुं लप्स्ये इति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा अभियोक्तुः स्वदेशागतभक्तोपकरणानां सुहृद्बलस्य यवसेन्धनादेश्च निरोधेन तत्सेनानिवेशपीडामत्पादयिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा

मित्राटवीदण्डैरुद्धातयिष्यामि । महतां वा देशस्य योगक्षेममिहस्थः पालयिष्यामि । स्वविक्षिप्तं मित्रविक्षिप्तं वा मे सैन्यमिहस्थस्यैकस्थ-मविषह्यं भविष्यति । निम्नखातरात्रियुद्धविशारदं वा मे सैन्यं पथ्या-बाधमुक्तमासन्ने कर्मणि करिष्यति । विरुद्धदेशकालमिहागतो वा स्वयमेव क्षयव्ययाभ्यां न भविष्यति । महाक्षयव्ययाभिगम्योऽयं देशो दुर्गाटव्यपसारबाहुल्यात्, परेषां व्याधिप्रायः सैन्यव्यायामानाम् अल-ब्धभौमश्च, तमापद्रतः प्रवेक्ष्यति । प्रविष्टो वा न निर्गमिष्यति' इति ।

कारणाभावे बलसमुच्छ्रये वा परस्य दुर्गमुन्मुन्यापगच्छेत् ।

स्वसैन्यान् काश्चिद् अभियोक्तु स्कन्धावार गृह नीत्वा तत्र प्रहारस्थानमु-त्पाद्य पश्चात् सर्वसैन्यसमुदयेन गत्वा प्रहरिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्ग-माश्रयेत् । अथवा कथञ्चिदभियोक्तुरुत्साह प्रतिहत्य यथेष्ट सन्निभवाप्स्या-मीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा मद्विषयाभियोगव्याप्तमभिया-क्तार प्रति सर्वत सामन्तप्रकोपा उद्विष्यन्तीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्र-येत् । अथवा निरुद्धसुदृढलमभियोक्तु स्थानीय मित्रसेन्यैराटविक्रमैर्न्यैश्चाप-हत करिष्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा महतो देशस्य योगक्षेमम् इहस्थ पालयितु शक्यामीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा स्वकार्यार्थे मित्रकार्यार्थे चान्यत्र प्रेषित मम सैन्यमत्रैकीभूय मया सङ्गत अत्रोग्लङ्घनीय भविष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा निम्नयुद्धे स्वातयुद्धे रात्रियुद्धे च निपुण मे सैन्य पथिगमनश्रममिह दुर्गोपनीय कर्म काले प्राप्ते करिष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा अभियोक्ता स्वसैन्या-ननुकूले देशे काले चेहागतो विनैवासद्यत स्वयमेव क्षयव्ययाननुभूय नङ्क्ष-तीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रयेत् । अथवा दुर्गबहुलत्वादटवीप्रायत्वादप-सारस्थानबहुलत्वाच्च महान्त क्षय व्यय चानुभवतैवाभिगन्तव्योऽयं देशः, परेषा विदेशागताना व्याविजनक, सैन्यव्यायामयाग्यभूमिरहितश्च, त पर प्रविशन्नेव विपद् लप्स्यते, कथञ्चित् प्रविष्टो वा न तत स्वस्तिमान् निर्गमि-ष्यतीति चेन्मन्येत, तदा दुर्गमाश्रित्य तिष्ठेदिति । एव तावत् षोडशकारणा-न्युक्तानि ।

यथोक्तकारणाभावे यत् कर्तव्य तदाचार्यमतेनाह — कारणाभाव इति । यथोक्तकारणविरहे, परस्य शत्रोः, बलसमुच्छ्रये वा सैन्यप्राबल्ये वा

अग्निपतङ्गवदामित्रे वा प्रविशेत् । अन्यतरसिद्धिर्हि त्यक्तात्मनो भवती-
न्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । सन्धेयतामात्मनः परस्य चोपलभ्य सन्द-
धीत । विपर्यये विक्रमेण सिद्धिमपसारं वा लिप्सेत ।

सन्धेयस्य वा दूतं प्रेषयेत् । तेन वा प्रेषितमर्थमानाभ्यां
सति, दुर्गम्, उन्मुच्य त्यक्त्वा, अपगच्छेत् अपसरेत् । अग्निपतङ्गवदामित्रे
वा प्रविशेदिति । यथा हि शलभोऽग्नौ प्रविशति, तथात्मजीवितनिराशः
शत्रौ प्रविशेत्, शत्रुमध्य प्रविश्य यावच्छक्ति पराक्रमेतेत्यर्थः । न चायं
महानलशत्रुप्रत्यभियोग प्रत्यभियोक्तुरेकान्तपराजयफल, किन्तु पाक्षिक शत्रु-
जयमप्युपनयति, यथाग्निप्रवेशः शलभस्यैकान्ततो न नाशहेतुः, किन्तु अग्नि-
मपि पक्षे निर्वाणं करोति तद्वदित्यभिप्रायेणाह — अन्यतरसिद्धिर्ह्येत्यादि ।
अन्यतरस्य शत्रुजयात्मविनाशयोरेकतरस्य सिद्धिः ।

आत्मनः परित्राणोपाये सुलभे पाक्षिकमपि नाशमभ्युपगम्य प्रवृत्ते-
रयुक्तत्वात् तदिदमाचार्यमतं मुख्यतया नोपादेयमित्याह — नेति कौटल्य
इति । किं तर्हि कारणाभावादाबनुष्ठेयमित्याह — सन्धेयतामात्मनः पर-
स्य चेति । आत्मनः सन्धेयता निरपराधत्वलक्षणा परस्य सन्धेयता धर्मवि-
जयित्वलक्षणा च, यद्वा द्वयोरपि तत्तत्त्वरूपा सन्धानयोग्यतामित्यर्थः । उप-
लभ्य, सन्दधीत । विपर्यये सन्धेयत्वाभावे, विक्रमेण सिद्धिम् अग्निपतङ्गव-
च्छत्रौ प्रवेशनेनान्यतरसिद्धिः, लिप्सेत । सन्धिमिति पाठे तत्तत्त्वरूपा सन्धा-
नयोग्यता शत्रोर्यथा जायेत तथा विक्रमप्रयोगेण सन्धिः लिप्सेतत्यर्थः । अप-
सारं वा लिप्सेत, सन्धेरशक्यत्वे । इत्थं 'बलवता विगृह्योपरोक्तेतव.' इतीदं
प्रकरणं व्याख्यातम् ।

अथ दण्डोपनतवृत्तमुच्यते — दण्डोपनतवृत्तमिति सूत्रम् । दण्डो-
पनतस्य दण्डेनाध कृतस्य वृत्तमनुष्ठानमभिधीयते इति सूत्रार्थः । सन्धेयतामि-
त्यादिना सन्धिः कर्तव्यत्वेनोक्तः । तस्य प्रकारान्तराणां ज्यायसा सह कथ-
मप्यसम्भवेऽन्ततस्तस्मिन्नात्मार्पणेन वा सन्धिः कर्तव्य इत्येतदधुनाभिधीयते ।

सन्धेयस्य वेति । वाशब्दः सन्ध्यन्तरासम्भवरूपे पक्षान्तरे । सन्धे-
यस्य ज्यायसो, धर्मविजयिन इति शेषः । दूतं प्रेषयेत् । अथवा, तेन वा

सत्कृत्य ब्रूयात् — इदं राज्ञः पण्यागारम्, इदं देवीकुमाराणां देवीकुमारवचनाद्, इदं राज्यमहं च त्वदर्पणः इति ।

लब्धसंश्रयः समयाचारिकवद् भर्तरि वर्तते । दुर्गादीनि च कर्माण्यावाहविवाहपुत्राभिषेकाश्वपण्यहस्तिग्रहणसत्रयात्राविहारगमनानि चानुज्ञातः कुर्वीत । स्वभूम्यवरिथतप्रकृतिसन्निधुपघातमपसृतेषु वा सर्वमनुज्ञातः कुर्वीत । दुष्टपौरजानपदो वा न्यायवृत्तिरन्यां भूमिं याचेत । दूष्यवदुपांशुदण्डेन वा प्रतिकुर्वीत । उचितां वा मित्राद् भूमिं दीय-

सन्धेयेन वा, प्रेषित दृतम्, अर्थमानाभ्या वनदानपूजनाभ्या, सत्कृत्य उपचर्य, ब्रूयात् । किमिति, इदं राज्ञः पण्यागार सन्धेयाय राजेऽर्पणीय प्राभृतम्, इदं देवीकुमाराणां देवीकुमारवचनाद् इदं प्राभृत सन्धेयस्य देव्ये कुमारभ्यश्चास्मद्देवीवचनादस्मत्कुमारवचनाच्चर्पणीयम्, इदं राज्यम् अहं च त्वदर्पणं त्वयि अर्पणं यस्य स त्वदर्पण इत्येतत् पदं राज्येऽपि सम्बन्धनीयं, मयेदं राज्यं तुभ्यमर्पितम् आत्मा च तुभ्यमर्पित इत्यर्थः । इति एव, ब्रूयादित्यनेन सम्बन्धः ।

लब्धसंश्रय इति । दत्तप्रेषणादिनावाप्ताश्रयः, समयाचारिकवत् समयसंबन्धवर्धननियमस्तस्याचारः समयाचारस्तद्युक्तः समयाचारिकः सैवकः । तद्वद्, भर्तरि ज्यायसि सहिते, वर्तते । वर्तनप्रकारमेवाह — दुर्गादीनि च कर्माणीति । तानि, आवाहविवाहपुत्राभिषेकादीनि च आवाह कन्यास्वीकरणविवाह कन्यादान पुत्राभिषेक यौवराज्याभिषेचनम् अश्वपण्यम् अश्वक्रयहस्तिग्रहण गजबन्धन सत्र याग यात्रा पराभियान विहारगमनम् उद्यानादिक्रीडागमनम् इत्येतान्यष्टौ च, अनुज्ञातं स्वाभ्यनुमतं, कुर्वीत । स्वभूम्यवरिथतप्रकृतिसन्धिमिति । स्वभूमौ अवस्थिताभिः प्रकृतिभिः स्वामात्यादिभिः सन्धिम्, अपसृतेषु स्वस्मादपसृत्य परस्मात् प्रत्यागतेषु, उपघातं वा सर्वम् अनुज्ञातं, कुर्वीत । दुष्टपौरजानपदो वेति । दुष्टा अन्याय्यवृत्तयः पौरा जानपदाश्च यस्य स तथाभूतो वा, न्यायवृत्तिः न्याय्यचारः, न्यायवृत्तिमिति पाठे भ्रमस्तद् विशेषणम् । अन्या भूमिं याचेत अर्थात् स्वभूमिं वशपरम्परागतामपि परित्यज्य । दूष्यैस्तुल्यम्, अयाचमान एव वान्या भूमिं दूष्याहणोपाशुदण्डेन स्वभूमिगतान् दुष्टान् प्रवासयेदित्याह — दूष्यवदित्यादि । अदुष्ट-

मानां न प्रतिगृहीयात् । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतमम-
दृश्यमाने भर्तारि पश्येत् । यथाशक्ति चोपकुर्यात् । देवतस्वस्तिवाच-
नेषु तत्परा आशिषो वाचयेत् । सर्वत्रान्मनिमर्गं गुणं ब्रूयात् ॥

संयुक्तबलवत्सेवी विरुद्धः शङ्कितादिभिः ।

वर्तत दण्डोपनतो भर्तयेवमवस्थितः ॥

हात काटलीयार्थशास्त्र पाट्गुण्य सप्तमाधिकरण पञ्चमोऽध्यायः

बलवता विगृह्योपरोऽद्वैतव दण्डोपनतवृत्तम्

आदितन्त्रयोदशशततम ॥

जानपदामपि भूमि स्वमित्रादाच्छिद्य स्वामिना दीयमाना न गृहीयादित्या-
ह — उचिता वेत्यादि । आत्मनो मन्त्रिण पुराहित मन्त्रार्था युवराज ॥
भर्तु सन्निधौ न पश्येदित्याह — मन्त्रिपुरोहितेत्यादि । एतन्म स्वामिमन्त्रिणां
त्मनानुष्ठायमान मृत्युसमुदाचारमात्मभृत्या मा द्राक्षुरित्येतदथमुक्तम् । यथा
शक्ति चोपकुर्यादिति । स्वशक्त्यनुसारेण यत्किञ्चित् स्वामिन प्राप्तुमर्ह-
रेद् दर्शनावसरेषु । देवतस्वस्तिवाचनेष्विति । देवतागवन्तषु भक्ष्यशब्दिकेषु
च, तत्परा भर्तृगोचरा, आशिषो वाचयेत् । सर्वत्रेति । सर्वेषु । अनपु,
आत्मानिसर्गं भर्तार्यात्मार्पणं ब्रूयात्, गुणं ब्रूयात् स्वामिगुणाश्च धीतयत् ॥

संयुक्तेत्यादि । एवम् उक्तेरीत्या, भर्तारि अवस्थित, दण्डोपनत
संयुक्तबलवत्सेवी संयुक्ता. स्वामिसम्बद्धा यः प्रवृत्तोऽगात्यादयस्तन्मर्गं तद-
नुकूलवृत्तिः, शङ्कितादिभिर्विरुद्ध स्वाम्यसंयुक्तत्वेन यः शङ्किता आदिभ्यः
स्वामिद्विष्टाश्च ये तैर्विरुद्धश्च, वर्तत ॥

इति काटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया पाट्गुण्य सप्तमाधिकरण पञ्चमोऽध्यायः ॥

बलवता विगृह्योपरोऽद्वैतव दण्डोपनतवृत्तम्,

आदितन्त्रयोदशशततम ॥

१२१ प्रक दण्डोपनायिवृत्तम् ।

अनुज्ञातस्ताद्विरण्योद्वेगकरं बलवान् विजिगीषमाणो, यतः स्व-
भूमिः स्वर्तुवृत्तिश्च स्वसैन्यानाम् अदुर्गापसारः शत्रुरपार्णिणरनामारश्च,
ततो यायात् । विपर्यये कृतप्रतीकारो यायात् ।

सामदानाभ्यां दुर्बलानुपनमयेद्, भेददण्डाभ्यां बलवतः ।

दण्डोपनायिवृत्तमिति सूत्रम् । दण्डेन बलेन शत्रुम् आत्मन समीप
नयति उपनमयतीति दण्डोपनायी अर्थाद् दण्डोपनामी तदवस्थापन्नस्य विजि-
गीषोर्वृत्तमुच्यत इति सूत्रार्थः । उपनतवृत्ते निरूपिते उपनमयितवृत्तस्य निरू-
पणं प्राप्तावसरमिति सङ्गतिः ।

प्रथममुपनमनस्य हेतुभूतमभियानमाह — अनुज्ञात इति । अनुज्ञा
अभ्युपगमः, ततः पञ्चम्यर्थे तसि ल्यबलोपे च पञ्चमी अभ्युपगमः 'सन्धौ
त्वया पणित हिरण्य ददामी'त्येवमात्मक विधायेत्यर्थः । प्रथमान्तः वानुज्ञात
इति बलवतो विशेषण 'सन्धौ त्वया पणित हिरण्य ददामी'त्यभ्युपगमेन
सम्भावित इति तदर्थः । तद्विरण्योद्वेगकरेण तेन हिरण्येन सन्धिपणितेनादत्तेन
हेतुनोद्वेगोत्पादक, यातव्य, विजिगीषमाणं विजेतुमिच्छन्, बलवान्, ततो
यायात् तत्र देशेऽभिगच्छेत्, कुत्र, यतः यत्र गन्तव्ये, स्वसैन्यानां, स्वभूमि-
स्वकीया भूमिर्गमनमार्गतया लभ्यते, सा स्वर्तुवृत्तिश्च स्वानुकूलकालयुक्ता
स्वयोग्यभक्तोपकरणसम्पन्ना च, शत्रुः, अदुर्गापसारः दुर्गपर्वतादि अपसारोऽप-
सरणमार्गः तदुभयरहितः भवति, अपार्णिणरनासारश्च आद्य विजिगीषोर्विशे-
षणं द्वितीयं शत्रोर्विशेषणं स्वयं पार्णिग्राहरहितः शत्रुस्तु सुहृद्भरहितः
इत्यर्थः, यद्वा अपार्णिणरित्यपि शत्रोरेव विशेषणं पार्णिशब्देन पार्णिग्राह-
णरूपप्रतीकारलक्षणात् तद्रहितः इत्यर्थः । विपर्यये कृतप्रतीकारो याया-
दिति । उक्तस्वभूम्याद्यभावे शत्रोः सदुर्गापसारत्वादौ च सति तत्तत् प्रतिवि-
धाय गच्छेत् ।

यातव्योपनमनोपायानां विषयनियममाह — सामदानाभ्यामित्यादि ।
एवञ्च दण्डोपनायिवृत्तमिति सज्ञापदे दण्डग्रहणमुपायमात्रोपलक्षणं दण्डस्य
प्राथम्यत्वज्ञापनार्थं कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चोपायानामनन्तरैकान्तराः प्रकृतीः माधयेत् ।

ग्रामारण्योपजीवित्रजवणिकपथानुपालनमुज्जितापसृतापकारिणा चार्पणमिति सान्त्वमाचरेत् । भूमिद्रव्यकन्यादानमभयस्य चेति दानमाचरेत् ।

सामन्ताटविकतत्कुलीनावरुद्धानामन्यतमोपग्रहेण कोशदण्डभूमिदाययाचनमिति भेदमाचरेत् । प्रकाशकूटतूष्णीयुद्धदुर्गलम्भोपायैरमित्रप्रग्रहणमिति दण्डमाचरेत् ।

उपायानुष्ठाननियममाह — नियोगविकल्पसमुच्चयैश्चेति । अयमेवोपायोऽस्मिन् पुरुषविशेषेऽनुष्ठेयो नान्य इत्यवधारण नियोग अय वासौ वेति विकल्प जय चासौ चेति समुच्चयः । एवमुपायानां नियोगाद्यनुष्ठानैः, अनन्तरैकान्तरा प्रकृतीः अमित्रप्रकृती मित्रप्रकृतीश्च, साधयेत् उपनमयेत् ।

दुर्बले सामदानाचरणमाह — ग्रामारण्येत्यादि । ग्रामारण्योपजीविनो व्रजस्य गोमहिषादेः वणिकपथस्य च वारिपथस्थलपथरूपस्य यातव्यसम्बन्धिनः अनुपालन प्रतिरोधकादितो रक्षणम्, उज्जितापसृतापकारिणामर्पणं च उज्जितानां परचक्रादिभयत्यक्तानाम् अपमृतानां स्वयं प्रनष्टानां दामादीनाम् अपकारिणाम् अपकृत्य गतानां दूष्यादीनां च दुर्बलसम्बन्धिनाम् अन्विष्योपलभ्य प्रदानम्, इति एवरूपं, सान्त्व सामः आचरेद् दुर्बलेषु प्रयुज्जीत । भूमिद्रव्यकन्यादानमिति । भूमिदानं द्रव्यदानं कन्यादानं च, अभयस्य च अर्थाद् दानं शत्रुभ्यो भयप्रसङ्गे, इति एवरूपं, दानम् आचरेत् दानोपायमनुतिष्ठेत् ।

बलवद्विषये भेददण्डयोराचरणमाह — सामन्तेत्यादि । सामन्ताटविकौ प्रसिद्धौ तत्कुलीन यातव्यजातिः, अवरुद्ध यातव्यपुत्रादिर्नियन्त्रितः, इत्येषाम्, अन्यतमोपग्रहेण एकतमस्य स्वायत्तीकरणेन, कोशादियाचनं हिरण्यस्य सैन्यस्य भूमेः दायस्य च याचनम्, इति एवम्प्रकारः, भेदम् आचरेत् । प्रकाशेत्यादि । प्रकाशयुद्धं निर्दिष्टदेशकालं युद्धम् अनिर्दिष्टदेशकालं कूटयुद्धं योगगूढोपजापैर्घातनं तूष्णीयुद्धमिति त्रिकं परिपाणितापरिपाणितापसृतसन्धिप्रकरणलक्षितं दुर्गलम्भोपायो रसदानादिकं वक्ष्यमाणम्, इत्येतैः, अमित्रप्रग्रहणं शत्रुनियन्त्रणम्, इति एवरूपं, दण्डम् आचरेत् ।

एवमुत्साहवतो दण्डोपकारिणः स्थापयेत्, स्वप्रभाववतः को-
शोपकारिणः, प्रज्ञावतो भूम्युपकारिणः ।

तेषां पण्यपत्तनग्रामखनिसञ्जातेन रत्नसारफल्लुकुप्येन द्रव्य-
हस्तिवनव्रजसमुत्थेन यानवाहनेन वा यद् बहुश उपकरोति तच्चित्र-
भोगं, यद् दण्डेन कोशेन वा महदुपकरोति तन्महाभोगं, यद् दण्ड-
कोशभूमीरूपकरोति तत् सर्वभोगम् ।

यदमित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि । यदमित्रमासारं
चापकरोति तदुभयतोभोगि । यदमित्रासारप्रतिवेशाटविकान सर्वतः
प्रतिकरोति तत् सर्वतोभोगि ।

सामादिभिरुपनमिताना विनियोगमाह — एवमुत्साहवत इत्यादि ।
एभिः प्रकारैर्नमितेषु मध्ये उत्साहशक्तियुक्तान्, दण्डोपकारिण निजसैन्यो-
पकारकान्, स्थापयेत् नियोजयेत् । स्वप्रभाववतः कोशसम्पन्नान्, कोशोपका-
रिण कोशदानेनोपकर्तृन्, स्थापयेत् । प्रज्ञावतः मन्त्रशक्तियुक्तान्, भूम्युपका-
रिणः भूमिविषये कार्ये तत्सारासारत्वावधारणादौ उपकर्तृन्, स्थापयेत् ।

एव सामाद्युपायैरुपनमय्य मित्रीकृतानामुपयोगविशेष तन्निमित्त सञ्जा-
भेदं चाह—तेषामिति । दण्डोपनमिताना मध्ये, पण्यपत्तनग्रामखनिसञ्जातेन
पणनीयद्रव्यक्रयविक्रयस्थानाद् ग्रामात् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानाच्च सञ्जातेन, रत्न-
सारफल्लुकुप्येन रत्नेन मणिमुक्तादिना सारेण चन्दनादिना फल्लुना शङ्खादिना
कुप्येन वस्त्रादिना च, द्रव्यहस्तिवनव्रजसमुत्थेन द्रव्यवनाद् हस्तिवनाद् व्रजाच्च
सञ्जातेन, यानवाहनेन वा रथादियानैर्गजादिवाहनैश्च वा, यत् मित्र, बहुश
बाहुल्येन, उपकरोति, तत् मित्र, चित्रभाग चित्रा नानाप्रकारा भोगा उपयोगा
येनेति व्युत्पत्त्या तदाख्य भवति । यद् दण्डेन कोशेन वा प्रभूतमुपकार वि-
धत्ते, तद् महाभोगाख्यमिति, यद् दण्डकोशभूमीर्दत्तोपकरोति तत् सर्वभोग-
मिति च वाक्यद्वयेनाह — यद् दण्डेनेत्यादिना यद् दण्डकोशेत्यादिना च ।

अर्थप्राप्त्युपकारिणो मित्रभेदानभिधायानर्थनिवारणोपकारिण आह—
यदिति । यत् मित्रम्, अमित्रम् एकत एकमेव शत्रुमित्यर्थं प्रतिकरोति, तद्
एकतोभोगि तत्सञ्जम् । यत्, अमित्रम्, आमार च अमित्रस्य मित्रं च, अप-
करोति वारयति, तद् मित्रम्, उभयतोभोगि । यद्, अमित्रासारप्रतिवेशा-
टविकान् अमित्र शत्रुम् आसार शत्रुमित्र प्रतिवेशं पार्श्वस्थ शत्रुम् आटविकम्

पाणिग्रह-पाटविकः शत्रुमुख्यः शत्रुर्वा भूमिदानसाध्यः कश्चि-
दामात्रेण निर्गुणया भूम्यैव उपग्राहयेत्, अप्रतिमम्बद्धया दुर्गस्थं,
निरुपजीव्यपाटविकं, प्रत्यादेयया तत्कुलीनं, शत्रोरुपच्छिन्नया श-
त्रोरुपरुद्धं, नित्यामित्रया श्रेणीबलं, बलवत्सामन्तया संहतबलम्,
उभाभ्यां युद्धे प्रतिलोमम्, अलब्धव्यायामयोत्साहिनं, शन्ययागिप-
क्षीयं, कर्शितयापवाहितं, महाक्षयव्ययनिवेशया गतप्रत्यागतम्, अनु-
पाश्रयया प्रत्यपसृतं, परेणानधिनाम्यया स्वयमेव भर्तारमुपग्राहयेत् ।

अटवीपति चेन्नेतान्, सर्वतः प्रतिकरोति, ततः मित्रं, सर्वतोभोगि तत्सज्ञम् ।

अत्र नानोपायप्रयोगे कीदृशी भूमिः कस्मै दातव्येत्याह — पाणि-
ग्राहयेति । स, आटविकः अटवीपतिः, शत्रुमुख्यः शत्रोरमात्यप्रभृतिः,
शत्रुर्वा, भूमिदानसाध्यः कश्चिद्, आसाद्येत, चेदिति शेषः, निर्गुणया भूम्या,
गन्तव्यं उपग्राहयेत् स्वायत्तीकुर्यात् । कथम्भूतं कथम्भूतया, दुर्गस्थम्, अप्र-
तिमम्बद्धया दुर्गराम्बन्धुरहितया दुर्गाद् बहिर्देशान्तरव्यवहितया भूम्या उप-
ग्राहयेत् । निरुपजीव्यया उपजीवनयोग्यधान्यवापादिरहितया भूम्या, आट-
विकम्, उपग्राहयेत् । प्रत्यादेयया कार्यान्तेऽपहर्तुमर्हया, तत्कुलीनम् उप-
ग्राहयेत् । शत्रोरुपच्छिन्नया शत्रुगकाशप्रसभाहृतया, शत्रोरुपरुद्धं शत्रुणा
नियन्त्रितं तन्मुत्रादिम्, उपग्राहयेत् । नित्यामित्रया चोराटविकादिनित्योप-
द्रवयुक्तया, श्रेणीबलं जनगणान्मकं नायकरहितं सैन्यविशेषम्, उपग्राह-
येत् । बलवत्सामन्तया प्रबलप्रत्यमित्रया, संहतबलं जनसङ्घात्मकं सनायक-
सैन्यविशेषम्, उपग्राहयेत् । उभाभ्यां नित्यामित्रया बलवत्सामन्तया चेति
द्वाभ्यां भूमिभ्यां, युद्धे प्रतिलोमं कूटकारिणम्, उपग्राहयेत् । अलब्धव्याया-
मया व्यायामायोग्यया भूम्या, उत्साहिनम् उत्साहशीलम्, उपग्राहयेत् ।
शन्यया अलभ्यफलाया अरिपक्षीयम्, उपग्राहयेत् । कर्शितया परचक्राटवि-
काद्युपद्रुतया, अपवाहितं युद्धोपतप्तं, कृतसन्धिभ्रंशितामेति माधवयज्वा, उप-
ग्राहयेत् । महाक्षयव्ययनिवेशया महता पुरुषापचयेन धनव्ययेन च साध्यो
निवेशो यस्या तत्रा, गतप्रत्यागतम्, उपग्राहयेत् । अनुपाश्रयया दुर्गहीनया,
प्रत्यपसृतं शत्रुभीत्या स्वदेशादपसृतम्, उपग्राहयेत् । परेणानधिवास्यया
स्वभर्तृन्त्यतिरिक्तेनाविष्ठातुमशक्यया भूम्या, स्वयमेव भर्तारं यस्तस्या भूतपूर्वो
भर्ता तमेवेत्यर्थः । उपग्राहयेत् ।

तेषां महोपकारं निर्विकारं चानुवर्तयेत् । प्रतिलोममुपांशुना साधयेत् । उपकारिणमुपकारशक्त्या तोषयेत् । प्रयासतश्चार्थमानौ कुर्यात् । व्यसनेषु चानुग्रहम् । स्वयमागतानां यथेष्टदर्शनं प्रतिविधानं च कुर्यात् । परिभवोपघातकुत्सातिवादाश्चैषु न प्रयुज्जीत । दत्त्वा चाभयं पितेवानुगृहीयात् । यश्चास्यापकुर्यात् तद्वोपमभिविख्याप्य प्रकाशमेनं घातयेत् । परोद्वेगकारणाद् वा दाण्डकर्मिकवच्चेत । न च हतस्य भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत । कुल्यानप्यस्य स्वेषु पात्रेषु स्थापयेत् । कर्मणि मृतस्य पुत्रं राज्ये स्थापयेत् ।

अथ दण्डोपनतेषु तद्वृत्तिभेदेन दण्डोपनायिन समाचरणभेदानाह—
तेषामिति । दण्डोपनताना मध्ये, महोपकार, निर्विकार च, अनुवर्तयेत् उपकारवृत्तेर्निर्विकारवृत्तेश्च विच्छेदे । यथा न भवेत् तथा त नयेत् । प्रतिलोम प्रतिकलाचारम्, उपाशुना उपाशुदण्डेन, साधयेत् प्रकाशवधेऽन्ये दण्डोपनता उद्विग्ना स्युरिति । उपकारिणमुपकारशक्त्या स्वशक्त्यानुगुण्येनोपकर्तार, तोषयेत् प्रीणयेत् । प्रयासतश्च प्रयासानुगुण्येन च, अर्थमानौ धनदान सत्कार च, तेषा कुर्यात् । अर्थमाने इत्यपराध । व्यसनेषु च बन्धुविपत्त्यादि-शोकेषु च, अनुग्रह परिसान्त्वनादिरूप, कुर्यात् । स्वयमागतानाम् अनाह-तागतानां, यथेष्टदर्शनं यथेच्छ दर्शनं, कुर्यात् अनुरागार्थम् । प्रतिविधानं च कुर्यात् तेभ्य शङ्क्यमानादपायादात्मनो रक्षार्थं सविधानं च कुर्यात् । परिभवेत्यादि । परिभवोऽनादर उपघातो दोषवचन कुत्सा निन्दा अतिवादो-ऽतिस्तुति इत्येताश्च, एषु दण्डोपनतेषु विगये, न प्रयुज्जीत । दत्त्वा चाभय भयस्थानप्राप्तौ पितेव अनुगृहीयात् । यश्च दण्डोपनत, अस्य विजिगीषो, अपकुर्यात्, तद्वोपं तदपराधम्, अभिविख्याप्य, एनम् अपराधिन, प्रकाश घातयेत् । परोद्वेगकारणाद् वा तत्प्रकाशवचनान्येषा दण्डोपनतानामुद्वेग स्यादिति शङ्कारूपकारणमत्त्वे वा, दाण्डकर्मिकवत् दाण्डकर्मिकप्रकरणोक्तवि-धानतुल्य, चेष्टत उपाशुदण्डं प्रयुज्जीतेत्यर्थः । न चेति । हतस्य, भूमिद्रव्य-पुत्रदारान्, न च अभिमन्येत स्वर्गाभिमानविषयान् न कुर्यात्, स्वप्न ना-पहरेदित्यर्थः । किं तर्हि कुर्यात्, अस्य हतस्य कुल्यानपि अपिशब्दान पुत्रादीनपि, स्वेषु पात्रेषु स्वस्वोचितेषु राजादिस्थानेषु, स्थापयेत् । कर्मणि उपनान्यर्थे युष्टे, मृतस्य, पुत्रं, राज्ये पितृसम्बन्धिनि, स्थापयेत् ।

एवमस्य दण्डोपनताः पुत्रपौत्राननुवर्तन्ते ।

यस्तूपनतान् हत्वा बद्ध्वा वा भूमिद्रव्यपुत्रदारानभिमन्येत,
तस्योद्विग्नं मण्डलम् अभावायोत्तिष्ठते । ये चास्यामात्याः स्वभूमिप्रा-
यत्तास्ते चास्योद्विग्ना मण्डलमाश्रयन्ते । स्वयं वा राज्यं, प्राणान्
वास्याभिमन्यन्ते ॥

स्वभूमिषु च राजानस्तस्मात् सामानानुपालिताः ।

भवन्त्यनुगुणा राज्ञः पुत्रपौत्राननुवर्तिनः ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रे पादगुण्ये सप्तमाधिकरणे

षोडशोऽध्याये दण्डोपनायिभृत्तम

आदितश्चतुर्दशशततमम् ॥

उपदिष्टवर्त्मनानुष्ठाने दण्डोपनताः विजिगीषु न केवलं तत्पुत्रपौत्रान-
प्यनुसरन्तीत्याह — एवमस्येत्यादि ।

उपदिष्टविपरीतानुष्ठायिनो दण्डोपनायिनो दोषमाह — यस्मिन्वेत्यादि ।
यस्तु, विजिगीषु, उपनतान्, दण्डप्रणतान्, हत्वा, बद्ध्वा वा वा बन्धनागा-
नीत्वा वा, भूमिद्रव्यपुत्रदारान् उपनतमस्यन्विन, अभिमन्येत आत्मसात्-
कुर्यात्, तस्य उद्विग्नं तं प्रति कुपितं पत, मण्डलं द्वादशराज्यकम् अभावाय
तस्य नाशाय, उत्तिष्ठते उद्युक्ते । ये च अस्य विजिगीषा, अमात्या, स्वभू-
मिषु, आयत्ताः व्यापृताः ते च अस्योद्विग्ना मण्डलम् उत्तिष्ठमानं राज-
मण्डलम्, आश्रयन्ते विजिगीषोरपकारार्थम् । स्वयं वा अस्य राज्यम् अभि-
मन्यन्ते समकारविषयं कुर्वन्ति, एनं बद्ध्वेत्यार्थम् । अस्य प्राणान् वाभिग-
न्यन्ते आत्मसात्कुर्वन्ति हरन्तीत्यर्थः ॥

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह — स्वभूमिषु चति । तस्मात् प्रवोक्तान् क-
रणात्, स्वभूमिषु च राजानः स्वीयाम्बनन्यदत्तायुः भूमिषु राज्यं भवन्त-
चकाराद् विजिगीषुदत्तराज्यभुजश्च राजानः, सामानानुपालिता विजिगीषुणा
रक्षिता, राजा विजिगीषो, अनुगुणा, पुत्रपौत्राननुवर्तिनः पौत्रान् पौत्राश्च
सानुरागमनुसरन्तीत्यर्थः ॥

इति कोटलीयार्थशास्त्रे पादगुण्ये सप्तमाधिकरणे

षोडशोऽध्याये दण्डोपनायिभृत्तम,

आदितश्चतुर्दशशततमम् ॥

१२२, १२३ प्रक सन्धिकर्म, सन्धिमोक्षश्च ।

शमः सन्धिः समाधिरित्येकोऽर्थः । राज्ञां विश्वासोपगमः शमः सन्धिः समाधिरिति ।

‘सत्यं शपथो वा चलः सन्धिः । प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा स्थावरः’ इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्यः । सत्यं शपथो वा परब्रेह च स्थावरः सन्धिः, इहार्थ एव प्रतिभूः प्रतिग्रहो वा बलापेक्षः ।

सन्धिकर्मेति सूत्रम् । सन्धेः कर्म विश्वामार्थं सत्यशपथादिना दृढीकरण सन्धिकर्म, तदुच्यत इत्यर्थः । पणबन्ध सन्धि पूर्वमुक्तः । स कृतोऽपि अदृढीकृतोऽकृत एवेति तस्य दृढीकरणमधुनोच्यते ।

शम इत्यादि । शमः सन्धिः समाधिरित्येतै शब्दैरेक एवार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । कोऽसावर्थ इत्याह—राज्ञां विश्वासोपगम इत्यादि । सन्धिकारिणा, विश्वासोपगमः विश्वास पणबन्धविषयो निश्चय उपगम्यतेऽनेनेति विश्वासोपगमः सत्यशपथप्रतिभूप्रतिग्रहान्यतमरूपोऽर्थः, शम सन्धि समाधिरित्युच्यते ।

सत्यादिचतुष्टये चलस्थावरविभागमाचार्यमतेनाह—सत्यमिति । सत्यम् ‘इदमेवमेव नान्यथा भविष्यती’ति वचनमात्र कार्तयुगैर्जनैर्बहुलमादृत, शपथो वा पितृपादसुवर्णादिस्पर्शपूर्वमर्थवचन च, चलः अस्थायी अनतिविश्वास्य इत्यर्थः । सन्धिः सन्धिः शब्दः सल्लेपे तद्धेतौ च वर्तते । प्रतिभूः अत्यतिक्रमप्राप्तिभाव्यवाही, प्रतिग्रहो वा वचनविश्वासासार्थमर्पितः पुत्रादिश्च, प्रतिभूकृत प्रतिग्रहकृतश्च सन्धिरित्यर्थः, स्थावरः स्थायी अत्यन्तविश्वसनीय इत्यर्थः । इत्याचार्याः, मन्यन्त इति शेषः ।

आचार्यमतप्रतिलोम स्वमतमाह — नेति कौटल्य इत्यादि । ययांश्चलत्वमुक्तं ता सत्यशपथौ प्रत्युत स्थावरौ, यतो व्यतिक्रान्ता परलोके नरकपातमिह लोके शिष्टामव्यवहार्यता च प्रयोजयत इत्यभिप्रायः । इहार्थ एवेत्यादि । इहार्थ एव इहलोकप्रयोजनक एव । अयं भावः — ययां स्थावरत्वमुक्तं तौ प्रतिभूप्रतिग्रहौ प्रत्युत चलौ, यतो व्यतिक्रान्ताविहलोक केवलमसव्यवहार्यत्वलक्षणमनर्थ जनयतो न तु परलोके कश्चित् । किञ्च तौ बलापेक्षा -- प्रतिभूः यदि बलवास्तदा विश्वसनीयो भवति प्रतिग्रहश्च नदाधातृप्रेमपात्र चेद् विश्वसनीयो नान्यथेति ।

‘संहिताः स्मः’ इति सत्यसन्धाः पूर्वे राजानः सत्येन मन्द-
धिरे ।

तस्यातिक्रमे शपथेन अग्न्युदकसीताप्राकारलोष्टहस्तिस्कन्धा-
श्वपृष्ठरथोपस्थशस्त्ररत्नबीजगन्धरससुवर्णहिरण्यान्यालेभिरे — हन्युरे-
तानि त्यजेयुश्चैनं यः शपथमतिक्रामेद् इति ।

शपथातिक्रमे महतां तपस्विनां मुख्यानां वा प्रातिभाव्यबन्धः
प्रतिभूः । तस्मिन् यः परावग्रहसमर्थान् प्रतिभुवो गृह्णाति, सोऽति-
सन्धत्ते । विपरीतोऽतिसन्धीयते ।

बन्धुमुख्यग्रहः प्रतिग्रहः । तस्मिन् यो दूष्यामात्यं दूष्यापत्यं
वा ददाति सोऽतिसन्धत्ते । विपरीतोऽतिसन्धीयते । प्रतिग्रहग्रहणवि-
श्वस्तस्य हि परः छिद्रेषु निरपेक्षः प्रहरति ।

सत्यादिषु पूर्वपूर्वातिलङ्घनाद् गुणदोषकृतादुत्तरोत्तरस्यापेक्षणीयत्व-
प्राप्तिं कथयंस्तेषां लक्षणमाह — संहिताः स्म इतीत्यादि । सत्यसन्धाः पूर्वं
अवितथप्रतिज्ञा नलादयः ।

तस्यातिक्रम इति । सत्यस्यावितथार्थवचनलक्षणस्यातिक्रमे, अ-
न्यादीनि आलेभिरे अग्न्यादीनि चतुर्दश पस्पृशुः । तानि च अग्निः, उदकं,
सीता लाङ्गलपद्धतिस्तथा भूमिर्लक्ष्यते, प्राकारलोष्टः, हस्तिस्कन्धः, अश्वपृष्ठं,
रथोपस्थं, शस्त्रं, रत्नं, बीजं शाल्यादिधान्यबीजं, गन्धश्चन्दनादिः, रसः, सुवर्णं
हेम, हिरण्यं नाणकः, इत्येवं चतुर्दश । हन्युरेतानीत्यादि । अग्न्याद्यालम्भन-
पूर्वशपथकर्तारं शपथातिक्रमेऽग्न्यादीनि नानुगृह्णीयुरिति विश्वाद्यादित्यर्थः ।

शपथातिक्रम इति । शपथस्य अग्न्याद्यालम्भनपूर्वार्थवचनलक्षणस्य
कालदोषात् पुरुषदोषाच्च अतिक्रमे जायमाने, महतां तपस्विनां, मुख्यानां
वा ग्रामादिप्रधानानां वा, प्रातिभाव्यबन्धः प्रतिभूत्वेन नियमनं प्रतिभूः प्र-
तिभूसंज्ञं विश्वासस्थानम् । तस्मिन्निति । प्रातिभाव्यबन्धे, यः, परावग्रहसम-
र्थान् परेषां प्रतिज्ञातार्थत्यागिनां निग्रहणे शक्तात्, प्रतिभुवः, गृह्णाति, सः,
अतिसन्धत्ते वञ्चयति परम्, विपरीतः परावग्रहासमर्थप्रतिभूग्राही, अतिस-
न्धीयते वञ्च्यते, परेण ।

बन्धुमुख्यग्रह इति । बन्धुमुख्यानां परकीयानां प्रग्रहः परवचन-
विश्वासार्यमाभित्वेन प्रहणं, प्रतिग्रहः । तस्मिन्निति । प्रतिग्रहे, यः, दूष्या-
मात्यं दूष्यममात्यं, दूष्यापत्यं वा दूष्यमपत्यं वा, ददाति आभीकरोति, सः

जात्यप्राज्ञयोर्जात्यमप्राज्ञमैश्वर्यप्रकृतिरनुवर्तते । प्राज्ञमजान्यं मन्त्राधिकारः । मन्त्राधिकारेऽपि वृद्धसंयोगाज्जात्यकः प्राज्ञमतिसन्धत्ते ।

प्राज्ञशूरयोः प्राज्ञमशूरं मतिकर्मणां योगोऽनुवर्तते । शूरमप्राज्ञं विक्रमाधिकारः । विक्रमाधिकारेऽपि हस्तिनमिव लुब्धकः प्राज्ञः शूरमतिसन्धत्ते ।

शूरकृतास्त्रयोः शूरमकृतास्त्रं विक्रमव्यवसायोऽनुवर्तते । कृतास्त्रमशूरं लक्षलम्भाधिकारः । लक्षलम्भाधिकारेऽपि स्थैर्यप्रतिपत्त्यसंमोघैः शूरः कृतास्त्रमतिसन्धत्ते ।

अर्थाद् बहुपुत्रान्यतम , आधातु श्रेयान् आवीयमान आधातु श्रेयम्कर , कुन निरपेक्षत्वात् स्वपित्रा पुत्रान्तरयुक्तेनोपेक्ष्यमाणत्वादिति ।

अथ जात्यादिष्वत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्यातिशय समर्थयते— जात्यप्राज्ञयोरिति । तयोर्मध्ये, जात्यम् , अप्राज्ञम् , ऐश्वर्यप्रकृति राज्यस्वामित्वम् , अनुवर्तते । अतश्च राज्यदायहरत्व तस्य गुण । प्राज्ञम् अजात्य, मन्त्राधिकार. मन्त्रशक्ति , अनुवर्तते । अनश्च मन्त्रशक्तियुक्तत्व तस्य गुण । एवमुभयो पृथग्गुणसत्त्वे विशेषमाह — मन्त्राधिकारेऽपीति । प्राज्ञस्य मन्त्रशक्तियोगे सत्यपि, जात्यक जन्मसिद्धराज्यस्वामिभाव , वृद्धसंयोगाद् विद्यावृद्धसंयोग प्राप्य, प्राज्ञम् , अतिसन्धत्ते अतिशेते । जात्यो वृद्धोपासनया प्राज्ञगुण मन्त्राधिकाररूपमर्जयितु शक्नोति प्राज्ञस्तु जात्यगुण राज्यार्हत्वलक्षण नार्जयितु शक्नोतीत्यभिप्राय ।

प्राज्ञशूरयोर्गुणकथनपूर्व विशेषमाह — प्राज्ञशूरयोरित्यादि । मतिकर्मणा योग बुद्धिमत्कर्मसम्बन्ध । विक्रमाधिकार पराक्रमोद्योग । हस्तिनमिव लुब्धक इति बुद्धियोगमाहात्म्यस्य दृष्टान्तप्रदर्शनम् ।

शूरकृतास्त्रयोर्गुणमाह — शूरकृतास्त्रयोरिति । तयोर्मध्ये, शूरम अकृतास्त्रम् अशिक्षितास्त्र, विक्रमव्यवसाय पराक्रमोद्योग , अनुवर्तते । कृतास्त्रम् , अशूर , लक्षलम्भाधिकार अस्त्रस्य यथालक्ष्यप्रापणशक्तिः , अनुवर्तते । विशेषमाह — लक्षलम्भाधिकारेऽपीति । तत्सत्त्वेऽपि, स्थैर्यप्रतिपत्त्यसंमोघे स्थैर्य निष्कम्पत्व प्रतिपत्ति सङ्कटे सद्य क्रियानुष्ठानम् असंमोघ असंमोह आत्मरक्षणावधानम् इत्येतैर्गुणैः , शूरः , कृतास्त्रम् , अतिसन्धत्ते अनिशेते ।

बह्वेकपुत्रयोर्वहुपुत्र एकं दत्त्वा शेषवृत्तिस्तब्धः सन्धिमतिक्रामति नेतरः ।

पुत्रसर्वस्वदाने सन्धिश्चेत् पुत्रफलतो विशेषः । समफलयोः शक्तप्रजननतो विशेषः । शक्तप्रजननयोरप्युपस्थितप्रजननतो विशेषः ।

शक्तिमत्येकपुत्रे तु लुप्तपुत्रोत्पत्तिरात्मानमादध्यात्, न चैकपुत्रमिति ।

बह्वेकपुत्रयोरित्यादि । बहुपुत्रैकपुत्रयोर्मध्ये, बहुपुत्र, एकम् अन्यतम पुत्र, दत्त्वा सन्ध्यर्थम् आधाय, शेषवृत्तिस्तब्ध अवशिष्टपुत्रमद्भावदृष्ट सन्, शेषप्रतिस्तब्ध इत्यपि पाठ । सन्धिम् अतिक्रामति लङ्घयति, इतर एकपुत्र, नातिक्रामति । अतो बहुपुत्र एकपुत्रमतिशेत् इत्यभिप्रायः । पूर्वम् 'एकपुत्रादनेकपुत्रो निरपेक्षत्वाद्' इत्याधेयस्याधेयान्तरापेक्षया विशेष उक्तः । इह तु आधेयगतविशेषद्वारक एवाधातुराधात्रन्तरापेक्षया विशेष उच्यते मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थम् ।

उभयोरेकपुत्रत्वे विशेषमाह — पुत्रसर्वस्वदान इति । पुत्रसर्वस्वमेकः पुत्र तस्य दाने, सन्धिश्चेत्, पुत्रफलतो विशेषः पुत्रस्य फलः पुत्रवत्ता तत्कृतो विशेषः । अयमाशयः — स चेदेकः पुत्रः पुत्रवान् भवेत् त दद्यात् कदाचित् सन् यतिक्रमेण तदगायेऽपि तत्पुत्रस्य राज्यैर्धर्मयोगयोग्यस्य स्थितत्वेन दातुरत्यन्तहान्यभावात् । अपुत्रैकपुत्रदातुस्तु हानिरेवेति । सपुत्रैकपुत्रत्वे द्वयोः समाने गर्भोत्पादनशक्तियुक्तस्य पुत्रस्य तच्छक्तिहीनपुत्रापेक्षया गुणातिशयः इत्याह — समफलयोरित्यादि । शक्तप्रजननतः शक्तः स्वशक्तिविषयभूतः प्रजननः गर्भोत्पादनस्य सः शक्तप्रजननतः तस्येत्यर्थः । शक्तप्रजननयोरिति । उभयोरपि एकपुत्रयोः गर्भोत्पादनशक्तिमतो सतो, उपस्थितप्रजननतो विशेषः आमन्नगर्भोत्पादनस्य गुणातिशयः, अतश्च स न देय इत्यर्थः ।

शक्तिमत्येकपुत्रे त्विति । पुत्रोत्पादनशक्तं राज्यमारवहनशक्ते वा एकस्मिन्नेव पुत्रे विद्यमाने, लुप्तपुत्रोत्पत्तिः स्वयं पुत्रोत्पादनशक्तिहीनः, आत्मानम्, आदध्यात् आधीकुर्यात् । न चैकपुत्रः न त्वेकः पुत्रमादध्यात् । इति शब्दः सन्धिकर्मप्रकरणसमाप्तिद्योतकः ।

अभ्युच्चीयमानः समाविभादां कारयेत् ।

कुमारासन्नाः सत्रिणः कारुणिलिप्यञ्जनाः कर्माणि कुर्वाणाः
सुरुङ्गया रात्रावुपखानयित्वा कुमारमपहरेयुः । नटनतर्कगायनवाद-
कवाग्जीवनकुशीलवपुवकशौभिका वा पूर्वप्रणिहिताः परमुपतिष्ठेरन् ।
ते कुमारं परम्परयोपतिष्ठेरन् । तेषां नियतकालप्रवेशस्थाननिर्गमनानि
रथापयेत् । ततस्तद्व्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत् ।

मन्विमोक्ष इति सूत्रम् । सन्वय्यमाहित पुत्रादिर्गत् मां नमिन्नुप-
चर्यते तस्य मोक्ष मोचनोपाय उच्यते इति सूत्रार्थः । सन्वय्यमाहितं कृष्णमक्तं,
मोचनमिदानीमभिवीक्ष्यते इति पठति ।

अभ्युच्चीयमान इति । मन्विमोक्षोपायपक्षितशक्तिर्निर्द्धा समाविमोक्ष
शत्रुविजिगीषुभ्यां सम्भूयोभयगतादेन निश्चारायमाहितं समाविमोक्ष
कारयेद् अनुतिष्ठेत् ।

मोक्षोपायमाह — कुमारेतादि । कुमारगता जाहितस्य कुमारस्य
आसन्नाः, सत्रिणः गृहपुरुषाः, कारुणिलिप्यञ्जनाः कारुणिलिप्यञ्जनाः
शिल्पिनः, स्वर्णकारादयः, तद्वेषाः, मृतेति शेषः । कर्माणि अकृतगृहणादिति
कुर्वाणाः, सुरुङ्गया भूम्यन्तर्निधिमूल्यातवर्तमानाः, गतो उपखानयित्वा । सुरुङ्ग-
प्रवेशद्वारं कुमारगृहमपीषे कारयित्वा, कुमारम्, अपहरेत् । सन्वय्यमाहित-
मोक्षोपायमाह — नटनतर्ककल्यादि । नटादयश्चाद्याः वा नटनतर्ककल्यादिभि-
क्षणं नर्तको गात्रविशेषमात्रकर्ता पायनो गीतज्ञ वादको वापि । ग-
ग्जीवन कथोपजीवी कुशीलव क्लृप्तपाठक इह क गतगायनतर्क सागिक
आकाशयानिक, पूर्वप्रणिहिताः गार्गेव प्रिर्गिषणा परिहिताः पर अनुभू-
उपतिष्ठेरन् आश्रयेयुः । ते तथा परमाश्रित्य तिष्ठन्तः, कुमारम् जात्यन्त-
परम्परया क्रमेण, उपतिष्ठेरन् स्वविद्यया राजागानादिप्रोक्त्युत्पादनद्वाराण
उपसमागच्छेयुः । तेषां नटादीनां तयोपतिष्ठमानावाप्तः, नियतकालप्रवेश-
स्थाननिर्गमनानि यथेप्सिते काले स्ववासगृहं प्रवेशम् अवस्थानं ततो नि-
मणं च, स्थापयेद् गजानुञ्जया व्यवस्थापयेत्, अर्थात् कुमारम् । ततः, तद्व्य-
ञ्जनो वा नटाद्यन्यतमवेषवारी च भूत्वा, रात्रौ प्रतिष्ठेत् नटादिभिः सह नि-
र्गत्य स्वदेशं व्ययस्यात् ।

तेन रूपाजीवाभार्यव्यञ्जनात् व्याख्याताः ।

तेषां वा तृयभाण्डफेलां गृहीत्वा निर्गच्छेत् ।

अदारालिकस्त्रापकसंवाहकारस्तरककल्पकप्रवाचकोदकपरिचार-
कैवो द्रव्यवस्त्रभाण्डफेलाभयनामनगम्भोगेनिर्णयेत् ।

परिचारकच्छन्ना वा किञ्चिद्रूपेणलागामादाय निर्गच्छेत् ।
सुरङ्गामुखेन वा निशोपहारेण । तोयाशये वा वारुणं योगमातिष्ठेत् ।

वैदेहकव्यञ्जना वा पक्वान्फलव्यवहारणारक्षिपु रसमवचार-
येयुः ।

नटाग्रन्तमन्त्रान्ततया निर्गमकन्तन रूपाजीवाभार्यव्यञ्जनात् मार्गा-
व्यञ्जनात् च निर्गमन व्याख्यातनामित्याह — तेन रूपाजीवेत्यादि ।

उपायान्तरमाह — तेषां नति । तटनर्तकादीनां वा, तृयभाण्डफेला
तृयफेला वादित्रोटी भाण्डफेला आभरणपटी च, गृहीत्वा निर्गच्छेत्, अ-
थोत्तरकलाप्रदर्शनममाभा ।

अन्यमुपायमाह — सदारालिकेत्याह । सदारयाऽष्टा तत्र मृद
सूपहार आरालिको मद्यहार स्वापको मज्जनान्कारयिता सवाहकोऽङ्गम
देक आम्तरक गयनविस्तक कल्पको नापित पमा भाऽरुद्धा उदकप-
रिचारक उदकदानाधिकृत एतवो कर्माणि, द्रव्यव्यादिममोगे द्रव्य निह
तच्छागादि वस्त्र प्रसिद्ध भाण्डफेला भूषणपटी शयन गयनीयम आभनम्
इत्येतेषां सम्मोगे सम्भुक्तैर्द्रव्यादिभिर्विनिर्णयमाणे सहेत्यर्थे, निर्णयेत
वर्तिर्नियेत, कुमार ।

उपायान्तरमाह — परिचारकव्याजेन
वा, किञ्चिद्रूपेण परिचारकग्रहणोचितम्, अरूपवेलायाम् अग्राह्यरूपाया
सान्त्वकारया वेत्यायाम्, आदाय स्यय गृहीत्वा, निर्गच्छेत् । प्रकारान्तरमा-
ह — सुरङ्गामुखेन वा निशोपहारेणेति । रात्रौ भूतबलिदानापदेशेन द्रष्टृ-
जनसान्निध्य परिहृत्य सुरङ्गाद्वारेण निर्गच्छेत् । प्रकारान्तरमाह — तोया-
शये वेत्यादि । नदनदीमरोरूपे महति जलाशये वा, वारुण योगम् आति-
ष्ठेद् 'उदकवस्तिना जरायुणा वा शिरोनगूढनाम' इत्यादिना दुर्गलम्भोपाये
वक्ष्यमाणम् उदकान्तस्सञ्चरणलक्षणमुपायमाश्रित्य निर्गच्छेदित्यर्थः ।

वैदेहकव्यञ्जना वेति । वणिग्वेपा वा, आरक्षिपु पक्वान्फलव्यव-

दैवतोपहारश्चाद्वप्रहवणनिमित्तमारक्षिषु मदनयोगयुक्तमन्नपानरसं वा प्रयुज्यापगच्छेत् । आरक्षकप्रोत्साहनेन वा ।

नागरककुशीलतच्चिकित्सनापमित्त्वनुज्ञाना वा रात्रौ समृद्धगृहाण्यादीपयेयुः । (आरक्षिणां ?) वैदेहकव्यञ्जना वा पण्यसंस्थामादीपयेयुः ।

अन्यद्वा शरीरं निक्षिप्य स्वगृहमादीपयेदनुपातभयात् । ततः सन्धिच्छेदखातसुरङ्गाभिरपगच्छेत् ।

काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वा रात्रौ प्रतिष्ठेत् । मुण्डजटिलानां हारेण आरक्षिपुरुषेषु पक्वान्नफलविक्रयवृत्त्या युक्ताः, रम विप विपयुक्तमन्नादिकम्, अवचारयेयुः आरक्षिपुरुषान् स्वादयेयुः । तेषु मोहमुपगतेषु कुमारो निर्गच्छेदित्यभिप्रायः ।

दैवतोपहारश्चाद्वप्रहवणनिमित्तमिति । दैवतोपहारनिमित्तं श्राद्धनिमित्तं प्रहवणनिमित्तं प्रहवणं तुष्टिमोचनं तन्निमित्तं च अर्थोदं दैवतोपहाराद्युपयुक्तशेषम्, अन्नपानरसं वा, मदनयोगयुक्तम् आरक्षिषु प्रयुज्य मदकरद्रव्ययुक्तं कृत्वा रक्षिपुरुषान् स्वादयित्वा, अपगच्छेत् कुमारः । आरक्षकप्रोत्साहनेन वेति । अथवा रक्षिपुरुषान् धनदानेन प्रभूतधनदानप्रतिज्ञया वा सन्तोष्य वापगच्छेदित्यर्थः ।

नागरककुशीलवेत्यादि । नगररक्षिप्रभृतया ये राज्यभ्यनुज्ञानपुरगश्चारास्तद्वेषा वा, रात्रौ वनिकगृहाण्यग्निनादीपयेयुः । वैदेहकव्यञ्जना वेति । तद्वेषा वा, पण्यसंस्थाम् आपणशालाम्, आदीपयेयुः । तन्निमित्तं जनव्याकुलीभावे वर्तमाने कुमारो निर्गच्छेदित्यर्थः ।

उपायान्तरमाह — अन्यद्वेति । अन्यतः शरीरं शवः ना, निक्षिप्य स्वगृहे निवेश्य, स्वगृहम् आदीपयेत् कुमारः । किमर्थमन्यशवनिक्षेपस्तत्राह — अनुपातभयात् स्वान्वेषणमयं परिहर्तुम् । दृष्टे हि शवे 'कुमारो दग्धः' इति बुद्ध्या तदन्वेषणाय यत्र रक्षिणो न कुर्युरिति । एवमादीपितात् स्वगृहात् कथं कुमारो निर्गच्छेत् तत्राह — ततः इति । आदीपनानन्तरं, सन्धिच्छेदखातसुरङ्गाभिः सन्धिच्छेदेन भित्तिरन्ध्रकरणेन स्वातसुरङ्गाभिः पुष्करिणीप्रणालीभिश्च, अपगच्छेत् ।

काचकुम्भभाण्डभारव्यञ्जनो वेति । काचभारस्तृणकाष्ठादिवाही कुम्भभारो जलान्नहृक्, भाण्डभारः अश्वाद्युपकरणवाही तदन्यतमवेपो वा, रात्रौ

प्रवासनान्यनुविष्टो वा रात्रौ तद्व्यञ्जनः प्रतिष्ठेत । विरूपव्याधि-
करणारण्यचरच्छब्दनामन्यतमेन वा । प्रेतव्यञ्जनो वा गूढैर्निर्हिण्येत ।
प्रेतं वा स्त्रीवेषेणानुगच्छेत ।

वनचरव्यञ्जनाद्यैर्नन्यतो यान्तमन्यतोऽपदिशेयुः, ततोऽन्यतो
गच्छेत । चक्रचराणां वा शकटवाटैरपगच्छेत् ।

भ्रामन्ने चानुपाते मयं वा गृह्णीयात् । सत्राभावे हिरण्यं रम-
विद्धं वा भक्षजातमुभयतः पन्थानमुत्सृजेत् । ततोऽन्यतोऽपगच्छेत् ।

गृहीतो वा सामादिभिर्गुपातमतिमन्दध्यात् । रसविद्वेन वा
पश्यदानेन ।

पनिष्ठत । मुण्डजटिलप्रवासानिति । मुण्डजटिलानां विजिगीषुप्रणिहितानां
प्रवासान् अर्थात् तान् पवसत, 'मुण्डजटिलानां प्रवासनानि' इत्यपि पाठः ।
अनुविष्टो वा, रात्रौ, तत्र वनं मुण्डजटिलवप, प्रतिष्ठेत, तै सह । विरूप-
व्याधिकरणेत्यादि । निरूपकरणम् आपनिपदिकोक्तयोगेन स्वाभाविकरूप-
विलक्षणम् । अण्यत्र व्याधिकरणं व्याधितं यत्र न करणम् अरण्यचरच्छब्दं पुलि-
न्दादिवेष इत्येवंप्राम, अन्यतमं वा, प्रतिष्ठेति वर्तते । प्रेतव्यञ्जनो वेति ।
तद्वेषो वा, गूढं गूढपुष्पं, निर्हिण्येत उपर्नायेत । प्रेतं वेति । शवः वा कञ्चि-
न्नीयमानः, स्त्रीवेषेण, युक्त इति शेषः, अनुगच्छेत् ।

अन्वेषकानुपातमयपरिहारार्थमाह — वनचरव्यञ्जनाश्चेति । वन-
चरव्या गूढपुष्पा, अन्वेषकं पृष्टा इति शेषः, एनं कुमारं गतम्, अन्यतो
यान्तम्, अन्यतोऽपदिशेयुः अन्येन वनमार्गेण गतं कथयेयुः । ततोऽन्यतो
गच्छदिति । कुमारस्तु वनचरव्यञ्जनापदिष्टान्मार्गादन्येन मार्गेण गच्छेत्,
एव हि गच्छन्नन्वेषकमग्राह्यो भवतीति । चक्रचराणां वेति । शकटचराणां
वा शकटनाटः शकटगद्गालं सह, अपगच्छेत् ।

भ्रामन्ने चानुपात इत्यादि । स्वान्वेषजने निकटागते तु, सत्रं वा
गृह्णीयात् वनं वा आश्रयेत् वनमकटदेशे निलीयेत् । सत्राभावे, हिरण्यं, रस-
विद्धं विषयुक्तं, भक्षजातं वा, उभयतः पन्थानं पश्युभयपार्श्वयोः, उत्सृजेत्
विकिरेत् । तदुत्सर्गफलमाह — ततोऽन्यतोऽपगच्छेदिति । यत्रान्वेषजन-
उत्सर्गहिरण्याद्यादानव्यग्रश्चरति ततोऽन्येन पार्श्वेनापसरेदित्यर्थः ।

अन्वेषगृहीतस्य प्रतिपत्तिमाह — गृहीतो वेति । ग्रहणं प्राप्तः, सामा-
दिभिः सान्त्वयचनदानादिभिरुपायैः, अनुपातम् अन्वेषजनम्, अतिसन्दध्याद्

वारुणयोगाग्निदाहेषु वा शरीरमन्यदाधाय शत्रुमभियुज्जीत—
पुत्रो मे त्वया हत इति ॥

उपात्तच्छन्नशस्त्रो वा रात्रौ विक्रम्य रक्षिषु ।

शीघ्रपातैरपसरेद् गूढप्रणिहितैः सह ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे पाङ्गुण्ये सममाधिकरणे

सप्तदशोऽध्यायः सन्धिकर्म सन्धिमांशः,

आदितः पञ्चदशशततमः ॥

वञ्चयित्वापगच्छेत् । रसविद्वेन वा पथ्यदानेन विषयुक्तेन पाथ्यदानेन वा,
अतिसन्दध्यात् मूर्छयित्वा मारयित्वा वापगच्छेत् । पथ्यदानेनेति पाठे पथ्य-
शनेनेत्यर्थः । पाथ्येनेत्येव माधवपाठः ।

ग्रहणभयनिर्लीनस्य कुमारस्यापसरणोपायमाह — वारुणयोगाग्नि-
दाहेषु वेति । पूर्वोक्तेषु वारुणयोगेषु अग्निदाहेषु च, शरीरमन्यदाधाय, प्रयु-
क्तेष्विति शेषः, शत्रुम् अभियुज्जीत, विजिगीषुः । अभियोगनिमित्तमाह —
पुत्रो मे त्वया हत इतीति । अपदिशन्निति शेषः । अभियोगवशाच्च 'कुमारो
मृत' इति मत्वा तदन्वेषणविमुखतां गते शत्रौ कुमारः सुखमपसरेदित्यभि-
प्रायः ॥

पूर्वोक्तसर्वोपायासम्भवे कुमारः किं कुर्यात् तत्राह — उपात्तच्छन्न-
शस्त्रो वेत्यादि । गूढधृतं शस्त्रं गृहीत्वा रात्रौ रक्षिपुरुषान् हत्वा शीघ्रगागिनि-
रश्वादियानैः पूर्वसंकेतितगूढपुरुषसहितोऽपगच्छेदित्यर्थः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां पाङ्गुण्ये सममाधिकरणे

सप्तदशोऽध्यायः सन्धिकर्म सन्धिमांशः,

आदितः पञ्चदशोत्तरशततमः ॥

१२४ १२६. प्रक. मध्यमचरितोदासीनचरितमण्डलचरितानि ।

मध्यमस्यात्मा तृतीया पञ्चमी च प्रकृती प्रकृतयः । द्वितीया च चतुर्थी षष्ठी च विकृतयः । तच्चेदुभयं मध्यमोऽनुगृहणीयात्, विजिगी-
पुर्मध्यमानुलोमः स्यात् । न चेदनुगृहणीयात् प्रकृत्यनुलोमः स्यात् ।

मध्यमश्चेद् विजिगीषोर्मित्रं मित्रभावि लिप्सेत, मित्रस्यात्मनश्च
मित्राण्युत्थाप्य मध्यमाच्च मित्राणि भेदयित्वा मित्रं त्रायेत । मण्डलं वा
प्रोत्साहयेत्— अतिप्रवृद्धोऽयं मध्यमः सर्वेषां नो विनाशाय अभ्यु-
त्थितः सम्भूयास्य यात्रां विहनामेति । तच्चेन्मण्डलमनुगृहणीयात्

मध्यमचरितमिति सूत्रम् । विजिगीषोर्मध्यमं प्रति अनुष्ठानमुच्यत
इति सूत्रार्थः । अरिमित्रविषयस्यानुष्ठानस्य कथनानन्तरं मध्यमविषयस्य
कथनसङ्गतिः ।

मध्यमस्य प्रकृतिविकृतीराह — मध्यमस्येति । तस्य, आत्मा,
तृतीया पञ्चमी च प्रकृती मित्रं मित्रमित्रं चेति द्वे प्रकृती च, प्रकृतयः आत्मा-
दयस्तिष्ठः प्रकृतय इत्युच्यन्ते प्रकृष्टकरणात् । अरिरिमित्रमरिमित्रमित्रं चे-
त्येतास्तिष्ठो विकृतय इत्याह— द्वितीयेत्यादि । विकृतित्वं च विरुद्धकरणाद्
बोद्धव्यम् । प्रकृतित्रिकं विकृतित्रिकं चेत्येतस्य त्रिकद्वयस्य यदि मध्यमस्तुल्य-
हितवृत्तिः स्यात् तदा विजिगीषुर्मध्यमं प्रति अनुकूलवृत्तिः स्यादित्याह —
तच्चेदुभयमित्यादि । न चेदनुगृहणीयादिति । तच्चेत् त्रिकद्वयं मध्यमो ना-
नुगृहणीयात्, प्रकृत्यनुलोमः प्रकृतेरात्ममित्रमित्रमित्रात्मकस्य स्वप्रकृतिमात्र-
स्यानुकूलः, स्यात् ।

यदि मध्यमो विजिगीषोः “एकार्थानर्थसम्बन्धमुपकार्यविकारि च ।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रमद्वैध्यमापदि ॥” इत्युक्तलक्षणं मित्रभावि मित्रं निग्र-
हीतुमिच्छेत्, तदा विजिगीषुः स्वमित्रस्य स्वस्य च मित्राण्युत्थाप्य मध्य-
माच्च तदीयमित्राणि भेदयित्वा स्वीयं मित्रं रक्षेदित्याह— मध्यमश्चेदित्यादि ।
तथाविधमध्यममपकर्तुमुपायान्तरमाह — मण्डलं वा प्रोत्साहयेदिति ।
राजमण्डलं वा समुद्योजयेत्, अर्थान्मध्यमापकारे । किमुक्त्वा प्रोत्साहयेदि-
त्याह — अतिप्रवृद्धोऽयं मध्यम इत्यादि । इतिशब्दानन्तरम् उक्तवेति
शेषः । तच्चेदिति । तद् मण्डलं तथा प्रोत्साहितम्, अनुगृहणीयाच्चेत् आत्म-
साहाय्यमनुतिष्ठेद् यदि, मध्यमावग्रहेण मध्यमस्य कर्शनेन, अहम्मानम्, उप-

मध्यमावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेत् । न चेदनुगृहणीयात्, कोशदण्डाभ्यां मित्रमनुगृह्य ये मध्यमद्वेपिणो राजानः परस्परानुगृहीता वा बहवस्तिष्ठेयुः एकसिद्धा वा बहवः सिध्येयुः परस्पराद् वा शङ्किता नोत्तिष्ठेरन्, तेषां प्रधानमेकमासन्नं वा सामदानाभ्यां लभेत् । द्विगुणो द्वितीयं त्रिगुणस्तृतीयम् । एवमभ्युच्चितो मध्यममवगृहणीयात् ।

देशकालातिपत्तौ वा सन्धाय मध्यमेन मित्रस्य साचिव्यं कुर्यात् । दूष्येषु वा कर्मसन्धिम् ।

कर्शनीयं वास्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत्, प्रतिस्तम्भयेदनम् —

बृंहयेत् वर्धयेत् । न चेदनुगृहणीयादित्यादि । अयमर्थः—मण्डलं चेदात्मानं नानुगृहणीयात्, तदा विजिगीषुः, धनदानसैन्यदानाभ्यां स्वमित्रं मध्यमलिप्सितम्, अनुगृह्य, ये मध्यमद्वेपिणो राजानः परस्परसहकृता बहवो मध्यममपकर्तुं सज्जाः स्युः, ये वा मध्यमद्वेपिणो बहवस्तेष्वेवान्यतमेऽनुकूलितेऽनुकूलिता भवेयुः, ये वा मध्यमद्वेपिणो बहवः संहृत्य समुत्थातुकामा अप्यन्योन्यभेदभयान्नोत्थिताः स्युः, तेषामन्यतमं प्रधानं स्वदेशासन्नं वा साम्नादानेन च स्वायत्तं कुर्यात् । तथाविधं सहायं लभमानश्च द्वितीयं लभमानो द्विगुणबलो भवेत् तृतीयं लभमानस्त्रिगुणबलः । अनेन च प्रकारेणोपचितशक्तिर्मध्यमं कर्शयेदिति ।

देशकालातिपत्तौ वेति । मध्यमद्वेपिसाहाय्यसम्पादनात् प्रागेव मध्यमः स्वमित्रमुच्छिन्त्यादिति शङ्कायां, सन्धाय मध्यमेन स्वयं मध्यमेन सह सन्धिं कृत्वा, मित्रस्य साचिव्यं मध्यमसन्धिसङ्घटनलक्षणं साहाय्यं, कुर्यात् । असन्धिस्तसौ मध्यमे त्वाह — दूष्येषु वा कर्मसन्धिमिति । मध्यमस्य ये दूष्याः राष्ट्रमुख्यास्तैः सह कर्मसन्धिं कुर्यात् 'यूयं देशदाहविक्रोपादिकमारभध्वम् अहमग्रे योत्स्ये' इत्येवं कर्मसंविदा सन्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

इत्थं मध्यमेन मित्रभाविमित्रे लिप्सिते विजिगीषोर्विधानमुक्त्वा कर्शनीये मित्रे लिप्सिते विधिमाह — कर्शनीयं वेत्यादि । अस्य विजिगीषोर्मित्रं भूम्येकान्तरं, कर्शनीयं स्वविरुद्धवृत्तित्वात् कोशदण्डादिक्षपणेन क्रशतां नेतव्यं, मध्यमो लिप्सेत्, चेदिति शेषः, एनं कर्शनीयं, प्रतिस्तम्भयेत् प्रतिस्तब्धं निर्भयं कुर्यात्, किमित्युक्त्वा, अहं त्वा त्रायेय मध्यमाद् रक्षेयमि-

अहं त्वा त्रायेय, इत्या कर्शनात् । कर्शितमेनं त्रायेत ।

उच्छेदनीयं वास्य मित्रं मध्यमो लिप्सेत, कर्शितमेतं त्रायेत मध्यमवृद्धिभयात् ।

उच्छिन्नं वा भूम्यनुग्रहेण हस्ते कुर्यादन्यत्रापसारभयात् ।

कर्शनीयोच्छेदनीययोश्चेन्मित्राणि मध्यमस्य साचिव्यकराणि स्युः, पुरुषान्तरेण सन्धीयेत । विजिगीषोर्वा तयोर्मित्राण्यवग्रहसमर्थानि स्युः, सन्धिमुपेयात् ।

अमित्रं वास्य मध्यमो लिप्सेत, सन्धिमुपेयात् । एवं स्वार्थश्च कृतो भवति मध्यमस्य प्रियं च ।

त्युक्त्वा । कियन्तं कालमीदृशमभववचनमित्याह — आ कर्शनादिति । मध्यमसकाशाद् यावत् कर्शनं प्राप्तो भवति तावदित्यर्थः । कर्शितमेनं त्रायेत 'साधु कर्शितोऽयमिति निश्चितमेनं रक्षेत् ।

विजिगीषोरुच्छेदनीये मित्रे मध्यमेन लिप्सिते विधिमाह — उच्छेदनीयं वास्य मित्रमित्यादि । विजिगीषुस्तं कर्शनप्राप्तिपर्यन्तमुपेक्ष्य पश्चाद् मध्यमाद् रक्षेत् अन्यथा उच्छेदपर्यन्तमुपेक्षायां मध्यमस्य वृद्धिः स्यादिति भयादित्यर्थः ।

अथ विजिगीषुणा कृतेऽपि त्राणयत्ने बलवत्तरेण मध्यमेन यद्युच्छिन्नः स्यादुच्छेदनीयः, तदा विजिगीषुः किं कुर्यादित्याह — उच्छिन्नं वेति । तं, भूम्यनुग्रहेण स्वीयभूमिप्रदानेन, हस्ते कुर्यात् अन्यत्र कुर्यात्, किमर्थम्, अन्यत्रापसारभयात् शत्रुपक्षप्रवेशभयं परिहर्तुम् ।

कर्शनीयोच्छेदनीययोरिति । तथाभूतयोः स्वमित्रयोः, मित्राणि, मध्यमस्य साचिव्यकराणि साहाय्यदायीनि, स्युश्चेत्, पुरुषान्तरेण सन्धीयेत सेनापतिकुमारान्यतरोपस्थापनेन सन्धीयेत, अर्थान्मध्यमो विजिगीषुणा । 'सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम् । पुरुषान्तरसन्धिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणम् ॥' इत्युक्तलक्षणेन सन्धिना मध्यमस्य साह्यं स्वयमपि विजिगीषुः कुर्यादित्यभिप्रायः । विजिगीषोर्वा तयोरित्यादि । कर्शनीयोच्छेदनीययोर्मित्राणि चेद् विजिगीषोरवग्रहेण शक्तानि भवेयुः, तदा विजिगीषुर्मध्यमेन सह सन्धिं कुर्यादित्यर्थः । इत्थं विजिगीषोः स्वमित्राभियोक्तारि मध्यमे वृत्तिर्व्याख्याता ।

विजिगीषोस्तदमित्राभियोक्तारि मध्यमे वृत्तिमाह — अमित्रं वास्येत्यादि । विजिगीषोरमित्रमभियुञ्जाने मध्यमे तेन सह विजिगीषुः सन्धि

मध्यमश्चेत् रनामेतं मित्रभावि लिप्सेत, पुरुषान्तरेण सन्द-
ध्यात् । सापेक्षं वा 'नार्हसि मित्रमुच्छेत्तुम्' इति वारयेत् । उपेक्षेत
वा— मण्डलमस्य दुष्यतु स्वपक्षवधादिति ।

अमित्रमान्मनो वा मध्यमो लिप्सेत, कोशदब्धाभ्यामेनमद्वय-
मानोऽनुश्रुतीयात् ।

उदासीनं वा मध्यमो लिप्सेत— 'उदासीनावू भिद्यताम्'
इति मध्यमोदासीनयोर्यो मण्डलस्य अभिप्रेतस्तमाश्रयेत ।

कुर्यात् । किमर्थमित्याह — रुवमिति । रुवकगणे, स्वार्थश्च स्वामित्रानिमह-
लक्षणः, कृतो भवति, मध्यमस्य प्रिय न, कृत भवति ।

अथ मध्यमे तन्मित्रमभियुज्जाने विजिगीषोर्वृत्तिमाह — मध्यमश्चेदि-
त्यादि । मध्यमः मित्रभावि अभिकरणशेषवक्ष्यमाण स्वमित्र लिप्सेत चेत्,
पुरुषान्तरेण सन्दध्यात् विजिगीषु सनापत्यादिप्रेषणेन म यमस्य साहाय्यमनु-
तिष्ठेदित्यर्थः । सापेक्षं वेति । मित्रे किञ्चिदपेक्षायुक्तम् आत्मनि सानुरोध वा
मध्यम, 'नार्हसि मित्रमुच्छेत्तुम्' त्रयुक्त्वा, वारयेत् आत्माप्तत्वाविष्करणार्थम् ।
निरपेक्षविषय आह — उपेक्षेत वेत्यादि । राजमण्डलमेवासौ मध्यमाय स्वमि-
त्रवधोद्यतायान्यायवृत्तये कोपिष्यतीति बुद्धयोपेक्षा मध्यमे कुर्यात् ।

मध्यमे तदमित्रमभियुज्जाने वृत्तिमाह — अमित्रमित्यादि । यदि
मध्यमस्तच्छत्रुमभियुज्जीत, तदा विजिगीषुस्तच्छत्रोर्गूढ साहाय्य कुर्यात् ।

उदासीन मध्यमे लिप्समाने वृत्तिमाह — उदासीनं वेत्यादि । तं
चेद् मध्यमोऽभियुज्जीत, तदा विजिगीषु 'उदासीनाद् मध्यमोऽत्यन्त भेदं
प्राप्नोतु' इत्येतदर्थं मध्यमोदासीनयोरन्यतर मण्डलस्य प्रीतिविषयभूतमाश्रित्य
तस्मै साहाय्य दद्यादित्यर्थः । इह लिप्सेतेत्येतदुत्तरम् 'अस्मै साहाय्य दद्याद्'
इत्यविकपाठो माधवयज्वटीणापर्यालोचनया प्रतीयते । तदा तु मध्यमाय साह्यं
कुर्यादित्यर्थो वक्तव्यः, न च य विधिरैकान्तिक इत्यभिप्रायकं चोत्तरवाक्य
योज्यम् । इत्थं मध्यमचरितं व्याख्यातम् । अथ क्रमप्राप्तमुदासीनचरितमभि-
धीयते ।

उदासीनचरितमिति सूत्रम् । उदासीनं प्रति विजिगीषोरनुष्ठानमु-
च्यते इति सूत्रार्थः ।

आदित अध्या ११६] १२४—१२६ प्रक. मध्यमादासानमण्डलचरितानि । ३६३

मध्यमचरितेनोदासीनचरितं व्याख्यातम् । उदासीनश्चेद् मध्यमं लिप्सेत, यतः शत्रुमतिमन्ढध्यान्मित्रस्योपकारं कुर्यात्, मध्यममुदासीनं वा दण्डोपकारिणं लभेत, ततः परिणमेत ।

एवमुपगृह्यात्मानमरिप्रकृतिं कर्शयेत् । मित्रप्रकृतिं चोपगृह्णीयात् ।

सत्यप्यमित्रभावे तस्यानात्मवान् नित्यापकारी शत्रुः शत्रुसहितः पार्थिवग्राहो वा व्यसनी यातव्यो व्यसने, वा नेतुरभियोक्त्यरिभाविनः ।

मध्यमोक्तमुदासीनेऽतिदिशति — मध्यमचरितेनेत्यादि । मध्यमस्य या. प्रकृतय उक्ता आत्मा तृतीया पञ्चमी चेति प्रकृतयः, याश्च विकृतयो द्वितीया चतुर्थी पष्ठी च ता उदासीनस्यापि सगाना । या च मध्यमे विजिगीषोर्वृत्तिरुक्ता सोदासीनेऽपि समानेत्यर्थः । तत्र विशेषमाह — उदासीनश्चेदिति । उदासीनो यदि मध्यममभिदुञ्जीत, तदा यस्मिन् पक्षे मध्यमस्योदासीनस्य वा प्रविष्टः स्वशस्त्रतिसन्वान स्वमित्रोपकारं च कुर्यात्, मध्यममुदासीनं वा सैन्यदानोपकारिणं लभेत, त पक्षः परिणमेत प्रविशेदित्यर्थः । इह 'कुर्यादि'त्येतदुत्तरम् 'उदासीनं वा दण्डोपकारिणम्' इत्येव मूलादर्शेषु पाठ उपलभ्यते । किन्तु भाषास्वरसात् 'मध्यममुदासीनं वा दण्डोपकारिणम्' इति पाठः साधुतरोऽनुमितः । एवमुदासीनचरितमुक्तम् ।

अथ मण्डलचरितमुच्यते — मण्डलचरितमिति सूत्रम् । मण्डलमरि-मित्रात्मकं, तस्मिन् विजिगीषोर्वृत्तिरभिधीयत इति सूत्रार्थः ।

एवमिति । यथोक्तया मध्यमोदासीनवृत्त्या, आत्मानम्, उपगृह्य उपचितशक्तिं कृत्वा, अरिप्रकृतिं सामन्तं, कर्शयेत् क्षीणशक्तिं कुर्यात् । मित्रप्रकृतिं भूम्येकान्तरम्, उपगृह्णीयात् सामदानादिना स्वायत्तं कुर्यात् ।

तत्र सामन्ता अरिशब्दितास्तावत् त्रिप्रकारा — अरिभाविनो मित्रभाविनो भृत्यभाविन इति । तान् क्रमेण वक्ष्यन् पथमम् अरिभाविन आह — सत्यप्यमित्रभावे तस्येत्यादि । विजिगीषु प्रति भूम्यनन्तरत्वेनामित्रत्वे तुल्येऽपि अनात्मवत्त्वादिभिरष्टभिर्विशेषैररिभाविनोऽष्टरूपा भवन्तीत्यर्थः । तत्र अनात्मवान् अवश्येन्द्रियः । नित्यापकारी सदापकारशीलः । शत्रुः निष्कारणं द्विषन् द्विष्यमाणश्च । शत्रुसहितः शत्रुसहायः । पार्थिवग्राहः पृष्ठकोपोत्पात्रकः ।

एकार्थाभिप्रायातः पृथगर्थाभिप्रायातः सम्भूययात्रिकः संहित-
प्रयाणिकः स्वार्थाभिप्रायातः सामुत्थायिकः कोशदण्डयोरन्यतरस्य
क्रेता विक्रेता द्वैधीभाविक इति मित्रभाविनः ।

सामन्तो बलवतः प्रतिघातोऽन्तर्धिः प्रतिवेशो वा बलवतः
पार्ष्णिग्राहो वा स्वयमुपनतः प्रतापोपनतो वा दण्डोपनत इति भृत्य-
भाविनः सामन्ताः ।

तैर्भूम्येकान्तरा व्याख्याताः ।

व्यसनी बन्धुमरणादिदुःखी । यातव्यः अभियोक्तव्यः । व्यसने वा नेतुरभि-
योक्ता विजिगीषोर्व्यसनमुपलभ्याभियोगकर्ता च ।

मित्रभाविन आह — एकार्थाभिप्रायात इति । यमर्थमुद्दिश्य विजि-
गीषुः प्रयातः तमेवार्थं साधयितुं भिन्नदिक् प्रयातः, पृथगर्थाभिप्रायातः विजि-
गीषौ भूम्युद्देशेन प्रयाते हिरण्योद्देशेन प्रयातः, सम्भूययात्रिकः विजिगीषुणा
समवेत्य प्रयातः, संहितप्रयाणिकः विजिगीषुणा सह सन्धिं कृत्वा 'त्वमितो
याहि अहमन्यतो यास्यामी'ति परिभाष्य प्रयातः, स्वार्थाभिप्रायातः विजिगीषु-
कार्यसाधनाय प्रयातः, सामुत्थायिकः सम्भूय शून्यनिवेशनादिकर्मानुष्ठानसंविदा
प्रवृत्तः, कोशदण्डयोरन्यतरस्य क्रेता विक्रेता कोशेन दण्डस्य दण्डेन कोशस्य
वा क्रयकर्ता विक्रयकर्ता च, द्वैधीभाविकः द्वैधीभावगुणोपयोगी कृतसन्धिः
-पार्ष्णिग्राहादिरित्यर्थः, इति, अष्टाविति शेषः, मित्रभाविनः ।

भृत्यभाविन आह — सामन्त इति । बलवतो राज्ञः, प्रतिघातः प्रति-
हन्ता 'प्रतिघातो बलवतो दुर्गाटव्यपसारवानि'त्युक्तलक्षणः, अन्तर्धिः 'अरेर्ने-
तुश्च मध्यस्थो दुर्बलो भूम्यनन्तरः' इत्युक्तरूपः, प्रतिवेशो वा पार्श्वयोर्भूम्य-
नन्तरो वा, इत्येवं त्रिरूप इति शेषः, सामन्तो भूम्यनन्तरो दुर्बलः, बलवतः
पार्ष्णिग्राहो वा बलवतः पार्ष्णि यो दुर्बलो गृह्णाति स वा यातव्यसाहाय्यकारी
स्थानीयबाधक इत्युभयरूपः, स्वयमुपनतः स्वयमेवोपगम्याश्रयी प्रतापोपनतो
वा प्रतापप्रणतो वेति द्विरूपो दण्डोपनतः, इत्येते भृत्यभाविनः सामन्ताः ।

तैरिति । तैः 'सत्यप्यमित्रभावे तस्ये'त्यादिना त्रिरूपतया व्याख्या-
तैरमित्रैः, भूम्येकान्तराः व्याख्याताः मित्राण्यपि व्याख्यातप्रायाणि । अमित्रै-
ष्विव मित्रेष्वपि अग्निभावित्वमित्रभावित्वभृत्यभावित्वरूपा भेदा भवन्तीत्यर्थः ।

तेषां शत्रुविरोधे यन्मित्रपक्षात्तां व्रजेत् ।
 शक्त्या तदनुगृहीयाद् विपहेन यथा परम् ॥
 प्रमाध्य शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यताम् ।
 सामन्तैकान्तराभ्यां तत् प्रकृतिभ्यां विरोधयेत् ॥
 तत्कुलीनावरुद्धाभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत् ।
 यथा वानुग्रहापेक्षं वश्यं तिष्ठेत् तथा चरेत् ॥
 नोपकुर्यादमित्रं वा गच्छेद् यदतिकर्षितम् ।
 तदहीनमवृद्धं च स्थापयेन्मित्रमर्थवित् ॥
 अर्थयुक्त्या चलं मित्रं सन्धि यदुपगच्छति ।
 तस्यापगमने हेतुं विहन्यान्न चलेद् यथा ॥

मित्रेष्ववस्थाविशेषे वृत्तिविशेषानाह — तेषामिति । तेषा भूम्येका-
 न्तराणा मित्राणा, शत्रुविरोधे शस्त्रभियोगे प्राप्ते, यत् मित्रम्, एकार्यता शत्रुणा
 समानार्थत्व सन्धिमित्यर्थः, व्रजेत्, तत्, शक्त्या कोशदण्डादिकया, अनुगृ-
 हीयात् उपचित कुर्यात् । कीदृश्या शक्त्या, यथा स्वीकृतया पर शत्रु विष-
 हेत अभिभवेत् ॥

प्रसाध्येति । यत् मित्र, शत्रु प्रमाव्य जित्वा, वृद्ध सत्, अवश्यताम्
 अविवेयत्व, गच्छेत्, तत् मित्र, सामन्तैकान्तराभ्या प्रकृतिभ्याम् अरिप्रकृति-
 मित्रप्रकृतिभ्या, विरोधयेत् ॥

तत्कुलीनेत्यादि । अथवा, तत्कुलीनावरुद्धाभ्या तस्यावश्यस्य मित्रस्य
 कुलीनेन ज्ञातिना अवरुद्धेन पुत्रादिना च तस्य भूमि हारयेत् । अथवा,
 अनुग्रहापेक्ष वश्य यथा तिष्ठत स्वसाद्याथ स्वविवेय च यथा मित्र तिष्ठेत्,
 तथा चरेद् अनुगतयेत् ॥

यत् मित्र प्राप्तार्थकशन सत् स्वस्योपकार न कुर्यात् शत्रुणा वा संसर्गं
 गच्छेत्, तत् मित्र हानिरहित वृद्धिरहित च स्थापयेत् स्वार्थसाधनपण्डितो
 निजिगीषुरित्याह — नोपकुर्यादित्यादि ॥

चलमित्रविषयेऽनुष्ठेयमाह— अर्थेत्यादि । यच्चल मित्रं प्रयोजनयोगेन
 सन्धिमात्मना सत् गच्छति, तत् पुनर्यथा न चलेत् तथा तस्यापगमनकारणं
 भूयैर्लिप्सारूप स्वय नहानेन विहन्यात् ॥

अरिसाधारणं यद्वा तिष्ठेत् तदरितः शठम् ।
 भेदयेद् भिन्नमुच्छिन्धात् ततः शत्रुपनन्तरम् ॥
 उदासीनं च यत् तिष्ठेत् सामन्तैस्तद् विरोधयेत् ।
 ततो विग्रहसन्तप्तमुपकारे निवेशयेत् ॥
 अमित्रं विजिगीषुं च यत् सञ्चरति दुर्बलम् ।
 तद् बलेनानुगृहणीयाद् यथा स्यान्न पराङ्मुखम् ॥
 अपनीय ततोऽन्यस्यां भूमौ वा सन्निवेशयेत् ।
 निवेश्य पूर्वं तत्रान्यं दण्डानुग्रहहेतुना ॥
 अपकुर्यात् समर्थं वा नोपकुर्याद् यदापदि ।
 उच्छिन्धादेव तन्मित्रं विश्वस्याङ्गमुपस्थितम् ॥

अरिविजिगीष्वोः समानं शठं यत् मित्रं, तत् शत्रुसकाशात् भेदयेत्
 मित्रं चोच्छिन्धात्, तदुच्छेदानन्तरं च शत्रुमुच्छिन्धादित्याह— अरिसा-
 धारणमित्यादि ॥

यद् अरिविजिगीष्वोरुदासीनं तिष्ठति, तत् मित्रं, सामन्तैः विरोधयेत्,
 सामन्तारब्धविग्रहोपजातसन्तप्तं च कृत्वा स्वकर्तव्योपकारसापेक्षतां नयेदित्या-
 ह—उदासीनं चेत्यादि ॥

यत् मित्रं दुर्बलं स्वबलाधानार्थं शत्रुविजिगीषु उभावप्याश्रयति, तत्
 स्वबलदानेन तथानुगृहणीयात् यथा शत्रूणां न तत् संसृज्येतेत्याह— अमित्रं
 विजिगीषुं चेत्यादि ॥

उक्तस्योभयमुखप्रेक्षिणो दुर्बलस्यानुग्रहणेऽन्यं प्रकारमाह— अपनी-
 येति । पूर्वोक्तं मित्रं, ततोऽपनीय तदीयभूमेरपगमय, अन्यस्यां भूमौ वा
 शत्रुसाधनिरपेक्षायां स्वभूमौ वा, सन्निवेशयेत् स्थापयेत् । तदीयभूमौ कर्तव्य-
 माह—तत्र तदीयभूमौ, दण्डानुग्रहहेतुना सैन्येनानुग्रहकरणार्थम्, अन्यं तत्स-
 मर्थं, पूर्वं मित्रापनयनात् प्रागेव, निवेश्य स्थापयित्वा ॥

यत् मित्रं विजिगीषोरपकारं कुर्यात् समर्थं वा सद् उपकारम् आपदि
 न कुर्यात्, तत् मित्रम् उपायैरात्मनि विश्वासयुक्तं कृत्वा स्वोत्सङ्गतं विजि-
 गीषुमुच्छिन्धात् न तुपेक्षेतेत्याह— अपकुर्यादित्यादि ॥

मित्रव्यसनतो वारिरुत्तिष्ठेद् योऽनवग्रहः ।
 मित्रेणैव भवेत् साध्यश्छादितव्यसनन सः ॥
 अमित्रव्यसनान्मित्रमुत्थितं यद् विन्द्यति ।
 अरिव्यसनमिद्वया तच्छत्रुणैव प्रमिधगति ॥
 वृद्धिं क्षयं च स्थानं च कर्शलोच्छेदनं तथा ।
 सर्वोपायान् समादध्यादेतान् यश्चार्थशास्त्रवित् ॥
 एवमन्योन्यसञ्चारं षाड्गुण्यं योऽनुपश्यति ।
 स बुद्धिनिगलैर्बद्धैरिष्टं क्रीडति पार्थिवैः ॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रे षाड्गुण्ये उत्तराध्याये अथ योऽध्यायः
 मध्यमश्चरितमुदासीनचरित सप्तमः अष्टमः
 भाषितः कौटलीयतत्त्वम् ।

एतावता कौटलीयन्यायशास्त्रस्य षाड्गुण्यं
 समममधिकरणं समाप्तम् ॥

योऽरिर्विजिगीषोर्मित्रव्यसनवशात् प्रतिबन्धं विनेव वृद्धिं प्राप्नुयात् ,
 सः मित्रेणैव स्वप्रयत्नप्रशमितव्यगनेन स्वप्रयत्नाग्रकाशितव्यसनेन वा साध-
 नीय इत्याह — मित्रव्यसनतो वारिरित्यादि ॥

यत् मित्रम् अमित्रस्य बलादिव्यसनाद् वृद्धिं प्राप्तं सद् विजिगीषुवि-
 रक्तं भवति, तत् मित्रं विजिगीषुररिव्यसननिवर्तनपूर्वमरिणैर्बोध्योजितेन साध-
 येदित्याह — अमित्रव्यसनान्मित्रमित्यादि । अरिव्यसनसिद्ध्या अरिव्य-
 सनस्यापोहेनेत्यर्थः ॥

वृद्धिमिति । योऽर्थशास्त्रवित् स तु, वृद्धिं क्षयं स्थानं च, तथा कर्श-
 नोच्छेदनं कर्शनमुच्छेदनं च, एतान् सर्वोपायान् सर्वाश्च सामदानादीनुपा-
 यान्, समादध्यात् सम्यक् तत्तद्विषयसम्प्रवारणपूर्वं प्रयुज्जीत ॥

यथाप्रपञ्चितार्थसम्यक्प्रयोगप्रयोजनाख्यानेनाधिकरणमुपसंहरति —
 एवमिति । प्रपञ्चितैः प्रकारैः, य., अन्योन्यसञ्चारं परस्परपक्षिष्टं, षाड्-
 गुण्यम्, अनुपश्यति अनुसन्धत्ते, सः, बुद्धिनिगलैः बुद्धिभिरेव बन्धन-

शृङ्खलाभिः, बद्धैः स्वायत्तता नीतैः, पार्थिवैः क्रीडासाधनैः, इष्ट यथाकाम
क्रीडति ॥

व्याख्यायामर्थशास्त्रस्य श्रीभूलाख्यानभाजने ।

षाड्गुण्याख्याविक्रमण सप्तम समपूर्यत ॥

इति श्रीवैश्वामित्रमुनिमहाराजाश्रितस्य नागपद्मगीश्वरितिरुवाग्रहारा

भिजनस्य श्रीसीताम्बाश्रीरामसुब्रह्मण्यार्यसूनार्मतामहोपाध्याय

गणपतिशास्त्रिण कृतिष्व कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याया श्री-

मूलाख्याया षाड्गुण्ये नागभाषिकेऽध्याये षोडशोऽध्याय

प्रथमचरितोदागानन्दितमण्डलकृतिभिः,

आदित षोडशोऽध्यायः ॥

षाड्गुण्य रागभाषिके

समाप्तम् ॥

ठिताय वरपुट स्नात ।

५५ भूयात् ।

READY FOR SALE

		RS	AS	P
भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H. H. Svati Sri Râma Varma	Mahârâjah	1	0	0
स्वामन्दूरपुरवर्णनप्रबन्ध (Kavya) Svâmendûrapuravarṇanaprabandha by H. H. Svati Sri Râma Varma	Mahârâjah with the commentary	2	0	0
Sundarî of Râgarâja Varma	Kol. Tempuram	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series

No. 1—देवम् (Vâkya) by Deva with Pūṇishakam of Krishṇabhîṣukamuni		1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला दक्षिणामूर्तिस्तवा by Krishṇabhîṣukamuni		0	2	0
No. 3—नलाभ्युदय (Kâvyâ) by Vîṇam Bhatta Bâna (Second Edition)		0	1	0
No. 4—शिवलीलार्णव (Kâvyâ) by Nilakantha Dikshita		2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेक (Alinkâra) by Mâma Bâta with commentary		2	12	0
No. 6—दुर्घटवृत्ति (Vyākaraṇa) by Śrīnādeva		2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका (Vedānta) by Sadāśivendha Satisvati		2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa		1	0	0
No. 9—विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedānta) by Viṇupākṣanātha with the commentary of Vidyâchakravartin		0	8	0
No. 10—मातङ्गलीला (Gajalakṣhaṇa) by Nilakantha		0	8	0
No. 11—तपतीसवरणम् (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivârâma		2	4	0
No. 12—परमार्थसारम् (Vedānta) by Bhagavad Âdishesha with the commentary of Râghavânanda		0	8	0
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम् (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivârâma.		2	0	0

	RS	AS	R
No 14—नीतिसार (Niti) by Kāmandaka, with the commentary of Śankarācārya		5	8 0
No 15—स्वप्नवाग्वदत्तम् (Nāṭika) by Bhāsa (Second Edition)	1	8	0
No 16—प्रतिज्ञायोगनवरायणम् (Nāṭika) by Bhāsa	1	8	0
No 17—पञ्चरानम् Do Do	1	0	0
No 18—नारायणीयम् (Nāṭika) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the commentary of Deśanāyaka	1	0	0
No 19—मानमेयोदय (Mīmāṃsā) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa Pandita	1	4	0
No 20—अविमारकम् (Nāṭika) by Bhāsa	1	8	0
No 21—बालचरितम् Do Do	1	0	0
No 22—मध्यमख्ययोग दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारोत्सङ्गानि (Nāṭika) by Bhāsa	1	8	0
No 23—नानार्थार्णवसंक्षेप (Kosa) by Kesavaswāmin (Part I 1st & 2nd Kāṇḍas)	1	12	0
No 24—ज्ञानकीपरिणय (Kāvya) or Utkalika	1	0	0
No 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका (Nāṭika) by Gaṇa- dharīya	0	12	0
No 26—अभिपेक्षनाटकम् (Nāṭika) by Bhaṭṭa	0	12	0
No 27—कुमारसम्भव (Kāvya) by Kalidasa with the two commentaries, Prakāśika of Arunaśarmā and Vivaraṇa of Nārā- yaṇa Pandita (Part I 1st & 2nd Saṅgas)	1	12	0
No 28—वेदान्तसर्वमिश्र (Dharmasāstra) by Vedaṇṭas	0	8	0
No 29—नानार्थार्णवसंक्षेप (Kosa) by Kesavaswāmin (Part II 3rd Kāṇḍa)	2	4	0
No. 30—वास्तुविद्या (Śilpa)	0	12	0
No 31—नानार्थार्णवसंक्षेप (Kosa) by Kesavaswāmin (Part III 4th, 5th & 6th Kāṇḍas)	1	0	0

	RS	AS	P
No 32—कुमारसम्भव (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Aruṇa- gnimātha and Vivaraṇa of Nāiāyana Pandita (Part II, 3rd, 4th & 5th Saigas)	2	8	0
No 33—वाररुचसग्रहः (Vyākaraṇa) with the com- mentary Dipaprabhā of Nāiāyana.	0	8	0
No 34—मणिदर्पण (शब्दपरिच्छेद) (Nyāya) by Rāja- chūḍāmanirakṣi	1	4	0
No 35—मणिसार (अनुमानखण्ड) (Nyāya) by Gopī- nātha	1	8	0
No 36—कुमारसम्भव (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Aru- nagnimātha and Vivaraṇa of Nāiāyana Pandita (Part III 6th, 7th & 8th Saigas)	3	0	0
No 37—आशौचाष्टकम् (Smiti) by Vararuchi with commentary	0	4	0
No 38—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikāsaṁvasa of Vandiyaghatiya Saivānanda (Part I 1st Kānda).	2	0	0
No 39—चारुदत्तम् (Nāṭaka) by Bhāsa	0	12	0
No 40—अलङ्कारसूत्रम् (Alankāra) by Rājānaka Śrī Ruyyaka with the Alankārasaṁvasa of Śrī Manikṛika and its commentary by Samudrabandha	2	8	0
No 41—अध्यात्मपटलम् (Kāpa) by Apastamba with Vivaraṇa of Śrī Sankara Bhagavat Pada	0	4	0
No 42—प्रतिमानाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa	1	8	0
No 43—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakoso- dghātana of Kṣhṛiswamin and Tikā- saṁvasa of Vandiyaghatiya Saivānanda (Part II 2nd Kānda 1—6 Vargās).	2	8	0

	RS	AS	P
No 44—तन्त्रशुद्धम् (Tantra) by Bhattâraka Sii Ve-			
dottama	0	4	0
No 45—प्रपञ्चहृदयम् (Piapanchahridaya)	1	0	0
No 46—परिभाषावृत्ति (Vyakarana) by Nilakantha			
Dîkshita	0	8	0
No 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sii			
Krishnânanda Sarasvatî (Part I)	1	12	0
No 48—Do Do (Part II)	2	0	0
No 49—गोलदीपिका (Jyotisha) by Parameswara	0	4	0
No 50—रसार्णवसुधाकर (Alankâra) by Singa			
Bhûpâla	3	0	0
No 51—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha			
with the two commentaries, Amarakoso			
egâtena of Kshînaswâmin and Tikâ-			
sarvaswa of Vandyaghata Sarvânanda			
(Part III 2nd Kânda 7—10 Vargas)	2	0	0
No 52—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha			
with the commentary Tikâsarvaswa of			
Vandyaghata Sarvânanda (Part IV			
3rd Kânda)	1	8	0
No 53—शाब्दनिर्णय (Vedânta) by Prakâsâtmaya			
tindia	0	12	0
No 54—स्फोटसिद्धिन्वायविचार (Vyakarana)	0	4	0
No 55—मत्तविलासप्रहसनम् (Nâtaka) by Sii			
Mahendravikramavarman	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयवम्बिका (Silpa)	0	8	0
No 57—रघुवीरचरितम् (Kâvyâ).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sii			
Krishnananda Sarasvatî (Part III)	2	0	0
No 59—नागानन्दम् (Nâtaka) by Siihatisadeva			
with the commentary Nâgânanda-			
vamasim of Sivaiâma	3	4	0
No 60—शुद्धस्तुति. (Stuti) by Sii Laghubhattâraka			
with the commentary of Sii Râgha-			
vânanda	0	8	0

No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sri Krishnâ- nanda Sarasvati (Part IV.)	1	8	0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः (Sarvamatasangraha).	0	8	0
No. 63—किरातार्जुनीयम् (Kâvya) by Bharavi with the commentary Sabdârthadîpika of Chitra- bhannu (1, 2 and 3 Sargas).	2	8	0
No. 64—मेघसन्देशः (Kâvya) by Kâlidasa with the commentary Pradîpa of Dakshinâvarta- natha.	1	0	0
No. 65—मयमतम् (Silpa) by Mayamuni.	3	8	0
No. 66—महार्थमञ्जरी (Darsana) with the com- mentary Parimala of Maheswarânanda	2	8	0
No. 67—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nârâyana with the commentary Vimarsini of Sankara- (Part I. 1-6 Patalas)	3	4	0
No. 68—तत्त्वप्रकाशः (Agama) by Sri Bhojadeva with the commentary Tâtparyâ- dîpikâ of Sri Kumara.	2	0	0
No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः (Tantra) by Isânasiva- gurudevamisra (Part I. Sâmnânyapâda).	1	8	0
No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः (Part I).	2	8	0
No. 71—तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Nârâyana with the commentary Vimarsini of Sankara (Part II. 7-12 Patalas).	3	8	0
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः (Tantra) by Isanasi- vagurudevamisra (Part II. Mantra- pada)	4	0	0
No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः (Vedanta) by Sri Madhusudanasarasvati	0	4	0

No. 74— श्रीयाज्ञवल्क्यस्मृतिः (Dharmasâstra) with the commentary Bâlakridâ of Visvarûpâchârya. (Part I—Âchâra and Vyavahâra Adhyâyas)	4	0	0
No. 75—शिल्परत्नम् (Silpa) by Srikumâra (Part I).	3	4	0
No. 76—आर्यसङ्गुश्रोमूलकल्पः (Part II).	3	4	0
No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः by Isanasiyagurudeva- misra (Part III. Kriyapada 1—30 Patalas).	3	4	0
No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् with the commentary Anavila of Haradattacharya.	5	0	0
No. 79—अर्थशास्त्रम् of Kautilya with the com- mentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part I—1 & 2 Adhikaranas).	8	0	0
No. 80—अर्थशास्त्रम् of Kautilya with commentary by Mahamahopadhyaya T. Ganapati Sastri (Part II—3 to 7 Adhikaranas).	8	0	0

Apply to:—

The Curator,

for the publication of Sanskrit Manuscripts.

Trivandrum.

X: (W2)
N242

